

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 42

**ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА**

Кам'янець-Подільський
2023

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол №14 від 29 грудня 2023 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

О. Малярчук – доктор історичних наук, професор, професор кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу;

Л. Могильний – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головок**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковяк-Табак**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 42: До 60-річчя від дня народження професора Сергія Копилова. 372 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
IVAN OHIENKO NATIONAL UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 42

**TO THE 60th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR SERGIY KOPYLOV**

Kamianets-Podilskyi
2023

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

O. Maliarchuk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department social Sciences Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas;

L. Mohylnyi – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*);
V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor;
I. Borovets, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*);
A. Diachenko, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Filiniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 2023. Vol. 42: To the 60th anniversary of the birth of Professor Sergiy Kopylov. 372 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32301*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА

Валерій Степанков. НАУКОВА ТВОРЧИСТЬ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА: ВІХИ, НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ, НАДБАННЯ (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	9
--	---

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Марина Кругляк, Валерій Пашківський. СІМЕЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХНЬОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ)	116
Богдан Трусько. СТОСУНКИ ВАХМАНІВ З ЄВРЕЯМИ У ТАБОРИ СМЕРТІ БЕЛЖЕЦЬ: ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ СБУ	136
Лариса Левченко, Олександр Краковський. ДЖЕРЕЛА З ЄВРЕЙСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ В АРХІВАХ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	147
Ігор Райківський, Олег Єгрешій, Богдан Паска. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	179

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Володимир Газін, Сергій Олійник. ТОМАС ЕДВАРД ЛОУРЕНС (ЛОУРЕНС АРАВІЙСЬКИЙ) У БОРОТБІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА БЛИЗЬКИЙ СХІД	193
Олена Коломоєць, Юрій Коломоєць. ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЕМІГРАЦІЯ ЖІНОК ДО ШВЕЙЦАРІЇ У 1870-х РОКАХ.....	203
Андрій Гриценко, Олена Чумаченко. ЗОБРАЖЕННЯ ЖІНКИ В МИСТЕЦТВІ ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ (ГЕРОЇНЯ-ПРАЦІВНИЦЯ, МАТИ-ГЕРОЇНЯ, ЖІНКА В ІМІДЖІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ) В ДОБУ «ВІДЛИГИ» ТА «ЗАСТОЮ».....	220

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олексій Короткий. ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТЮРЕМНОГО ПІКЛУВАННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1828-1857 рр.)	230
Катерина Біла. ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ЗАУВАГИ МИРОВОГО ПОСЕРЕДНИКА М. СКІБІНСЬКОГО	244
Наталя Міщанчук. МИКОЛА ЛИСЕНКО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЯХ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА	255
Олена Любовець. ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 р.: ЯКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ТА ПАРТІЇ ЙОГО ЗДІЙСНИЛИ?	268
Андрій Чуткий. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В КИЄВІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	282
Ігор Піддубний. ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА БУКОВИНІ В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941-1944 рр.)	297
Марія Санкович. ДРУГА РАДЯНИЗАЦІЯ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ – ПІДГОТОВКА ПЕРЕДУМОВ ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ	321
Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька. ПУТІНСЬКЕ ЗАДЗЕРКАЛЛЯ: ПСЕВДОІСТОРИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЯК ІДЕОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ	335

РЕЦЕНЗІЇ

Анатолій Філінюк. ЄВРОПЕЙСЬКІ ОБРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: рецензія на книгу: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах ХVІІ – ХVІІІ ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 296 с.	356
Анна Семенюк-Прибатень. НАСИЛЬСТВО НАД ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ. ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ. ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ. 1941-1944 / авт.-упоряд.: Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Світлана Маркова, Роман Подкур, Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 456 с.	366

CONTENTS

TO THE 60th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR SERHII KOPYLOV

Valery Stepankov. SCIENTIFIC WORK OF PROFESSOR SERHII KOPYLOV: MILESTONES, RESEARCH INTERESTS, ACHIEVEMENTS (ON THE OCCASION OF THE 60th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH).....9

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Maryna Krugliak, Valerii Pashkivskiy. FAMILY CONFLICTS AND THE WAYS OF THEIR RESOLUTION AT THE END OF THE 19th - AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY. (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE PRESS OF SUB-RUSSIAN UKRAINE) 116

Bogdan Trusko. THE RELATIONSHIP OF THE VAKHMAN STAFF WITH THE JEWS IN THE BELZEC EXTERMINATION CAMP: ACCORDING TO ARCHIVE MATERIALS OF THE SSU.....136

Larysa Levchenko, Alexander Krakovsky. TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH OF JEWISH GENEALOGY PRIMARY SOURCES IN ARCHIVES OF UKRAINE.....147

Ihor Raikivskiy, Oleh Yehreshii, Bohdan Paska. SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN THE IVANO-FRANKIVSK REGION OF THE UKRAINIAN SSR IN SOVIET HISTORIOGRAPHY 179

WORLD HISTORY

Volodymyr Hazin, Serhiy Oliinyk. THOMAS EDWARD LAWRENCE (LAWRENCE OF ARABIA) IN THE STRUGGLE OF GREAT BRITAIN AND THE OTTOMAN EMPIRE FOR THE MIDDLE EAST 193

Olena Kolomoiets, Yurii Kolomoiets. THE PROBLEMS OF WOMEN'S HIGHER EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE EMIGRATION OF WOMEN TO SWITZERLAND IN THE 1870s 203

Andriy Hrytsenko, Olena Chumachenko. PORTRAIT OF WOMEN IN ART AS AN ELEMENT OF SOVIET IDEOLOGY (HEROINE-WORKER, HEROINE-MOTHER, WOMAN IN THE IMAGE OF SOCIALIST REALISM) IN THE AGE OF "THAW" AND "STAGNATION" 220

HISTORY OF UKRAINE

Oleksiy Korotkyi. PRISON CARE IN THE KHERSON PROVINCE IN THE SECOND QUARTER OF THE XIX CENTURY	230
Kateryna Bila. FINANCIAL ACTIVITIES OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY: REMARKS OF MYROVYI POSERDNYK M. SKIBINSKY	244
Natalia Mishchanchuk. MYKOLA LYSENKO IN THE INTELLECTUAL COMMUNICATIONS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY	255
Olena Liubovets. THE HETMAN COUP OF APRIL 29, 1918: WHICH POLITICAL FORCES AND PARTIES DID IT?	268
Andrii Chutkyi. THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN KYIV DURING THE TIMES OF THE UKRAINIAN STATE	282
Ihor Piddubnyi. THEATRICAL ACTIVITIES IN BUKOVYNA DURING WORLD WAR II (1941-1944)	297
Maria Sankovych. THE SECOND SOVIETISATION OF THE STANISLAV REGION – PREPARING THE PRECONDITIONS FOR COLLECTIVISATION AND INDUSTRIALISATION.....	321
Olexandr Lysenko, Liudmyla Khoynatska. PUTIN’S MIRRORLAND: PSEUDO-HISTORICAL REMINISCENCES AS AN IDEOLOGICAL JUSTIFICATION OF ANTI-UKRAINIAN EXPANSION	335

REVIEWS

Anatoliy Filinyuk. EUROPEAN HORIZONS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF TRANSDNIPRIAN UKRAINE: Book review: Hurzhii O. The Dnieper Ukraine and the Foreign World in socioeconomic dimensions of the XVII–XVIII centuries. Historical essays. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 296 p.	356
Anna Semeniuk-Prybaten. VIOLENCE AGAINST THE CIVILIAN POPULATION. KNMELNYTSKA OBLAST. DOCUMENTS OF THE STATE SECURITY AGENCIES. 1941-1944 / Editors: Valerii Vasyliiev, Olena Lysenko, Svitlana Markova, Roman Podkur, Andrii Khoptiar, Yurii Khoptiar. Kyiv: Publisher V. Zaharenko, 2022. 465 p.....	366

ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.9-115

УДК 930(477)Копилов

СТЕПАНКОВ Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (stepankovk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

STEPANKOV Valery – Academician of Ukraine Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (stepankovk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Степанков, В. (2023). Наукова творчість професора Сергія Копилова: віхи, напрями досліджень, надбання (До 60-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 9–115.

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА: ВІХИ, НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ, НАДБАННЯ (ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Анотація. *Метою статті є з'ясування становлення особистості професора Сергія Копилова як талановитого вченого, його багатогранної наукової творчості та її значущості в українській історіографії у вивченні проблем історіографії, джерелознавства, біографістики, філокартії й історичного краєзнавства. Методологічну підвалину дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму, системності й всебічності, а також ідеї школи «Анналів», «Нової соціальної історії» й геніального А.Д. Тойнбі. З-поміж методів дослідження використано наступні: порівняльно-історичний, логічного аналізу, перспективного аналізу, хронологічний, наративний, наукової джерелознавчої критики, періодизації, актуалізації тощо. Наукова новизна полягає у спробі вперше в історіографії проаналізувати основні напрями досліджень ученого і на цій основі реконструювати цілісну картину наукового доробку й виявити його наукову цінність. Висновки.* Аналіз творчості Сергія Копилова дав підстави виокремити наступних 4 етапи: **1-й (1963–1985 рр.)** – генезис властивостей особистості інтелектуала з дитячих років й до завершення навчання на історичному фа-

культеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка та перших кроків на царині історичних досліджень. Виконана і захищена ним дипломна робота стала першим помітним успіхом у студентській науково-дослідній роботі: виборола перші місця у конкурсах студентських наукових робіт у галузях спочатку історичних, а згодом й гуманітарних наук, за що у 1986 р. постановою Президією АН УРСР нагороджується золотою медаллю; **2-й (1985–1997 рр.)** характеризувався формуванням фахових компетентностей історика-науковця (закінчення аспірантури, захист кандидатської дисертації у кінці 1988) й переорієнтацією наукових інтересів із дослідження болгаристики на проблематику української славистики. **3-й (1998–2006 рр.)** відзначався інтенсивним процесом розвитку таланту дослідника-аналітика, якісного вдосконалення професійних якостей, а відтак трансформацією у відомого в Україні вченого-слависта, доказом чого стали публікація десятків статей, монографії «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України» (2005) й захист докторської дисертації «Українська історична славистика нового часу: витоки становлення і етапи розвитку» (2006); **4-й (2007–2023 рр.)** – вирізняється розквітом наукової творчості, осердям якої виявилися дослідження проблем біографістики, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства й філокартії.

Науковий доробок Сергія Копилова на сьогоднішній день складає понад 330 публікацій у т.ч. 5 монографій та 11 посібників і підручників. Його вивчення дало змогу, по-перше, відтворити цілісність картини наукової творчості ювіляра, яка становить органічне поєднання розмаїтих об'єктів дослідження; по-друге, виявити її основні напрями, в яких автор спромігся досягнути найвагоміших результатів: українська історична славистика нового часу, біографістика, історіографія, джерелознавство, краєзнавство й філокартія; по-третє, розкрити визначальну роль у розвитку методологічних засад наукової творчості безповоротного розриву з постулатами радянської/російської методології, що відбувся у другій половині 90-х рр. XX ст. – першій половині нульових років XXI ст.

Ключові слова: Сергій Копилов, наука, дослідження, методологія, славистика, біографістика, історіографія, джерелознавство, історичне краєзнавство, філокартія, університет.

SCIENTIFIC WORK OF PROFESSOR SERHII KOPYLOV: MILESTONES, RESEARCH INTERESTS, ACHIEVEMENTS (ON THE OCCASION OF THE 60th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Abstract: The article aims to clarify the formation of Professor Serhii Kopylov's personality as a talented scientist, his multifaceted scientific work, and its significance in Ukrainian historiography in the study of the problems of historiography, source studies, biography, philology, and local history. The methodological basis of the study consists of the principles of objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness, as well as the ideas of the schools of Annals, New Social History, and the genius of A.D. Toynbee. The research methods used include the following: comparative-historical analysis, logical analysis, prospective analysis, chronological analysis, narrative analysis, scientific source criticism, periodization, and actualization. The scientific novelty lies in the attempt, made for the first time in historiography, to analyze the main areas of the scientist's research and, on this basis, to reconstruct a comprehensive picture of his scientific work and to determine its scientific value. **Conclusions.** The analysis of Serhii Kopylov's work has given grounds to distinguish the following four stages: Stage 1 (1963-1985) –

the genesis of the personality traits of an intellectual from childhood to the end of his studies at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv and his first steps in the field of historical research. His thesis became his first notable success in student research: it won first place in competitions of student research papers in the fields of history and later humanities, for which he was awarded a gold medal in 1986 by the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR; the formation of professional skills characterized the 2nd period (1985-1997). This period was characterized by the formation of professional competencies of a historian-scientist (completion of postgraduate studies, defense of the PhD thesis at the end of 1988) and refocusing scientific interests from the study of Bulgarian studies to the problems of Ukrainian Slavic studies. The 3rd period (1998-2006) was marked by an intensive process of developing the talent of a researcher-analyst and improving his professional qualities, thus transforming into a well-known Ukrainian scholar of Slavic studies, as evidenced by the publication of dozens of articles, the monograph "Problems of the History of Slavic Peoples in the Historical Thought of Ukraine" (2005), and the defense of his doctoral dissertation "Ukrainian Historical Slavic Studies of Modern Times: Origins and Stages of Development" (2006); the 4th period (2007-2023) was marked by the flourishing of scientific creativity, which was based on the study of biography, history, source and local history, and philology.

Serhii Kopylov's scientific achievements include more than 330 publications, including five monographs and eleven manuals and textbooks. His study made it possible, firstly, to recreate the integrity of the picture of the jubilee's scientific work, which is an organic combination of various objects of research; secondly, to identify its main directions, in which the author was able to achieve the most significant results: Ukrainian historical Slavic studies of modern times, biography, historiography, source studies, local history, and philology; thirdly, to reveal the decisive role in the development of methodological foundations of scientific creativity of the irrevocable break with the postulates of Soviet/Russian methodology that took place in the second half of the 90s XX century – the first half of the zero years of the XXI century.

Key words: *Serhii Kopylov, science, research, methodology, Slavic studies, biography, historiography, source studies, local history, philology, university.*

Постановка проблеми. Постать Сергія Копилова вірогідніше всього належить до 4-го покоління українських істориків, котрих в історіографії відносять до «дітей перебудови». Його представники поступали на історичні факультети у час, коли «професія історика втрачала кар'єрну привабливість та соціальну статусність...». Тож туди «йшли ті, хто щиро захоплювався історією, пов'язував з нею своє майбутнє» (Колесник, 2016, с. 31). Й, починаючи з нульових років, саме на плечі цього покоління впав інтелектуальний тягар відповідальності за розвиток й утвердження достоту національного концепту україноцентричності історії у протистоянні з насаджуваними ідеологемами поборників або космополітизму, одягнутого у шати постмодернізму, або російської неоімперської доктрини «русского мира» («російського світу»). На думку Я. Калакури, ювіляр відноситься до 3-го покоління істориків, на долю яких у 90-х рр. ХХ ст. «випав основний тягар відродження національних традицій української історіографії, формування нового бачення історії України й підготовки нової генерації дослідників (Калакура, 2022, с. 40). Так чи інакше вельми актуальною проблемою сучасної біографістики, як на наш погляд,

стає з'ясування генези наукової творчості вчених-істориків обох згаданих поколінь, її методологічних засад, доробку та значущості для подальшого розвитку науки. Тож на часі й постала потреба комплексного дослідження наукової творчості професора Сергія Копилова, особливо з врахуванням того факту, що в історіографії вона не ставала предметом спеціального вивчення.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною підвалиною статті слугують історіографічні джерела – праці С. Копилова, скрупульозний аналіз яких дозволив виявити алгоритм творення «інтелектуальною лабораторією» автора наукових праць у різних сферах творчого пошуку, розкрити складний плин становлення в нього концептуальних світоглядних засад осмислення історичних й історіографічних процесів та явищ і, що особливо важливо, їх трансформацій, обумовлених набуттям нових суттєвих знань. Як уже зазначалося, не існує праць спеціально присвячених вивченню наукового здобутку вченого. Має місце тільки висвітлення його окремих аспектів, яких торкалися (здебільшого опосередковано) у своїх працях Л. Баженов, В. Дубінський, О. Завальнюк, Я. Калакура, О. Комарницький, В. Степанков, А. Філінюк й ін. автори.

Метою статті є спроба витворення цілісного образу процесу формування особистості Сергія Копилова як талановитого історика-професіонала, його різносторонньої наукової творчості, а також значущості її надбань в історіографії.

Виклад основного матеріалу.

Становлення особистості інтелектуала й перший успіх на ниві науково-дослідної роботи (1963-1985)

У червні 2023 р. виповнилося 60 років знаному в Україні талановитому вченому, педагогу й менеджеру вищої освіти професору Сергію Копилу, котрий 35 років свого життя зі щирою любов'ю вірно служив і служить нині богині Клію. Він належить до тієї когорти українських дослідників-патріотів, які докладали і докладають максимуму зусиль для відродження, розвитку й утвердження національних традицій української історичної науки, збагачуваної здобутками сучасної європо-американської історіографії. Його наукова творчість, що перебуває у zenіті розквіту, виділяється, **по-перше**, глибоким аналітичним осмисленням сутності досліджуваних проблем; **по-друге**, вражаючим розмаїттям напрямів наукових інтересів: політична історія, історіографія, джерелознавство, біографістика, філокартія, історичне краєзнавство; **по-третє**, рідкісне поєднання професійних знань з їх реалізацією у формі 20-ти опублікованих підручників, навчальних посібників і методичних порад для студентів ЗВО.

Сергій Копилов народився 23 червня 1963 р. у м. Слов'янську (у другій половині XVII – початку 80-х рр. XVIII ст. воно було українським козаць-

ким поселенням у Слобожанщині й називалося Тор) Донецької області у сім'ї інтелігенції – випускників Чернівецького університету (батько Анатолій Олексійович за фахом був істориком, а матір – Олександра Прокопівна – російським філологом). Появі внука особливо раділи дідусь і бабуся по матері – Прокіп Митрофанович Чевелá та Марина Юхимівна Постельняк. Поділяючи основні ідеї мережевої теорії, базовими поняттями якої є «інформація» та «культура» (Колесник, 2013, с. 370), вважаю, що їх значущість, м'яко кажучи, явно недооцінюється у сучасній українській історіографії при дослідженні формування рис особистостей істориків та їх світоглядних засад у періоди дитинства й юності (1-23 роки). Саме вплив таких осередків як сім'я/родина, садок, школа й ЗВО, як на наш погляд, відіграє у цьому процесі визначальну роль, ігнорування якої завжди ставатиме непоборною перешкодою для з'ясування їхньої сутності й масштабів впливу на кристалізацію вдачі. З огляду на що, по-можливості, торкнувся у найголовнішому висвітленні ролі згаданих осередків, починаючи з дитинства, не обминаючи увагою дідусів і бабусь.

Отож зазначимо, що Прокіп Митрофанович й Марина Юхимівна походили зі старожитніх (на той час селянських) родів с. Маяки (в минулому козацького містечка), яке, ймовірно всього, засновується українськими козаками ще у 20–30-х рр. XVII ст. Орієнтовно в 1644 р. воно захоплюється московськими вояками чугуєвського воєводи, а в 1663 р. харківський сотник (а згодом полковник) Григорій Донець збудував на місці старої нову фортецю. Містечко заселяли і московити й українці («черкаси»), котрі відвідували свої окремішні церкви: перші – Троїцьку, другі – Покровську¹ (Історико-статистическое описание, 1858, с. 145–148). З ініціативи уже полковника Г. Донця 1685 р. з Харківського полку виділяється Ізюмський полк, до складу якого ввійшли Тор і, найімовірніше, Маяки (Панашенко, 2005, с. 428–429). Першу згаду про **козака Чевелу́** знаходимо **восени 1759 р.** у переліку маяцьких козаків Ізюмського слобожанського козацького полку, котрі обслуговували бахмутських гармашів, які перебували у містечку (РГАДА, ф. 580, оп. 1, д. 123 (1728/1765, л. 1125)). Нарешті, у списку прихожан Покровської церкви знаходимо прізвища Постельняк і Чевелá (Держархів Харківської обл., ф. 40, спр. 14, арк. 152; спр. 15, арк. 10). Отже, архівні джерела однозначно засвідчують, що по материнській лінії Сергій Копилов веде свій рід від спадкоємного козацького роду Чевел, котрий щонайменше із середини XVIII ст. проживав постійно у Маяках. Щодо роду Постельняків, то найімовірніше всього він все ж належав до посполитих.

Вважаю доречним зауважити, що родинний осередок дідуса й бабусі вчиняв помітний вплив на формування духовного світу особистості ювіляра як опосередковано через вихованої ними його матері Олександри Прокопівни, так і безпосередньо під час спілкування. Адже у літні канікули сім'я Копилових, котра проживала у Кам'янці-Подільському (чому вона там

¹ Джерельні дані про родоводи по-батьківській і материнській лінії люб'язно надані автору Сергієм Копиловим.

осіла вияснимо нижче), щороку приїжджала до Слов'янська. Так ось, Сергій під час розмов з дідусем почерпнув від нього чимало цінної інформації як про минуле України, так і події радянсько-німецької війни. Затим, що Прокіп Митрофанович був залюбленим у літературу й історію (за даними Сергія Анатолійовича, в його бібліотеці налічувалося бл. 500 книг) саме від нього вперше дізнався про запорозьких козаків, їхніх гетьманів, а також трагічну й героїчну долю останнього кошового Петра Калнишевського, ув'язненого російським урядом у Соловецькому монастирі (Степанков, Дубінський, 2023, с. 4). Хоча рідко, але все ж одержував від нього й правдиву інформацію про суворі воєнні будні, що далеко не завжди збігалися з офіційною (фронтовою, дослужився до звання майора й був мобілізований з-за важкого поранення в голову). Зі свого боку, бабуся Марина Юхимівна, як щиро віруюча особистість, часто водила Сергія з батьком і матір'ю до Святогірської лаври, сіючи в його душі зерна християнських чеснот.

По лінії батька дідусь Олексій Іванович Копилов походив з незаможної української селянської сім'ї, що проживала у прикордонній Воронежській губернії з Харківською. Під час Української національної революції (1917–1921 рр.), не без впливу більшовицької ідеології, поступив до лав «червоного козацтва». І під час його серпнево-вересневого походу 1920 р. познайомився з Оленою Карпівною з Рогатина, з якою з часом одружився. Після демобілізації вони оселилися у м. Шепетівці, де спочатку в сім'ї народився син Валентин, а через 9 років (14 липня 1936 р.) Анатолій – батько Сергія (Степанков, 2011, с. 5). Напередодні війни вона переселилася до м. Ізяслава, а в час його окупації Олексія Івановича вивезли на роботу до Німеччини. Після свого звільнення радянськими вояками служив у радянській армії. Демобілізувавшись, у повоєнний час працював на різних посадах дрібного службовця. Як інтроверт (за психологічним типом), відзначався замкнутістю, а також самостійністю мислення, суворістю вдачі і справедливістю вчинків, з внуком Сергієм спілкувався не часто. Його дружина Олена Карпівна вирізнялася життєрадісністю, енергійністю, сильним характером, умінням господарювати й гумором. Як і Марина Юхимівна, була віруючою, хоча їй доводилося приховувати набожність. Зате прищепила віру в Бога сину Анатолію й сформувала в нього внутрішню духовну потребу дотримуватися у житті основних його заповідей (Дмитрієв, 2011, с. 43–45; Степанков, 2016, с. 6–7; Степанков, 2021, с. 27–28). Щиросердно хотіла під час нечастих розмов з онуком передати тепло і любов свого ества, як прояв найвищої людської цінності, плекаючи у такий спосіб в емоційному й духовному світі дитини й підлітка світлі почуття добра й усвідомлення внутрішньої потреби його проявів стосовно інших людей.

Не випадково, а цілком свідомо приділили велику увагу в освітленню такої невід'ємної складової родинного осередку формування особистостей у дітей і підлітків як бабусі й дідусі. По-перше, тому, що саме вони відіграли вирішальну роль у передачі свого генетичного потенціалу дітям, себто майбутнім батькам, а, по-друге, у жодному випадку не слід недооцінювати їх зна-

чущості у генеруванні у родинному колі рис особистості й індивідуальності онуків, особливо у перших 7-8 років життя.

Тепер повернемося до з'ясування появи сім'ї Копилових у, славетному своєю історією, пам'ятками й ландшафтом, Кам'янці-Подільському. Справа полягала у складностях розв'язання проблеми отримання житла у Слов'янську. Відомо, що Анатолій Олексійович після закінчення університету одержав направлення на роботу на посаду асистента кафедри історії до місцевого педінституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Після обговорення усіх «за» і «проти» приймається ухвала про переїзд до цього міста. Тож в останній декаді серпня 1963 р. сім'я з двохмісячним синочком поселилася на другому поверсі педінститутського студентського гуртожитку №2, де проживали студенти факультетів філології й фізичної культури та викладачі. Саме тут Сергійко й зробив перші кроки у своєму житті (Степанков, 2013, с. 3).

Матір передала йому на генетичному рівні енергійність органічно поєднану зі спокійною вдачею. Тож зростав тихим, розсудливим і сором'язливим хлопчиком з рисами властивими психологічному типу інтровертності з його орієнтацією на самотність, внутрішній світ переживань і роздумів та черпання особистої життєвої енергії саме з нього, а не зі зовнішнього світу (Інтроверсія, 2023). На них першим звернув увагу у своїх спогадах доцент І. Козак: «Спочатку я дещо був збентежений тим, що у молодій сім'ї був хлопчик, присутність якого через стіну апіорі орієнтувала на неспокій. Але очікуване виявилось протилежним, бо Сергійко поставився досить уважно до мого сусідства й не давав шансів щодо гіпотетичних демаршів. Навпаки, і він, і вся сім'я вражали злагожденістю, культурною поведінкою, миролюбством як усередині, так і назовні в стосунках із сусідами. Іноді здавалося, що поруч ніхто не проживає – повний штиль» (Козак, 2016, с. 58).

З осені 1965 р. у зростанні дворічного Сергійка розпочалася нова доба – до сімейного «мікрокультурного гнізда» формування його особистості вперше додався «зовнішній осередок» – спільнота вихователів і діток-однотіток дитячого садочка №2. Затим що Олександра Прокопівна знайшла роботу на посаді методиста у заочному відділі педінституту, сім'ї довелося віддати його до молодшої групи згаданої установи. Думається ніхто не стане заперечувати важливості позитивного чи негативного впливу на дитячу душу особистості виховательки. І в цьому відношенні йому пощастило, бо потрапив до групи, якою опікувалася вишукано інтелігентна, надзвичайно доброзичлива і щира Роза Яківна, чуйність якої назавжди закарбувалася в емоційному світі буття Сергія Анатолійовича й котру згадує з особливою теплою (Степанков, Дубінський, 2023, с. 6).

З дитячих літ залишилися яскраві спогади про прогулянки з батьком до місцевого дендропарку, розташованого неподалік; традиційне відвідування з ним магазину, розташованому на цокольному поверсі гуртожитку, для купівлі булочок з білої муки; участь з батьком і матір'ю у складі святкової ко-

лони інституту у демонстраціях з нагоди відзначення «великих» радянських свят, де й познайомився з окремими викладачами історичного й філологічного факультетів (Степанков, Дубінський, 2023, с. 6). Особливо яскраво врізалася у його пам'ять постать доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри загальної (нині всесвітньої) історії, де працював батько, Леоніда Коваленка. Він належав до тієї нечисленної плеяди талановитих істориків, котрі сповідували україноцентричний концепт розуміння й тлумачення минулого України, через що піддавався цькуванню з боку українофобськи налаштованих колег й комуністичних партпрацівників (показово, що сам він, будучи ветераном другої світової війни й працюючи на «ідеологічному фронті», упродовж всього життя залишався безпартійним). Як особистість, вирізнявся вираженістю суджень і вчинків, добротою, добропорядністю, глибоким розумінням студентського менталітету і, що особливо важливо, мудрістю. Не випадково на історичному факультеті відігравав роль генератора стратегічних ідей, які успішно втілювали у життя його молодші колеги. Так, саме йому судилося долею стати фундатором не тільки кафедри всесвітньої історії, але й факультету в цілому, що, на превеликий жаль, почало забуватися у його сучасному колективі. Як науковий керівник кандидатської дисертації Анатолія Олексійовича, часто відвідував його «квартиру» в гуртожитку і проводив з ним тривалі консультації. А під час перерв у розмовах мав звичку розчісувати своїм гребінцем волосся на голові у Сергійка, котрий вертівся під ногами у кімнаті (Степанков, Дубінський, 2023, с. 7).

У моральний спадок від свого наукового вчителя Анатолій Олексійович перейняв, як духовний заповіт, сформульований ним наступний філософський наріжний камінь буття людини: «Поспішай робити людям добро – завтра людині це може бути уже непотрібним, або ж ти вже не зможеш зробити» (Степанков, Дубінський, 2023, с. 7). І дотримувався його неухильно як у колі сім'ї, так й у спілкуванні з колегами, студентами, їхніми батьками й усіма іншими особами, з котрими доводилося мати справу упродовж службової кар'єри спочатку на посаді декана історичного факультету, а пізніше ректора педінституту/університету тощо. Часто повторюване у колі сім'ї й родини, це моральне кредо батька вкарбовувалося в емоційно-психологічний і морально-духовний вимір формування духовності Сергія, «осередком і носієм» якої зазвичай є людська душа (Голобородько, 2023). Підкреслимо, що саме сімейне виховання в органічній єдності з родинним у роки дитинства (до 12 років) стало осередям становлення прикметних рис його індивідуальності й підмурку особистості.

З цього погляду батьки на щастя не вдавалися до переформатування властивого для сина поєднання рис сангвістичного (в основі) типу темпераменту з рисами флегматичного (спокійності й врівноваженості). Принагідно вони максимально сприяли становленню в нього таких рис характеру як чуйність, сумління, відповідальність та ін. Формувалися такі звички як бути чемним, співчутливим, піклуватися про близьких осіб (1970 р. у нього з'явився

братик Андрійко, яким опікувався), охайність й акуратність. Відбувалося й постання індивідуальної культури особистості Сергія, зокрема бажань, інтересів, нахилів, переконань тощо; набуття особистого досвіду (знань, умінь, навичок та ін.), а також генерування особливостей психічних функцій (емоцій, відчуттів, почуттів, пам'яті, мислення й волі). В жодному випадку у цих процесах не можна применшувати значимості успадкованих генетичних властивостей.

1970 року став першокласником 7-ої школи, в якій потрапив до класу, котрий вела талановитий педагог Пилип Еття Самійлівна – залюблена у вчительську професію. Вона ставилася до учнів як матір до дітей, плекаючи їхні душі, наповнюючи добром, щирістю й чуйністю, формуючи у них повагу один до одного. Її світлий образ назавжди вкарбувався у пам'яті Сергія Анатолійовича. У 1974 р. батьки перевели його до 8-ої с/ш з російською мовою навчання (у сім'ї домінувала з ініціативи, вочевидь, матері російська). Щоправда, попри існуючу спокусу можливого звільнення сина від вивчення української мови й літератури (комуністичний режим проводив цілеспрямовану політику посилення денаціоналізації українців шляхом їх зросійщення), до їх честі вони відмовилися від неї, а відтак Сергій продовжував їх вивчати. За спогадами уже покійного професора Володимира Газіна, який знав його з 1978 р., коли той навчався у 8-му класі, де його «дружина викладала українську мову в російській школі. Чим це було тоді, вчителі української мови добре пам'ятають. Багато владних батьків просто звільняли своїх дітей від вивчення української мови. Якось я запитав її, а син Копилова вивчає українську мову? Відповідь була ствердна: не тільки вивчає, **але й добре знає її** (виділено нами – Авт.). Додала також, що він **дуже серйозний і сумлінний учень, що відзначали усі вчителі, які його навчали. Спокійний і чемний** (виділено нами – Авт.)» (Газін, 2018, с. 57–58).

Улюбленими навчальними предметами для нього були історія, іноземна й російська література (остання не вважалася зарубіжною, бо російська мова на території СРСР виконувала функцію мови міжнародного спілкування, себто де-факто державної). Його захопленість іноземною й російською літературою обумовлювалася насамперед значущим впливом на кристалізацію його індивідуальної культури і світоглядних засад особистості вчительки, котра викладала їх, Брик Іскри (двічі орденоносниці, дружини талановитого подільського художника Дмитра Брика). Її душевна теплота, глибока ерудиція, щирість й чуйність, органічно поєднані з пунктуальністю, вимогливістю й високо розвинутим почуттям справедливості, помножені на високу педагогічну майстерність, зачаровували учнів, викарбовуючи у їхніх душах високі духовно-моральні цінності (Степанков, 2013, с. 4). Зауважимо, що саме вона започаткувала у Сергія процес творення підмурку оволодіння методикою написання творів, навчила дотримуватися основних правил їх архітектоніки й сформувала звичку суворого дотримання логіки викладу матеріалу, уникнення повторення уже висловлених міркувань. Все це, як неодноразово він згадував, вельми допомогло йому під час навчання в університеті

при написанні текстів рефератів, курсових, дипломної роботи й перших студентських наукових статей (Степанков, Дубінський, 2023, с. 9).

Важливим підсумком навчання в школі стало витворення внутрішньої органічної потреби постійно збагачувати свій духовний світ читанням літератури; поготів, що вдома була чудова бібліотека батьків й панувала культ книги, як між іншим і в дідуся Прокопа. Любив не тільки художню літературу (переважно закордонних авторів), але й історію зарубіжних країн. Чому останню? Можливо це трапилося під впливом спілкування з батьком, котрий читав курс з новітньої історії країн Європи та Америки. У старших класах отримувани знання породжували низку запитань, пошук відповідей на яких спонукав до опрацювання змісту нової літератури. Так закладався фундамент самостійності мислення – єдиної запоруки генерування інтелектуально-творчої особистості (Степанков, 2013, с. 4–5).

Вважаємо доцільним звернути увагу ще на кілька важливих чинників впливу на духовне життя юнака, зокрема на вишколення світоглядних поглядів й кристалізацію естетичного інтелекту, без з'ясування яких неможливо реконструювати цілісний портрет його внутрішнього світу, що відчиняє «двері» до осягнення подальшого процесу розвитку індивідуальності й особистості. Вони наступні:

- пануюча світоглядна атмосфера сімейно-родинного «гнізда» виховала у нього критичність (адекватність) погляду на радянську дійсність, яка бачилася без особливого пафосного наповнення й забарвлення, тому не захоплювався нею і не ідеалізував;
- політичний лібералізм батька, котрий де-факто сповідував західні соціал-демократичні цінності, запобіг зомбуванню марксистсько-ленінською ідеологією;
- вплив християнських чеснот віруючих батька й обох бабусь уберіг душу від її руйнації догмами атеїстичного обскурантизму;
- природжене тонке сприйняття прекрасного матір'ю (кохалася у розведенні квітів, насамперед роз), а також знайомство й бесіди з художниками Д. Бриком та Ю. Юрчиком – авторами чудових акварелей з видами Кам'янца та його околиць – сприяли зародженню й розвитку естетичного інтелекту.

Закінчивши середню школу зі золотою медаллю, у вересні 1980 р. став студентом історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Навчання і життя у студентському гуртожитку столичного міста з його часто солодкими, але руйнівними спокусами для душі, стали серйозним випробуванням як для розвитку інтелектуального потенціалу, так і на міцність уже сформульованих на цей час духовно-моральних цінностей, рис індивідуальності й особистості. До його честі, Сергій спромігся не тільки безболісно і без найменших втрат обійти ці підводні рифи людського життя, але й істотно вдосконалити існуючі якості вдачі й викристалізувати нові (Степанков, Дубінський, 2023, с. 10).

Так, за роки навчання суттєво збагатилася внутрішня і зовнішня культура. Можемо констатувати факт сформування й утвердження в його особистості духовного аристократизму. Остаточно вкорінилися такі риси індивідуальності як холоднокровність, виваженість, цілеспрямованість, працелюбність, працездатність, доброзичливість, різноплановість і комунікативність, ерудиція та наявність вольової енергії. Одним словом закладалися підвалини для подальшої трансформації у «творчу особистість» у трактуванні цього поняття геніальним істориком ХХ ст. А. Тойнбі як особи, наділеною творчою наснагою, потягом до утворення нового, якою, безсумнівно, був і його батько Анатолій Олексійович. Вдалося пом'якшити властиву інтровертам схильність до усамітненості. У вузькому колі приятелів проявляв і веселість. Згадуючи ті часи, його друг (і в багатьох аспектах практичного життя й наставник (на жаль, уже покійний)) професор Р. Постоловський зазначав: «Він приваблював до себе великою ерудицією, високою культурою та інтелектуальністю, **сповненим шармом живого та веселого спілкування. Взагалі Сергій дуже спокійний і розсудливий, справжній ерудит...** (виділено нами – Авт.)» (Постоловський, 2018, с. 28). Нерідко вдавався і до жартів, які проявлялися у «різноманітних витівках», що спонукали співбесідників посміхатися (Волковинський, 2018, с. 49–50).

Подібні прояви «розкутості» були своєрідним «спадком» впливу сангвістичних рис темпераменту і не слугували ознакою розмивання свого психологічного типу інтроверта. Адже, черпаючи психічну (життєву) енергію у собі, інтроверти зазвичай, володіючи сильною волею, імунітетом супроти чужого впливу, незалежністю мислення і власних поглядів, проявляють рішучість в охороні особистого простору й не сприймають щодо себе безцеремонно-нахабної поведінки (Інтроверт, 2023). Всі ці риси у більшій чи меншій мірі були властиві й вдачі Сергія. З цього погляду вельми показовою є його поведінка як курсанта влітку 1984 р. у Батуринському військовому таборі (на останньому році навчання на військовій кафедрі) під час охорони в караулі «майданчика військової техніки». За спогадами однокурсника Ю. Писаренка, коли двоє знахабнілих прапорщики завітали у нічний час до нього аби «позичити там танка, щоб витягнути» з глибокої калюжі свого легковика, то він «у повній відповідності зі статутом караульної служби, поклав їх на землю (здається, під той самий танк), протримавши їх там аж до приходу начальника караула зі зміною». Після цього випадку у всіх курсантів Сергій «став героєм, адже він, в цілком законний спосіб, помстився за усіх нас місцевим батуринським тиранам» (Писаренко, 2018, с. 79–80).

Роки навчання були максимально використанні ним для набуття професійних компетентностей викладача-історика й науковця. Безперечно визначальну роль у цьому, окрім особистих ціннісних інтелектуальних й духовно-моральних орієнтацій, відіграло культурно-інтелектуальне співтовариство (у поєднанні викладацького й студентського колективів) Київського університету, зокрема історичного факультету. Це – творча доброзичлива атмосфера

ра взаємовідносин та високий фаховий рівень викладачів – відомих учених і педагогів вищої школи. З великою вдячністю й шаную згадує своїх учителів: К. Джеджулу, А. Кізченка, О. Крижанівського, В. Маркіну, А. Мартиненка, Л. Мельника, В. Прокоф'єва, В. Стрельського, Б. Шарафутдінова, В. Яковлева та ін. Якщо В. Маркіна, А. Мартиненко, В. Стрельський та В. Яковлев сформували в нього (у душі основоположних ідей позитивізму) повагу до історичного джерела як основи історичного дослідження, то лекції О. Крижанівського й Б. Шарафутдінова вперше яскраво продемонстрували важливість візуалізації навчального матеріалу, істотно збагачували його емоційну пам'ять й «олюднювали» у душі школи «Анналів» історичні події та процеси (Степанков, Дубінський, 2023, с. 10).

У жодному випадку не варто ігнорувати й значимість допомоги у формі порад, наданих Р. Постоловським у набутті практичних, часто базових, навичок в опануванні методики проведення наукових досліджень. Уже як аспірант (проживав у тому ж гуртожитку, що і Сергій), зумів прищепити йому карткову форму фіксації джерел і виписок з наукової літератури, яка була якісно ліпшою за проведення записів у зошитах/блокнотах. Посприяв також ознайомленню з глибоко професійними й доречними методичними рекомендаціями відомої радянської історички М. Нечкіної студентам щодо написання дипломних робіт, з яких почерпнув для себе чимало цінних міркувань. Зокрема, взяв на озброєння висловлене нею переконання щодо особливої значимості для науковця щоденності й систематичності дослідницької роботи. Мало позитивні результати й націлювання Русланом свого товариша й друга на доцільність придбання фундаментальних творів російських ліберально налаштованих істориків, з яких почав ознайомлюватися з ідеями методологічного характеру видатних західноєвропейських дослідників, зокрема представників школи «Анналів» та неопозитивістів. Власне вони й започаткували довготривалий складний процес розмивання у його свідомості постулатів радянської (марксистсько-ленінської) методології історії (Степанков, Дубінський, 2023, с. 11–12).

Набуті знання вперше спробував реалізувати під час опрацювання джерел й наукової літератури, включаючи болгарські, у процесі виконання дипломної роботи «Діяльність Болгарської комуністичної партії по зміцненню народно-демократичного ладу в Болгарії (9 вересня 1944–1947 рр.)». І це йому сповна вдалося. Копітка цілеспрямована робота, помножена на інтелектуальні здібності, зокрема аналітичні, принесла очевидний успіх. У червні 1985 р. Сергій захистив її на «відмінно» й ДЕКом вона визначається найкращою серед дипломних робіт випускників. І не випадково! Робота стає також переможцем не лише республіканського конкурсу студентських наукових робіт, але й у республіканському конкурсі у галузі гуманітарних наук. Тому постановою Президії УРСР від 19 лютого 1986 р. нагороджується золотою медаллю й премією. І цю першу у своєму житті високу нагороду у сфері науково-дослідної творчості отримав на щорічному засіданні Академії Наук

України з рук її президента видатного вченого Бориса Патона, що зафіксували на все життя кадри телебачення (Степанков, Дубінський, 2023, с. 11). Цей безсумнівний тріумф молодого людини з провінції став закономірним результатом не тільки його природних обдарувань, але й яскравим проявом рис його особистості, індивідуальності й вдачі.

Формування компетентностей історика-професіонала. Переорієнтація наукових пріоритетів (1985-1997)

За призначенням випускник університету потрапив на роботу (на посаду асистента кафедри загальної історії) до Луцького університету ім. Лесі Українки. Під час першої ж співбесіди у серпні 1985 р. з ректором, доцентом Нестором Бурчаком дослухався до його поради зосередитися на написанні кандидатської дисертації й через кілька тижнів погодився на його пропозицію перевестися на посаду стажиста-дослідника кафедри до котрогось з університетів чи наукових установ Києва. Обрав Інститут історії АН УРСР і вже з жовтня почав працювати у секторі міжнародних зв'язків України, очолюваного болгаристом, член-кореспондентом АН УРСР Павлом Соханем, котрий і став його науковим керівником написання дисертації на тему «Участь Робітничої молодіжної спілки (скорочено – РМС – Авт.) Болгарії у зміцненні народно-демократичного ладу Болгарії (1944-1947 рр.)» (Степанков, Дубінський, 2023, с. 14).

Зі властивою йому наполегливістю відразу ж взявся до вивчення джерельного матеріалу й наукової літератури. З-поміж джерел особливу увагу приділив копіткому аналізу тогочасної болгарської періодики, колекції якої зберігалися у Державній бібліотеці ім. В. Леніна (Москва) й Державній історичній бібліотеці іноземної літератури (Москва). До його честі, відчувачи нестачу матеріалів центральних й окружних архівів Болгарії, відмовився від спокиси обмежитися виявленою в СРСР джерельною базою для імітаційної розробки дисертаційної теми, а пішов важчим шляхом, шляхом витворення повноцінного наукового дослідження. Дякуючи його настирливості й допомозі наукового керівника, вдалося після багатьох зусиль у подоланні різного роду бюрократичних рогаток «вибити» 6-тимісячне наукове стажування у Софійському університеті імені Климента Охридського, що розпочалося у лютому 1987 р. (Степанков, 2008, с. 296–297).

Обраний Сергієм жорсткий режим організації дослідницької праці дозволив старанно опрацювати матеріали необхідних фондів Центрального державного архіву Народної Республіки Болгарії, а також окружних архівів у містах Софія, Пловдив, Плевен, Стара Загора, Хасково. Проаналізував джерельну інформацію періодики й археографічних публікацій. Глибоко простудіював науковий доробок болгарських істориків у вивченні досліджуваної ним проблеми, що дозволило сконструювати власний концепт участі Робітничого молодіжного союзу в зміцненні народно-демократичної вла-

ди в країні у 1944-1947 рр. Цей еволюційний процес творчого осмислення її теоретичних підвалин виразно окреслюється у здійснених протягом 1987-1989 рр. наступних публікацій: «Робітнича молодіжна спілка у Вітчизняній війні в Болгарії», «Робітнича молодіжна спілка Болгарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944-1947 рр.)», «Развитие интернациональных связей между ВЛКСМ и Рабочим молодежным союзом Болгарии» (9 сентября 1944-1947 гг.), «Молодежь и народно-демократическая революция в Болгарии», «Развитие на интернационалните връзки между ВЛКСМ и РМС (9 септември 1944-1947 гг.)» (Копилов, 1987, с. 106-111; 1988, с. 29-36; 1988а, с. 184-214; 1989, с. 100-104).

З-поміж них виокремлю статтю, опубліковану в «УІЖі» (№3, 1989). Хоча вона побачила світ у 1989 р., однак її текст було написано, ще до захисту дисертації, який відбувся у кінці грудня 1988 р. Критикуючи у ній ідеологічні засади анархістів і троцькістів, котрі наполягали на радикалізації революційних перетворень у Болгарії, автор послідовно відстоював ідею необхідності збереження єдності Вітчизняного фронту й розвитку політичної системи народної демократії, проведення курсу на поглиблення власне демократичних перетворень у різних сферах буття повоєнного болгарського суспільства (Копилов, 1989, с. 100-104).

Науково-дослідницьким підсумком копіткої праці Сергія Копилова стало завершення у квітні 1988 р. написання тексту дисертації; у травні вона пройшла попередній захист на засіданні відділу історії соціалістичних країн й одногослоно була рекомендована до захисту, що блискуче відбувся у кінці грудня. Адекватне уявлення як про її позитивні сторони, так і негативні подають нам і зміст здійснених публікацій і, зрозуміло, її автореферату. Насамперед торкнемося висвітлення позитивного спектру його доробку. **По-перше**, почнемо з високої оцінки джерельної бази роботи. Адже використано інформаційний матеріал 13-ти болгарських і радянських архівів, а також усіх археографічних публікацій джерел, які мали пряме чи опосередковане відношення до вивчення проблеми. Їх критичний аналіз дозволив уникнути зашореної догматизації теоретичних положень тих радянських і болгарських науковців, котрі недооцінювали значимість функціонування Вітчизняного фронту й здійснених ним демократичних перетворень.

По-друге, кидається у вічі ґрунтовне вивчення історіографії досліджуваної теми дисертації. Автор спромігся обійти мовчанкою тогочасний постулат, який передбачав при написанні дисертацій та наукових праць необхідність жорсткої критики поглядів «буржуазних авторів» (вона у загальних рисах згадана тільки в обґрунтуванні «політичної актуальності» проблеми) (Копилов, 1988б, с. 2-7).

По-третє, у змісті автореферату автор спромігся частково відобразити позитивний вплив ліберального ідейно-політичного подиху «перебудови» (спроби своєрідної модернізації радянського суспільства, започаткова-

ної М. Горбачовим) на формулювання власних міркувань і суджень, висловлених у дисертації. Зокрема, не приховував позитивного сприйняття «ідеології оновлення й усвідомлення необхідності революційних змін...» у соціумі, відмови від традиційної практики вдаватися до «догматичного коментування і некомпетентного втручання, залишаючись поза зоною наукового осмислення з історичної дистанції» (Копилов, 1988б, с. 1).

По-четверте, в концептуальному відношенні С. Копилов відмовився від поширеної (особливо у болгарській історіографії) ідеологеми щодо трактування подій 1944-1947 рр. як періоду становлення соціалістичного ладу, щоправда, визначаючи при цьому, що повстання 9 вересня 1944 р. «відкрило шлях Болгарії до соціалізму». Як на його погляд, мав місце досить «складний і суперечливий характер розвитку революції, яка розв'язувала з самого початку комплекс завдань демократичного і соціалістичного характеру. Причому, якщо на початковому етапі періоду, який розглядається, мала місце значна перевага загальнодемократичних завдань, то в процесі розвитку революції вони поступаються першій перетворенням соціалістичного характеру» (Копилов, 1988б, с. 8, 16).

По-п'яте, вважаємо, що за умов повного панування у радянській історіографії методологічної матриці марксизму-ленінізму, автор спромігся у її ідеологічних параметрах максимально об'єктивно розкрити роль РМС у зміцненні саме народно-демократичної влади Вітчизняного фронту. На наш погляд, автор не випадково у сформованих ним завданнях дисертаційного дослідження не обмовився жодним словом про значення діяльності цієї молодіжної організації у сфері проведення соціалістичних перетворень (Копилов, 1988б, с. 7-8). Слушно акцентував увагу на визначальній ролі впливу зовнішнього політико-ідеологічного фактора на пришвидшення в країні перетворень соціалістичного характеру, тобто переходу до розбудови соціалізму. Як справедливо підкреслював, «Переломним моментом у процесі революційних перетворень в Болгарії виявилася відома нарада дев'яти європейських компартій в Шкларска Поремба (Польща), ухвали якої послугували потужним імпульсом подальших соціально-економічних перетворень. Їхня поступовість була замінена своєрідним фарсуванням революційного процесу» (Копилов, 1988б, с. 15).

Заразом, дотримуючись принципу об'єктивності, не можна ігнорувати й того очевидного факту, що концепт молодого дослідника, попри перелічені вище позитивні спроби пом'якшити (нівелювати) одіозні ідеологічні постулати традиційної радянської й болгарської історіографій, він продовжував ґрунтуватися й визначатися провідними жорсткими принципами марксистсько-ленінської методології, за межі якої жоден з радянських істориків не мав можливості вийти, не наражаючись на явну загрозу потенційних репресій. Чи не основним з них став **принцип історизму**, намерт-

во прикований до формаційної моделі, що передбачала неминучість заміни капіталістичної формації комуністичною у її першій фазі – соціалістичній. Внаслідок чого спотворювалася його значимість при вивченні конкретно-історичних умов ситуацій, в яких відбувалися розвиток, зміни явищ і процесів; існуючих відмінностей між минулим і сучасним; значимості історичного контексту. У значній мірі ігнорувалася радянською методологією важливість цього принципу й у з'ясуванні зв'язку фактів і подій з іншими об'єктами того чи іншого процесу, виявленні тенденцій історичного процесу, винесенні уроків як з позитивних, так і негативних подій та явищ і їх перебігу тощо.

Відбулася у ній і підміна **принципу об'єктивності** принципом партійності, що перетворював історичну науку в ідеологічну прислужницю авторитарного комуністичного режиму 60–80-х рр. ХХ ст. Притаманною для неї виявилася й **фетишизація детермінованості** історичного процесу, що розглядався й тлумачився тільки через призму реалізації історичних законів і закономірностей розвитку формацій, зокрема й людства в цілому, які й обумовлювали їх лінійну спрямованість й незмінність прогресу від нижчої формації до вищої. Невід'ємною складовою цієї методології стало **«обожнювання» визначальної ролі економічного базису** у розвитку суспільств, який начебто й обумовлює всі їхні явища й процеси (включаючи духовні й культурні) рівним розвитком продуктивних сил. Й, нарешті, відзначимо наукову абсурдність одного з її провідних принципів, а саме: **класової боротьби як рушійної сили розвитку формацій**, який в органічному поєднанні з принципом партійності, став ідеологічним обґрунтуванням винищення «вогнем і мечем» класових ворогів розбудови соціалізму й опозиції утвердженню тоталітарного комуністичного режиму в СРСР (Арзамаскин, 2011, с. 7–11; Кодан, 2020, с. 21–28; Космина, 2021, с. 325–333; Основні критерії, 2023; Старовойтов, Асобединов, 2020, с. 613–617; Цивилизаційний підход..., 2023).

Ці й інші методологічні принципи суттєво обмежували методичний інструментарій проведення науковцями досліджень історичної науки. Адже пропагувалися «методи дослідження», що перебували в «колі» формаційної теорії, а психологічний, культурно-історичний, етнологічний та інші, поширені в західній історіографії, заперечувалися як «буржуазні», «однобокі», «суб'єктивістські» (Космина, 2021, с. 327). Абсолютне домінування марксистсько-ленінської методології (особливо ревно змушені були дотримуватися її науковці України, небезпідставно побоюючись обвинувачень в «українському буржуазному націоналізмі») й обумовило вади теоретичного характеру дисертаційного дослідження С. Копилова. Зокрема, принципи партійності, детермінізму й класової боротьби спонукали його до необхідності «обґрунтування» неминучості переростання народно-демократичної революції у соціалістичну, провідної ролі у цьому процесі робітничого класу й комуністичної партії, а діяльність опозиції, незалежно від її ідеологічного спрямування, навіть буржуазно-демократичного, оцінювати як реакцій-

ну, проти якої слід було вести непримиренну боротьбу. Саме тому період демократичних перетворень тлумачився тимчасовим, власне перехідним до будівництва соціалізму.

Цілком зрозуміло, що діяльність РМС розглядалася у матриці комуністичної ідеології. Як зауважував дисертант, ця спілка приймала активну участь «у безкомпромісній боротьбі за обмеження впливу і політичної ліквідації буржуазної опозиції. Послідовне втілення союзними органами й організаціями РМС на всіх етапах класової боротьби політичного курсу компартії на згуртування демократичних і патріотичних сил болгарського суспільства сприяло утвердженню авангардної ролі революційних сил в партіях і молодіжних організаціях Вітчизняного фронту». Наголошувалося на тому, що ця молодіжна політична організація постійно проводила «форми й методи своєї діяльності у відповідності з стратегічними цілями народно-демократичної влади і соціалістичної революції» (Копилов, 19886, с. 15).

Перебування упродовж 3-х років на посаді стажиста-дослідника й копівка праця над дисертацією вчинили істотний вплив як на процес подальшого вивчення у Сергія основних рис індивідуальності й особистості в цілому, так і на інтенсивне формування фахових компетентностей історика-професіонала. Зокрема, важливу значимість для збагачення його духовної й світоглядної культури та її інтенсивного розвитку мав вплив інтелектуального простору спілкування з науковцями. Дякуючи йому, генерувалося відчуття причетності до «корпоративного духу» фахової спільноти, її культури, етики взаємовідносин, кристалізації ментальних рис. Не можна й ігнорувати значущості для набуття професійних компетентностей його залучення у відділі «до рецензування і обговорення текстів планових робіт, авторами яких були доктори і кандидати наук». За визнанням ювіляра, «це була чудова школа «молодого бійця». Тож назавжди усвідомив важливість внутрішнього і зовнішнього рецензування наукових текстів із залученням якомога більшого їх числа. Завжди вдячний рецензентам за витрачений час і висловлені поради!» (Степанков, Дубінський, 2023, с. 15–18).

У 1986–1988 рр. відбулися важливі події в особистому житті, які стали у ньому своєрідними віхами. Так, 1986 р. одружився з коханою дівчиною Іриною (за фахом теж історик) і 1988 р. у щасливій сім'ї народилася донечка. У жовтні цього ж року вона переїхала на життя до Кам'янця-Подільського, де Сергій Анатолійович влаштувався на посаду асистента на кафедрі все-світньої історії місцевого педінституту, де і розпочалося його становлення у висококваліфікованого викладача. З цього часу науково-дослідна робота стала органічно переплітатися з педагогічною. І «з перших днів робота на факультеті, – за визнанням тодішнього декана професора Л. Баженова, – Сергій Анатолійович вів себе пристойно, скромно, поважливо до викладачів і студентів, дисципліновано, сумлінно виконуючи посадові обов'язки, наполегливо опановуючи складні визначальні лекційні курси...» (Баженов, 2018, с. 44–45).

Кінець 80-х – початок 90-х рр. виявився вельми складним періодом у науковій творчості Сергія Копилова. Він постав на роздоріжжі вибору подальшої проблематики дослідження, добре усвідомлюючи, що дисертаційна тематика сповна вичерпала свої потенційні можливості. У її пошуку свою увагу вперше звернув на висвітлення тем, що торкалися історичного краєзнавства (переважно подільського), історіографічних й, особливо виділимо, славістичних сюжетів. Беручи активну участь у роботі наукових конференцій упродовж 1989–1993 рр. виступав на них з доповідями, згодом опублікованих у вигляді тез (в абсолютній більшості) й кількох статей. Всього було здійснено 18 публікацій: з них 8 на краєзнавчу тематику, 9 – історіографічну, славістичну й біографічну та 1 з болгаристики. Назвемо найактуальніші з них: «Поділля й визволення Болгарії з-під гніту султанської Туреччини» (1989), «М. Булгаков на Поділлі (за матеріалами ЦДІА в м. Києві)» (1990), «М. Державін про македонське питання» (1991), «Вчений-славіст В.І. Григорович» (1991), «Вчений-славіст Митрофан Бречкевіч з Волині» (1991), «М. Державін як дослідник болгарського населення Новоросії» (1991), «М. Костомаров в «Історії українського письменства» Сергія Єфремова» (1992), «М. Любич – вчений і викладач» (1992), «А. Хойнацький і Волинь» (1992), «О. Євсєєв в культурному житті Поділля початку ХХ ст.» (1993), «А.І. Димінський як етнограф Поділля» (1993), «К. Радченко і українське слов'янознавство» (1993) та «Історик-славіст Тимофій Флоринський» (1993) тощо.

Направду, не може не звертати на себе уваги розмаїття тематики, яке за свідчувало не тільки широкий спектр наукових зацікавлень автора, але й передусім пошук ним ключового об'єкту інтелектуального дослідження монографічного характеру. Він виявився далеко не звичним і не простим. Адже розпад СРСР та європейської соціалістичної системи, здобуття Україною незалежності породили якісну зміну революційного масштабу не лише у становленні політичних систем й соціальних моделей суспільств у цих країнах, але й предмету, змісту й цілей існуючих у них гуманітарних наук і передусім історичної. Особливо гостро ця проблема постала в Україні, що знаходилася у складі СРСР – де-факто російської радянської (комуністичної) імперії, в якій вона систематично піддавалася жорсткому контролю, метою якого було позбавлення її україноцентричної спрямованості й насадження російського концепту тлумачення її минулого, круто замішаного на імперських ідеях російського великодержавного шовінізму.

Тому не випадково уже у перші роки незалежності найбільш животрепетними постали перед вітчизняними дослідниками наступних три вузлових проблеми: витворення, власне кажучи, української концепції національної історії, починаючи з епохи раннього середньовіччя до сьогодення; відмови від узвичаєних принципів радянської (марксистсько-ленінської) методології й творчого оволодіння здобутками сучасних методологічних засад західноєвропейської й американської історіографії; повного розриву з витвореними російською історіографією ідеологемами, постулатами і міфами про

місце і роль Московії не лише в історії минулого і сьогодення, але і в історії Європи та і у всесвітньому співтоваристві країн. Окрім них особисто перед Сергієм Анатолійовичем постала нагальна потреба, як уже зазначалося, переорієнтації науково-дослідних інтересів. Адже відбувся майже повний розрив наукових зв'язків з болгарськими академічними установами, університетами й інститутами, припинився обмін науковою літературою, з'явилися нездоланні перешкоди для проходження в Болгарії науково-дослідного стажування. Як наслідок, йому довелося відмовитися від задуму продовжувати вивчення політичної історії цієї країни середини й другої половини ХХ ст. (Степанков, 2008, с. 298).

З іншого боку йому не хотілося поривати зі славистичною тематикою, про що промовляли праці кінця 80-х–початку 90-х рр. (про них вже йшла мова вище). Пошук оптимального варіанту в середині 90-х рр. увінчався успіхом. Він прийняв пораду наукового керівника кандидатської дисертації професора П. Соханя звернути увагу на проблему становлення й розвитку української історичної славистики у період ХVІІІ – початку ХХ ст. (Степанков, 2013, с. 8) і зайнятися її вивченням, яка з часом могла трансформуватися як у серйозне монографічне дослідження, так і в докторську дисертацію. Поготів, що почин у її розробці вже було зроблено у 1991-1993 рр. Властива С. Копилову старання праця упродовж 1994-1997 рр. принесла серйозні здобутки. Кидається у вічі певна символічність у його творчості: **перша** праця науковця (не тези, а стаття) зі славистики присвячувалася **вперше** в історіографії дослідженню розвитку слов'язнознавства у Київському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Виявилось також, що вона вийшла друком у **першому випуску** «Наукових праць» історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка (тоді педагогічного інституту). Він спромігся на основі багатой джерельної бази ґрунтовно проаналізувати слов'язнознавчі студії з мови, літератури й історії та виявити доробок Т. Флоринського, А. Степовича, К. Радченка й О. Лук'яненка. Дійшов висновку, що по-перше, переважна більшість досліджень «тяжела до передових позицій тогочасної буржуазної науки», по-друге, університетське слов'язнознавство займало у цей час «належне місце серед шкіл російської і європейської славистики» (Копилов, 1995, с. 171–180).

Через рік світ побачили ще 2 його статті: одна присвячена аналізу стану слов'язнознавства у Київській духовній академії (КДА), інша – проблематиці слов'язнознавства в Історичному Товаристві Нестора-Літописця упродовж 1872-1914 рр. Перша з них адресована, як на той час, вельми дискусійній темі, бо власне в українській історіографії, чого й не приховував автор, сформувався переважно негативна оцінка її наукової й педагогічної діяльності. Вона обумовлювалася тим фактом, що «була зняряддям політичного і церковного омоскалення кандидатів на священство з українців» (В. Біднов). Не поділяючи такого погляду, С. Копилов акцентував увагу на висвітленні доробку її викладачів і вихованців у дослідженні зарубіжного слов'язства.

Вперше у науковій творчості молодий дослідник започатковує у власній свідомості дуже складний процес переосмислення утверджених у ній постулатів російського імперського слов'янознавства й виокремлення з неї властиво української (враховуючи не тільки етнічну ознаку українського походження чи місця народження, а головне наявності національної ідентичності, самосвідомості, духовності, історичної пам'яті й ментальності) (Копилов, 1997, с. 75–82). Попри те, що він перебував у зародковому стані, найважливішим для нього, як науковця, майбутнього вченого, безперечно став факт його започаткування.

Уже на відміну від попередньої статті, в якій майже повністю обходилося мовчанкою формування української славистики, у наступній формується кілька важливих міркувань. По-перше, відзначається той факт, що у 50–60-х рр. XIX ст. «із стін навчального закладу вийшла плеяда молодих науковців, діяльність яких була тісно пов'язана із розвитком української славистики на протязі другої половини XIX – початку XX ст., що дозволяє говорити про КДА як осередок київської слов'янознавчої школи, яка остаточно сформувалась наприкінці XIX ст.» (І. Малишевський, В. Певницький, М. Владимірський-Буданов, П. Житецький, А. Хойнацький, М. Петров та ін.). По-друге, з'ясував, що в період революційних подій 1917–1920 рр. «навчальний процес в КДА продовжувався у обсязі попереднього періоду, а також було **впроваджено нові українознавчі предмети**» (Копилов, 1997, с. 75–95).

В іншій праці торкнувся висвітлення проблеми дослідження слов'янознавства в Історичному Товаристві Нестора-Літописця в 1872-1914 рр. На основі аналізу наукового доробку цього одного з перших в Україні професійного об'єднання істориків (В. Антонович, М. Дашкевич, О. Котляревський, І. Лінніченко, А. Степович, Т. Флоринський та ін.) з'ясував, що «інтерес окремих членів товариства до слов'янознавчої проблематики наприкінці XIX ст. переріс у цілісний напрям наукової діяльності ІТНЛ, що стало одним з центрів українського слов'янознавства дореволюційної Росії» (Копилов, 1997а, с. 108–110).

Попри те, що С. Копилов визначився зі стратегічним напрямком своїх наукових студій, все ж продовжував займатися вивченням окремих сюжетів у сферах краєзнавства, біографістики й болгаристики, а також брати активну участь у роботі наукових конференцій. Зі здійснених публікацій назвемо наступні: «О. І. Яцимирський і Поділля» (1994), «Волинянин К. Ф. Страшкевич і Київський університет» (1994), «І. О. Євсєєв як дослідник подільських старожитностей» (1995), «Болгаристика в Київському університеті в кінці XIX – на початку XX ст.» (1994). Відзначимо і такий важливий аспект його наукової творчості як започаткування вивчення актуальної для з'ясування історії Кам'янець-Подільського національного університету, зокрема його витоків й провідної ролі у його заснуванні під час Української революції 1917-1921 рр. видатного сина українського народу Івана Огієнка. Маються на увазі його праці про діяльність відомого поета й літературознавця М. Драй-Хмари в утвореному 1918 р. Кам'янець-Подільському університеті (Копилов, 1995а,

с. 264–268), роки навчання І. Огієнка у Київському університеті (Копилов, 1996, с. 15–17) та його освітянське співробітництво з В. Петром у стінах названого університету (Копилов, 19976, с. 100–102).

Маємо підстави стверджувати наступне: 1985–1997-ті роки стали вирішальним етапом у трансформації аспіранта в історика-професіонала. Захист кандидатської дисертації, науково-педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському університеті й здобуття Україною незалежності виявилися визначальними чинниками розвитку особистості й набуття нею фахових компетентностей. Саме на цей час випала нелегка доля переосмислення стратегічних орієнтирів науково-дослідного пошуку. Внаслідок якого після болючих творчих пошуків обрав принципово нову для себе проблематику зародження й розвитку української славістики XVIII – початку XX ст. Взамін болгарської тематики започатковується зацікавленість вивченням історичного краєзнавства, історіографічних сюжетів, біографістики й історії (витоків) навчального закладу, в якому працював. Водночас доводилося переживати кардинальну ломку усталених у свідомості методологічних засад, сформульованих марксистсько-ленінською ідеологією радянського суспільства, й засвоєння нових, витворених передовою світовою (у лоні європейської цивілізації) історіографією та філософією. Розпочався також складний у багатьох відношеннях процес осмислення й сприйняття ідеологем україноцентрично-го концепту вітчизняної історії.

Звивистий шлях до наукових вершин. У «полоні» української славістики (1998-2006)

Визначившись зі магістральним напрямом дослідження, С. Копилов взявся за розробку його проблематики, акцентуючи увагу до початку XXI ст. на з'ясуванні витоків української славістики й перших кроків на шляху її творення. Що, як на наш погляд, було цілком доречним кроком, бо дозволяло збагнути історичні обставини її генези, а відтак виявити особливості початкового етапу розвитку. З цього погляду особливий інтерес викликають роздуми автора з приводу оцінки поглядів Ф. Прокоповича на історію слов'янських народів, висловлені у наступних статтях: «Ф. Ф. Прокопович та його слов'янознавчі інтереси (до питання про вивчення «передісторії» славістики)» (1998) й «Історія слов'янських народів у наукових зацікавленнях Феофана Прокоповича» (2000).

У першій з них автор, стверджуючи, що хоча Феофан Прокопович, як й інші тогочасні вчені досліджуваного періоду, славістом не був, тим не паче саме йому «належить першість відвідання з науковою метою на межі XVII – XVIII ст. фактично всіх зарубіжних слов'янських народів, хоча вивчення їх мови, культури та історії (за виключенням поляків) не було його спеціальним завданням». Важко не погодитися зі зробленим ним висновком, що власне Ф. Прокоповичу «належить й заслуга введення слов'янознавчої проб-

лематики в число об'єктів дослідження гуманітарних наук, а також її вивчення студентами Київської академії, що безперечно, мало позитивний вплив на процес становлення української та російської славістики» (Копилов, 1998, с. 42–43, 49–50).

Характерним для тогочасних ідеологем теоретичних засад вітчизняної славістики вважаємо спостереження С. Копилова, що на початок XVIII ст. «в громадській і науковій свідомості поступово закріпилося уявлення про російсько-слов'янську мовну та культурно-історичну спільність, що було досить важливо з точки зору перспективи розвитку слов'язнавчих студій» (Копилов, 1998, с. 44). Воно, з одного боку, констатувало як продовження існування у ній цієї імперської російської парадигми, яка навіть не допускала появи уявлень про існування окремішньої української мовно-культурної спільноти, так і з другого – засвідчувало прикрий факт панування в українській славистиці погляду про месіанську роль російської мови й культури у слов'янському світі, з методологічного павутиння якого їй, а відповідно й автору, ще не вдалося вибратися. Саме тому й автоматично повторив твердження про її важливу значимість для «перспективи розвитку слов'язнавчих студій» (Копилов, 1998, с. 44). Що й служить красномовним доказом існуючих серйозних ідейно-теоретичних складнощів процесу подолання ним, витворених радянською історіографією (замішаної на концепті «братерської єдності» українців і росіян) міфологем щодо змістової тотожності положень української й російської славістики, а також неіснування таким чином факту потужного імперського (асиміляторського) впливу на першу з них російської великодержавної ідеології.

Щоправда, дякуючи відсутності зашореності світоглядних засад автора комуністичними догмами й потужному інтелекту критичного спрямування, рішучі кроки по шляху їх переосмислення й подолання робляться ним на межі XX–XXI ст. Так, у праці, присвяченій дослідженню історії слов'янських народів Ф. Прокоповичем, він чи не вперше в історіографії сформулював думку, що в історичних творах українських авторів другої половини XVII – XVIII ст. «знайшов відбиток процес розвитку «етнонаціональної» самосвідомості українського народу періоду Гетьманщини...» (Копилов, 2000, с. 265). Проаналізувавши його працю «Витяг з літописців», С. Копилов дійшов висновку, що «у суспільній свідомості і науковій думці поступово вкорінювалося уявлення про українсько-російсько-слов'янську мовну і культурно-історичну спільність, що було досить важливо з точки зору перспектив розвитку слов'язнавчих студій» (Копилов, 2000, с. 268). У порівнянні з попереднім цитованим нами текстом тепер уже згадується термін «**українсько**», проте поки що автор не розмежовує українську мовно-культурну спільноту від російської, зливаючи їх безпідставно в одну і ту ж.

Все ж не можна не помітити наявності у його роздумах й очевидних ідейних «шпарин» у цілісності сприйняття образу цієї ідеологеми. Наприклад, відзначаючи «сталість в історичній науці початку XVIII ст. стереотипів і пог-

лядів попередньої епохи», підкреслив той важливий факт, що «право на існування з якими виборювали **нові уявлення про слов'янський світ і місце в ньому України та Московщини** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2000, с. 267–268). Проаналізувавши один із найвидатніших творів Ф. Прокоповича «Огляд цієї повісті» (післямова до петербурзького видання книги хорватського богослова Мавро Орбіні «Царство слов'ян»), С. Копилов не лише відзначив його значимість як одного «з перших конкретних прикладів джерелознавчої критики **в українській літературі** (виділено нами – Авт.) про минуле слов'янських народів», але й зробив важливий висновок, що він став «переконливим свідченням цілеспрямованого інтересу соціальної еліти Гетьманщини до історії та сучасного становища слов'янських народів» (Копилов, 2000, с. 268–270).

Позитивним аспектом наукового пошуку дослідника стала зацікавленість вивченням стану розробки слов'янської проблематики в «Історичному Товаристві Нестора-Літописця» та в Києво-Могилянській академії (КМА) у XVIII ст. Внаслідок чого спромігся обґрунтувати ідею про його перетворення в один із найвпливовіших осередків становлення й розвитку українського слов'янознавства (Копилов, 1998а, с. 3–19). В іншій статті торкнувся висвітлення вельми актуальної проблеми ролі Києво-Могилянської академії у формуванні вітчизняної славистики у XVIII ст. Новизною відзначається його заувага, що «хоча імперська влада намагалась перетворити КМА на пересічний російський духовний заклад, зусиллям українських православних ієрархів ця інституція залишалась світським університетом з гуманітарною орієнтацією освіти, що знаменувала перемогу нової ідеології, нової системи мислення, нового відношення і способу спілкування з європейською культурою» (Копилов, 1998б, с. 15). На переконання С. Копилова, яке поділяємо, «цікавість **освіченого українського громадянства подіями національної історії, найдавніший період якої хронологічно збігався із часом походження слов'янських народів** (виділено нами – Авт.), як і ознайомлення із спрямованою до середньовічної Болгарії, Сербії, Чехії, Польщі всесвітньою історією, ставали важливими чинниками розвитку наукових інтересів до розробки слов'янської теми. Провідні позиції тут, поряд з агіографічною літературою, належали творам історичної тематики, автори яких так чи інакше були пов'язані із КМА» (Копилов, 1998б, с. 20).

Заслугує уваги вияснення значимості у становленні української славистики історичних праць «представників нової літературної течії, виникнення якої» М. Грушевський пов'язував з «козацькою інтелігенцією» – «станом військових канцеляристів», вихованих Києво-Могилянською академією. Розглядаючи їхній доробок, ювіляр не без підстав виділив погляди Г. Грабянки на етногенез українців (козаків), які начебто походили з «племені першого Яфетового сина Гомера». Як зазначав дослідник, від «читачів твору Грабянки, його сучасників, ніяк не могла приховатись політична тенденція подібної генеалогії, оскільки в їх уявленнях запропоноване походження

козаків від першого сина Афета Гомера **було набагато почесніше, ніж загальновідоме твердження про походження «Москви» від його шостого сина Мосоха** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 1998б, с. 20–21). Не випадково у контексті сказаного, зауважував, що С. Величко, як і Г. Грабянка, наголошував «на спільності походження та етнічного коріння козацько-руського і польського народів...» (Копилов, 1998б, с. 22), а не з московським.

Аналіз таких пам'яток як ґрунтовне дослідження М. Бантиш-Каменським Берестейської унії та «Історія Русів» аноніма у поєднанні з вивченням «коротких літописів» й освітнього процесу в академії, дозволив ювіляру зробити аргументований висновок, що саме у КМА «вперше серед освітніх закладів України і Росії слов'янознавча проблематика була представлена в курсах риторики, слов'янської і польської мов, а в останній третині століття – історії та географії». Й саме праці М. Бантиш-Каменського з методологічного погляду започаткували «якісно новий етап у трактовці історичних аспектів слов'янської теми», засвідчили процес становлення «слов'янознавства як самостійної наукової галузі...» (Копилов, 1998б, с. 22–24).

Неможливо домогтися належної повноти розкриття процесу формування витоків української славістики та її ідейних підвалин без з'ясування джерельної бази становлення світоглядних засад його провісників і зачинателів. І з цього погляду віддамо належне С. Копилову, котрий чи не вперше в історіографії, спромігся вчасно збагнути цю потребу. Тож 1999 р. опублікував дві статті, що висвітлювали означену проблему. Одна з них була присвячена дослідженню інформаційної цінності книгозбірень першої третини XVIII ст. для «соціальної еліти Гетьманщини» щодо знань про слов'янські народи (Копилов, 1999, с. 70–79), інша – історичної літератури польських авторів, що зберігалася в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. (Копилов, 1999а, с. 333–340). Копітка праця дозволила виявити щонайбільші бібліотеки того часу як освітніх установ і монастирів, так і приватних осіб (Д. Туптали, С. Яворського, Ф. Лопатинського, Л. Горки, Ф. Прокоповича, Я. Марковича, Г. Бужинського й інших осіб), чисельність у них примірників (найбільше їх налічувалося у Ф. Прокоповича – майже 3, 2 тис. книг, Ф. Лопатинського – 1416 книг, С. Яворського – 609 книг, Д. Туптала – 528 книг і рукописів тощо) та їх змістову спрямованість. Її аналіз дав можливість зробити важливий висновок про наявність та розвиток у представників соціальної еліти Української держави «спеціального, усвідомленого інтересу до слов'янських народів. Він обумовлювався, насамперед, загальними зрушеннями в духовному житті українського суспільства, появою елементів нового бачення світу, нових підходів до визначення місця України серед європейських країн і народів» (Копилов, 1999, с. 70–78).

В іншій статті автор переконливо довів, що «польська історична література займала одне з центральних місць» у бібліотеках першої третини XVIII ст., задовольняючи «потреби освіченого громадянства в історичній інформації з історії Польщі й інших слов'янських народів в цілому й зокрема

українсько-польських відносин переважно у XVII ст. Стверджуючи, що саме у цей час українські автори створили «низку історичних, публіцистичних і лексикографічних творів», в яких простежувався «цілеспрямований інтерес до слов'янських народів, що був одним із компонентів національної культури і складовою частиною свідомості **українського суспільства** (виділено нами – Авт.) епохи переходу від середньовіччя до культури нового часу» (Копилов, 1999а, с. 333–339).

У двох наступних статтях кінця XX ст. виразно окреслилися, як уже зазначалося нами раніше, процес повного і безповоротного розриву з методологічною засадою радянського (а де-факто імперського російського) міфічного маркування українського слов'янознавства органічною складовою російського й водночас, глибокого усвідомлення самотунності його окремишого зародження й генези, необхідності розробки україноцентричного концепту вітчизняної славістики. Досить-таки виразно він означився у статті, присвяченій вивченню історії слов'янських народів у творах Д. Туптали й особливо глибоко у новаторському дослідженні про стан вивчення історії слов'янських народів українськими авторами XVIII ст. – у період становлення славістики як самостійної наукової галузі (Копилов, 2000а, с. 10–17; 2000б, с. 45–60). Зазначимо – до їх появи автору не вдавалося цілком розірвати «методологічні тенета» впливу російського концепту. Тож не дивно, що продовжував час від часу ще послуговуватися такими поняттями й термінами як «українсько-російсько-слов'янська мовна і культурно-історична спільність», «слов'янська культурно-мовна спільність», «східнослов'янська історична думка», «російсько-слов'янська мовна та культурно-історична спільність» тощо (Копилов, 1998, с. 44; 2000, с. 268; 2000а, с. 12, 16).

І саме у них автор зробив вирішальний крок до розробки в українській історіографії власного концепту генези і розвитку славістики. Так, у першій з них, відзначаючи актуальність проблеми вивчення поглядів Д. Туптали на історію слов'янських народів, слушно констатував, що «багато уявлень про українську історіографію цієї доби (Гетьманщини – Авт.) нині застаріло і потребують нової інтерпретації, інші є недостатньо вивченими і тому важко скласти про них остаточне й повне уявлення» (Копилов, 2000а, с. 10). Відзначаючи той факт, що Д. Туптало «неодноразово наголошував не лише на спільності походження (повторюючи відомі біблійні тлумачення), але й на мовній спорідненості...» усіх слов'янських народів і «створював ґрунт для сприйняття слов'янських студіювань в патріотичному аспекті, вів до наступного поширення самої слов'янської теми не лише як предмета вчено-літературних занять, **але й як одного з факторів національної свідомості** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2000а, с. 12). Дійшов висновку, що український дослідник у своїй фундаментальній праці «Книги Житій Святих», «скопійовавши все відоме на початок XVIII ст. про св. Кирила і Мефодія, він створив щось абсолютно оригінальне і автономне, започаткувавши наукове вивчення цієї проблеми – однієї з центральних тем сучасної славістики» (Копилов, 2000а, с. 16).

Особливе місце серед досліджень автора цього часу займає опублікована ним в «Українському історичному журналі» стаття «Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст.», яка, на наш погляд, стала першою в українській історіографії синтетичною роботою, присвяченою реконструкції (в основних рисах) цілісного образу процесу зародження й перших кроків становлення української славістики упродовж XVIII ст. Її наукова цінність полягала не тільки у пекучій актуальності й новизні постановки проблеми, але, що особливо важливо, в україноцентричній змістовій спрямованості. Адже чи не вперше в історіографії С. Копилов спромігся окреслити, очищені в основі своїй від впливів російських міфологем, засади власне українського бачення генези вітчизняної славістики, аргументувати її самотність й виявити окремі прикметні риси. Цілком зрозуміло, що у межах об'єму статті він не міг порушити увесь комплекс питань, які вимагали свого з'ясування й дати на них вичерпну відповідь. Йдеться про зовсім інше, а саме: автор зумів визначити стратегічні орієнтири для подальшого переосмислення існуючого доробку науковців й сформулювання методологічних засад розробки цілісної концепції зародження української славістики як самостійної наукової галузі вітчизняної історичної науки.

По-перше, проаналізувавши існуючу історіографію з даної проблеми, дійшов невтішного висновку: «вся ця література, на жаль, не дає уявлення про дослідження в українській науці XVIII ст. історії південних і західних слов'ян, більшість аспектів цього процесу не висвітлена взагалі, частина – схарактеризована однобічно, а решта – потребує нової інтерпретації» (Копилов, 2000б, с. 45).

По-друге, у тексті вже не знаходимо раніше згадуваних понять, термінів і словосполучень на зразок «українсько-російсько-слов'янська мовна і культурна спільність», «слов'янська культурно-мовна спільність», «російсько-слов'янська мовна та культурно-історична спільність», «східнослов'янська історична думка» та їм подібні, що розчиняли українську самотність у російській концепції. Правду кажучи, лише як рудимент, до 2006 р. зрідка стереотипно продовжувалося використання автором поняття «слов'янська мовна та культурно-історична спільність» (Копилов, 2000б, с. 49; 2005б, с. 51, 73).

По-третє, цілком справедливо дав дуже позитивну оцінку доробку видатного українського проповідника, літописця, письменника й церковного діяча Д. Туптали. «Зрештою, твори Д. Туптала у частині висвітлення слов'янської теми були свого роду підсумковими і підводили ризик під тими знаннями про слов'ян, які накопичилися в українській історіографії на початок XVIII ст. Авторський стиль Д. Туптала ніс на собі вплив передових ідей ранньопросвітницької думки із характерною їй критичною перевіркою джерел і нового розуміння завдань історичного твору (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2000б, с. 48).

По-четверте, аналізуючи погляди Ф. Прокоповича, відзначив той факт, що написана ним післямова-коментар до книги хорватського богослова М. Орбіні «Царство Слов'ян» «Огляд цієї повісті» стала «переконливим свідченням цілеспрямованого інтересу освіченої частини українського суспільства до історії та сучасного становища слов'янських народів й поширення цієї тенденції завдяки їх посередництву (Ф. Прокопович, Г. Бужинський) на середовище московських і петербурзьких вчених» (Копилов, 2000б, с. 50).

По-п'яте, на переконання науковця, у першій половині XVIII ст. «на зміну творчості академічного духівництва, котре відживало і втрачало свою провідну роль, поступово приходить нова літературна течія, виникнення якої пов'язано із «козацькою інтелігенцією, славнозвісним «станом військових канцеляристів», що його виховала Київська академія»» (Копилов, 2000б, с. 50). У зв'язку з чим зупинився на з'ясуванні авторами козацьких літописів історії слов'янських народів. Особливу увагу приділив творчості таких постатей як Г. Грабянка, С. Величко, анонімного автора «Короткого опису Малоросії», П. Симоновського, С. Лукомського та ін. (Копилов, 2000б, с. 50–54).

По-шосте, як з'ясував С. Копилов, «Загальна тенденція до розширення джерельної бази історичної літератури, у першу чергу за рахунок залучення архівних матеріалів, не могла не вплинути на більш високий рівень висвітлення слов'янської теми в студіюваннях українських вчених останніх десятиріч XVIII ст.» (Копилов, 2000б, с. 54–55). Одного з перших з-поміж них виділив М. Бантиша-Каменського, звернувши увагу на аналіз його книги з історії Берестейської унії 1596 р., яка започаткувала «принципово новий підхід в історіографії до польської теми...». Він також зробив чимало й для висвітлення міжконфесійних відносин наприкінці XVII–XVIII ст. й «Із вірнопідданих царату позицій ... простежив релігійну ситуацію за часів поділів Польщі...». В цілому ж дане дослідження «стало важливою подією у відокремленні вивчення зарубіжного слов'янства від розробки національної історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін» (Копилов, 2000б, с. 55–56). Характеризуючи доробок Я. Марковича, науковець підкреслив властиву для нього методику його дослідження – «встановлення істинного факту на основі вельми критичного підходу до історичних джерел і творів попередників...» (Копилов, 2000б, с. 56).

По-сьоме, досліджуючи славнозвісну «Історію Русів» анонімного автора, спромігся виокремити в його поглядах ідею визначення ним місця споконвічного проживання русів-українців, істотно відмінну від панівної в українській і російській історіографіях. «**Відомо ж бо з історій, що народ сей з найдавніших давен, – відзначав автор, – був у землі своїй своїм самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами** (виділено нами – Авт.)»» (Копилов, 2000б, с. 57). І його ж державне життя «бере початок за часів створеної саме ним Київської Русі». Даний погляд аноніма безперечно, як на наш

погляд, носив революційний характер, бо не залишав каменя на камені від російських імперських ідеологем українсько-московитської (малоросійсько-великоросійської) спільноти чи єдності та російського (московитського) походження Руської держави. На його висвітлення автору статті, мабуть, доречним було б акцентувати значно більше уваги.

Чому? Тому, що на превеликий жаль, доводиться і нині констатувати той прикрий факт, що українська історіографія (особливо зросійщина) першої половини XIX ст., перебуваючи під потужним впливом російських релігійно-політичних міфів (яких ще значно раніше, починаючи з останньої чверті XVII ст., зазнав автор «Синопису» (1674)), не сприйняла цього національного концепту української історії, обравши російський. І підміна методологічних засад вивчення поступу українського народу обернулася для нього у прийдешній перспективі жахливою національною катастрофою (втрату історичної пам'яті й свідомості, а через те й спотворенням національної ідентичності), трагічні наслідки якої гостро відчуються й нині у 2014–2024 роках «Судної» війни не на життя, а на смерть з Московією за збереження існування української нації та незалежності її держави.

По-восьме, чи не вперше у вітчизняній історіографії С. Копилов надзвичайно лаконічно (у формі висновків до статті), але вичерпно, охарактеризував доробок українських учених XVIII ст., розкриваючи його особливості. «Отже, – підкреслював він, – на кінець XVIII ст. вивчення історії слов'янських народів значно просунулось уперед: визначалися концепції походження слов'ян, розроблялися питання історії та культури західних і південних слов'янських народів. Особливо помітний інтерес до історії Польщі та польсько-українських відносин виявили С. Величко, М. Бантиш-Каменський, автор «Історії Русів». Завдяки творам Д. Туптала та Ф. Прокоповича в історіографії слов'янського відродження започатковано дослідження кирило-мефодіївської проблематики. Ці новації прискорювали процес відокремлення вивчення західних і південних слов'ян від розробки української історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін, а протягом наступних десятиріч – й організаційного оформлення славістики як самостійної наукової галузі» (Копилов, 2000б, с. 58).

Важливу наукову цінність мала й стаття, присвячена рецепції слов'янського світу в працях українських авторів останньої третини XVII ст. Адже їхній аналіз, як справедливо зауважував дослідник, «дає змогу визначити ціннісні орієнтації вітчизняної історіографії, форми та прояви зовнішніх впливів, ґрунтовніше з'ясувати процеси розвитку національної свідомості й суспільно-політичної думки України...» (Копилов, 2001, с. 157). Цілком справедливо акцентував увагу на тому факті, що, правду кажучи, власне через праці польських історіографів в українську історичну свідомість почала активно проникати ідея про «Мосоха – Москву» як «єдиного слов'янського першопредка», як це вже досить-таки помітно проглядалося в Українському

хронографі. Одначе, в цілому у працях більшості тогочасних робіт утверджується думка «про єдиних слов'янських «прабатьків» – Мосоха і Рифата...» (Копилов, 2001, с. 159–164). Зроблено важливий висновок, що дякуючи копійчій праці автора Українського хронографа та Ф. Софоновича, «українському читачеві вперше був представлений узагальнений нарис історії Польщі з легендарних часів й до 1580-х та 1670-х років відповідно» (Копилов, 2001, с. 167–173).

Як наслідок, маємо підстави констатувати, що перший рік XXI ст. для наукової творчості Сергія Анатолійовича у дослідженні слов'янознавчої проблематики став **завершальним вкрай інтенсивного етапу (1998-2001 рр.) студювання витоків (генези) процесу вироблення вітчизняною історіографією властиво наукового підходу розробки історії слов'янських народів** (виділено нами – Авт.). Й, опираючись на уже розроблену теоретичну підвалину, **саме з цього ж 2001 р. основну увагу почав приділяти всесторонньому вивченню всього комплексу питань становлення й розвитку української славістики XIX – початку XX ст.** (виділено нами – Авт.). Насамперед її проблематики, методологічних підвалів, концепцій, особливостей, появи нових тенденцій, здобутків і проблем, які з'явилися на початку XX ст. **Цей другий етап тривав аж до 2006 р. включно й завершився захистом докторської дисертації** (виділено нами – Авт.). Упродовж цього проміжку часу опублікував 26 праць, у т.ч. 20 зі славістичної тематики, в тому числі монографічне дослідження.

Зупинимося на аналізі головніших, як на наш погляд, робіт з-поміж них. І з цього погляду своєрідним смисловим містком до осягнення особливостей становлення наукових інтересів українських дослідників до вивчення історії слов'янських країн стала невеличка за об'ємом стаття автора, присвячена їхнім студіям у першій третині XIX ст. (Копилов, 2001а, с. 157–160). Вивчаючи творчість М. Бантиш-Каменського, підкреслив важливе наукове значення зроблених ним описів (реєстрів) документальних комплексів матеріалів дипломатичних відносин Московії з Польщею – всього чотири, починаючи з 1487 р. по 1700 р. Вони й стали, як встановив автор, «першим етапом в процесі дослідження» ним «історії російсько-польських відносин» (Копилов, 2001б, с. 256). Другим і третім етапом виявилися фундаментальна 5-томна праця вченого «Дипломатичне зібрання справ між Російським і Польськими дворами, з самого початку їх до 1700 р.» й 4-томна робота «Скорочені повідомлення про взаємини між Російською монархією і європейськими державами ... з 1481 по 1800 рік», в якій у 3-му томі виклав «події дипломатичних відносин Росії та Польщі...». У них не тільки «запровадив видову характеристику джерел й принцип хронологічного групування», але й провів велику «джерелознавчу роботу» пов'язану «з датуванням, авторством і достовірністю документів» (Копилов, 2001б, с. 256–257).

Присвятив також капітальне дослідження вивченню історії Берестейської унії 1596 р. й церковно-релігійного «життя наступних двох століть у схід-

них провінціях польської держави...». Не можна не погодитися з його обґрунтованим висновком, що М. Бантиш-Каменський став **першим вітчизняним істориком-полоністом**, а його «історичні праці об'єктивно сприяли виокремленню польської теми від розробки проблем національної історії...» (Копилов, 2001б, с. 256–261). Такого ж змісту судження й висновки С. Копилов висловив у статті «М. Бантиш-Каменський як історик Польщі» (Копилов, 2001д, с. 233–238).

З 2001 року й включно до 2003 р. автор займався переважно висвітленням наукового доробку окремих авторів у з'ясуванні тих чи інших аспектів даної теми. А впродовж 2004–2006 рр. уже здебільшого зосереджувався на осмисленні тих чи інших етапів генези й розвитку української славістики, їх особливостей, проблем теоретичного характеру, без розв'язання яких неможливим було б досягнення реконструкції об'єктивної й цілісної картини цього процесу. Й творчим вінцем десятирічної копійної дослідницької роботи стали публікація 2005 р. монографічного дослідження «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)» та захист наступного року докторської дисертації на тему «Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку».

Заслугує на увагу з'ясування ним творчої спадщини М. Іванишева у розвитку українського слов'янознавства у 40–60-х рр. XIX ст. Встановлено, що саме цей учений вперше в українській та російській славістиці здійснив публікацію «джерела західнослов'янського законодавства» – уривок із давньочеських «Рядів земського права». Його ж дисертація «Про плату за вбивство у давньому руському та іншому (ймовірно друкарська помилка, напрошується слово «**інших**» (виділено нами – Авт.)) слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» «стала, – як виявив С. Копилов, – першою працею з історії слов'янського права, в якій було застосовано порівняльний метод дослідження» (Копилов, 2001в, с. 10–11). Чимало нового М. Іванишев вніс у вивчення сільської общини в Україні (у «копному праві», внесеному до Литовського статуту, було «багато спільного з нормами Руської Правди»), Берестейської унії, яка «не сприяла зміцненню політичної сили польського королівства...», змісту сеймиків Київського, Брацлавського і Волинського воеводств тощо (Копилов, 2001в, с. 12–14).

Зробив успішну спробу виявити вплив відомого російського славіста Т. Флорінського на наукове і громадське життя України упродовж 80-х рр. XIX ст. й перших десятиріч XX ст., котрого у 1890 р. обрали на посаду декана історико-філологічного факультету, а 1914 р. уже виконував обов'язки ректора Київського університету св. Володимира. Попри «відмінність політичних поглядів і життєвих позицій» від значної частини українських науковців (зокрема В. Антоновича та М. Дашкевича), спомагав їхньому науковому зростанню. Його заслугу, автор вбачав також у заснуванні ним власної школи славістів (К. Радченко, А. Лобода, А. Ясинський, М. Драй-Хмара та ін.), сприянні у 1902 р. в організації одного з перших в університеті студентського науко-

вого гуртка слов'янознавчих студій, активній участі у діяльності Історичного Товариства Нестора-Літописця, безпосередніх наукових зв'язках із зарубіжними колегами тощо (Копилов, 2001г, с. 288–292).

Водночас відзначив існування у Т. Флоринського ідей великоросійського шовінізму. Зокрема, поділяв «теорію про єдність слов'янського племені й розумів слов'янське питання з погляду активного прихильника самодержавства і православ'я...». Саме він «висловився категорично проти допущення на з'їзд (XI Археологічного з'їзду – Авт.) «українського діалекту» (себто української мови – Авт.)» з боку західноукраїнських науковців. Відомо також, що російський науковець піддав гострій критиці публікацію українською мовою М. Грушевським відомої статті ««Звичайна схема» руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», назвавши її «викликом російським історикам», й закликав їх до належної «відсічі цьому автору». Тому цілком справедливо ювіляр зараховував його до «запеклих ворогів українства». Не випадково «Беззастережна відданість самодержавству, великоросійський шовінізм у поєднанні з антисемітизмом та непримиренні антиукраїнські погляди штовхнули Т. Флоринського до лав «Клубу російських націоналістів»» (Копилов, 2001г, с. 292–297).

Аналізуючи процес становлення української славістики, С. Копилов торкався також дослідження діяльності й творчості уже напівзабутих на той час науковців, праці котрих (хоча переважно опосередковано) позитивно впливали на нього. Йдеться, зокрема, про постаті І. Лашнюкова та І. Борісова. Щодо першого з них, то він цілком справедливо констатував, що його ім'я «маловідоме навіть науковцям», хоча «йдеться про вченого, котрий першим в українській вищій школі започаткував викладання спеціального історіографічного курсу...» (Копилов, 2002, с. 88). Дякуючи глибокому вивченню матеріалів Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) й існуючих спогадів про нього та праць науковців, спромігся виявити його місце в українській історіографії 50–60-х рр. XIX ст. Зокрема, встановив наступне: на відміну від інших тогочасних науковців, він, **по-перше**, у своїх лекціях у Ніжинському ліцеї комплексно використовував «історіографічний та джерельний матеріал, будував дослідження на ґрунті аналізу джерел, скептично відносився до гіпотетичних тлумачень і міркувань своїх попередників, супроводжуючи їх власними коментарями», що давало підстави його сучасникам називати «цей метод критичним» (Копилов, 2002, с. 96). **По-друге**, демонстрував у них «розуміння «джерел російської історії» та «історію її наукової обробки (вивчення – С.К.)», тобто розумів різницю джерелознавчого й історіографічного підходу до одних і тих самих історичних пам'яток» (Копилов, 2002, с. 97–98). **По-третє**, одним з перших в українській історіографії помітив у давньоруських літописах «не тільки нагромадження наукових фактів, але й історичні твори, в яких відбито світогляд тієї епохи». **По-четверте**, «Його закордонне відрядження до Праги, Відня, Львова, Кракова та інших наукових центрів Європи стало значною подією в розвитку

українсько-західнослов'янських наукових зв'язків другої половини XIX ст.» (Копилов, 2002, с. 100–101).

На основі вивчення рукописних матеріалів Санкт-Петербурзької Російської національної бібліотеки та Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського автор вперше в історіографії зробив успішну спробу реконструювати роль ректора Київської духовної академії І. Борисова (1830-1839 рр.) в українському науковому й культурному житті у 1830-1857 рр., ім'я і прізвище котрого, «як це не дивно, – стверджував він, – майже невідоме навіть у вузькому колі науковців» (Копилов, 2003, с. 20). З'ясовано, що, власне кажучи, дякуючи його зусиллям, «навчальний заклад зазнав кардинальних структурних і організаційних змін, що сприяли його перетворенню у науковий і освітній центр духовно-навчального округу... Новий ректор не лише відкинув методику навчання і посібники старих схоластичних курсів богослов'я, але й запровадив новий метод його викладання – історико-порівняльний, що передбачав творче використання західноєвропейської літератури і нове прочитання першоджерел православного віровчення».

І. Борисов також скасував «викладання богослов'я латиною», запроваджував до освітнього процесу нові предмети співзвучні «тогочасному рівню богословської науки», попри переслідування режимом учасників польського повстання 1830-1831 рр., зберіг функціонування кафедри польської мови й відновив друкування збірників кращих студентських творів (Копилов, 2003, с. 21–22). Брав активну участь у функціонуванні київського гуртка інтелектуалів, «діяльність якого сприяла розквіту початкового етапу українського національного відродження», став «духовним натхненником» утворення у 1835 р. у Києві Тимчасового комітету для розшуку старожитностей. Як науковець, був одним з перших українських істориків, котрий розпочав «у вітчизняній історіографії XIX ст. вивчення історії церкви у зарубіжних слов'янських країнах» (Копилов, 2003, с. 22–26).

Сергій Копилов торкнувся висвітлення й такої спірної проблеми XIX ст. як оцінки автентичності чеських Краледворського й Зеленогорського рукописів (РКЗ), начебто виявлених у 1816 і 1817 рр. ученими Й. Ліндою та В. Ганкою, що торкалися історії Чехії кінця XIII – початку XIV ст. З'ясування їхньої оригінальності породило у 1819 р. дискусію, що тривала понад століття, відкрити патріархом європейського слов'янознавства чеським дослідником Й. Добровським, котрий оголосив Зеленогорський рукопис (РЗ) підрубкою (Копилов, 2003б, с. 279–280). Як з'ясував дослідник, І. Срезневський став першим в Україні й Росії вченим, котрий намагався обґрунтувати автентичність РКЗ «науковими аргументами», хоча припускав, що РЗ «був складений пізніше, ніж це передбачалося». М. Костомаров не сумнівався в оригінальності тексту Краледворського рукопису і став «першим українським ученим», який використав його і переклав українською мовою кілька уривків з нього: «Квіточка», «Ягоди», «Рожа» та ін. Хоча згодом науковці довели, що обидва названі рукописи є підрубками В. Ганки та Й. Лінди (Копилов, 2003б, с. 279–283).

Окрему наукову розвідку С. Копилов присвятив висвітленню спілкування у 20–40-х рр. XIX ст. українських науковців-славістів з чеськими інтелектуалами у гуманітарній сфері. Зазначив, що першим з-поміж них увійшов у контакт 1822 р. у Пешті й Відні з Ф. Палацьким випускник Харківського університету П. Кеппен під час наукової подорожі по Європі. У травні 1823 р. у Празі він зустрічався з В. Ганкою, Й. Домбровським, Й. Юнгманом та ін. науковцями. На думку автора, саме ці зустрічі й «започаткували контакти українських і російських учених-славістів з науковцями цієї слов'янської країни» (Копилов, 2003а, с. 187). Ґрунтовно розкрив характер подібних взаємин та їх значущість для наукових досліджень таких українських славістів як М. Іванишев та І. Срезневський, які відвідували Чехію й зустрічалися там з місцевими письменниками і вченими (П. Шафариком, В. Ганкою, Ф. Палацьким та ін.). Підводячи підсумки цієї співпраці, С. Копилов підкреслив, що вона сприяла не тільки розвитку українсько-чеських відносин, але й «зміцненню українсько-слов'янських наукових зв'язків і розвитку міжслов'янської культурної співпраці» (Копилов, 2003а, с. 187–189).

Не обминув увагою вчений і з'ясування процесу формування у М. Костомарова поглядів на історію слов'янських народів, що «не було предметом спеціального дослідження» (Копилов, 2003в, с. 295). Показав важливість у ньому опрацювання теми дисертації «Про причини і характер унії в Західній Русі». Адже саме у ній «уперше в українській історіографії поклав в основу досліджень ... **концепцію народності, фактично започаткувавши народницьку історичну школу** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2003в, с. 297). На думку С. Копилова, якраз зустрічі молодого дослідника з І. Срезневським восени 1842 – жовтні 1843 рр. спонукали його «написати історію Богдана Хмельницького». А з осені 1845 р. він «з головою поринув у вивчення мов та історії слов'янських народів...». Як наслідок, у нього викристалізувалося переконання, що «слов'янську науку» слід вважати важливим чинником утвердження національної самосвідомості» (Копилов, 2003в, с. 297–298). Проаналізувавши працю М. Костомарова «Слов'янська міфологія», виявив, що висловлені ним міркування «були співзвучними тенденціям західноєвропейської етнографії і фольклористики першої половини XIX ст.» (Копилов, 2003в, с. 298). Вивчення наукової та епістолярної спадщини видатного вченого дозволило С. Копилову зробити наступний висновок: «слов'янська тематика займала чільне місце в його наукових інтересах і стосувалася кількох проблем: релігійних відносин в Україні напередодні Берестейської унії, історії Польщі і українсько-польських відносин XVI–XVII ст., міфології стародавніх слов'ян. Як один із засновників народницької школи української історіографії, М. Костомаров у своїх дослідженнях користувався її методологічними принципами, висуваючи в основу історичних явищ психологію народу, а в підвалини їх вивчення – етнографічні досліді» (Копилов, 2003в, с. 299).

На 2004–2006 рр. припадає заключний акорд всестороннього вивчення проблематики, тому переважали праці теоретико-узагальнюючого харак-

теру. Зокрема, автор присвятив спеціальну статтю з'ясуванню виникнення славістики як нового напрямку українських слов'янознавчих досліджень у другій половині XIX ст., тим паче, що ця тема спеціально не вивчалася ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Внаслідок чого зумів визначити як чинники, що сприяли виникненню спеціального інтересу в українських науковців до історії слов'янознавчих студій, так і різноманітні форми його прояву (критико-біографічні огляди, огляди праць попередників щодо вивчення життя слов'янських народів, слов'янський з'їзд 1867 р. у Москві та ін.) (Копилов, 2004а, с. 427–428).

Цілком умотивовано підкреслив особливо значущу роль у формуванні славістики, як нового напрямку досліджень, праць І. Срезневського, котрий першим у 1842 р. підготував розвідку про життя і наукову діяльність сербського історика В. Караджича (Копилов, 2004а, с. 428–429). З'ясував також, що «першим вагомим доробком у царині концептуального осмислення історії слов'янознавчих студіювань в суспільно-культурному контексті були праці професора Київського університету О. Котляревського» (Копилов, 2004а, с. 429). Об'єктивно висвітлив значимість створених М. Задерацьким «біографічних нарисів, присвячених слов'янським ученим Й. Юнгману, П. Шафаріку, Ф. Челаковському, І. Срезневському та ін.», що дало підстави погодитися з уже висловленою думкою про нього, як одного з «основоположників міжнародної славістичної бібліографії». Проаналізувавши науковий доробок О. Кочубинського, О. Котляревського, А. Дудки-Степовича та І. Франка, написаних у 80–90-х рр., зробив висновок, що «О. Кочубинський провів системне дослідження початкового періоду розвитку слов'янознавчих досліджень в Росії, де вперше поставив питання про періодизацію розвитку слов'янознавства, предмет якого він визначав як комплекс наук, що вивчали суспільне життя слов'янських народів. Вагомим доробком на тлі вивчення історії вітчизняної і зарубіжної славістики в 80–90-х рр. XIX ст. стали праці Т. Флоринського, А. Дудки-Степовича. Зрештою, становлення історії славістики, як самостійного наукового напряму дослідження в Україні, слід вважати одним із показників зрілості вітчизняного слов'янознавства» (Копилов, 2004а, с. 432–436).

Окремі праці С. Копилов присвятив висвітленню проблем історії полабських і балтійських слов'ян в українській історіографії другої половини XIX ст., а також – південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр., завершуючи таким чином з'ясування стану дослідженості українськими науковцями історії південних, західних і полабо-балтійських (північних, якщо так можна висловитися) слов'ян. З'ясувавши зміст існуючих у другій половині XIX ст. 3-х основних концепцій вивчення історії слов'янських народів (слов'янофільської, народницької та позитивістської), він переконливо аргументував положення про видатну роль українського вченого О. Котляревського у студіюванні правових звичаїв балтійських слов'ян. З'ясував, що саме він «першим у вітчизняній сла-

вістиці використав порівняльні методи дослідження правничих пам'яток балтійських слов'ян, що дозволило йому дійти висновків, котрі **знаменували новий етап в розвитку тогочасної славістики і були підтримані європейськими науковцями** (виділено нами – Авт.). Розкрив також фундаментальний доробок вченого у висвітленні значимості писемних пам'яток про діяльність проповідника християнства Оттона Бамберзького серед прибалтійських слов'ян. Вони дозволили йому «не лише всебічно проаналізувати події першої й другої проповідницької місії..., але й схарактеризувати внутрішній устрій і зовнішні зв'язки поморських слов'ян» та «відкинути деяку інформацію німецьких хроністів як сумнівну або недостовірну» (Копилов, 2004, с. 510–511).

Автор довів також, що «вагомим внеском у вивчення проблем історії балтійських слов'ян та їх германізації стали праці професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Ф. Фортинського». Його заслугу вбачав у тому, що дослідник розкрив сутність германської колонізації слов'янського Помор'я та переосмислив доробку німецьких науковців у її дослідженні. Він займався й висвітленням «виникнення і розвитку внутрішнього устрою венецьких міст (Любек, Вісмар, Росток, Стральзунд і Грейфсвальд), що невдовзі об'єдналися у Ганзейський союз» (Копилов, 2004, с. 512–514).

У методологічному плані важливою віхою у світоглядних засадах ювіляра стала опублікована у 2005 р. стаття «Дослідження проблем історії південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 40-х – на початку 1860-х рр.», яка засвідчила цілковитий і безповоротний розрив з ідеологемами російської історіографії української й російської славістики. Воднораз розвінчав великодержавну антиукраїнську спрямованість політики російського уряду, яка вкрай негативно позначалася на розвитку української славістики. Справедливо акцентував увагу на тому, що революційні події другої половини 40-х рр. XIX ст. у Центральній і Західній Європі, розгром Києво-Мефодіївського товариства весною 1847 р. і наступні репресії проти інтелектуальних очільників українського національного руху «українсько-польсько-білоруського товариства» (Копилов, 2005, с. 347). Зі свого боку, київський генерал-губернатор Д. Бібіков наказав попечителю округу «вжити заходів для того, щоб не залишилося ні у кого творів Т. Шевченка і програмових документів товариства», а також **не поширювалися між студентами думки «про колишню волю Малоросії, про гетьманщину, про окреме існування та звертати особливу увагу на тих, хто займа-**

ється малоросійськими старожитностями, історією і літературою (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2005, с. 347).

За таких обставин, як з'ясував автор, «Київському університету тривалий час не вдавалося своєчасно знайти фахівця на заміщення новоствореної кафедри історії й літератури слов'янських наріч, оскільки міністр освіти на поспішав із призначенням на неї того чи іншого ученого славіста», хоча у цей же час «на юридичному факультеті працював відомий фахівець у галузі слов'янського права, професор М. Іванишев». І тільки восени 1847 р. кафедру очолив випускник петербурзького Головного педінституту, магістр грецької словесності В. Яроцький, котрий керував нею майже 30 років і в своїх наукових інтересах не займався дослідженням славистичної тематики. Внаслідок чого «не залишив після себе учнів, які б мали наукові інтереси на полі славистичної проблематики» (Копилов, 2005, с. 347–348).

Грунтовно дослідивши наукову творчість М. Іванишева (пригадаймо, що її аналізу автор вперше присвятив окрему працю ще в 2001 р.), С. Копилов вніс істотні корективи в оцінку значимості виданої ним двотомної збірки документів «Життя князя Андрія Курбського в Литві і на Волині», започаткувавши у ній «більш продуктивний підхід до археографічних досліджень». На його переконання, заслугою М. Іванишева «було те, що він не обмежився виданням зібраних архівних матеріалів, а вперше у вітчизняній археографічній практиці супроводив їх змістовною вступною студією...». Відіграв також «вирішальну роль у підготовці й виданні багатотомної серії документальних джерел – «Архів Юго-Западной России»». Автор статті вияснив також, що упродовж цього часу «слов'янська проблематика неодноразово ставала предметом досліджень професорів і студентів Київської духовної академії...» (Копилов, 2005, с. 349–353). Заслуговує на увагу зроблений ним висновок, що «одним із осередків славистичних студій в Україні ... залишалася Одеса...». Водночас ґрунтовно проаналізував помітний доробок А. Скальковського у з'ясуванні процесу переселення болгар до Бессарабії й Новоросії й у 30-х рр. XIX ст. тут уже існувало 92 їхні колонії, в яких проживало майже 67 тис. осіб (Копилов, 2005, с. 355–356).

Відзначає також, що саме у цей час ювіляр першим з-поміж українських науковців наважився на сміливий крок теоретичного осмислення здобутків української історіографії XIX ст. – 1991 р. у висвітленні наукової спадщини історичної думки в Україні у дослідженні проблем історії слов'янських народів. Воно дозволило йому окреслити у ній (інколи тільки пунктирно, спеціально не виділяючи хронологічних меж) етапи, що відзначалися своїм розвитком чи запуском. Звернемо увагу й на певну ваду цього дослідження. Адже згідно задекларованої назви статті, варто було або ж виокремити у самостійний етап здобуток науковців першої половини XIX ст. (він не згадується взагалі) з його прикметними рисами, або ж розпочати виклад її матеріалу власне з середини XIX ст. (Копилов, 2005а, с. 451). Незважаючи на цю прогалину, автор у подальшому спромігся блискуче розв'язати поставлене наукове завдання.

Як можна спостерегти із суджень ученого, **перший етап** обіймав середину XIX – початок XX ст., який характеризувався констатацією того факту, що дослідники «підкреслювали зацікавленість українських історіографів XVII–XVIII ст. слов'янською проблематикою, що висвітлювалася ними переважно на основі історичних компіляцій польських хроністів раннього нового часу, але спеціально не вивчали окреслену в нашому проєкті проблему» (Копилов, 2005а, с. 451–454).

Другий етап охоплює 20–40-і рр. XX ст., в якому автор виділяє два сегменти: історіографію радянської України 20–30-х рр. та історіографію української діаспори 20–40-х рр. У першому з них, як він з'ясував, «ситуація навколо історіографічних студій ставала дедалі складнішою і не дозволяла розгорнути дослідницьку роботу у визначеному нами напрямі». Тим не паче у працях Д. Багалія, М. Грушевського, М. Петровського й О. Оглобина були сформульовані «окремі принципово нові оцінки історичної думки в Україні у XVIII ст. ...». У другому – «над вивченням проблем української історіографії» працювало чимало вчених (Д. Дорошенко, М. Возняк, І. Крип'якевич та ін.). Вирізняв вклад Д. Дорошенка, котрий «у послідовно-хронологічному порядку подав аналіз основних етапів розвитку української історичної думки, характеристику творчості видатних істориків і діяльності українських наукових установ» (Копилов, 2005а, с. 454–455).

Третій етап огортає 50-ті – 80-ті рр. XX ст., в якому вирізняється дві фази: 50–60-ті та 70–80-ті роки. У першій з них відзначається значимість праць М. Марченка, Л. Коваленка, Ф. Шевченка, Л. Полухіна. Зокрема, М. Марченко присвятив дослідження висвітленню історіографічного процесу з найдавніших часів до середини XIX ст. Л. Коваленко вперше «комплексно окреслив проблему вивчення в історичній думці України XIX ст. минулого слов'янських народів». У 70–80-х рр., за спостереженням вченого, значно активізувалося висвітлення даної проблеми (праці Я. Дзири, Я. Ісаєвича, О. Апанович, Ю. Мицика, Ю. Пінчука, В. Сарбея та ін.). У цілому ж, підводячи підсумки власного наукового пошуку, зробив наступний висновок: «Спеціальні дослідження, безпосередньо присвячені розвитку історико-славистичних студій в Україні, становлять порівняно незначну групу, більшість з яких – це статті про учених-славистів... Тож не дивно, що чимало аспектів проблеми ... вивчено поверхово, і потребують перегляду, уточнення або ж взагалі не з'ясовано» (Копилов, 2005а, с. 455–457).

Вінцем багаторічної копіткої науково-дослідної роботи Сергія Копилова у сфері вивчення складних процесів зародження, формування й розвитку української славистики, розпочатої ще у 1991 р., стала публікація 2005 р. фундаментальної монографії «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України» (Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005, 464 с. (19,81 др. арк.)). Поза сумнівом вона стала творчим «дітищем» їх осмислення у бл. 40 статтях і тезах, оприлюднених у багатьох збірниках, з яких 25 по-

бачили світ у 1998–2005 рр. Висловлені у них думки, міркування, гіпотези й судження та зроблені висновки витворили не лише методологічне тло для проведення цього дослідження, але й теоретичний підмурок для комплексного осмислення всіх його ключових проблем.

Тож не викликає здивування запропонована автором глибоко продумана змістова структура роботи, яка дозволила сконструювати її вивершену композицію й домогтися цілісності з'ясування всієї панорами генези й поступу української славістики. Для досягнення мети розроблено 4 розділи й 13 підрозділів, що відзначаються чіткістю означень й суворим дотриманням вимог логічного мислення: послідовності, несуперечливості, визначеності й обґрунтованості. Аби реконструювати процеси зародження й розвитку славістики, передбачено виклад їх змісту у часовій послідовності. Заразом формулювання назв підрозділів ґрунтується на відмінних засадах: 1-2 розділів і перших двох підрозділів 3-го – хронології, а двох останніх підрозділів 3-го розділу й усіх 4-го – проблемності. Таке поєднання несхожих принципів – це не плід сліпої випадковості, а обумовлювалося доречністю їх змістового наповнення, спрямованого на «переосмислення, на основі нових методологічних підходів, загальної картини розвитку історичної думки в Україні, об'єктивний аналіз її власної історії та визначення найефективніших методів історіографічних досліджень. З цього погляду важливої наукової і суспільно-політичної актуальності набуває з'ясування закономірностей зародження, становлення і збагачення історичної думки у дослідженні історії слов'янських народів» (Копилов, 2005б, с. 3).

Роль своєрідного інтелектуального ключа для осмислення задуму С. Копилова, реалізованого у монографії, відіграє «Вступ», який справляє позитивне враження своєю композиційною структурою, лапідарністю, ємкістю висловлюваних міркувань й новизною оціночних характеристик. У ньому, з'ясовуючи актуальність теми, акцентував увагу на її незадовільний стан вивчення у вітчизняній і зарубіжній історіографіях (Копилов, 2005б, с. 4–5, 15). А втім, як на наш погляд, вона полягала не тільки у необхідності розв'язання важливої наукової проблеми, але й водночас в її ідейно-політичній значущості для історичної реконструкції процесів розвитку української національної самосвідомості, на що першим звернув увагу Ф. Сисин (Сисин, 1992, с. 49–73). Зроблений автором історіографічний огляд вивчення проблеми в Україні дозволяє читачеві зорієнтуватися у послідовності його етапів, їх хронологічних меж та прикметних рис кожного з них. Огляд джерельної бази засвідчує її фундаментальність і різноманітність, бо вона сформована з інформаційних даних матеріалів 15 архівосховищ і рукописних відділів 9 наукових бібліотек України, Польщі й Московії. Чи не вперше в історіографії також «використано матеріали творчої лабораторії істориків (чернові начерки, нотатки, плани робіт) ...» (Копилов, 2005б, с. 17–18). Стисло охарактеризовано доробок зарубіжної історіографії (праці американських, болгарських, італійських, польських, російських дослідників).

Доречною є спроба потрактувати відомі методологічні принципи під кутом зору їх застосування до досліджень історіографічного характеру. Це «принципи **історизму** (виділено нами – Авт.): розглядати будь-яке історіографічне явище з погляду виникнення, розвитку, співвідношення з іншими явищами і подальшою долею; **об'єктивності** (виділено нами – Авт.), що вимагає аналізувати те, що саме властиве течії чи напрямку історичної думки, що вивчається, поглядами істориків та їх концепціями; **ціннісного підходу** (виділено нами – Авт.), який орієнтує на виявлення тих ідей, положень і уявлень в історії історичної думки, які мають значення для сучасної історичної науки» (Копилов, 2005б, с. 16). На особливу увагу заслугове використання автором ціннісного підходу. Як підкреслював відомий дослідник Л. Штраус, «Людина, що відмовляється розрізнити великих політиків, посередностей і божевільних ошуканців, може бути хорошим бібліографом; але він не здатний сказати що-небудь доречне про політику і політичної історії... Загалом неможливо зрозуміти думку або дію, не вдаючись до їх оцінки. Якщо ми, як це часто з нами буває, не в змозі адекватно оцінювати, то ми не будемо адекватно розуміти» (Лекція 2, методологічні підходи). Гадаємо, чи цей принцип, власне кажучи, й багато важив для автора у реконструкції ним цілісної картини зародження, становлення й розвитку української історіографії слов'янських народів в останній третині XVII – початку XX ст. Вельми слушним для читачів виявилось уточнення змісту використовуваних ним понять і термінів. Передусім йдеться про відмінності у термінах «слов'янознавство», «славістика», а також у таких поняттях як «знання (свідчення) про слов'ян», «знайомство зі слов'янами», «наука про слов'ян» тощо (Копилов, 2005б, с. 16–17).

У «Вступі» не окреслено ні значимості особливостей сприйняття слов'янського світу у вітчизняній історичній думці останньої третини XVII – початку XX ст., ні формування основних напрямів його досліджень упродовж першої половини XIX ст., що вважаємо недоліком. Адже де-факто випали з поля зору процеси передумов і генези становлення української історіографії до середини XIX ст. (Копилов, 2005б, с. 4). Проте у тексті монографії, до честі С. Копилова, їх з'ясуванню присвячено повністю всі 3 підрозділи 1-го розділу й 2 підрозділи з 3-х – другого. У 1-му підрозділі 1-го розділу «Рецепція¹ слов'янського світу в історичній думці останньої третини XVII – XVIII ст.», присвяченому аналізу творчого доробку історичного письменства у висвітленні історії слов'янських народів останньої третини XVII – початку XVIII ст., вперше в історіографії, розглядаючи різноманітні чинники впливу на «формування цілеспрямованого інтересу українських інтелектуалів до слов'янського світу», виокремив з-поміж них провідну роль подій Національної революції (1648-1676), в якій взяло участь й чимало представників «різних слов'янських

¹ Автор, як видно зі змісту розділу, використовував термін «рецепція» у потрактуванні тих науковців, котрі вбачають у ньому «специфіку сприйняття і засвоєння певного твору, мислителя або ж цілої традиції в межах окресленого предмета дослідження» (Терлецький, 2020, с. 24–25).

народів». Адже саме вона спричинила «Епохальні зрушення у національній свідомості українського суспільства раннього Нового часу...». Породжена нею нагальна потреба «національного самоствердження» знайшла свій прояв в історичній прозі, що «постала в Україні на зламі XVII – XVIII ст.» й була пройнятою «тими інтересами, проблемами і настроями, що панували в культурно-політичному житті України» (Копилов, 20056, с. 26–27).

Грунтовно досліджено концептуальні погляди українських авторів на проблему слов'янського етногенезу, що дозволило визначити причини вбачання окремими з них «прабатька» слов'ян у Мосоху, а не Рифаті, чи їх «урівняння», помітити прагнення протистояти польській ідеології «сарматизму» тощо. З другого боку, інші інтелектуали, як, наприклад, анонімний автор «Синопису», котрий сповна сприйняв російську самодержавну ідеологію, намагалися довести етнічну й територіальну єдність «Киева з Московією», розглядаючи його «законною вотчиною» московської династії (Копилов, 20056, с. 23–31).

Заслуговує всіякого схвалення акцентуалізація уваги дослідником на оригінальності й унікальності тлумачення автором Густинського літопису (1627) «етнічної номінації «руський народ». Зокрема, він не лише виокремлював «Україну», «козаків» від решти населення Московської держави, але й протиставляв їх «Ляхам», «Литві» та «Москві». Подібна слов'янська етнонімія демонструвала **«перші ознаки наростаючого «зсуву» історичної свідомості» та свідчила про зрілість та усталеність етнічної самосвідомості українського народу – в будь-якому випадку, в тій мірі, як це бачилося українськими інтелектуалами того часу (виділено нами – Авт.)**» (Копилов, 20056, с. 25). Можна тільки не без гіркоти пошкодувати з того приводу, що сучасники літописця та його наступники не спромоглися розвинути цієї, породженої ним, ідеї.

Не викликає заперечень ідея С. Копилова виокремити для дослідження поряд з блоком слов'янського етногенезу, про який йшлося вище, блок державно-політичного і культурно-релігійного буття слов'янських народів у системі оцінок українських інтелектуалів, починаючи від Густинського літопису, і до Ф. Прокоповича й Літопису Самовидця. У Густинському літописі, працях Й. Єрлича, Ф. Софоновича, автора «Синопису», Українському хронографі, Д. Туптала, Ф. Прокоповича й ін. та Літописі Самовидця міститься чимало інформації про різні події історії болгар, чехів, словаків, московитів й особливо багато – поляків (Копилов, 20056, с. 32–57). Внаслідок чого не тільки переконливо обґрунтував висновок, що у досліджуваний час в інтелектуальних колах українського суспільства «намітився новий етап у розвитку уявлень про слов'янські народи та інтерпретації їх історії», але й охарактеризував його прикметні риси (Копилов, 20056, с. 57–58).

Вельми доречним виявилось увиразнення спеціального (2-го) підрозділу, присвяченого висвітленню витвореного інтелектуалами 10–70-х рр. XVIII ст. образу слов'янського світу. Як встановив дослідник, якраз упро-

довж цього часу провідну роль серед них почали відігравати представники «освіченої козацької старшини або так званого славнозвісного «стану військових канцеляристів»». Справедливо характеризуючи їх «новою» українською світською «елітою», звернув увагу на той важливий факт, що вона «була вихована в славетній Київській академії, що до кінця століття (XVIII – Авт.) так і залишалась гуманітарним світським університетом західноєвропейського типу» (Копилов, 20056, с. 59). Його істотним науковим доробком вважаємо дуже лаконічну (начебто якусь математичну формулу) характеристику ідеологем її самосвідомості й політичних поглядів. Зважаючи на новизну висловленого судження, наведемо його повністю. «Історичні погляди нової української світської політичної еліти, – підкреслював він, – козацької старшини та адміністрації Гетьманщини – відрізнялися від смаків представників церковної історіографії останньої третини XVII ст. Її цікавили, насамперед, не загальні схеми східноєвропейської історії та історія Київської Русі, а доба козацької України, воєнні, політичні та релігійні події, пов'язані з Національною революцією XVII ст. Тому вона **створила власну історію, якою намагалася документально підтвердити й пояснити, як утворився козацький політикум, довести давність його походження, тяглість та історичну легітимність тогочасного політичного і соціального ладу. Воднораз, козацькі літописці намагались віднайти місце, що по праву належало Україні та її народу, між польсько-литовським, московським і татаро-османським світами** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 20056, с. 59–60).

Саме через призму цих нових уявлень (у тій чи іншій мірі їхньої повноти), на переконання С. Копилова, Г. Грабянка, Я. Лизогуб, С. Величко, С. Савицький, С. Лукомський, П. Симоновський, Г. Покас та ін. прагнули збагнути й оцінити історичне минуле й сучасне слов'янських народів та характер її відносин з Руссю й Україною. Заразом він не обійшов увагою й вивчення історичних праць уже раніше згадуваного Ф. Прокоповича (Копилов, 20056, с. 60–84). Все це у підсумку дало підстави висловити декілька ґрунтовних міркувань:

- важливу роль у розвитку «історичної думки історії слов'янських народів» продовжувала відігравати Києво-Могилянська академія;
- ряд чинників обумовили поширення в історичній думці компілятивної методології;
- відбулося започаткування процесу деміфологізації «уявлень про етногенез та давню історію слов'янських народів»;
- «одним із головних джерел історичних творів українських авторів продовжували залишатися праці польської історіографії»;
- до центральних тем українських історичних творів потрапили українсько-річпосполитські відносини й історія Речі Посполитої;
- еміграція до Московії Ф. Прокоповича, Д. Туптала й інших представників української інтелектуальної еліти «сприяла привнесенню здобутків віт-

чизняної історичної думки у галузі історії слов'янських народів у російську історіографію» (Копилов, 2005б, с. 85–86), доповнимо, а не навпаки, як це прагнули і прагнуть нині довести великодержавні московитські науковці.

У 3-му підрозділі автор всесторонньо проаналізував стан висвітлення проблем історії слов'янських народів у вітчизняній історіографії останньої чверті XVIII ст., коли інтенсивно відбувалося формування її нових наукових форм. Цілком доречним виявилось встановлення важливих чинників, які впливали на цей процес, зокрема, ролі у ньому ліквідації української автономії, трансформації соціальної еліти в інертну панівну верхівку, переважно охоплену соціальним егоїзмом і зреченням державних національних інтересів, поширення ідей просвітництва та ін. (Копилов, 2005б, с. 86–87). Дослідження творчості О. Рігельмана, М. Бантиш-Каменського, Я. Марковича й анонімного автора «Історії Русів» дало змогу вченому виявити в українській історіографії нові тенденції у висвітленні проблем історії слов'янських народів. Звернемо увагу на головніші з них:

- вперше в історіографії О. Рігельман окреслив проблеми процесу створення грецьких і болгарських колоній на теренах Гетьманщини;
- методологічні засади праць першого полоніста України М. Бантиш-Каменського орієнтувалися на дослідницьку процедуру, зокрема на критичний аналіз джерел. Вони «здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з кола української й російської історії». Завдяки їм процес «зародження слов'янознавства, як академічного напрямку досліджень ... підійшов до свого початкового етапу»;
- Я. Маркович у «Записках про Малоросію» чи не вперше в історіографії засвідчив засвоєння просвітницьких ідей, а «для реконструкції процесу слов'янського етногенезу ... використав археологічні пам'ятки і фольклорний матеріал»;
- автор «Історії Русів» «відтворив найважливіші події вітчизняної й польської історії, українсько-польських відносин, відзначаючи самостійність історичного розвитку українців від польського, литовського й московського народів» (Копилов, 2005б, с. 87–105).

Другий розділ монографії С. Копилов присвятив розгляду основних напрямів досліджень минулого слов'янських народів в історіографії доби національного відродження. Його розпочав з висвітлення у 1-му підрозділі посилення наукового інтересу інтелектуалів до вивчення історії слов'ян у першій третині XIX ст. Як з'ясував, цьому процесу посприяло розширення їх контактів зі слов'янським світом, що відбувалося не без впливу війн Росії з Францією і Туреччиною, а також наукових подорожей по слов'янських країнах (Копилов, 2005б, с. 106–109). Важливу роль у ньому, на його переконання, мало поширення серед її спільноти просвітницької ідеології, насампе-

ред концепції видатного німецького вченого Й. Гердера, впливу якої не уникнув й автор першої науково-синтетичної праці з історії України Д. Бантиш-Каменський, написаної вкрай доляльно до Росії на основі великодержавної концепції М. Карамзіна. Він же започаткував вивчення українсько-сербських відносин та утворення сербських поселень у Лівобережній Україні (Копилов, 20056, с. 109–113).

Дослідник ґрунтовно розкрив формування ідеї єднання слов'ян, утворення союзу вільних слов'янських народів, про що йшлося у діяльності таємної масонської ложі «З'єднання слов'ян» та «Товариства об'єднаних слов'ян». Довів, що такі світоглядні переконання їхніх членів надихали на творчий пошук представників дворянської інтелігенції у вивченні історії, мови і культури слов'янських народів, як, наприклад, О. Корниловича. Цьому сприяло також військово-топографічне і статистичне вивчення придунайських і балканських країн, зокрема такими офіцерами як Д. Бутурлін та І. Ліпранді, генерал П. Кисильов тощо (Копилов, 20056, с. 114–118). Поспомагали пошуків інтересу до вивчення слов'янської тематики реорганізація вищих навчальних закладів в Україні, утворення в 1805 р. Харківського університету, в якому приділялася увага слов'янознавчим студіям, а також виникнення в Одесі в 1817 р. Рішельєвського ліцею, що став осередком формування славистичних інтересів в українській науці. Відзначено важливий доробок учених Закарпаття у вивченні минулого слов'янських народів, зокрема Ю. Венеліна, котрий, по-перше, зробив вдалу спробу довести автохтонність слов'ян у Європі, й, по-друге, намагався розв'язати складну проблему походження болгарського народу (Копилов, 20056, с. 119–129).

2-й підрозділ присвячено аналізу формування нового етапу у вивченні історії слов'янських народів та зародження слов'янських центрів. Традиційно, С. Копилов, з'ясовуючи ті чи інші процеси у розвитку історіографії славистики, звертав пильну увагу на виявлення факторів, які породжували їх. Так і в даному випадку чітко визначив головніші з них: концептуальний вплив романтизму, утвердження після придушення польського повстання 1830 р. доктрини величчя російської нації, поширення ідей слов'янофільства й панславізму, перетворення Києва у потужний освітянський і науковий центр та заснування у другій половині 30-х рр. XIX ст. в університетах слов'янознавчих кафедр (Копилов, 20056, с. 129–131).

Оскільки нами уже розглянуто доробок автора у публікаціях, присвячених висвітленню слов'янознавчої спадщини І. Срезневського, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Іванишева та єпископа Інокентія (Борисова), зупинятися на їх характеристичні у монографії (Копилов, 20056, с. 131–157) не будемо. Відзначимо тільки високу оцінку ним славистичних досліджень в Одесі, здійснених М. Мурзакевичем і М. Надеждіним, а також у Львові, в якому творив талановитий історик Д. Зубрицький. Праці останнього, на переконання дослідника, «стали значним успіхом української полоністики у вивченні складних і суперечливих проблем початкового етапу польської екс-

пансії на українські землі й розвитку українсько-польських відносин в період середньовіччя» (Копилов, 2005б, с. 158–164). Всесторонньо проаналізовано слов'янознавчу спадщину О. Бодянського, в якій винятково важлива роль належала перекладу і публікаціям творів слов'янських учених і пам'яток слов'янського законодавства тощо (Копилов, 2005б, с. 165–168).

У 3-му, невеликому за об'ємом підрозділі (всього 14 сторінок), автор розкриває науковий доробок учених у вивченні історії слов'ян наприкінці 40-х – початку 1860-х рр. Як на наш погляд, враховуючи, що упродовж цього часу суттєвих змін у розвитку славістики не відбулося, не вбачаємо нагальної потреби у виокремленні його змістового матеріалу в окремий підрозділ, можна було, дещо скоротивши, приєднати до попереднього. З другого боку, не вбачаю жодного огріху в тому, що він вдався до цього кроку, тим паче, що, можливо, за своїм задумом, хотів підкреслити негативний вплив реакційної політики російського уряду на розвиток українського слов'янознавства (Копилов, 2005б, с. 170–171). Приділивши велику увагу показу творчості В. Сречковича, М. Іванишева, А. Скальковського, спромігся дати об'єктивну оцінку їхньому доробку на цій царині (Копилов, 2005б, с. 172–183).

Чи не центральне місце у монографії займає наступний розділ, що складається з 4-х підрозділів, сформованих, як уже відзначалося, на засадах проблемності, присвячених характеристиці нових тенденцій, які з'явилися й утверджувалися у дослідженні проблематики слов'янської історії у 60–90-х рр. XIX ст. У 1-му з них розглядається стан вивчення давньої й середньовічної історії слов'янських народів. Як і в попередніх розділах і підрозділах до них, С. Копилов висвітлював його у нерозривному зв'язку з політичними процесами в Московії, її внутрішньою політикою, зокрема в освітньо-науковій сфері, й панівною ідеологією. Зокрема, відзначив вплив ліберальних перетворень у 60–70-х рр., прийняття університетського статуту 1863 р. й статуту духовних академій 1869 р. тощо. Встановив, що вивчення минулого слов'ян ґрунтувалося на ідеях слов'янофільської, народницької та позитивістської концепцій й розкрив їхню сутність (Копилов, 2005б, с. 184–188). Скрупульозне дослідження доробку О. Котляревського, Ф. Фортинського, М. Дринова, І. Лашнюкова, І. Собєстіанського, П. Лавровського, В. Більбазова, О. Воронова й ін. (Копилов, 2005б, с. 189–210) дало змогу визначити їх наступні здобутки:

- М. Дринов спростував існуючі погляди на «автохтонність слов'ян на Балканах та їх мирне укорінення на теренах Візантійської імперії» і встановив, що їх проникнення сюди відбувалося з кінця II до середини VII ст. і пройшло кілька етапів. Він розкрив також головні події історії Болгарії доби правління царя Симеона;
- О. Котляревський започаткував вивчення звичаєвого права поморських селян і вмотивував думку, що у їхньому юридичному побуті започатковані державні інститути й правові відносини;

- Ф. Фортинський запропонував нову концепцію виникнення й розвитку поморських міст і довів, що мали місце суто матеріальні, а не релігійні причини німецької колонізації Помор'я;

- праці П. Лавровського, В. Більбасова, О. Воронова та В. Григоровича «завершили процес виокремлення кирило-мефодіївської проблеми в один із напрямів слов'янознавчих досліджень» (Копилов, 20056, с. 210–211).

2-ий підрозділ присвячено студюванню в українській славистиці середньовічної і нової історії південно-слов'янських народів. Всестороннє вивчення праць Ф. Успенського, М. Дринова, Т. Флоринського, М. Попруженка, К. Радченка, В. Качановського та ін. (Копилов, 20056, с. 212–238) дозволило встановити наступний внесок дослідників у з'ясування її проблем:

- Ф. Успенський відзначив процес витіснення слов'янського елементу та зміну етнічного складу населення Болгарії в XI–XII ст.;

- М. Дринов обґрунтував думку про розквіт болгарської культури у період Другого Болгарського царства (1185–1396);

- М. Попруженко ґрунтовно проаналізував «Синописис царя Бориса», вияснивши причини й обставини його створення та «місце в історії болгарської писемності»;

- К. Радченко вперше в історіографії висвітлив культурне і релігійне життя болгар у XIV ст.;

- Т. Флоринський розкрив процес формування державності у південних слов'ян і довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграли зовнішні чинники;

- В. Качановський, з'ясовуючи інформаційний потенціал сербських писемних джерел XIV–XV ст., встановив, що найбільшу цінність має «Родовід» архієпископа Данила II;

- Ф. Леонтович досліджував суспільний устрій середньовічного хорватського суспільства;

- М. Владимирський-Буданов, вивчаючи хорватське законодавство, сформулював концепцію про існування єдиного слов'янського права;

- професори і вихованці Київської духовної академії успішно продовжували з'ясовувати історію православної церкви й релігійної думки у балканських слов'янських народів (Копилов, 20056, с. 238–240).

У 3-му підрозділі автор уважно проаналізував стан висвітлення українськими науковцями історії західних слов'ян. Встановив, що П. Лавровський та Ф. Успенський займалися вивченням різних аспектів історії Великої Моравії, А. Ясинський досліджував проблеми соціально-економічної, правової й аграрної історії Чехії, зокрема процес занепаду «земського ладу» в X–XIII ст. (Копилов, 20056, с. 241–245). Чимало уваги науковці приділяли з'ясуванню причин появи гуситського руху в Чехії, його перебігу й очільників (В. Надлер, В. Більбасов, О. Вертеловський та ін.). О. Кочубинський прояснив ідеологію й характер діяльності «Общини чеських братів» (Копилов, 20056, с. 245–251).

Чимало уваги С. Копилов приділив також аналізу поглядів В. Антоновича, котрий «першим із слов'янських істориків» став переконаним позитивістом, на общину «як одну з провідних ідей історичного розвитку слов'янських народів», характер польсько-українських відносин і значущості у них конфесійного фактора. Відзначив суперечливість оцінок П. Куліша ролі Польщі й Росії в історичній долі України (Копилов, 20056, с. 252–257). Вбачаємо його заслугу в ґрунтовному розгляді доробку М. Владимирського-Буданова, І. Лінніченка, М. Любовича, М. Костомарова, М. Драгоманова та І. Франка у дослідженні проблем історії Польщі XVI–XVIII ст. та її політики щодо України (Копилов, 20056, с. 257–281).

Науковою новизною відзначається зміст останнього підрозділу, в якому розглядається плин кристалізації славістики як нового напрямку наукових досліджень. Доведено, що початковими формами зацікавлення історією слов'янознавчих студій стали службові записки вчених, відряджених за кордон, критико-бібліографічні огляди праць зарубіжних і вітчизняних авторів. Погоджуємося з висловленою думкою, що бібліографічні огляди слід розглядати «як первісний історіографічний факт, а накопичення матеріалу сприяло **виокремленню історії славістики в самостійний напрям досліджень** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 20056, с. 281–282). І саме нагромадження історіографічних фактів і спостережень й обумовило «появу спеціальних праць, присвячених характеристиці наукової діяльності окремих учених-славістів», автором перших з них став ще 1842 р. І. Срезневський. Важливу значущість, як встановив С. Копилов, у цьому процесі має нарис останнього 1878 р. про О. Бодяньського, В. Григоровича й П. Прейса. Адже у ньому «схарактеризував еволюцію самого предмета російської славістики, що мало принципове значення для наступної розробки її історії»; підкреслив важливу роль університетських кафедр історії і літератури слов'янських нарідів в загальній історії славістичних студій, а також високо оцінив «внесок перших університетських викладачів – О. Бодяньського, В. Григоровича, П. Прейса у вітчизняну славістику» (Копилов, 20056, с. 283–285).

Вияснив також, що О. Котляревський і М. Задерацький спробували «концептуально осмислити історію славістичних студіювань», а перший з них, окрім цього, чітко визначив «предмет науки слов'янознавства». Проаналізувавши творчість О. Кочубинського, встановив, що історик у 80-х рр. спромігся визначити хронологічні межі початкового періоду слов'янознавства в Росії, який розпочався у кінці XVIII ст. і тривав до утворення славістичних кафедр в університетах. Водночас виділив у ньому 4 етапи, започаткувавши таким чином з'ясування періодизації розвитку славістики. В цілому ж його праці у значній мірі посприяли виокремленню у кінці XIX ст. «славістики у самостійний напрям слов'янознавчих досліджень в Україні» (Копилов, 20056, с. 286–295).

Четвертий розділ присвячено дослідженню здобутків і проблем розвитку славістики у перші десятиріччя XX ст. У 1-му підрозділі вияснено, що

упродовж цього часу, як і в попередній період, перше місце у славістичних дослідженнях займала історія Польщі. Особливо великий доробок у вивченні польсько-литовського права XV–XVIII ст. мав М. Владимирський-Буданов, котрий, по-перше, встановив факт впливу правових норм Вислоцьких і Варських статутів (XIV–XV ст.) на правові норми українських земель Великого князівства Литовського; по-друге, з'ясував, що особливість польського права полягала у відсутності єдиного зводу діючих правових норм, які б регламентували різні форми землеволодіння в українських землях. М. Ясинський ґрунтовно дослідив судовий устрій середньовічної Польщі й встановив важливу роль функціонування Луцького трибуналу (діяв з 1578 р.) для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, що засвідчувало збереження ними частки «власної самостійності» (Копилов, 20056, с. 297–299). З'ясував творчу спадщину М. Максимейка у дослідженні Литовських статутів, А. Стороженка – «козацької політики» Стефана Баторія, М. Стельмашенка – діяльності П. Скарги як промотора контрреформації в Польщі, Ф. Титова – становища православної церкви у складі Речі Посполитої, М. Біднова – польського законодавства щодо православної церкви через призму постанов польських сеймів, виділивши у ньому 5 періодів тощо. Підкреслив вагому значущість праць А. Ясинського у висвітленні соціального укладу чеського середньовічного суспільства, зокрема правового становища селянського майна, а також соціального й аграрного ладу чеського села (Копилов, 20056, с. 300–317).

2-й розділ присвячено дослідженню історії південно-слов'янських народів. Учений констатував факт спаду уваги до вивчення цієї проблеми, зумовленого як зміною поколінь учених, та і міжнародними кризами, Балканськими війнами та I світовою війною. Встановив, що найбільша увага приділялася з'ясуванню різних проблем болгарської історії. Підкреслив вагомий внесок К. Радченка у висвітленні богомільського руху (X–XV ст.), насамперед поглядів його очільників та ідеології, а також значущості апокрифів як джерела його вивчення. Виокремив, як найважливіше досягнення українських учених, археографічне видання Г. Ільїнським зібрання грамот болгарських царів (Копилов, 20056, с. 317–322). Охарактеризував доробок праць М. Попруженка у з'ясуванні діяльності болгарського письменника X ст. Козьми Пресвітера, Т. Флоринського – дослідженні редакцій пам'ятки «Закону судного людям», М. Державіна – процесу колонізації болгарами Півдня України. Середньовічну і ранньомодерну історію Сербії вивчали Т. Флоринський, Хорватії – О. Лук'яненко й М. Драй. Поза увагою дослідників залишалися події черногорського, словенського й македонського народів (Копилов, 20056, с. 323–331).

У заключному підрозділі С. Копилов розглянув здобутки вивчення історії вітчизняної й зарубіжної славістики. Так, М. Попруженко підготував біографію Ф. Успенського, в якій показав вплив його історіософії на концептуальну розробку відносин Візантії зі слов'янськими народами. Він також

з'ясував наукові здобутки В. Григоровича, М. Дринова, О. Кочубинського й В. Ламанського. Довів, що М. Ляпунов ґрунтовно висвітлив основні віхи наукової біографії видатного вченого І. Ягича й високо оцінив праці М. Попруженка з історії Болгарії. Відзначив доробок М. Василенка та І. Франка в оцінці наукової діяльності О. Бодяньського. С. Копилов звернув увагу на значущість нарисів у наукових збірниках на пошану відомих учених, некрологів, критико-біографічних оглядів праць і видань зі слов'янознавства, рецензій, відзивів, коментарів тощо (Копилов, 2005б, с. 331–338).

Робота завершується обґрунтованими підсумками, що логічно випливають зі всестороннього аналізу досліджуваної проблеми. Найважливіші з-поміж них характеризуються своєю новизною в історії української славістики. Перелічимо їх:

- з середини XVII ст. спорадичні прояви інтересу в історичній думці України до слов'янського світу набули «окресленого й системного характеру»;
- історична проза останньої третини XVII – початку XVIII ст. була пройнята інтересами й настроями, «які панували в культурно-політичному житті козацької України»; з'являються зародки «переходу від середньовічного літописання до риторично-фактографічної течії історіографії нового часу»;
- на межі XVII–XVIII ст. роль носіїв національних і духовних традицій перейняла козацька старшина Гетьманщини, що була обізнана «із західноєвропейською культурою й наукою»;
- важливу роль у розвитку історіографії історії слов'янських народів останньої третини XVII – XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська академія, «в стінах якої набули поширення привнесені із Європи модерні наукові концепції, історіографічні прийоми й методи»;
- еміграція до Росії представників української інтелектуальної еліти сприяла привнесенню до її історіографії здобутків української історичної думки, зокрема ідей гуманістичної, ренесанської й барокової історіографії;
- М. Бантиш-Каменський став першим українським ученим, методологічні засади якого орієнтувалися на дослідницьку процедуру й критичне використання джерел. Завдяки його працям, процес зародження слов'янознавства «підійшов до свого початкового етапу»;
- в останні роки XVIII – першій третині XIX ст. відбулося зародження наукового інтересу до вивчення історії й тогочасного сьогодення слов'янських народів;
- у 30-х рр. XIX ст. започаткувався новий етап у вивченні минулого слов'янських народів, який супроводжувався оформленням українських центрів славістичних студіювань: Києва, Харкова, Одеси та Львова. Новим чинником вивчення славістики стала концепція «народної історії», привнесена до неї М. Костомаровим та М. Максимовичем. Негативну роль у її розвитку відіграли розгром Кирило-Мефодіївського товариства, поразка революцій другої половини 40-х рр. XIX ст. у Центральній і Західній Європі;

- у 60-х рр. XIX ст. в умовах ліберальних перетворень у Росії розпочався «новий етап у дослідженні проблематики слов'янської історії, що тривав до кінця 90-х рр. XIX ст.», яке ґрунтувалося на ідеях слов'янофільської, народницької й позитивістської концепцій. Упродовж цього етапу помітних успіхів досягло вивчення історії південнослов'янських народів, а також новим явищем стало зростання уваги науковців до розробки проблем історії західнослов'янських народів. Відбувається становлення історії славистики як самостійного напрямку історіографічних досліджень;

- з початку XX ст. формується останній етап у розвитку слов'янознавчих студій, який характеризувався зміщенням уваги досліджень із давньої й середньовічної історії слов'янських народів до їх сьогочасної історії, а також декотрим спадом інтересу до вивчення минулого південних слов'ян.

Викладені у монографії міркування, судження, теоретичні положення й зроблені висновки безперечно стали основою підготовки докторської дисертації, блискуче захищеної у травні 2006 р. Відомо, що на відміну від монографії, автор якої почуватється у своєму жанрі «вільним художником», дисертант мусить поданий матеріал співвідносити з рядом вимог, не порушуючи їх, тож змушений чіткіше й точніше формулювати власні думки, включаючи висновки. Як промовляє зміст автореферату дисертації, С. Копилов не пішов легшим шляхом механічного повторення наукових результатів, отриманих в опублікованих статтях і монографії, а в багатьох випадках не лише удосконалив їх уточненнями й виправленням огріхів, але й, по-перше, творчо збагатив ряд раніше висловлених міркувань, по-друге, сформулював немало нових суджень, оцінок і висновків. Вкрай стисло перерахуємо головніші з них:

- вперше в історіографії класифікував опубліковані праці з історії слов'янознавства у 4 групи й визначив їх прикметні риси. Встановив, що російська історіографія з початку її виникнення й до сьогодні продовжує розглядати доробок українських істориків-славістів складовою частиною своєї власної;

- з'ясував значущість матеріалів творчої лабораторії істориків, що відклалися в особових фондах архівосховищ, як особливо цінної складової джерельної бази вивчення даної проблеми;

- виокремив в історіографічному процесі дослідження історії слов'янських народів 4-ри етапи та вияснив прикметні риси кожного з них;

- обґрунтував положення, що рубіж XVIII–XIX ст. – це початок виокремлення славистичної тематики у відносно сталий комплекс наукових дисциплін з-поміж інших галузей гуманітарних знань;

- встановив: сформована у 40–50-х рр. XIX ст. у російській історіографії слов'янофільська концепція історії слов'ян майже не знайшла підтримки серед українських славістів, котрі надавали перевагу концепції «народної історії» М. Костомарова;

- довів, що остаточне виокремлення комплексу історико-славистичних проблем «у самостійний напрям дослідницьких інтересів і його оформ-

лення як однієї із складових частин науки про слов'янські народи» відбулося у 60-х рр. XIX ст.;

- умотивував висновок, що «найвидатнішими досягненнями європейської славістики другої половини XIX ст. стали дисертаційні роботи О. Котляревського, котрий першим в Україні й Росії у славістичних студіях використав порівняльно-історичний метод»;

- аргументував висновок, що накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних учених «зумовили **оформлення історії славістики наприкінці XIX ст. як самостійного напрямку історіографічних досліджень** (виділено нами – Авт.)» (Копилова, 2006, с. 7–30).

Разом з тим у цей же час продовжував, хоча і зрідка, займатися розробкою проблематики з історичного краєзнавства й біографістики. Зокрема, опублікував кілька статей з історії університету: «П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1919–1921 рр.)» (1998) та у співавторстві з О. Завальнюком – «Історичний факультет» (2003). Побачив світ його короткий нарис про діяльність декана історичного факультету доц. О. Завальнюка («Доцент О. М. Завальнюк як декан історичного факультету» (2006)). Звернула на себе увагу стаття з краєзнавства «Кам'янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672–1676 рр.: рецепція в українському історичному письменстві (кінець XVII – перша третина XVIII ст.)» (2005).

Період життя Сергія Копилова з 1998 р. включно по 2006 р., попри порівняно невеликі хронологічні межі (всього 9 років), у науковій сфері ознаменувався своєрідним «революційним вибухом» інтелектуальної творчості. І справа тут не стільки у кількості здійснених наукових публікацій (33, включаючи 1 монографію; не слід забувати й того важливого факту, що упродовж цього часу світ побачили 3 посібники і підручники з «Новітньої історії країн Європи і Америки», написаних у співавторстві з проф. Володимиром Газіним), хоча це також вагомий здобуток, скільки у якісних вимірах цінностей зробленого. Маємо на увазі не лише у сфері безпосередньо наукових досліджень, але, що можливо, не менш важливо і в процесі нарощення власного творчого потенціалу помноженого на сформування нових методологічних засад сприйняття історичного процесу та його вивчення. Відзначимо найголовніше:

- на зламі кінця XX – початку XXI ст. відбувся остаточний і безповоротний розрив з ідеологемами радянської/російської методології історії в цілому й, зокрема, у галузі історіографії;

- повне утвердження у світогляді україноцентричного підходу в процесі вивчення вітчизняної і зарубіжної історії;

- розробка якісно нової у вітчизняному слов'янознавстві концепції зародження, становлення і розвитку української славістики, повністю «очищеної» від російських міфів й імперських ідеологем, що стало вагомим здобутком історичної науки.

Розквіт наукової творчості: в «обіймах» біографістики, історіографії, джерелознавства, краєзнавства та філокартії (2007-2023)

Публікація монографії з української славістики й захист докторської дисертації у принципі ознаменували завершення вивчення кола питань у даній галузі історіографічної науки. Останніми із «могікан» цього циклу робіт виявилися 2 публікації 2008-2009 рр., а також фундаментальна енциклопедична стаття «Слов'янознавство», оприлюднена в «Енциклопедії історії України» (Т. 9, 2012). Перша з них написана у співавторстві з проф. С. Віднянським, присвячена дослідженню важливої теоретичної проблеми, а саме: увиразнення головних етапів й особливостей розвитку української славістики нового часу. Вона становить собою синтез міркувань/роздумів обох авторів, складовою яких вельми помітними є ідеї С. Копилова, сформульовані раніше, що у статті знайшли подальший розвиток. Сповна поділяємо висловлене міркування, що «славістика народжувалася як одна з форм вираження національної свідомості слов'янських народів, їх боротьби за національну й культурну незалежність...» (Віднянський, Копилов, 2008, с. 92). Торкаючись з'ясування передумов виникнення вітчизняної славістики, цілком обгрунтованим є висловлене ними положення, що саме утворення Української держави вчинило «визначальний вплив на формування національної самосвідомості еліти та основних груп суспільства, що рельєфно виявилось в окресленні засад нової історичної свідомості» (Віднянський, Копилов, 2008, с. 93). Тому не випадково «в історичній думці кінця XVII ст. по суті окреслився новий етап у розвитку уявлень про слов'янські народи та інтерпретації їхнього минулого» (Віднянський, Копилов, 2008, с. 93). В роботі чітко окреслено основні етапи як становлення слав'янознавства, так і його розвитку. Вдалося авторам стисло, але точно і ясно, визначити прикметні риси кожного з них.

Новизну дослідження вбачаємо не лише в окремих деталізаціях й уточненнях, у визначених С. Копиловим у попередніх працях, особливостях генези й розвитку славістики, але й чіткішому формулюванні зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на них і збагаченні їх змістового наповнення. Для прикладу, проілюструємо порівняння смислу двох невеличких виїмок з одного і того ж абзацу монографії й статті. Прочитуємо спочатку уривок з монографії: «Важливу роль у розвитку історіографії історії слов'янських народів в останній третині XVII-XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська академія, в стінах якої набули поширення привнесені із Європи модерні наукові концепції, історіографічні прийоми й методи (основи критичного опрацювання писемних джерел, елементи наукового перекладу праць зарубіжних авторів, подієво-фактографічний стиль викладу та ін.)» (Копилов, 2005, с. 340). Тепер наведемо його зі статті: «Вирішальний вплив на поширення новацій в історіографічному процесі в Україні, накопиченні знань з історії слов'янських народів мала Києво-Могилянська академія, у стінах якої виховувалася інтелектуальна еліта (Д. Туптало, Ф. Прокопович, Г. Грабянка,

С. Величко, П. Симоновський, М. Бантиш-Каменський та ін.) і випробувалися запозичені з Європи нові прийоми та методи історіописання (критицизм, дослідницька процедура щодо документальних джерел, подієво-казуальний метод відображення конкретних подій, науковий переклад праць зарубіжних авторів)» (Віднянський, Копилов, 2008, с. 94). Співставивши їх, неважко помітити, що текст другого помітно модернізованіший, об'ємніший, точніший, а тому змістовніший. Подібних прикладів можна навести чимало, але цього не дозволяють вчинити обмежені рамки статті.

Друга праця, підготовлена С. Копиловим й опублікована 2009 р., торкається з'ясування історико-славистичних досліджень науковців Київського університету у перші десятиріччя ХХ ст. Він встановив, що «центральне місце» у їхніх студіях займали проблеми історії Польщі та українсько-польських відносин, про що промовляють праці М. Володимирського-Буданова, М. Ясинського, М. Стельмашенка й К. Воблого (Копилов, 2009, с. 117–120). Поза їхньою увагою не залишилася також історія Чехії (А. Ясинський, Є. Рихлік) і південно-слов'янських народів, зокрема болгарського (К. Радченко, Т. Флоринський, О. Лук'яненко), сербського й хорватського (Т. Флоринський, О. Лук'яненко та М. Драй) (Копилов, 2009, с. 120–123). Обґрунтованим є зроблений висновок, що упродовж цього часу «поряд із домінуючою проблематикою політичної історії, поширення набувають нові напрями дослідження: економічна історія (К. Воблий), культурно-антропологічні сюжети (К. Радченко, Є. Рихлік), історія славистики (Т. Флоринський, А. Ясинський), розробка окремих проблем джерелознавства (К. Радченко)» (Копилов, 2009, с. 123–124).

Квінтесенцією розробки С. Копиловим концепту зародження й розвитку українського слов'янознавства стала вже згадувана нами енциклопедична стаття. В окремих аспектах її зміст істотно різниться від усього написаного раніше. Адже, по-перше, попередні праці торкалися з'ясування стану вивчення історії слов'янських народів упродовж останньої чверті ХVІІ – початку ХХ ст., а в статті – верхня хронологічна межа вже охоплює нульові роки ХХІ ст.; по-друге, якщо раніше предмет дослідження обмежувався історією, то тепер довелося вносити додаткові сюжети з літературознавства, лінгвістики тощо; по-третє, обмежений об'єм тексту й академічний стиль викладу матеріалу спонукав до максимальної стислості й чіткості формулювання суджень і висновків (Копилов, 2012а, с. 643–651).

У зв'язку з чим вдалося в окремих випадках або доповнити їх, або сформулювати нові, що стосується також і характеристики змістового наповнення тих чи інших етапів становлення й розвитку слов'янознавства. Наприклад, підкреслив той факт, що ліберальні реформи 60-х рр. ХІХ ст. стимулювали «формування якісно нового етапу розвитку укр. С. Він характеризувався диференціацією його предмета дослідження, висуненням нових методологічних принципів, становленням нових шкіл і напрямів, що зробили помітний вклад у розвиток європ. славистики (...). У новий етап розвитку вступили

дослідження слов'ян. мов». Найвидатнішим їх дослідником став О. Потебня, котрий у 70–80-х рр. «порушив і з'ясував багато кардинально нових для того часу проблем: мова і мислення; мова і нація; походження і розвиток мови у зв'язку з історією народу; міфологія; теорія словесності та ін.» (Копилов, 2012а, с. 646–647). На його переконання, яке повністю підтримуємо, «На зламі двох століть укр. С. за більшістю напрямів досліджень займало лідируючі позиції в європ. науці. Праці славистів вирізнялися вичерпною джерельною базою, високим рівнем істор. критики і філол. аналізу тексту, широким залученням діалектичного матеріалу, вивченням явищ мови і фольклору у зв'язку з долею конкретного слов'ян. народу. Від літературознавства остаточно відокремилосся вивчення усної нар. творчості» (Копилов, 2012а, с. 648). У цілому ж маємо підстави для висновку, що дана праця може слугувати зразком для написання енциклопедичних статей.

Починаючи з 2007 р., розпочався період розквіту наукової творчості С. Копилова, котрий продовжується і тепер, особливістю якої стала її багатогранність. На відміну від попередніх, вона не підпорядковується дослідженню проблематики якоїсь однієї галузі історичної науки, як ото болгаристики чи славистики, що мало місце раніше. Як засвідчує аналіз наукового пошуку, вчений активно займається вивченням різноманітної тематики у сферах біографістики; історіографії, джерелознавства й історичного краєзнавства; філокартії. І показово, що домігся у них безсумнівних творчих здобутків. Зробимо спробу з'ясувати їх окремо у кожній галузі наукового пошуку.

Біографістика.

Маємо підстави стверджувати, що дослідження у цій сфері займають провідне місце. Адже на кінець 2023 р. С. Копиловим здійснено одноосібно й у співавторстві понад 70 публікацій у т.ч. 2 монографії, 6 книг і брошур науково-біографічного характеру. Решту складають історико-біографічні нариси, які повністю чи епізодично висвітлювали життя й діяльність окремих осіб, портрети-спогади, професійні й творчі біографії, енциклопедичні й словникові статті, некрологічні підвиди біографії та ін.; в окрему складову виділено праці з огієкознавства (всього 10 одиниць, включаючи монографію).

Першим історико-біографічним дослідженням монографічного характеру стала його праця¹, присвячена висвітленню життя, наукової й педагогічної діяльності відомого українського історика, одного з фундаторів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Леоніда Коваленка, котрого автор знав особисто. Запропонована структура твору відзначається, як для цього жанру, досконалістю, оскільки гармонійно поєднує в собі висвітлення основних подій біографічного характеру з його науковим доробком у з'ясуванні проблем української та зарубіж-

¹ Співавтором книги значиться автор цієї статті В. Степанков, проте лівова частина її (задум, структура, 3 розділи з 4-х та всі додатки) створена Сергієм Копиловим, тому правдиво вважати його її справжнім автором.

ної історіографії, вітчизняної й нової історії європейських країн, а також педагогічної майстерності як викладача ЗВО. З метою домогтися реконструкції об'ємнішого й об'єктивнішого зображення особистості вченого вельми доречним виявилися вміщені матеріали у додатках: списку опублікованих наукових і методичних праць Л. Коваленка (1946-1985 рр.), рукописних праць дослідника, дисертацій і дипломних робіт, виконаних під його керівництвом, фотодокументи, виїмки з епістолярної спадщини (59 листів) та ін. (Копилов, Степанков, 2008, с. 4–190).

У книзі вдало виписано образ цього талановитого вченого й педагога зі світлою й доброзичливою душею, котрого його колеги і студенти з великою шаную між собою називали «дідом», палкого патріота України, який за свої погляди зазнавав репресій з боку комуністичного режиму. «Як і більшість з тих, хто щиро любив Україну, – читаємо у ній, – не сприймав ні серцем, ні розумом влади, яка безжально чавила все, що торкалося сфери українського патріотизму, душила у зародку найменші прояви свободи особистості, коли вони виходили за межі дозволеного офіційною ідеологією. Він не став борцем супроти системи (ними були одиниці), а відтак не входив до когорти дисидентів. Водночас, і це дуже важливо за тих обставин, не перетворився у її вірного і безумовного прислужника... Проте правдою є і те, що Леонід Антонович так і не зрікся своїх поглядів, за які постраждав, а заховав їх у глибину свого серця. Ніколи не приховував поваги до України та її історії, не запобігав перед владою, демонструючи їй свою відданість (під різними приводами відмовлявся від вступу до КПРС), не став кар'єристом, не озлобився, а завжди залишався, попри складності свого характеру, порядною, доброю, чуйною, виваженою і мудрою Людиною» (Копилов, Степанков, 2008, с. 103).

Висвітлення біографічних аспектів особистості Л. Коваленка, С. Копилов торкався і в окремих статтях. Так, що до появи книги, 2007 р. присвятив працю з'ясуванню складного процесу переорієнтації науковця з вивчення проблем модерної історії України на історіографічні сюжети на основі аналізу 2-х неопублікованих статей автора, написаних у кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. Він дозволив С. Копилову зробити два важливих висновки: 1-й – зміна наукових уподобань Л. Коваленка «була вимушеним компромісом вченого із компартійними й державними органами сталінського режиму...» (відомо, що восени 1946 р. його ім'я було піддано жорсткій критиці в одній з постанов цк КП(б)у за публікацію у журналі «Вітчизна» статті «Поет, новатор і патріот», присвяченій І. Котляревському, в якій він «посмів» високо оцінити автора «Енеїди» за її написання українською мовою, котру охарактеризували «націоналістичною»); 2-й – учений започаткував у роки «хрущовської відлиги» «дослідження нової проблематики історичних досліджень – української історіографії всесвітньої історії та польської історіографії України, **що стали предметом спеціального вивчення в українській історіографії лише наприкінці 1990-х рр., в період незалежної України** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2007, с. 351–361).

Через 3 роки Л. Коваленко звернув увагу на вивчення навчально-методичної літератури, підготовленої для студентів. Предметом дослідження С. Копилова став аналіз процесу розробки ним посібника «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1983) та його змісту. Вияснив, що вже у 1964 й 1965 рр. науковець опублікував 2 посібники: «Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст.» та «Микола Васильович Гоголь – історик України: Конспект лекцій», які «стали першими серед подібних навчальних видань з української історіографії ХІХ ст. ...». Окрім цього, вдалося встановити, що саме Л. Коваленко поряд з М. Марченком у час «хрущовської «відлиги»» відродили вживання в радянській історіографії поняття «**українська історіографія** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2010, с. 27). Важливе значення для об'єктивної оцінки його доробку в освітньому процесі має наступний висновок С. Копилова «...Л. Коваленко став першим українським вченим-істориком, який спромігся в період брежньовського «застою» підготувати навчальний посібник для студентів історичних факультетів, в якому була реконструйована цілісна панорама розвитку української історіографії впродовж ХІ – початку ХХ ст. Його навчальний посібник, що в методичному плані відповідав кращим зразкам навчальної літератури тієї доби, став для кількох поколінь студентів історичних факультетів педінститутів і університетів України основним джерелом інформації в галузі української історіографії й використовувався за своїм призначенням від 1983 р. до появи в 1996 р. перевиданої праці Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»» (Копилов, 2010, с. 36).

Значущим творчим надбанням ювіляра стала ґрунтовна стаття «Подвижник» (2017), присвячена 110-й річниці від дня народження Л. Коваленка. Попри співавторство В. Степанкова, основні положення її змісту, оцінки й висновки сформульовані С. Копиловим. У ній вперше реконструйовано цілісну панораму його біографії, наукової, навчально-методичної й освітньо-педагогічної діяльності, розкрито визначальну роль в організаційному оформленні краєзнавчого руху у Хмельницькій області, висвітлено значимість творчого доробку у розвитку історичного краєзнавства (регіональної історії) Житомирщини, Поділля й Волині. Викристалізовано існування наступних прикметних рис його особистості та зробленого ним творчого доробку:

- належав до когорти інтелігенції, котра мовчазно співіснувала, але не співпрацювала з чужим для її свідомості і духовних цінностей режимом. І ця мовчазність не була проявом байдужості до Батьківщини, а слугувала єдиною можливою легальною формою протесту проти існуючих порядків;
- попри те, що доводилося працювати у провінційних містах, далеких від наукових центрів, все ж зумів досягти вершин фахового професіоналізму, заслуживши повагу й визнання серед учених;
- став першим дослідником, котрий реконструював цілісну панораму розвитку української історіографії з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Саме

йому належить заслуга у закладенні підмурку вивчення процесу становлення й розвитку демократичних течій української історіографії;

- велика заслуга М. Коваленка полягає і в тому, що став одним із ініціаторів вивчення проблематики історії слов'янських народів в українській історіографії;
- започаткував і ґрунтовно дослідив вплив ідей Французької революції на розвиток політичної свідомості української громадськості;
- наукові студії з регіональної історії започаткували відродження історичного краєзнавства на Житомирщині, Волині й Поділлі;
- водночас виявився талановитим педагогом. Лекційні курси відзначалися глибиною змісту, новизною та якістю міркувань, суджень і висновків. Першим на історичному факультеті вдався до розробок посібників і методичних порад, став ініціатором написання кращими студентами дипломних робіт;
- відіграв вирішальну роль у формуванні на факультеті атмосфери культу науки, поваги до особистості, демократичності взаємин, політичного лібералізму (Копилов, Степанков, 2017, с. 21–35).

Торкнувся й написання історико-біографічних нарисів (всього 7) про учених, які повністю чи частково висвітлювали їх біографії й діяльність. Уже у 2007 р. опублікував нарис, присвячений діяльності професора В. Степанкова на посаді завкафедри всесвітньої історії, котрий вніс у її функціонування чимало нового (Копилов, 2007б, с. 183–187). Через рік, характеризуючи життя, творчу та громадську діяльність А. Стороженка, спромігся висвітлити окремі сторінки його біографії, оцінити зроблений доробок у вивченні історії козацтва другої половини XVI ст. й розкрити еволюцію поглядів від «поміркованого варіанта українського консерватизму до російського націоналізму і великодержавного шовінізму» (Копилов, 2009, с. 140–151). Плідним у створенні нарисів виявився 2010 р. Так, один з них присвятив В. Малому, досліднику етносоціальних процесів на теренах Поділля другої половини XIX – початку XX ст. Водночас приділив чималу увагу змалюванню образу його особистості (Копилов, 2010а, с. 303–310). У статті про професора І. Рибаків створив цілісний образ відомого історика-аграрника, талановитого педагога-методиста, автора багатьох посібників і методичних порад; також висвітлив чимало аспектів його біографії (Копилов, 2010б, с. 9–22). В чомусь показовим може слугувати історико-біографічний нарис про зnanого українського історика, обдарованого педагога та яскраву особистість О. Крижановського (Копилов, 2010в, с. 128–138).

Кілька нарисів С. Копилов написав й у співавторстві. Так, разом з В. Степанковим підготували один із них про талановитого дослідника історії Кам'янця-Подільського й Подільського краю доби середньовіччя і раннього нового часу М. Петрова. Їм пощастило органічно поєднати показ головних подій біографії з реалізацією ним наукових інтересів й педагогічною

діяльністю (Копилов, 2012, с. 7–18). У співпраці з доцентом І. Боровцем реконструювали портрет відомого словацького вченого Івана Каменца, одного з кращих фахівців новітньої історії Словаччини. Особливістю цього нарису є його змістовна об'ємність (біографічна й науково-дослідна) та рідкісна риса – показ впливу суспільних перетворень упродовж тривалого часу на особистість ученого, трансформацію поглядів, вдачу тощо (Копилов, Боровець, 2015, с. 219–238).

Отже, створені історико-біографічні нариси, збагатили, як на наш погляд, інтелектуальну спадщину Сергія Копилова.

Маємо підстави стверджувати, що у сфері біографістики поряд, а часто і в співпраці, з професором Олександром Завальнюком, відігравав і продовжує відігравати важливу роль у розвитку огієнкознавства. З метою створення інтегрального уявлення про значимість у ньому студій ювіляра вирішили об'єднати у цьому сегменті праці класичних видів біографістики з окремими студіями з історіографії й джерелознавства, що проливають світло на життя, погляди й діяльність «батька» Кам'янець-Подільського національного університету, великого патріота України Івана Огієнка. Інтерес до його постаті проявився у нього вже у другій половині 90-х рр. ХХ ст. Першою працею стало дослідження, опубліковане 1996 р., присвячене висвітленню формування в ньому наукових уподобань у поєднанні з громадською діяльністю у київській «Просвіті», під час його перебування у статусі професорського стипендіанта по кафедрі російської мови й словесності у 1911-1914 рр. Магістерську дисертацію присвятив з'ясуванню творчості українського церковно-освітнього діяча другої половини ХVІІ ст. І. Галятовського. А на початку 1915 р. успішно склав магістерський іспит і здобув звання приватдоцента, яке відкрило шлях до викладацької роботи у навчальному закладі (Копилов, 1996, с. 15–17). Наступного року С. Копилов торкнувся висвітлення освітянської співпраці І. Огієнка з відомим фахівцем класичних мов, проф. В. Петром (до речі автором музики «Слов'янського маршу»), котрого запросив на професорську посаду до Кам'янець-Подільського державного українського університету, де й почав працювати восени 1918 р. Автор не приховав існування між ними непорозумінь, породжених різноманітними обставинами об'єктивного й суб'єктивного характеру (Копилов, 1997б, с. 120–122). Через 10 років знову повернувся до проблематики огієнкознавства. Так, вперше опублікував 9 листів І. Огієнка до академіка О. Шахматова й професора О. Соболевського, написаних упродовж 1910-1917 рр., в яких йшлося про розв'язання окремих питань наукового характеру (Копилов, 2007а, с. 450–456).

У 2016 р. побачила світ стаття, в якій С. Копилов, на основі аналізу багатої джерельної бази, включаючи архівні матеріали, зробив успішну спробу прояснити малодосліджену проблему в історіографії, а саме: варшавський період життя І. Огієнка упродовж 1925-1932 рр. Основна увага приділялася вивченню його викладацької діяльності у новоствореному відділі православ-

ної теології Варшавського університету (липень 1924 р.) та наукової творчості. Обраний у листопаді 1925 р. професором кафедри церковнослов'янської мови й палеографії, він викладав студентам наступні навчальні дисципліни: «Діяльність св. братів Кирила і Мефодія», «Граматика церковнослов'янської мови» та «Кирилична палеографія». Дякуючи своїм знанням та педагогічній майстерності, він «швидко здобув авторитет у студентів, а його організаторські здібності дозволили отримати посаду заступника куратора (декана) богословського відділу» (Копилов, 2016в, с. 162–166).

Автор виділив його активну участь у реалізації видавничих проєктів й громадській праці, щирі переживання за долю репресованих комуністичним режимом, який запанував в Україні, осіб, а також складні стосунки з митрополитом Діонісієм (виступав проти українізації Православної церкви у Польщі) й певними емігрантськими колами. С. Копилов також ґрунтовно дослідив наукову діяльність І. Огієнка, що відзначалася вкрай високою інтенсивністю. Упродовж 1926–1932 рр. створив й опублікував 32 праці, «кожна з яких демонструвала не лише прекрасне знання пам'яток церковнослов'янської і давньоруської літератур, але й поєднання багаторічного досвіду вченого-мовознавця, палеографа та історика». З'ясував, що найбільш значущою працею з-поміж них стала двотомна монографія «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.» (понад 30 др. арк.), видана 1930 р. Однак, внаслідок посилення антиукраїнських настроїв у польському політикумі на початку 30-х рр., він втратив можливість працювати в університеті, оскільки був звільнений з 1-го жовтня 1932 р. з посади (Копилов, 2016в, с. 167–172).

У наступні роки автор не припиняв скрупульозно вивчати життя й діяльність І. Огієнка. Протягом 2017–2020 рр. світ побачило 6 публікацій, у т.ч. 3 одноосібно написаних. Останні з'явилися у 2020 р. Всі вони торкаються висвітлення характеру його стосунків і співпраці у 20–30-х рр. ХХ ст. з такими вченими як К. Студинський, В. Біднов і митрополитом А. Шептицьким. Йому вдалося з'ясувати, що у середині 20-х рр. між І. Огієнком та К. Студинським встановилися «теплі взаємини, що в період міжвоєнного лихоліття, загальнонаціональної зневіри й переоцінки цінностей переросли у справжні дружні відносини» (Копилов, 2020, с. 500–501). Творчою заслугою С. Копилова виявилася його інтелектуальна спроможність на основі лише епістолярій (з травня 1926 р. по липень 1939 р. вони вже не зустрічалися, а комунікували через листування), реконструювати характер їх взаємин, здобутки й проблеми їхнього багатогранного спілкування. Новизною відзначався зроблений ним висновок, що «наукова, педагогічна й видавнича діяльність І. Огієнка та К. Студинського у Львові й Варшаві, їх багаторічна співпраця спростували поширений у Другій Речі Посполитій стереотип українця як «страждальної» та романтично-мрійливої людини» (Копилов, 2020, с. 502–512).

Переважно на основі вивчення епістолярних матеріалів з архіву Інституту національної пам'яті Польщі він окреслив головніші аспекти взає-

мин у 20-х – першій половині 30-х рр. І. Огієнка з відомим істориком церкви В. Бідновим, а відтак заклав підвалини для подальшого дослідження науковцями порушеної ним проблеми. Відзначимо його намагання домогтися якомога глибшого й повнішого (наскільки це дозволяли джерела) висвітлення палітри співпраці не тільки у «державній, науковій і видавничих сферах», але і в колі дружніх міжродинних стосунків (В. Біднов став хресним батьком донечки подружжя Огієнків) (Копилов, 2020а, с. 70–73). Починаючи з 1928 р. й до смерті В. Біднова у липні 1935 р., зв'язки між ними підтримувалися листуванням. Його скрупульозний аналіз дав змогу автору констатувати, що «одномумці та друзі залишались на відстані цікавими один одному, регулярно обмінюючись думками з приводу актуальних наукових тем, конференцій, видавничих проєктів, прочитаного... Їх єднав спільний інтерес до стану й перспектив української науки в еміграції, її представників, установ, видань, до справ Польської Автокефальної Православної Церкви» (Копилов, 2020а, с. 72).

Продовжує звертати увагу науковців до себе публікація С. Копилова, присвячена з'ясуванню характеру стосунків міністра сповідань уряду Директорії, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету, котрий опинився у політичній еміграції в Польщі, І. Огієнка з митрополитом Греко-католицької церкви А. Шептицьким у 20–30-х рр., що переросли у співпрацю. Як засвідчує аналіз змісту праці, попри приналежність до різних конфесій, обидва видатні інтелектуали й діячі українського визвольного руху знайшли повне порозуміння між собою, захищаючи національні, релігійні, духовні, культурні й соціальні інтереси 5-тимільйонного українського населення Західної України. Обоє прагнули «впровадити рідну мову в богослужіннях православної і греко-католицької церков» і протидіяли політиці польських державних інституцій колонізації українського і білоруського населення (Західна частина Білорусі, згідно Ризького мирного договору, укладеного у березні 1921 р., увійшла до складу Польщі – В.С.) (Копилов, 2020б, с. 12–14). Автор неодноразово відзначає у статті важливу значимість не тільки моральної підтримки А. Шептицьким І. Огієнка, але й матеріальної його сім'ї й фінансової друку заснованих ним журналів «Рідна Мова» (1933) та «Наша Культура» (1935) (Копилов, 2020б, с. 14–15, 18–20).

Безперечно істотним спадком огієнкознавства стали праці С. Копилова, написані у співавторстві з відомим ученим, найкращим фахівцем з дослідження історії створення Кам'янець-Подільського державного українського університету д.і.н., проф. Олександром Завальнюком. У їхній творчій співпраці упродовж 5-ти років (2014-2018) зродилося 5 публікацій. На жаль, як для автора цієї статті, у працях відсутня фіксація дорібку кожного із них, внаслідок чого неможливо його оцінити. Тому, аби уникнути неминучої у кращому разі погрішності, а в гіршому – помилки в оцінці наукового здобутку котрогось із авторів, зокрема С. Копилова, вирішили обмежитися безособистісною лапідарною характеристикою значимості того чи іншого дослідження.

Показовим виявився той факт, що вже перша їхня публікація у 2014 р., яка стала плодом кількарічної праці з нагоди підготовки до відзначення прийдешнього 100-річного ювілею університету, вирізнялася своєю фундаментальністю й різноманітністю змістових категорій. Зокрема, книга складалася з ґрунтовної статті, в якій скрупульозно проаналізовано організаторську, управлінську, науково-педагогічну і громадську працю І. Огієнка на посаді ректора утвореного українського університету; колекції документів, матеріалів і світлин, згрупованих у 4 розділи, та хроніки його діяльності на посаді очільника навчального закладу. Як на наш погляд, зміст статті переконливо засвідчує, що вона стала першим комплексним дослідженням цієї діяльності, яке дозволило реконструювати цілісну картину його зусиль, спрямованих на заснування й успішне функціонування К-ПДУУ. Аналіз змісту статті дозволив з'ясувати, що С. Копилов та О. Завальнюк вбачали значущість доробку І. Огієнка у наступному:

- у зазначений час його робота вражала масштабністю, бо «охоплювала щонайменше 15 різних важливих напрямків», які скеровувалися як на заснування університету, так і на забезпечення його плідної чинності;
- всебічно сприяв успішному завершенню процесу юридичного оформлення акту відкриття університету, що сталося 17 серпня 1918 р.;
- відіграв вирішальну роль в успішному розв'язанні найскладнішої проблеми – кадрового забезпечення висококваліфікованими україномовними науково-педагогічними працівниками, дякуючи яким він запрацював як ЗВО, що «заклало надійну основу для навчально-виховного процесу, наукової, публіцистичної і громадської роботи університету»;
- неможливо переоцінити значимості його зусиль у справі формування й збереження студентського контингенту. З цією метою на навчання зараховували абітурієнтів не тільки у встановлені терміни, але й упродовж семестрів. Враховуючи важке матеріальне становище молоді та їхніх родин, вдавалися до відтермінування виплати заборгованої платні за навчання, а також звільнення від платні 30% студентського контингенту;
- розвитку університету не вбачав без відкриття нових спеціальностей. Так, у процесі навчання, окрім діючих історико-філологічного й фізико-математичного факультетів, було відкрито богословський, правничий, сільськогосподарський і зроблено невдалу спробу відкрити політехнічний;
- багато зусиль ректор докладав для створення й розвитку інформаційної та навчально-методичної бази забезпечення освітнього процесу й розвитку науки. Дякуючи йому та його команді, університетська бібліотека стала однією з найбільших у регіоні й в основному задовольняла інформаційні потреби викладачів і студентів;
- систематично дбав про вдосконалення навчального процесу й утвердження його україномовного характеру, що сприяло реалізації концепції І. Огієнка трансформації університету в національний;

- всесторонньо сприяв організації науково-дослідної роботи і видавничої діяльності. З його ініціативи було засновано періодичну збірку наукових праць – «Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету» й взято в оренду друкарню до часу створення власної поліграфічної бази. Попри колосальну зайнятість, ректор і міністр у 1919-1920 рр. опублікував 1 наукову статтю, 1 курс лекцій та 5 посібників тощо;
- залучаючи колектив університету і студентську молодь до демократичних, державотворчих процесів, водночас важливого значення надавав організації просвітницької роботи, захисту культурно-історичної та архівної спадщини українського народу;
- неухильно працював над формуванням високопрофесійної патріотично-налаштованої професорсько-викладацької корпорації, «як вирішального чинника успішного навчально-виховного процесу»;
- у надзвичайно складних умовах функціонування університету звертав особливо велику увагу на поліпшення матеріального становища студентів та їхнього харчування, а також до створення і розвитку матеріально-технічної бази ЗВО;
- всіляко сприяв розвитку освітнього середовища у Кам'янець-Подільському, зокрема підтримав ініціативу місцевих діячів щодо відкриття у місті українських курсів для дорослих з правами для учнів середніх шкіл, після закінчення яких випускники могли вступати до університету; домігся їх перетворення в українську гімназію для дорослих. Надавав допомогу в заснуванні в місті дворічних педагогічних курсів з підготовки фахівців для вищих початкових закладів освіти. Підсобляв діяльності відкритому 1 листопада 1919 р. науково-популярному народному українському університету (Копилов, Завальнюк, 2014а, с. 9–39).

Другу частину книги склала підбірка джерел, віднайдених дослідниками в архівах і тогочасній пресі. Не можна не відзначити рідкісний у джерелознавстві підхід до класифікації джерельного матеріалу – не за видовими ознаками, а за його змістовим наповненням, яке проливало світло на ті чи інші аспекти діяльності І. Огієнка. Виокремлено 3 розділи писемних джерел, а 4-й представляв підбірку рідкісних тогочасних світлин. У першому з них вміщено 57 документів й матеріалів про діяльність І. Огієнка зі заснування і відкриття університету (Копилов, Завальнюк, 2014, с. 46–88); у другому – 148, які висвітлювали його діяльність, спрямовану на формування кадрового складу, студентського контингенту, матеріально-технічного, інформаційного, навчально-методичного забезпечення й розвитку ЗВО (Копилов, Завальнюк, 2014, с. 89–195), у третьому – 31 про викладацьку, культурно-освітню і громадсько-патріотичну діяльність ректора (Копилов, Завальнюк, 2014, с. 196–221). Всього ж у книзі міститься 236 документів і матеріалів. У 4-му розділі вміщено 12 рідкісних тогочасних світлин, які фіксували важливі події у житті І. Огієнка, пов'язані з відкриттям і функціонуванням універ-

ситету (Копилов, Завальнюк, 2014, с. 222–233). Своєю новизною відзначається складена авторами максимально докладна (наскільки це дозволяли вивчені джерела) хроніка по рокам (1918–1920), місяцям й дням діяльності фундатора й ректора університету (Копилов, Завальнюк, 2014, с. 234–365).

Через рік С. Копилов та О. Завальнюк опублікували фундаментальний збірник документів і матеріалів про утворення й діяльність університету у 1918–1921 рр., до якого увійшли й джерела попереднього археографічного видання, тому аналізувати його змістову структуру не вбачаємо сенсу (Копилов, Завальнюк, 2016, 848 с.). У вміщеній в ньому статті, присвяченій з'ясуванню ролі Кам'янець-Подільського державного університету в національному відродженню України, автори підкреслили винятково важливу роль І. Огієнка в його утворенні й діяльності (Копилов, Завальнюк, 2016а, с. 14–29). У 2017 р. вони проаналізували науковий доробок огієнкознавчих студій українських істориків у 1990-х рр. З'ясували, що вже напередодні і в перші місяці незалежності України робилися перші кроки «до становлення наукового огієнкознавства» й на «Хмельниччині однією з перших на цей шлях стала доцент-філолог Кам'янець-Подільського педінституту Є. Сохацька, яка з грудня 1990 по лютий 1992 рр. кілька разів виступила на сторінках преси із невеликими матеріалами, що містили новий погляд на постать Івана Огієнка...» (Копилов, Завальнюк, 2017, с. 6). Відштовхуючись від змісту статті, маємо підстави стверджувати, що автори вперше в історіографії спромоглися окреслити контури етапів генези огієнкознавства та його розвитку:

- 1990–1991 рр. – початковий, який ознаменувався кристалізацією огієнкознавства як наукового напрямку досліджень;
- 1992–1996 рр. – це процес утвердження огієнкознавства, що характеризувався проведенням ряду наукових конференцій, істотним збагаченням тематики студій, присвячених життю й діяльності І. Огієнка;
- 1997–2000 рр. – етап бурхливого розвитку огієнкознавства, в якому започатковується і розвивається монографічний рівень дослідження огієнкознавчої проблематики. Встановлено, що «найбільшим доробком на фініші 1990-х стала ґрунтовна монографія І.І. Тюрменко «Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)»» (Копилов, Завальнюк, 2017, с. 6–23).

У 2018 р. побачили світ дві публікації С. Копилова та О. Завальнюка. Одна з них з'явилася у збірнику наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі» (т. 25) й присвячувалася вивченню постаті І. Огієнка як ректора К-ПДУУ. Не читаючи її, може скластися хибне враження, що автори у цьому випадку вдалися до переспіву уже написаного ними про цю особистість. Проте це не так! Адже вони тут вперше торкнулися з'ясування окремих сторінок його біографії до початку революції 1917 р., а також участі у ній І. Огієнка у часи урядування Центральної Ради. Зокрема, у зверненнях до неї він наполягав на українізації освітнього процесу у ЗВО, а з червня 1917 р. прилучився до справи організації у Києві Українського народного універси-

тету, в якому вбачав «довгоочікувану, велику подію національного значення» (Копилов, Завальнюк, 2018, с. 268–274). Чимало уваги приділили висвітленню його першого візиту до Кам'янця-Подільського на початку квітня 1918 р. у складі делегації київських учених з метою проведення експертизи щодо можливого відкриття у місті ЗВО, під час якого у найбільшому міському залі прочитав «яскраву лекцію про українську культуру» (Копилов, Завальнюк, 2018, с. 275).

Грунтовно розкрили його безпосередні заходи, спрямовані на заснування й відкриття К-ПДУУ упродовж травня-жовтня цього ж року (Копилов, Завальнюк, 2018, с. 275–278). Слушно виокремили провідні напрями діяльності його очільника і показали ключову значущість особистих зусиль у забезпеченні задовільного функціонування вишу у надзвичайно складних умовах боротьби за незалежність України. Заслугує на увагу успішна спроба авторів окреслити його портрет як професора: «Викладаючи обов'язкову дисципліну, він намагався максимально зацікавити аудиторію, дати їй необхідну суму знань, яка мала стати основою для збагачення під час самостійної роботи, при підготовці до практичних занять». За спогадом одного зі студентів, «Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей, все нам імпувало і сповняло гордість за той скарб, що маємо та нічого про нього не знали» (Копилов, Завальнюк, 2018, с. 282). Всесторонньо проаналізувавши працю І. Огієнка на цій посаді, дійшли наступного важливого висновку: «Його модель управління вишем у більш-менш завершеному вигляді не мала аналогів у тодішній університетській практиці, була досить продуманою, дієвою, перспективною і стосувалася не лише периферійного закладу, а й мала непересічне значення для будь-якого національного вишу» (Копилов, Завальнюк, 2018, с. 284–285).

Помітною віхою спільної творчості С. Копилова та О. Завальнюка у сфері огієнкознавства стала розробка ними тексту спеціальної лекції на тему «Першопроходець: Іван Огієнко – освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету» з нагоди відзначення 100-річчя з дня заснування К-ПДУУ, прочитаної 21 вересня 2018 р. у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Попри її науково-популярний характер, вона увібрала в себе здобутки у вивченні цієї постаті не тільки обох авторів, але й інших відомих фахівців з даної проблематики. Внаслідок чого вдалося витворити цілісний яскравий образ особистості, котра взяла на себе відповідальність фундатора української університетської освіти. Ба більше, до уже окреслених ними пазлів додано нові, що дозволило його помітно збагатити. Наприклад, переконливо спростували висловлювані в літературі міркування про поєднання ректором у керівництві університетом демократичності з авторитаризмом та існування у виші «жорсткого контролю». Довели, що «стиль керівництва «трудоголіка» Івана Огієнка був демократичний, колективістський, сприяв залученню до ви-

рішення назрілих питань управлінських органів вишу, був націлений на пошук оптимальних шляхів вирішення тих чи інших проблем» (Копилов, Завальнюк, 2018а, с. 46–47, 55). Сповна поділяю сформульований дослідниками висновок, що «найбільш цінні уроки Івана Огієнка – це глибока, істинна любов до своєї країни, народу, його мови, культури, церкви й історії, а ще повсякчасна потреба бути українцями, патріотами, щоденно, самовіддано й наполегливо трудитися в ім'я України...» (Копилов, Завальнюк, 2018а, с. 55–56).

Квінтесенцією вивчення С. Копиловим життя і діяльності І. Огієнка стала його книга «Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)» видана 2022 р. Її оригінальність полягає в тому, що змістове наповнення складають 12 раніше опублікованих праць, включаючи 5 у співавторстві з професором О. Завальнюком, які творилися майже упродовж чверть століття (1996-2018 рр.) і побачили світ у різних часописах і збірниках праць. Тепер же, зібрані в одній книзі, дозволяли скласти цілісне уявлення про головні напрями наукового пошуку автора й одержані творчі результати; простежити розвиток його поглядів. Виявилось також, що всі вони у смисловому образі органічно доповнювали одна одну й створювали де-факто інтегральне дослідження життя й діяльності видатного сина українського народу у найбільш відповідальні й драматичні (а нерідко й трагічні) часи його життя. Одну із заслуг автора вбачаємо саме в тому, що він спромігся збагнути цю особливість видрукуваних праць й досягнути необхідність їх перевидання у нерозривному зв'язку. Зважаючи на це, сформував з них 3 розділи: «На шляху до університетської кафедри» (3 праці); «Участь в організації та діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету» (5 праць) та «На важкім вигнанні»: в роки еміграції у Другій Речі Посполитій» (4 праці) (Копилов, 2022, с. 6–242).

Враховуючи той факт, що нами вже з'ясовані основні міркування, судження й висновки цих статей, а також зроблено оцінку значимості як одноосібного інтелектуального доробку автора, так і у співавторстві з проф. О. Завальнюком, не вбачаємо сенсу знову вдаватися до їх характеристики у запропонованих розділах. Натомість 4-й розділ відзначається повною новизною, з тим що репрезентує епістолярії, по-перше, відомих діячів українських громад міжвоєнного періоду (В. Біднова, Д. Донцова, Д. Дорошенка, М. Кордуби, А. Шептицького й ін.) до І. Огієнка, а, по-друге, листи останнього, що вводяться до наукового обігу (Копилов, 2022, с. 243–315). Відзначимо також пізнавальну цінність для читачів анотованого іменного покажчика, в якому лапідарно подано інформацію про кожну особу, вміщену в ньому (Копилов, 2022, с. 316–367). Нарешті, не можна обійти мовчанкою, як різновиду джерел, рідкісних фотоматеріалів (8 світлин), які торкаються події відкриття університету (22–23 жовтня 1918 р.) (Копилов, 2022, с. 369–376). Отже, маємо всі підстави стверджувати про солідний творчий спадок С. Копилова (в деяких аспектах у співпраці з професором О. Завальнюком) у дослідженні життя й діяльності Івана Огієнка.

Вагомою складовою біографістики стали підготовлені ним одноосібно й у співавторстві з колегами довідково-біографічні видання, історико-біографічні нариси, енциклопедичні статті, некрологічні підвиди тощо. Так, у 2016 р. опублікував науково-довідкове видання «Професор І. М. Конет (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності)» (Копилов, 2016, 224 с.). У співавторстві з професором Іваном Конетом з такої ж проблематики видрукував кілька робіт: «Петро Сергійович Атаманчук (до 75-річчя від дня народження та 55-річчя педагогічної і наукової діяльності)» (Копилов, Конет, 2014, 144 с.), «Віктор Степанович Прокопчук (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної і наукової діяльності)» (Копилов, Конет, 2014а, 188 с.) та «Юрій Володимирович Теплінський (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності)» (Копилов, Конет, 2015, 48 с.).

У жодному разі не можна недооцінювати доробок ювіляра у такому науковому жанрі як створення біографічних нарисів, які друкувалися у різних наукових збірниках (особливо «Краєзнавець Хмельниччини»), журналах і часописах. Адже вони слугують своєрідним інтелектуальним ключем для осягнення особистості кожного з його колег по цеху науково-педагогічних працівників університету й інших ЗВО, науковців, краєзнавців тощо. Вони мають не тільки науково-пізнавальний характер, але й пройняті аурою шляхетності й пошануванням їхнього доробку, увічнюючи у пліні історичного простору життя. За нашими підрахунками, починаючи з 2007 р. й до початку 2024 р., він опублікував бл. 25 ювілейних матеріалів, портретів-спогадів, професійних і творчих біографій. Взяв також участь у підготовці 14 енциклопедичних статей про провідних освітян Хмельницької області в «Енциклопедії освіти Хмельниччини» (Енциклопедія, 2017, с. 238, 243, 261, 266, 291, 299, 300, 303, 304, 323, 367, 368, 370, 398–399). Відгукувався некрологічними підвидами біографій з приводу смерті колег по роботі, ветеранів-пенсіонерів історичного факультету, знаних дослідників, зокрема друга В. Малого, Б. Кушніра, І. Рибака та ін. (всього 7-ми осіб).

Отже, у розвиток біографістики С. Копилов вніс вагомий продуктивний доробок, особливо помітний у вивченні проблем огієнкознавства, написанні історико-біографічних монографій, нарисів (статей), ювілейних матеріалів, лапідарних портретів-спогадів, професійних і творчих біографій та інших видів біографістики.

Історіографія, джерелознавство та краєзнавство.

Помітне місце у науковій творчості вченого продовжувало займати вивчення розмаїття історіографічних проблем. Так, 2011 р. з їх тематики опублікував 3 статті. В одній з них зробив успішну спробу з'ясувати еволюцію поглядів проф. Володимира Газіна на історію Ваймарської Німеччини. Її методологічною новизною стало прагнення автора виявити вплив на цей процес «особистого» досвіду історика. У зв'язку з чим приділив належну увагу висвіт-

ленню становлення світоглядних засад В. Газіна в роки навчання на історичному факультеті Чернівецького університету, вчителювання, написання й захисту кандидатської дисертації. Зокрема, з'ясував, що він у студентські роки «широ, але без фанатизму сприймав пануючу ідеологію», а під час опрацювання дисертаційної теми «почав поступово усвідомлювати, що марксистсько-ленінська методологія не дозволяє об'єктивно з'ясувати проблеми історичної науки» (Копилов, 2011, с. 14–17). При цьому підкреслив той важливий факт, що вельми помітний вплив на еволюцію його історичних поглядів, окрім аналізу наукової літератури, вчинила «нова епоха, в якій він жив – антитоталітарні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України» (Копилов, 2011, с. 17). Тому не випадково саме у 90-х рр., як з'ясував дослідник, під час розробки монографії «Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.)» й докторської дисертації «Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр.» (захищеної у 2001 р.) завершується його еволюція «поглядів вченого на ключові події історії Ваймарської республіки» на основі повного розриву з радянською методологією» (Копилов, 2011, с. 17–19).

Вперше в історіографії вивчення наукової творчості проф. А. Копилова торкнувся висвітлення такої малодослідженої проблеми в українській історіографії взагалі як роль мережевої мапи (концепт Р. Коллінза), насамперед його інтелектуальних зв'язків з іншими науковцями, у її становленні та розвитку. Встановлено, що в центрі «численних культурно-інтелектуальних комунікацій А. Копилова простежується певна ієрархія світоглядних, наукових, національних цінностей вченого, його наукових зацікавлень, розмаїття культурних ідентичностей...». І, що особливо важливо, автор простежує динаміку змін / збагачення цих ланцюжків на різних етапах наукової діяльності (Копилов, 2011а, с. 31–38).

Не можуть не викликати інтересу роздуми С. Копилова щодо стану вивчення у науковій літературі упродовж початку ХХ – початку ХХІ ст. історіографічної ситуації в історичній науці України, що склалася на зламі ХІХ-ХХ ст. Відзначив, що вперше проаналізував розвиток української історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Д. Багалій, хоча рукопис його монографії з даної теми дослідження загинув під час подій 1917-1921 рр. Проте в опублікованому 1923-1925 рр. «Нарисі української історіографії» й інших працях спромігся відзначити «найприкметніші риси» «української дореволюційної історіографії» (Копилов, 2011б, с. 123–124). Утвердження комуністичного тоталітарного режиму, на переконання С. Копилова, призвело, по-перше, до ліквідації власне української історіографії, що й обумовило «зникнення на довгий час з наукового обігу українських радянських істориків терміна «українська історіографія»; по-друге, вона була уніфікована під структуру «російської історичної науки»; по-третє, з початку 30-х рр. у російській історіографії утверджується концепція про ідейну кризу російської буржуазної історичної науки, початком якої у 50–60-х рр. вважався час революції 1905-1907 рр., яка, зро-

зуміло, закріплюється в українській історіографії. До честі останньої, як довів С. Копилов, її не прийняв професор нашого університету Петро Лаптіна, котрий у монографії «Община в російській історіографії останньої третини XIX – початку XX ст.» (1971), встановив, що позитивістська історіографія зашилася за її межами (Копилов, 2011б, с. 125–127).

Автором статті з'ясовано, що російські історики 70–80-х рр. продовжували залишатися у полоні своєї старої парадигми. Обмежилися лише тим, що у кінці XX – на початку XXI ст. внесли до неї певні корективи, стверджуючи, що на початку XX ст. мала місце лише «криза позитивізму» (Копилов, 2011б, с. 127–128). Не обійдено мовчанкою доробок українських істориків діаспори у 20-х рр. XX ст., зокрема Д. Дорошенка й О. Оглоблина, а також ґрунтовно проаналізовано праці сучасних учених: Л. Зашкільняка, І. Колесник, Я. Калакури та С. Стельмаха, котрі констатували наявність в українській історичній науці на зламі XIX–XX ст. процесів становлення методологічного й теоретичного плюралізму витворення «національної української історіографії» (Копилов, 2011б, с. 128–130).

Заслугує щирої вдячності повага С. Копилова до пам'яті відомого вченого (на жаль, незаслужено забутого), вже згаданого П. Лаптіна, аналізу творчості якого у наступних роках присвятив 2 праці. Їхня новизна полягала в тому, що автор вперше в історіографії використав для їх написання епістолярії й інші документи із його особистого архіву, що зберігається в родині молодшого сина Юрія Петровича. У першій з них реконструював взаємини у 1946–1958 рр., тоді ще молодого дослідника Петра Фроловича, з видатним російським медієвістом Є. Космінським. Це дозволило в'яснити не тільки їх доброзичливість й теплоту, але й значимість наданих йому академіком наукових консультацій для завершення кандидатської дисертації, присвяченої аналізу поглядів відомого дослідника М. Ковалевського на середньовічну общину. Погодився він й стати офіційним опонентом П. Лаптіна при її захисті у 1948 р. (Копилов, 2012, с. 22–27).

Наступного року побачила світ нова праця С. Копилова, яка проливала світло на творчу співпрацю Петра Фроловича з 1958 по 1986 р. (до часу своєї смерті) з відомою радянською історіографинею Є. Гутновою. У центрі їх обміну думками знаходилися наступні питання: вдосконалення тексту монографічного дослідження П. Лаптіна; оцінка наукового дорібку Є. Космінського; історіографічний напрям досліджень Є. Гутнової; участь у наукових конференціях; структура й зміст підручників тощо. Вельми показовим, як вдалося в'яснити, стало обговорення тематики й змісту спочатку дипломної роботи, а з часом і можливого сюжету кандидатської дисертації, учня П. Лаптіна студента Анатолія Опрі (пізніше професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка тощо) (Копилов, 2013, с. 162–169).

У 2014 р. учений присвятив статтю вивченню такої актуальної і малодослідженої проблеми як повсякденне життя й наукова творчість україн-

ських істориків упродовж перших двох десятиріч ХХ ст. На основі скрупульозного аналізу джерел особистого походження (переважно щоденників, спогадів й епістолярій) спромігся реконструювати картину їхнього побуту, професійних традицій, особливостей науково-дослідницької роботи. Зокрема, визначив основні сфери діяльності й з'ясував, що власне «професійні заняття для більшості істориків» слугували «головним джерелом прибутку» й жили вони «платнею за викладацьку діяльність і гонорари за видання, але цих коштів не завжди вистачало». Тому «Заради збільшення матеріальних статків своїх родин історики викладали в кількох навчальних закладах» (Копилов, 2014, с. 77–79). Чимало нового дізнаємося зі змісту праці про значимість власних бібліотек у житті й праці вчених, їх житло, дозволя, особливі захоплення, візити, обіди, вечори тощо. Ґрунтовно розкрито вплив революційних потрясінь 1917–1920 рр. на повсякденне життя й наукову творчість істориків (Копилов, 2014, с. 80–91).

Не обійшов увагою С. Копилов і з'ясування наукової творчості істориків у стінах Кам'янець-Подільського державного українського університету та їхньої ролі у його відкритті, педагогічній і громадській діяльності, якій у 2018 р. присвятив 2 статті. В одній із них проаналізував стан дослідження науковцями історіографічної проблематики. Під цим кутом зору всесторонньо розглянув творчу спадщину В. Біднива, зокрема його посібник «Що читати по історії України (коротенька історіографія України)», П. Клепатського – посібник «Огляд джерел до історії України», а також ряд праць Д. Дорошенка (Копилов, 2018, с. 13–21). В іншій – торкнувся висвітлення активної участі істориків (М. Грушевського, В. Біднива, П. Клепатського й ін.) у підтримці й реалізації «грандіозного освітнього задуму – відкритті у Кам'янець-Подільському українському університету» (Копилов, 2018а, с. 44–45). Ґрунтовно дослідив складнощі процесу організації ними освітнього процесу на історико-філологічному факультеті, які їм доводилося долати. Розкрита важлива значимість викладачів (П. Клименка, В. Біднива, П. Клепатського, Д. Дорошенка, М. Драй-Хмари й ін.) в організації розвитку науки, державному й громадському житті тощо. Відзначено трагічні наслідки для функціонування університету та значної частини його викладачів, включаючи істориків, політики радянської влади, що вдалася до жорстоких репресій (Копилов, 2018а, с. 46–52).

Де кілька праць автор адресував вивченню наукового набутку проф. В. Степанкова. Предметом дослідження першої з них стало з'ясування розробки ним комплексу проблем, пов'язаних спочатку з пошуками польською політичною елітою розв'язання «козацької проблеми» (перша половина XVII ст.), а пізніше – в епоху Національної революції (1648–1676), останньої чверті XVII – початку XVIII ст. – «української». Торкався він також висвітлення в цю добу польсько-кримських, польсько-російських і польсько-турецьких відносин (Копилов, 2017а, с. 34–48). Певною мірою у змістовому відношенні з нею пов'язана наступна стаття С. Копилова, в якій зро-

бив успішну спробу вяснити доробок В. Степанкова у дослідженні історії Центрально-Східної Європи. Зокрема, встановив, що у полі зору науковця знаходилися такі питання як політична історія Речі Посполитої раннього нового часу, вплив на її розвиток Української національної революції 1648-1676 рр., з'ясування її місця у системі європейських революційних рухів, відносини витвореної Української держави з країнами Центрально-Східної Європи й Османською імперією, зовнішньо-політичні вектори українських урядів у середині й другій половині XVII ст. тощо (Копилов, 2022, с. 3–20).

У співавторстві з доц. І. Боровцем цього ж 2022 р. опублікував роботу, в якій проаналізували звивистий процес зародження й еволюції методологічних засад наукової творчості В. Степанкова. Виділивши у ньому 4 етапи, охарактеризували особливості кожного з них й таким чином встановили, що дослідник спромігся на своєму творчому шляху пройти непростий шлях еволюції світоглядних засад від марксистських канонів історіописання до використання на основі цивілізаційного підходу сучасного методологічного спектру ідей неопозитивізму, Української недержавницької школи, школи «Анналів», «Нової соціальної історії» (Копилов, Боровець, 2022, с. 14–25). Вони ж наступного року видали монографічне дослідження, в якому реконструювали (в основних рисах) історіографічний портрет В. Степанкова як дослідника ранньомодерної соціально-політичної й інтелектуальної історії України, а також її біографістики (Копилов, Боровець, 2023, 148 с.).

Складовою наукової креативності С. Копилова стало й **джерелознавство**, хоча його параметри охоплюваності проблем поступалися історіографії. Цикл робіт з цієї тематики започаткував зроблений ним аналіз 7 листів В. Степанкова до свого вчителя проф. Л. Коваленка, написаних упродовж 1971-1979 рр. Він дозволив встановити, що їхній зміст проливає світло на «формування й розвиток наукових зацікавленостей молодого історика проблематику національної історії середини другої половини XVII ст., а також демонструють його відданість і любов до Батьківщини, «українського народу та його минулого» (Копилов, 2007б, с. 547).

Вивченням епістолярій учених-істориків, як різновиду джерел, продовжував займатися і в наступні роки. Зокрема, 2008 р. побачила світ стаття важливої теоретичної значущості з погляду збагачення методологічних засад їх опрацювання науковцями власне як історіографічного джерела. Цей матеріал, на переконання автора, «містить величезний інформаційний потенціал і суттєво збагачує наші уявлення про дослідників і педагогів, «мікроклімат» інтелектуального середовища викладацького складу університету або наукового колективу, соціально-політичну і ідейну атмосферу в суспільстві певного історичного відтинку» (Копилов, 2008, с. 160). Водночас звернув увагу на методи виявлення й відбору епістолярних матеріалів, що вимагають «від дослідника значної архівно-пошукової роботи», їх атрибуції, класифікації, з'ясування рівня достовірності, становлення й перевірки використаних у них

фактів тощо. Розкрив важливість при їх опрацюванні застосування як мікроаналізу, так і синтетичної критики «всієї сукупності епістолярних джерел з метою встановлення внутрішніх зв'язків між ними і створення їх комплексу, необхідного для отримання наукових фактів, що відтворюють логіку подій». Їх значимість слушно вбачав у тому, що вони «у найбільшій ступені наближають дослідника до розуміння атмосфери ментальних установок і їхніх змін в академічному середовищі вчених-істориків» (Копилов, 2008, с. 160–164).

Через рік С. Копилов присвятив невелике за обсягом дослідження аналізу 4-х листів М. Грушевського (1898–1904 рр.), написаних до відомого російського славіста В. Ламанського, котрий у 60-х рр. XIX ст. заперечував існування українського народу й української мови, проте пізніше його погляди почали дещо змінюватися. Автор з'ясував, що обидва дослідники намагалися налагодити академічні контакти між Науковим Товариством ім. Шевченка Львова та Російським географічним товариством Санкт-Петербурга (Копилов, 2010г, с. 1021–1026).

У 2007 й 2011 рр. учений торкнувся дослідження кількох джерел, які стосувалися ранньомодерної історії Великого князівства Литовського. Це висвітлення сприйняття його образу автором Густинського літопису й характеристика пам'ятки литовської публіцистики «В бесідах поляка з литвином» (Копилов, 2007в, с. 52–54; Копилов, 2011в, с. 50–52).

Відзначимо вагомий доробок С. Копилова (у співавторстві з доц. Андрієм Задорожнюком) у вивченні впродовж 2010–2012 рр. двох цінних джерельних пам'яток, раніше неопублікованих, а саме: «Описів Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.», здійснених землеміром Подільської губернії К. Екстером у 1800 і 18006 рр., а також «Опису Подільської губернії 1830 року». Кожній з них присвячено по дві публікації, органічно пов'язаних як з джерелознавством, так й історичним краєзнавством. У першій з них здійснено ґрунтовний джерелознавчий аналіз «Описів Подільської губернії...» К. Екстером. Співавторами розкрито чинники, які спонукали російську владу негайно приступити до включення й освоєння краю. Вони аргументовано обґрунтували науково-дослідницьку цінність «Описів» не тільки для вивчення адміністративно-територіального устрою Подільського краю того часу, але й його географічних умов, соціально-економічного розвитку, «розміщення та соціальну структуру населення». Автор у першому з них (1800) відзначив «надзвичайно родючу землю», існування у більшості повітів «обширних лісів», детально описав річки, звертаючи увагу на «мілини й пороги». Як на його думку, в економічному розвитку Поділля, провідну роль відіграло хліборобство, охарактеризував також стан торгівлі й промисловості (Копилов, Задорожнюк, 2010, с. 60–64).

В іншому Описі (1806), значно більшому за обсягом (135 арк. проти 12 арк.) К. Екстер висвітлив адміністративно-територіальне перетворення у краї, схематично подав головні історичні події на його теренах, вичерпно описав «усі водні комунікації», констатував судноплавство по Дністру

(з 1801 р.), яке «здійснювалося поромами і полубарками в напрямку Одеси до Акерманської затоки». Води самої річки «були переповнені приємною на смак рибою, серед якої осетри, чечуги чи стерлядь, севрюги, соми, вирезуби, щуки, окуні, лини...». Дав соціальну й демографічну характеристику місцевого населення, серед якого переважало українське. Майже половину опису присвятив висвітленню економічного життя, зокрема розвитку землеробства, садівництва, бджільництва, вирощенню тютюну, розвитку фабрично-заводської промисловості й ремісничого виробництва, характеристикі торгівлі та ярмарків тощо (Копилов, Задорожнюк, 2010, с. 65–66). І, що особливо важливо, майбутнього року С. Копилов та А. Задорожнюк, враховуючи вкрай важливу інформаційну цінність для вивчення ранньомодерної історії Поділля, опублікували обидва «описи», включаючи 22 карти й плани, зробивши інтелектуальний подарунок історикам-краєзнавцям (Копилов, Задорожнюк, 2011, с. 124).

Наступні праці торкаються вияснення джерельної цінності, виявлено го у відділі рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Інв. № 2739) рукопису, написаного 1830 р. і класифікованого авторами «документом поточної діловодної документації Подільської губернії», що має назву «Ведомость городам, местечка, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г.» та його публікації. Вони з'ясували, що в ньому подається «повний перелік усіх населених пунктів Подільської губернії по повітах, з фіксацією кількості будинків і мешканців в них, а також відстані до річок Збруч і Дністер, що одночасно слугували і кордоном». Встановлено також, що даний документ прив'язувався до генеральної карти губернії й упродовж кількох десятиків років зазнав не менше 3-х редакцій. Останні уточнювали «статус населених пунктів (місто, містечко, селище, село, передмістя, присілок, військове поселення), кількість будинків і мешканців...». Всесторонній прискіпливий аналіз цього рукопису дав підстави науковцям зробити наступний висновок: він «є надзвичайно цінним джерелом з історії Подільського краю, оскільки чітко фіксує відомості про наш край на період 30-х рр. ХІХ ст., та наступні роки. Це чи не єдиний документ, який подає назви понад 2 тис. населених пунктів Поділля, і стверджує, що населення краю на період 1830 р. складало понад 500 тисяч чоловік» (Копилов, Задорожнюк, 2011а, с. 142–146). 2012 р. це джерело за назвою «Опис Подільської губернії 1830 року» було опубліковано окремим виданням і таким чином вперше впроваджується до наукового обігу (Копилов, Задорожнюк, 2012, 59 с.).

Не може не викликати зацікавленості джерелознавче дослідження вченого, яке стосується характеристики поглядів великого слов'янського гуманіста далматинського поета І. Гундулича (1589-1638), сформульованих ним у знаменитій поемі «Осман». Його позитивною стороною є реконструкція складних політичних взаємовідносин тогочасних християнських країн з Османською імперією, окреслення головніших подій польсько-турецької

війни 1620-1621 рр. та її політичних і міжнародних наслідків. Щоправда, як на нашу думку, С. Копилов, не будучи фахівцем з даної проблематики, підсвідомо, довіряючи здобуткам української й польської історіографії її вивчення, «запозичив» у них два основоположні міфи: агресором у війні була Османська імперія (в дійсності її розпочала Польща Цецорською кампанією 1620 року); Хотинська битва завершилася розгромом турецької армії (де-факто вона переможця не виявила) (Копилов, 2011г, с. 357–360).

Незважаючи на це, С. Копилов, старанно вивчивши твір, виявив, що його основою «стали традиції гуманістичної літератури, що поєдналися з елементами народної творчості, а його політичною платформою – ідеї патріотизму, національно-визвольної боротьби слов'янських народів проти османської експансії». Водночас висловив кілька суджень оціночного характеру щодо композиції й змісту поеми «Осман»:

- архітектоніка твору відзначалася багатоплановістю, у ньому переплітаються реальні й вигадані історичні персонажі й події;
- поему проймає ідея єдності слов'янських народів у боротьбі проти турецької експансії;
- автор намагався у висвітленні подій бути «послідовним і об'єктивним оповідачем»;
- з'ясування перебігу Хотинської битви займає одне з центральних місць у сюжеті твору;
- показ високих бойових якостей українського козацтва – складової польсько-литовської армії (Копилов, 2011г, с. 361–367).

Автор у своїй джерелознавчій творчості вперше звернув увагу на автобіографію – документ особистого походження – талановитого українського археолога Іона Винокура як важливе джерело вивчення його наукової біографії. Як ним встановлено, в особовій справі вченого збереглося її три варіанти, що й стало предметом наукового аналізу. Перший з них датований 6 березня 1963 р., зміст якого доповнювався у березні 1974 р. та у грудні 1982 р., проливає світло на початок трудової діяльності з 1953 по березень 1963 р. – часу прийняття на посаду асистента кафедри історії Кам'янець-Подільського педінституту. Згадані доповнення фіксують зміни в особистому житті, викладацькій і науковій кар'єрі, участі в громадському житті міста (Копилов, 2015, с. 24).

На початку 2000-х рр. серед матеріалів археологічної лабораторії виявлено два інших варіанти автобіографії, написані ним за кілька років до смерті у 2006 р. Перша з них мала назву «Коротка біографічна довідка», інша – «Монолог-роздум». «Коротку біографічну довідку», як з'ясував С. Копилов, відкривав витворений ним афоризм, «який можемо вважати професійним кредом вченого: **«Великі і малі відкриття в археології вимагають постійного активного і напруженого пошуку»**». У ній зазначено напрями наукового пошуку І. Винокура, перелік основних його публікацій, зокрема моно-

графій, підручників і навчальних посібників для ЗВО і шкіл. У «Монолозі-роздумі» згадуються емоційні спогади про дитинство, шкільні роки навчання, юність; тепло згадував і своїх університетських учителів-професорів. У ньому вчений сформулював і своє життєве кредо: **«Працюй творчо сам і допомагай у науково-педагогічній діяльності колегам і студентам** (виділено нами – Авт.)» (Копилов, 2015, с. 25–27). Й автор даної статті, будучи учнем цієї світлої особистості, багато разів чув від нього цей вислів, смислове навантаження якого істотно вплинуло й на формування його особистої філософії життя.

Водночас С. Копилов продовжував плідно працювати й на царині **історичного краєзнавства**. Так, у співавторстві з доц. А. Задорожнюком і доц. М. Петровим у 2007 р. опублікували історичну довідку про минуле храму Казанської Богоматері, який під час революції 1917-1921 рр. трансформувався в Український собор, в котрому у серпні 1920 р. вперше було проведено службу українською мовою (Задорожнюк, Копилов, Петров, 2007, 52 с.). Через 11 років С. Копилов та А. Задорожнюк (М. Петров, на превеликий жаль, уже пішов у вічність) перевидали нарис, внівши до його змісту ряд уточнень і доповнень, зокрема, змінивши назву на «Український собор: минуле і сучасне», збагативши розділом «Відродження храму», в якому висвітлено процес розчищення фундаментів Собору, проведення протиаварійних робіт, підготовку документації з метою їх консервації й зведення церкви-капиці (освяченя відбулося 14 липня 2013 р.) (Копилов, Задорожнюк, 2018, 64 с.).

Схильні вважати, що невід’ємною складовою історичного краєзнавства залишається й вивчення минулого Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, функціонування його підрозділів, досягнутих здобутків. Процес його творення ґрунтовно, як нами вже зазначалося вище, з’ясовано у працях С. Копилова, написаних у співавторстві із О. Завальнюком, тому не має потреби повертатися до їх висвітлення. Лише доповнимо, що у ювілейному виданні 2018 р. «Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу» ними підготовлено перший розділ «Кам’янець-Подільський державний український університет (1918–1921)» (Завальнюк, Копилов, 2018, с. 9–42). Останній, 8 розділ цієї книги, присвячений з’ясуванню історії розвитку університету на сучасному етапі його буття (2008–2018), написано у співавторстві з Л. Горчак (Копилов, Горчак, 2018, с. 183–206). Дякуючи його ініціативі й творчим зусиллям, створюються й публікуються брошура з історії історичного факультету, одного з провідних в університетській спільноті України (Копилов, Газін, 2018, 76 с.) й монографічне дослідження майже півстолітньої (1972–2018 рр.) участі студентів-спортсменів університету (44 особи) в Олімпійських іграх, котрі добивалися й видатних успіхів: 9 осіб ставали олімпійськими чемпіонами, 7 – срібними й бронзовими призерами, прославляючи Україну (Копилов, Бесарабчук, 2018, с. 25–110).

Філокартія.

Переконливим свідченням багатогранності інтелектуальних зацікавлень і розмаїття наукових інтересів С. Копилова слугує його вагомий доробок (у співпраці з доц. Іриною Паур) у розвитку філокартії Поділля. Зокрема осягнення ними джерельної цінності поштових листівок кінця XIX – початку XX ст. для комплексного вивчення фортифікаційних і культових споруд, історико-топографічної структури Кам'янця-Подільського, етнічної й соціальної структури міського населення, його побуту, а також повсякденності життя людності середнього Подністров'я тощо. Ще у кінці нульових років ХХІ ст. саме він серед науковців України першим звернув увагу на значимість філокартичних досліджень у реконструкції історичного минулого України й, зокрема, Поділля. Тому в 2009 р. на історичному факультеті як науковий керівник запропонував аспірантці І. Паур написати дисертацію на тему «Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янця-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.)», успішно захищеною 2015 р. Дана проблема продовжувалася досліджуватися обома науковцями і в наступні роки. Наслідком їх творчої співпраці стала публікація у 2019 р. монографії «Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження» (23,8 др. арк.).

Її унікальність полягає в тому, що вперше в історіографії предметом спеціального дослідження стало з'ясування цінностей інформаційного філокартичного матеріалу (включаючи прихованого) майже 3 тис. поштових листівок (документальних і художніх (мальованих)). Для чого? Насамперед з метою, по-перше, реконструкції цілісного образу Кам'янця-Подільського в останні десятиріччя XIX – перші – XX ст., його краєвидів, фортифікаційних і сакральних споруд, забудови вулиць, побуту й субкультури тогочасних міщан й, по-друге, розкрити їх безцінну джерельну скарбницю для заповнення багатьох існуючих лакун в історії міста, витворених браком писемних джерел, які сягають не лише його ранньомодерної, але й середньовічної епохи минулого. Звертає увагу на себе оптимальність змістової структури книги. Вельми доцільним бачиться нам включення до неї розділу «Історіографія, джерельна база та методи дослідження», застосування якого ігнорується переважною більшістю сучасних істориків. І надаремно, бо саме він дозволяє осягнути й оцінити стан новизни наукового дорібку автора, повноту послугування ним джерельної бази, включаючи архівний (рукописний) матеріал і, що не менш важливо, відразу ж з'ясувати методологічний інструментарій, використаний автором.

У цьому відношенні його зміст заслуговує всілякого схвалення. Найперше впадає в око вичерпний аналіз історіографії проблеми як вітчизняної, так і зарубіжної, особливо досягнутих набутоків. Водночас напрошується доцільність виокремлення кола актуальних питань, що або опинили-

ся поза увагою науковців, або потребують свого подальшого вивчення. Цей крок дозволив би відітнути як актуальність досліджуваної проблематики, так і новизну отриманих результатів (Копилов, Паур, 2019, с. 11–18). Вельми доречним виявилось з'ясування змісту поняття «зображувального джерела», що стало своєрідним інтелектуальним ключем для досягнення точнішої конкретизації сутності предмета дослідження. У зв'язку з чим акцентується увага на змісті історичної субдисципліни «іконографії» (Копилов, Паур, 2019, с. 19–20).

Не можна не звернути уваги на докладний розбір джерельної бази, в якому охарактеризовані типи й види джерел, проаналізовано існуючі колекції поштових карток та їх приватні зібрання, що й посприяло формуванню «цілісної картини видавничого процесу поштівок із видами м. Кам'янця-Подільського, установленню їх видавців, визначенню типів зображень і з'ясуванню їх значення в соціальному та культурному житті губернського центру». Заразом відзначається значуща роль такої групи джерел як репродукції документальних листівок і фотоальбоми з видами міста, що «дозволяють відтворити архітектурні ансамблі Кам'янця-Подільського другої половини XIX ст., чимало архітектурних пам'яток якого не збереглося до наших днів». На відміну від історіографічного огляду, у джерелознавчому – перелічено ряд питань, які через відсутність окремих джерел, не вдалося висвітлити з належною повнотою (Копилов, Паур, 2019, с. 20–27).

Взірцево, на мій погляд, виписано методологічний аспект дослідження, що має усі підстави слугувати, коли хочете, зразком для інших науковців, як саме з'ясувати у своїх монографіях цю складову осмислення власного наукового доробку. Адже у більшості випадків, вона, навіть якщо й анонсується у назві підрозділу, то, як правило, її змістове наповнення пройняте чистої води формалізмом. У цьому разі маємо рідкісне приємне виключення. По-перше, відповідно до тематики роботи, автори спромоглися точно підібрати саме ті загальнонаукові принципи й методи (загальнонаукові, загальноісторичні, спеціальні і джерелознавчі), що й становлять методологічну підвалину дослідження. По-друге, кожен з них подається не для годиться, а націлений на встановлення їх конкретної значущості для реального, а не формального (уявного) розв'язання того чи іншого сформульованого дослідницького завдання. По-третє, – це точність, ясність, чіткість й умотивованість висловлюваних міркувань, суджень і висновків. Усе це разом, що вельми цінно, формує у читача не тільки цілісне уявлення про науково-методичну лабораторію зродження твору, але й використаного для цього інтелектуального інструментарію, що у їх єдності помітно сприяє поглибленню у нього змоги збагнути задум авторів книги й рівень його реалізації, а відтак досягнути її вірогідної оцінки.

Цілком природною є запропонована ним наступна назва другого розділу «Поштова листівка як соціокультурне явище», без з'ясування якого втрачався б сенс самого дослідження. Його висвітлення доречно розпочалося зі з'ясування основних етапів кореспонденційних листів в Україні,

що дозволило встановити: перша ілюстрована поштова картка була видана в 1893 р. у Галичині, а в кінці 1895 р. – в Одесі (Копилов, Паур, 2019, с. 37–38). Обґрунтованим є висловлене судження, що запровадження в 1904 р. «роздільної смуги на адресному боці стало важливим моментом в історії ілюстрованої листівки, що знаменував початок періоду її розквіту» (Копилов, Паур, 2019, с. 39). Зроблено важливий висновок, що «тематика чорно-білих, тонових і кольорових видових листівок була різноманітною, але більша їх частина містила зображення видів українських міст. Масовому поширенню видових листівок сприяв розвиток фотографії в українських містах. Ілюстровані листівки набули значного поширення й завоювали симпатії сучасників, стали невід'ємним елементом міської субкультури» (Копилов, Паур, 2019, с. 43). Водночас зазначимо, що оскільки у підрозділі акцент (за його назвою) робився на виявлення «основних етапів еволюції» кореспонденційних листів, то у висновках до нього напрошуються виокремлення хронологічних меж кожного з них та характеристика їх прикметних рис.

Новизною відзначається зміст другого підрозділу, в якому здійснено спробу реконструкції «колективного портрета» видавців видових листівок. Вивчення атрибуції авторів сюжетних зображень ілюстрованих листівок і їх видавців дозволило виокремити кілька груп останніх й встановити, що упродовж 1897-1904 рр. листівки з видами Кам'янець-Подільського випускало 4 підприємці, серед яких виділявся видатний польський й український фотомитець М. Грейм, котрий прославився світлинами подільських міських архітектурних ансамблів, що стали їх «найоб'єктивнішим візуальним джерелом». С. Копилов й І. Паур, дослідивши основні віхи його життя й творчості, зробили наступний важливий висновок: «Фотосвітлина М. Грейма з видами Кам'янець-Подільського мають величезне історичне значення, оскільки він розпочав фотографувати історичні й архітектурні пам'ятки міста з 1865 р., до їх перебудови в 1874–1876 рр. Упродовж 1889–1911 рр. митець неодноразово видавав ілюстровані листівки з авторськими видами міста, а в 1901 р. видав альбом «Види Кам'янець-Подільського»» (Копилов, Паур, 2019, с. 46–48).

Окрім нього, авторами зроблено лапідарні біобібліографічні нариси 2-х груп видавців листівок з видами Кам'янець. До першої з них віднесли осіб, котрі займалися цією справою до 1904 р. (Л. Раковського, Л. Варгафтіга й Д. Лахмановича), до другої (В. Вінарського, Р. Кнопінга, К. Розенберга та Г. Шпізмана), котрі у 1904-1914 рр. приєдналися до перших. Внаслідок чого спромоглися окреслити коло видавців, сфери їх діяльності, доробок у випуску ілюстрованих листів, але, на жаль, цілісного колективного портрета витворити не вдалося через те, що не було зроблено порівняльного аналізу їх соціального походження, алгоритму вироблення й розповсюдження поштової продукції, виявлення у ньому спільних і відмінних рис тощо (Копилов, Паур, 2019, с. 46–55).

Відзначимо слушність виокремлення окремим підрозділом дослідження соціокультурної значущості поштових листівок і наповнення його зміс-

ту, з одного боку, цікавим конкретним матеріалом, а з другого – узагальненими судженнями й обґрунтованими висновками. Воно дозволило науковцям встановити наступне: «на початку 1900-х рр., які інколи називають «золотим віком листівки», виразно простежувалася широка розмаїтість їх тематики, а також було суттєво вдосконалено їх художній і поліграфічний рівень. Якщо врахувати вибір сюжетів, якість матеріалів і культуру поліграфічного виконання, то **місцеві картки виготовляли на рівні кращих європейських зразків** (виділено нами – Авт.)... Зрештою видова листівка стала власне унікальним історичним документом, самобутньою візитівкою епохи в культурній, світоглядній, інформаційно-технологічній іпостасях» (Копилов, Паур, 2019, с. 56).

Вперше в історіографії філокартії вони зуміли змалювати цілісний образ соціокультурної важливості листівок у побутовому житті різних прошарків подільського населення. Вбачали його в органічному поєднанні різноманітних пазлів, а саме:

- відтворенні фотографіями панорам адміністративних центрів і провінційних поселень, міських і сільських пейзажів, історичних пам'яток;
- відображенні культурних смаків жителів різних соціальних й етнічних груп міського населення;
- переінакшенні в частину інтер'єру домівок городян, предмет недешевих подарунків, філокартичних колекцій;
- перетворенні у зручний спосіб поштового зв'язку;
- виконанні освітньо-виховних функцій;
- трансформації у носія мистецьких творів, форму вираження художнього змісту, засіб інформації й виконання комунікативної й просвітницької функцій тощо (Копилов, Паур, 2019, с. 56–63).

Неабияку джерельну цінність для з'ясування повсякдення мешканців міста й краю безсумнівно має матеріал наступного підрозділу, який фіксує його у численних цитованих текстах поштових листівок. Проведений скрупульозний аналіз дозволив встановити, що їхній зміст ряснів самою різноманітною інформацією як про важливі, так і дріб'язкові буденні події свого життя, починаючи від вітань зі святами, повідомлень про погоду й емоційний настрій, до навчання, складання іспитів, роботу, стан здоров'я, стосунки з батьками й родичами, особисте життя, а з початку світової війни 1914–1918 рр. – про воєнні події, важкі умови життя у Кам'янці як городян, так і розквартированих у місті військовослужбовців. Вдалося виявити й особливу групу кореспонденції останніх до дружин і коханих дівчат, сповнених ніжності, смутку й очікувань найшвидшої зустрічі (Копилов, Паур, 2019, с. 64–75). Тому цілком обґрунтованим вважаємо зроблений висновок наступного змісту: «Різнопланові за мовою, формою і стилем, ці повідомлення дають змогу відтворити майже всі сфери життєдіяльності членів міської громади й гостей губерньського центру, передати емоційний стан їх авторів, з'ясувати їх

звички, зацікавлення та пристрасті, етичні норми й цінності, естетичні смаки, а зрештою – визначити ментальні характеристики різних соціальних груп міщан» (Копилов, Паур, 2019, с. 76).

В заключному розділі монографії досліджено типологічні й жанрові особливості поштових листівок та їх зображальну галерею. Автори, ґрунтовно вивчивши здобутки вітчизняних і зарубіжних науковців у виявленні їхніх типологічних ознак, запропонували кілька власних класифікацій документальних листівок з видами Кам'янця. Зокрема, за формальними художніми ознаками поділили їх на односюжетні та багатосюжетні (монтажні), серед яких виділили 4 основних групи; за характером репродуктивного сюжету й авторами сюжетів – 3 групи (на підставі фотографій М. Грейма, А. Енгеля, Й. Кордиша; на основі малюнків Я. Грейма, Г. Лукомського, К. Мірецького та на основі гравюр К. Вейермана) (Копилов, Паур, 2019, с. 77–81). Доречно звернули увагу на можливість систематизації листівок за ознаками оформлення їх адресного боку (включаючи з 1904 р. існування роздільної смуги); способу оформлення їх видавничих знаків; за своїм призначенням; почерком повідомлень, а також за тематичним принципом, згідно якого серед документальних листівок з видами міста виокремили аж 10 тематичних груп. Намагаючись їх систематизувати на основі фіксації всіх відомостей, зазначених на обох сторонах листа, скористалися 12 принципами, що стало вагомим науковим доробком у з'ясуванні типологічних ознак поштівків з видами Кам'янця-Подільського (Копилов, Паур, 2019, с. 82–86). Окремий підрозділ присвячено вивченню спільного й відмінного у серіях листівок, що дозволило встановити їх число (42 – на замовлення кам'янецьких і 10 – російських підприємців) та охарактеризувати особливості кожної з них (Копилов, Паур, 2019, с. 86–94).

Направду унікальну джерельну інформацію криють у собі листівки для вивчення історико-топографічної структури Кам'янця та етнічної й соціальної структури городян, що досліджуються у двох останніх підрозділах книги. Її всесторонній аналіз дав змогу реконструювати відображений на листівках краєвид забудови Старого міста кінця XIX – початку XX ст. З'ясовано, що вони «відтворювали панорамні композиції міста з усіх чотирьох сторін світу, зокрема близько 50 сюжетів, відзнятих зі схилів Смотрицького каньйону, Нового бульвару, Новопланівського та Замкового мостів, Польських і Руських фільварків, пожежної каланчі тощо». С. Копилов та І. Паур встановили, що найбільший внесок «у відтворення панорамних композицій міста ... зробив М. Грейм», котрий, починаючи з 1864 р., «неодноразово проводив зйомки видів Кам'янця-Подільського з п'яти сторін півострова Старого міста, утвореного каньйоном річки Смотрич. Вони склали п'ять груп фотографій...» (Копилов, Паур, 2019, с. 95).

Дякуючи їхній копіткій праці, вдалося виявити все коло листівок, види яких дозволяють деталізовано відтворити вигляди вулиць, майданів, течії річки, історико-архітектурних пам'ятників, храмів, адміністративних і фортифікаційних споруд, мостів, брам, Долини до Нового мосту, садибної забу-

дови, веж, башт, каньйону, Карвасар, Видрівки, Руських і Польських фільварків, військових казарм, Турецького мосту, ратуші, архітектурні комплекси Нового плану, навчальних закладів та інших об'єктів історико-топографічної структури міста (Копилов, Паур, 2019, с. 96–104). Все це дозволило авторам обґрунтувати висновок такого змісту: «Отже, документальні листівки з краєвидами Кам'янець-Подільського та його передмість дають змогу з детальною точністю відтворити зовнішній історико-архітектурний ансамбль міста, що формувався упродовж Нового часу і переважно зберігся до початку ХХ ст. Зображувальний ряд документальних листівок, випущених у цей час, є не лише творами українських і польських фотомитців і художників, але й цінним візуальним джерелом для дослідження соціально-економічної історії міста, його архітектурних ансамблів, а також архітекторів-реставраторів. Пошуки і виявлення нових джерел про кожен міську будівлю дозволяють з'ясувати об'єктивні підстави для реконструкції фасадів будинків, їх локалізації в планувальній структурі Кам'янець-Подільського, цілісно відтворити історико-архітектурний комплекс Старого міста» (Копилов, Паур, 2019, с. 104–105).

Останній підрозділ дослідження присвячено виявленню джерельної цінності видових листівок для вивчення істориками етнічної й соціальної структури кам'янчан та умов їхнього побутового життя. Виявлено, що особливу значущість серед них має серія «Подільські типи» М. Грейма, для зображення на яких використано зроблених ним 66 світлин етнографічних типів (з усіх 123). Вчені встановили той важливий факт, що ці фотознімки «зафіксували найтиповіших етнічних представників у складі населення міста: євреїв, поляків, українців, росіян, вірмен... Для фіксації типів подолян він зображував їх сухо, лаконічно, намагаючись задокументувати характерні особливості кожного етнографічного типу. З представників народностей, які мешкали на Поділлі, він обирав не лише характерні для цього типу обличчя, фігури, навколишній антураж, але й одягнених у притаманний для них одяг – святковий, повсякденний і робочий, навіть манеру носити деякі елементи національного вбрання» (Копилов, Паур, 2019, с. 105).

Важко переоцінити роль робіт фотомитця у висвітленні зовнішнього вигляду представників різних соціальних груп подолян. У зроблених ним 101 фото сам М. Грейм розподілив їх на підгрупи: інтелігенція – 29 знімків (переважно вчителі кам'янецької гімназії), селяни – 51, жебраки – 21. Відшукано також групу поштівок, що поєднувала зображення панорамних видів міста «з образом городян, які часто були на передньому плані документальних листівок». Встановлено факт зростання інтересу видавців листівок до зображень видів Нового мосту, Нового плану та його забудови (5 паралельних вулиць), що мала виняткове значення для кам'янчан, внаслідок їх надзвичайної скупченості у Старому місті, де проживало 20 тис. осіб, Нового майдану, який на початку 1900-х рр. поступово ставав одним із економічних центрів міста поряд із Центральним майданом Старого міста. Листівки дозволяють

також сформувати уявлення про стан благоустрою міста (було покрито бруківкою 90% усіх вулиць), оцінити первинну красоту збудованого у 1893 р. у Новому плані собору св. Олександра Невського, побут міщан різних етнічних і соціальних груп (чоловіків, жінок, дітей), вияснити місце й роль р. Смотрич для жителів Видрівки. Поділяємо підсумкове міркування С. Копилова та І. Паур, що документальні листівки із зображеннями Кам'янця-Подільського «дають змогу дослідити повсякденне життя їх мешканців. Серія поштівок М. Грейма «Типи Поділля» є важливим джерелом для визначення найтиповіших етнічних груп жителів краю: євреїв, поляків, українців, росіян та окремих верств населення – дворян, міщан, селян, жебраків... Зображувальний ряд листівок доводить, що вони, безсумнівно, є важливим візуальним джерелом для вивчення різних аспектів релігійного, освітнього та господарського життя кам'янчан» (Копилов, Паур, 2019, с. 106–112).

Вважаємо унікальними й безцінними для пересічних читачів за інтересами, фахівців із різних сфер науки й культури, а також краєзнавців, учителів, викладачів, учнівської й студентської молоді, вміщені у додатках монографії майже 220 зразків поштових листівок (документальних (фотонатурних) і художніх (мальованих)) кінця 1890-х – 1917 рр., виконаних на дуже високому професійному рівні, із зображеннями Кам'янця-Подільського і його околиць, а також соціальних прошарків і національних типів населення. Всі вони згруповані за гнучким тематико-хронологічним принципом, який значно полегшує орієнтацію у пошуці зацікавленої тематики (Копилов, Паур, 2019, с. 117–203).

Висновки проведеного дослідження відзначаються лапідарністю, чіткістю та ясністю сформульованих міркувань, своєю обґрунтованістю й безсумнівною новизною. У лаконічній формі переповідамо їхній зміст:

- в українській історіографії інтерес до вивчення кореспонденційних листів набуває «певної системності лише в 1960-х роках» і тільки пізніше, з набуттям філокартією статусу допоміжної історичної дисципліни, їх починають розглядати «як важливе зображальне історичне джерело, що потребує спеціальних прийомів і методів аналізу»;

- «Джерелознавчий аналіз поштових видових листівок із репродукціями краєвидів Кам'янця-Подільського ускладнювався через їх розפורошеність» по фондах різноманітних зібрань в Україні та за кордоном. Попри те, що їх масив складає бл. 3 тис. карток, все ж продовжує залишатися неповним, що й не дозволило авторам «реконструювати окремі серії документальних листівок»;

- вдалося довести, що «перші ілюстровані кореспонденційні картки (листівки) почали видаватися в Україні в першій половині 90-х років XIX ст., а використовуватися як поштові пересилання з 1896 р. Масовому тиражуванню видових листівок істотно сприяв розвиток фотографії, що перетворилися на окремих вид мистецтва...»;

- у розвитку видової поштової листівки у 1890-ті – 1917 рр. виділяється 3 етапи: 1893-1904 рр.; 1904-1914 рр. та 1914-1917 рр., які мали свої прикметні риси;
- впродовж досліджуваного періоду «вийшло друком 69 серій видових листівок із 210 сюжетами фоторепродукцій (переважно з краєвидами Кам'янця-Подільського та його передмість) загальним тиражом 900 тисяч примірників»;
- «за хронологією, зовнішніми ознаками і способом друку видові листівки структуровано в такі групи»: 1897-1904 рр., характерною ознакою яких стали друковані написи російською, німецькою й французькими мовами; 1904-1914 рр. із вертикальною роздільною смугою на адресному боці. «Їх зображальний ряд повторював сюжетні композиції ранніх фотосвітлин або попередніх поштових фоторепродукцій». З'являються написи виконані українською мовою поряд з російською, польською й французькою; 1914-1917 рр. із написом «Почтовая карточка»; серія поштівків В. Вінарського, кольорова гама яких підвищувала їх інформаційну цінність;
- «Документальні листівки з фоторепродукціями краєвидів Кам'янця-Подільського (Старе місто, Новий план), його оборонних споруд (Руська і Польська брами, Башта Баторія), передмість (Видрівка, Карвасари, Руські та Польські фільварки), каньйону річки Смотрич є важливим зображальним джерелом для вивчення історико-топографічної структури міста, його окремих кварталів»;
- «Не порушуючи традицій минулого, фотографи та видавці поштівків із фоторепродукціями Кам'янця-Подільського віддавали перевагу міським пам'яткам, що користувалися популярністю як серед місцевого населення, так і гостей міста; будівлям центральних кварталів Старого міста та Нового плану, краєвидам фортеці, культовим спорудам тощо»;
- «Видові картки виконували важливу комунікативну, інформаційну, освітню, виховну, естетичну, емотивну, гедоністичну функції, завдяки чому зростала їх популярність серед освічених верств міського населення, і поступово вони перетворилися на своєрідний феномен міської субкультури». На початку ХХ ст. вони вийшли «за межі функціонального призначення – вони стали невід'ємним елементом інтер'єру домівок містян і предметом колекціонування...»;
- в окремих сюжетах листівок «зафіксовано характерні соціальні або етнічні типи, святкові чи буденні події міського життя, повсякдення городян, що робить їх важливим зображальним джерелом для дослідження соціально-економічного і культурного розвитку адміністративного центру губернії».

Монографія стала для авторів своєрідною теоретико-методологічною матрицею для подальшого поглибленого вивчення документальних листівок з метою з'ясування їх джерельної інформації для дослідження інших актуа-

льних проблем нової історії Поділля. Її упродовж 2021-2022 рр. світ побачили 3 публікації, що відзначалися унікальністю й новизною. Так, у 2021 р. з'явилася стаття, в якій ґрунтовно висвітлено їх значущість як візуального джерела виявлення особливостей єврейських архітектурних пам'яток Східного Поділля. Відзначивши високу питому вагу єврейського населення у міських поселеннях Поділля (у кінці XIX ст. воно складало 46,1% жителів, а в Балті, Барі, Летичеві, Могилів-Подільському, Проскуріві й Хмільнику – половину й більше), звернули увагу на той факт, що архітектура «єврейських кварталів або містечок (мовою ідиш – штетли) мала особливості, зумовлені соціальною роллю євреїв у міських поселеннях, місцевими традиціями, їх особистими уявленнями, сформованими в єврейській культурі». Починаючи з 70-х рр. XVII ст., єврейським центром Поділля став Кам'янець-Подільський, в якому на початку 1900-х рр. існували 2 синагоги, 24 молитовні будинки, 31 релігійна громада (Копилов, Паур, 2021, с. 11).

Встановлено, що першим видавцем поштової листівки з зображенням єврейської пам'ятки – синагоги став Л. Варгафтіг («Східний бік. Синагога та турецька башта»). На ній зафіксовано частину єврейської дільниці/кварталу (Єрусалимки), де компактно мешкала більшість кам'янецьких євреїв зі своїм традиційним укладом й уявленнями «про комфортність життєвого простору і суботніми законами ерува...». Як видно із зображення на листівці, центральне місце в Єрусалимці «посідала Велика стара синагога, навколо якої з кінця XVII ст. сформувався релігійний центр єврейської дільниці, який включав молитовну школу (синагогу)», притулок й чотириповерхову Велику ремісничу синагогу. Велика стара синагога й інші будівлі єврейської дільниці також зображені на інших листівках, виданих В. Вінарським, Р. Кнопінгом, Д. Лахмановичем й на малюнку польського художника М. Тшебінського (Копилов, Паур, 2021, с. 12–13).

Окрім єврейських пам'яток у Кам'янці, автори скрупульозно вивчили й ті з них (переважно зображення синагог з єврейськими дільницями), які знаходилися в інших містах – Шаргороді, Жванці, Вінниці, Летичеві, Тульчині, Меджибожі, Саганові, Фельштині й Балті. Це дозволило, по-перше, реконструювати цілісну картину формування й розвитку єврейських дільниць у містах Східного й Центрального Поділля; по-друге, з'ясувати наявність кам'яних синагог, що засвідчувала існування в громадах відповідних коштів для їх розбудови і зв'язків з владою для отримання відповідного дозволу; по-третє, встановити факт наявності фортечних синагог; по-четверте, виявити, що Вінницька Велика хоральна синагога XVIII ст. належала до найкращих дерев'яних синагог у Центрально-Східній Європі; й нарешті, по-п'яте, зробити висновок, що «іудейське світобачення єврейського населення Центрально-Східної Європи відчутно впливало на формування містобудівного простору штетлів Східного Поділля. Кожен із них мав власну структуру й просторово-функціональний центр, який фокусував на собі матеріальну й духовну сфери буття єврейської громади. Важливим центром штетла була

Ринкова площа, навколо якої формувалися квартали/дільниці єврейської житлово-виробничої забудови, де розміщувалися господарські приміщення, постійні двори, шинки, корчми й інші заклади торгівлі, в якій було зайнято більшість єврейського населення» (Копилов, Паур, 2021, с. 13–16).

Наступна робота слугує яскравим доказом того, що вже в роки першої світової війни російська пропаганда інтенсивно використовувала поштові листівки для формування, шляхом зображення на них політичної карикатури на ворогів, відповідних патріотичних настроїв серед різних груп російського й українського населення. Предметом дослідження став аналіз політичної карикатури на листівках, виданих у перші місяці війни, київським видавництвом «Новь». Детальне вивчення образів, сюжетів і персонажів карикатур переконливо засвідчило той факт, що вони, висміюючи у непривабливих персоніфікованих образах правителів Німеччини й Австрії, німецьких й австрійських солдатів, викристалізовували у свідомості росіян й українців «образ ворога», з яким слід боротися (Копилов, Паур, 2021а, с. 66–77).

Відзначимо гостру актуальність поставленої проблеми, її особливу новизну й обґрунтованість висновків у праці, присвяченій комплексному вивченню повсякденності українського населення Середнього Подністров'я упродовж 1900-1918 рр. на основі аналізу зображального ряду майже 400 поштівок, виданих упродовж цього часу в Австро-Угорській та Російській імперіях. У нас склалося враження, що даний регіон був обраний авторами для дослідження повсякденних практик і життєвих світів місцевого населення не випадково. Адже він «був одним із небагатьох місць, де державна політика й життя «маленької людини» тісно перепліталися, а транскордонні практики стали результатом діяльності різнорівневих соціальних систем – від держави та суспільства загалом до прикордонних громад» (Копилов, Паур, 2022, с. 32). Не проігнорували вони й важливого впливу на повсякденність і ритм життя прикордонного становища населення р. Дністер та її приток, що підтверджують і зображені на листівках цукровий завод, лісопилля, млини, краєвиди й типажі місцевих жителів. Їх видавці тиражували окремі епізоди повсякдення мешканців краю, історико-архітектурні пам'ятки, а саме замки та їх руїни у Жванці, Кудринцях, Чернокозинцях, Чорткові, фортеці в Хотині й Кам'янці, природні пам'ятки – Дністровський і Смотрицький каньйони, яри в районі Китайгорода, Макова й інших сіл (Копилов, Паур, 2022, с. 32–34).

На основі зображень на листівках С. Копилов й І. Паур спромоглися відтворити існуючий «вододіл» між австрійськими і російськими державними службовцями й пересічними групами населення, яким виступала дисципліна, зокрема, під час повсякденного спілкування з нею купців, селян, міщан тощо. Наприклад, на них зафіксовано форменний одяг і виконання обов'язків службовцями прикордонної, митної і карантинної служби із видами ліній кордону, пунктів його перетину у півдавстрійському Гусятині, Підволочиську чи пожежних команд у підросійських Сороках чи Кам'янцю-Подільському. А повсякденний чи святковий одяг дворян, міщан, священ-

нослужителів і селян підкреслював належність до певної соціальної й етнічної групи населення Середнього Подністров'я. На них фіксується також його праця в господарствах, на підприємствах, у ремісничих майстернях, на сезонних сільськогосподарських роботах, які становили важливу складову повсякденного життя. Такі картки, на думку авторів, «підкреслювали, що робота з верстатами й інструментами в механічних майстернях, на цукроварнях і річкових суднах була сповнена ідеалів «чоловічого» оволодіння світом». Інколи на них зображувалися й страждання осіб, зумовлені важкою фізичною працею, як-от на обробці бурякових полів чи копалень фосфоритів (Копилов, Паур, 2022, с. 33–36).

Вияснено також, що в структурі повсякденності мешканців краю вагоме місце посідала участь у функціонуванні ринків і ярмарок, що знайшло відображення на листівках із видами Жванця, Заліщиків, Золотого Поток, Калуша, Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського. Як видно із зображень у ряді поселень (Галичі, Жванці, Заліщиках, Кам'янці, Летичеві та інших поселень), «по периметру ринкових площ розташовувалися будинки з крамницями єврейських власників у першому поверсі». Їх фасади прикрашали таблиці з символами продукції чи ремесл. Наприклад, шевці зображували малюнки чобіт чи черевиків, різники – голови овець і корів. Вони відтворюють також працю торгівців-водовозів, які на підводах у дерев'яних діжках перевозили воду й спілкувалися з міщанами Кам'янця-Подільського й Могилева-Подільського (Копилов, Паур, 2022, с. 36–37).

Фіксуються на листівках і різні прояви організації дозвілля: споглядання з берега за течією річки, спортивними змаганнями, проходом суден і їх маневруванням тощо. У найбільших містах видами відпочинку стали обхід крамниць, катання на бричках, відвідування кінотеатрів, ковзанки взимку. На початку ХХ ст. у повсякдення заможних прошарків населення увійшли відпочинок у санітарно-курортних закладах (зокрема у пансіонаті в м. Кам'янка Подільської губернії), круїзи пароплавом по Дністру, туризм та ін. (Копилов, Паур, 2022, с. 37–38).

Проте війна, як засвідчують листівки, внесла зміни до якості паперу, з якого вони виготовлялися (став гіршим), і спонукала видавців відмовитися від кольорових зображень. З'являються образи військових: росіян у зайнятому Галичі, австрійців у Золотому Потокі, зустріч імператора Карла І у Калуші. Водночас, дослідження листівок з краєвидами ринкових майданів у Галичі, Гусятині, Заліщиках й в інших містах, що опинилися в зоні воєнних дій, підтверджують нерегулярну роботу торговельних закладів і ринків, скорочення числа їх відвідувачів тощо (Копилов, Паур, 2022, с. 37–40).

У ґрунтовних висновках справедливо звертають увагу на себе три наступних, особливо важливих, судження. По-перше, листівки серед інших візуальних матеріалів «мають виняткову цінність для пізнання конкретних мікроісторичних процесів, малих соціумів, трудових колективів...»; по-друге, інформаційний потенціал листівок «зумовлюється їх соціальною спрямо-

ваністю, зв'язком із життєвим світом людей» і, по-третє, «Універсальне значення поштівки визначається тим, що на них засвідчено й передано наступним поколінням повсякденний візуальний світ людей минулого, а це дозволяє реконструювати конкретні життєві ситуації, створює можливості для вивчення соціальних зв'язків» (Копилов, Паур, 2022, с. 40). Об'ємніше й точніше сформулювати значущість поштових листів, як візуального джерела, на наш погляд, просто неможливо!

Висновки. Аналіз наукової творчості проф. Сергія Копилова засвідчує багатогранність його яскраво вираженого таланту інтелектуала-гуманітарія, котрому вдається органічно поєднувати у своїх працях використання фактологічного матеріалу з його скрупульозним аналізом й глибоким теоретичним осмисленням історичних подій, явищ і процесів на підвалинах здобутків сучасної світової методології (насамперед «Нової соціальної історії») проведення історичних досліджень. Щиро зичимо Ювіляру здоров'я, довгих років життя й творчості, щастя і Божого благословення йому, сім'ї та родині.

Список використаних джерел і літератури:

Арзамаскин, Ю. Н. (2011). Принцип историзма в научном исследовании. *Вестник Военного университета*, (3, (27)), 7–11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-istorizma-v-nauchnom-issledovanii.pdf> (дата звернення: 17.06.2023).

Баженів, Л. (2018). Шляхом співпраці з професором Сергієм Анатолійовичем Копиловим. *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів: до 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 44–48.

Віднянський, С. & Копилов, С. (2008). Головні етапи та особливості розвитку української історичної славистики нового часу. *Слов'янські обрії: доповіді XIV Міжнародного з'їзду славистів*, (2), (с. 92–111). Київ.

Волковинський, О. (2018). Людина вдумливих ідей, спрямованих на творіння добра. *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів. До 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 49–51.

Газін, В. (2018). Так тримати, Сергію Анатолійовичу! *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів. До 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 56–59.

Голобородько, В. М. Духовність особистості та фактори її формування. Глибинна трансформація. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/> (дата звернення: 08.09.2023).

Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.).

Дмитрієв, С. М. (2011). Спогади про Анатолія Олексійовича Копилова. *Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 42–45.

Енциклопедія освіти Хмельниччини. (2017). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 448 с.

Завальнюк, О. М. & Копилов, С. А. (2018). Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 9–42.

Задорожнюк, А., Копилов, С. & Петров, М. (2007). *Казанський собор у Кам'янці-Подільському (Історична довідка)*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 52 с.

Историко-статистическое описание Харьковской епархии. (1858). Отд. 5. Харьков, 463 с.

Інтроверсія-екстраверсія (2023). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтроверсія_—_екстраверсія (дата звернення: 23.04.2023).

Інтроверт: Психологічна характеристика типу особистості. URL: <https://business.in.ua/introvert-psychologichna-harakterystyka-typu-osobystosti/> (дата звернення: 08.05.2023).

Калакура, Я. (2022). *Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів*: монограф. Київ: ВПЦ «Київський університет», 464 с.

Кодан, С. В. (2020). Понятіе методологіческих принципів юридического источниковедения и их место в формировании источниковой базы научного исследования. *Юридическая техника*, (14), 21–28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-metodologicheskikh-printsipov-yuridicheskogo-istochnikovedeniya-i-ih-mesto-v-formirovanii-istochnikovoy-bazy-nauchnogo-issledovaniya> (дата звернення: 04.11.2023).

Козак, І. Й. (2011). Динамічна незмінність. *Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 58–63.

Колесник, І. (2013). *Українська історіографія: концептуальна історія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 566 с.

Колесник, І. (2016). Український історик та Влада: точка неповернення. *Історик і влада*: кол. монограф. Київ: Інститут історії України НАН України, 11–53.

Копилов, С. (1987). Робітнича молодіжна спілка у Вітчизняній війні Болгарії. *Проблеми слов'янознавства*: республіка міжвід. наук. зб., (36), 106–111.

Копилов, С. (1988). Развитие интернациональных связей между ВЛКСМ и Рабочим молодежным союзом Болгарии (9 сентября 1944-1947 гг.). *Вопросы новой и новейшей истории*: республ. межведомств. науч. сб., (34), 29–36.

Копилов, С. (1988a). Развитие на интернационалните връзки между ВЛКСМ и РМС (9 септември 1944-1947 гг.). *Годишник на катедрите на марксизм-ленинизъм при висшете учебни заведения. История на БКП*, (2), 184–214.

Копилов, С. (1989). Робітнича молодіжна спілка Болгарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944-1947 рр.). *Укр. іст. журн.*, 3, 100–104.

Копилов, С. (1995). Слов'янознавство в Київському університеті в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (1). Кам'янець-Подільський, 171–183.

Копилов, С. (2009). Історико-славистичні дослідження вчених Київського університету в перші десятиріччя XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, (22), 117–126.

Копилов, С. (2010). Доля однієї книги (з історії підготовки навчального посібника Л. А. Коваленка з історіографії історії України). *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр., (2). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 26–37.

Копилов, С. (2022). *Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 380 с.

Копилов, С. & Задорожнюк, А. (2018). *Український собор: минуле і сучасність (історичний нарис)*. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 64 с.

Копилов, С. & Паур, І. (2021а). Політична карикатура на листівках київського видавництва «Новь» як засіб пропаганди в період Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (31). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 64–78.

Копилов, С. & Паур, І. (2022). Повсякденність населення Середнього Подністрів'я на початку ХХ ст. (за документальними поштовими листівками). *Укр. іст. журн.*, 1, 31–47.

Копилов, С. & Степанков В. (2017). Подвижник (до 110-річчя від дня народження професора Леоніда Антоновича Коваленка). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр., (6). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 7–39.

Копилов, С. А. (1995а). М. Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.). *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції* (сс. 264–268). Кам'янець-Подільський.

Копилов, С. А. (1996). Іван Огієнко – професорський стипендіат університету Св. Володимира. *Велетень науки*: матеріали всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15–16 січня 1996 р.) (сс. 15–17). Київ: Четверта хвиля.

Копилов, С. А. (1997). Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819–1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (1(3)). Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 75–95.

Копилов, С. А. (1997а). Проблема слов'янознавства в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1914 рр.). *ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження)*. Історичні дослідження, (1). Кам'янець-Подільський, 107–110.

Копилов, С. А. (1997б). Освітянська співпраця В. Петра та І. Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.). *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження*: наукові доповіді Другої всеукраїнської науково-теоретичної конференції: До 115-річчя 22 від дня народження (18–19 лют. 1997 р.) (сс. 100–102). Кам'янець-Подільський, Київ.

Копилов, С. А. (1998). Ф. Прокопович та його слов'янознавчі інтереси (до питань про вивчення «предісторії» славистики). *Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка*: зб. наук. пр., 40–51. Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 40–51.

Копилов, С. А. (1998а). Слов'янська проблематика в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1914). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: зб. наук. пр., (7). Київ, 3–21.

Копилов, С. А. (1998б). Києво-Могилянська академія і витоки становлення слов'янознавства в Україні (XVIII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (2 (4)). Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 15–26.

Копилов, С. А. (1999). Книгозбірні першої третини XVIII ст. як свідчення поінформованості соціальної еліти Гетьманщини про слов'янські народи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (3 (5)). Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 70–79.

Копилов, С. А. (1999a). Польська історична література в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. *Питання історії України: зб. наук. ст.*, (3). Чернівці: Золоті литаври, 333–341.

Копилов, С. А. (2000). Питання історії слов'янських народів у наукових зацікавленнях Феофана Прокоповича. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного національного університету*, (1, ч. 2). Рівне, 265–272.

Копилов, С. А. (2000a). Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Д. Туптала. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (4 (6)). Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 10–17.

Копилов, С. А. (2000b). Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст. *Укр. іст. журн.*, 1, 45–60.

Копилов, С. А. (2001). Рецепція слов'янського світу в українських історичних творах останньої третини XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (6 (8)). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 157–176.

Копилов, С. А. (2001a). Слов'янознавчі студіювання в Україні у першій третині XIX ст. *Матеріали IV Буковинської міжн. іст.-краєзн. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*, 5 жовтня 2000 р. (сс. 157–160). Чернівці: Золоті литаври.

Копилов, С. А. (2001b). Історія Польщі в наукових зацікавленнях М. Бантиш-Каменського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (7 (9)): Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 255–263.

Копилов, С. А. (2001в). Іванишев М. і українське слов'янознавство в 40–60-х рр. XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (5 (7)). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 9–15.

Копилов, С. А. (2001г). Т. Д. Флоринський у науковому і громадському житті України (1880–1919 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (3). Київ: Ін-т історії України НАН України, 286–299.

Копилов, С. А. (2001д). М. Бантиш-Каменський як історик Польщі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, (2). Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 233–238.

Копилов, С. А. (2002). Іван Лашнюков і розвиток української історіографії 50–60-х рр. XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (8 (10)). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 88–102.

Копилов, С. А. (2003). Інокентій Борисов у науковому і культурному житті України 1830–1857 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: серія: Історія: зб. наук. пр.*, (5). Вінниця, 20–26.

Копилов, С. А. (2003a). Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20–40-х рр. XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія: Історія: зб. наук. пр.*, (6). Вінниця, 186–190.

Копилов, С. А. (2003б). Краледворський і Зеленогорський рукописи у наукових працях М. Костомарова та І. Срезневського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки*, (11). Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, інформаційно-видавничий відділ, 279–284.

Копилов, С. А. (2003в). Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х–1847 рр.). *Питання історії України*: зб. наук. ст.: На пошану Павла Михайлини. (6). Чернівці: Золоті литаври, 295–299.

Копилов, С. А. (2004). Проблеми історії полабських і балтійських слов'ян в українській історіографії другої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки*, (13). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 505–517.

Копилов, С. А. (2004а). Виникнення історії славистики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень в Україні (друга половина XIX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки*, (12). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 427–440.

Копилов, С. А. (2005). Дослідження проблем історії південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: міжвід. зб. наук. пр., (14). Київ: Ін-т історії України НАН України, 346–358.

Копилов, С. А. (2005а). Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України у вітчизняній історіографії (XIX ст. – 1991 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки*, (12): На пошану академіка І. С. Винокура). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 451–461.

Копилов, С. А. (2005б). *Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 464 с.

Копилов, С. А. (2006). *Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку* (автор. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Київ, 36 с.

Копилов, С. А. (2006а). Головні етапи розвитку української історичної славистики нового часу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки*, (16): На пошану професора А.О. Копилова). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 365–378.

Копилов, С. А. (2007). Професор Л. А. Коваленко як історіограф (із неопублікованої наукової спадщини). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки*, (17). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 351–362.

Копилов, С. А. (2007а). Із епістолярної спадщини Івана Огієнка (листи до академіка О. Шахматова та професора О. Соболевського). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (10). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 16–21.

Копилов, С. А. (2007б). Завідувач кафедри всесвітньої історії. *Наукова звитяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 183–187.

Копилов, С. А. (2007б). Листи до вчителя (з епістолярію Валерія Степанкова). *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Наук. збірн. на пошану докт. іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 547–553.

Копилов, С. А. (2007в). Рецензія Великого князівства Литовського в Густинському літописі. *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі*. Тези доп. міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 27–29 вересня 2007 р., (сс. 52–54). Київ: Ін-т історії України НАН України.

Копилов, С. А. (2008). Епістолярії вчених-істориків як історіографічне джерело. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (18: На пошану професора В. С. Степанкова). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 158–166.

Копилов, С. А. (2009). А. В. Стороженко – вчений-історик і громадський діяч. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (19: На пошану академіка В.А. Смолія). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 140–151.

Копилов, С. А. (2010а). Василь Васильович Малий. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (15). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 303–312.

Копилов, С. А. (2010б). Відданість обраному шляху: І. В. Рибак – історик і педагог. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (20: На пошану професора І. В. Рибака). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 9–26.

Копилов, С. А. (2010в). О. П. Крижанівський – вчений-історик, педагог і особистість. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (20: На пошану професора І. В. Рибака). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 128–140.

Копилов, С. А. (2010г). Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського. *Україна крізь віки: зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1021–1026.

Копилов, С. А. (2011). В. П. Газін: еволюція наукових поглядів на Ваймарську Німеччину в контексті епохи. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр.*, (2). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 13–20.

Копилов, С. А. (2011а). Інтелектуальні зв'язки та контакти А. О. Копилова. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (4: На пошану професора А. О. Копилова). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 31–39.

Копилов, С. А. (2011б). Історіографічна ситуація в історичній науці України на зламі XIX – XX ст. у науковій літературі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (21: На пошану професора О. М. Завальнюка). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 123–132.

Копилов, С. А. (2011в). «Бесіда поляка з литвином», як пам'ятка литовської публіцистики другої половини XVI ст. *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVІІІ ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі*. Тези доп. II міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 22–24 вересня 2011 р., (с. 50–52). Київ: Ін-т історії України НАН України.

Копилов, С. А. (2011г). Далматський гуманіст про польсько-турецьку війну 1620–1621 рр. *Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр. на пошану ректора РДГУ Руслана Постолювського*. Рівне: Вид-во О. Зень, 357–367.

Копилов, С. А. (2012). Академік Е. О. Космінський і доцент П. Ф. Лаптін: штрихи наукової співпраці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 22–33.

Копилов, С. А. (2012а). Слов'янознавство. *Енциклопедія історії України*. (Т. 9: Прил – С, сс. 643–651). Київ: Наукова думка.

Копилов, С. А. (2013). Є. В. Гутнова і П. Ф. Лаптін: роки творчої співпраці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (23: На пошану професора С. А. Копилова). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 160–170.

Копилов, С. А. (2014). Стиль життя і наукової творчості українських істориків у перші десятиріччя ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (24: На пошану професора В. А. Смоля). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 75–94.

Копилов, С. А. (2015). Автобіографія І. С. Винокура як історіографічне джерело. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (25: На пошану професора І. С. Винокура). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 22–29.

Копилов, С. А. (2016). *Професор І. М. Конет (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності)*. Кам'янець-Подільський: Вид-во Абетка-Світ, 224 с.

Копилов, С. А. (2016в). Іван Огієнко у Варшавському університеті: між політикою, дидактикою і науковими студіями (1925-1932 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 161–175.

Копилов, С. А. (2017а). Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 32–51.

Копилов, С. А. (2018). Історіографічні дослідження в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб.: серія історична*, (14). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 13–22.

Копилов, С. А. (2018а). Учені-історики Кам'янець-Подільського державного українського університету в період національно-демократичної революції (1918–1921 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 43–54.

Копилов, С. А. (2020). Співпраця Івана Огієнка та Кирила Студинського в міжвоєнний період. *ACADEMIA. TERRA HISTORIAE: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2-х книгах.* (Кн. 1: Простори історії). Київ: Ін-т історії України НАН України, 499–512.

Копилов, С. А. (2020а). Василь Біднов та Іван Огієнко (до історії стосунків і співпраці в 1920-1935 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (30: До 70-річчя від народження академіка Валерія Смоля). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 68–81.

Копилов, С. А. (2020б). Професор І. Огієнко та митрополит А. Шептицький: взаємини і співпраця в 1920-х – 1930-х рр. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: Серія історична*, (16). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 9–26.

Копилов, С. А. (2022а). Історія Центрально-Східної Європи раннього нового часу в науковому доробку Валерія Степанкова. *Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр.*,

(13: На пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 3–29.

Копилов, С. А. & Бесарабчук, Г. В. (2018). *Олімпійці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичний нарис, присвячений 100-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 128 с.

Копилов, С. А. & Боровець, І. І. (2015). Портрет історика на тлі суспільних трансформацій (до 75-річчя Івана Каменця). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр., (4). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 219–249.

Копилов, С. А. & Боровець, І. І. (2022). Теоретико-методологічні засади наукової творчості Валерія Степанкова (до 75-річчя дослідника). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (37): До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 9–32.

Копилов, С. А. & Боровець, І. І. (2023). *Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова (До 75-річчя від дня народження)*. Кам'янець-Подільський: «Друкарня «Рута», 148 с.

Копилов, С. А. & Газін, В. В. (2008). *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 76 с.

Копилов, С. А. & Горчак, Л. В. (2018). Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (2008-2018). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 183–206.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (2014а). Організаторська, керівна, науково-педагогічна і громадська діяльність Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918-1920 рр. *Копилов, С.А., Завальнюк, О.М.* (Упорядн. і автори статті). Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету..., 9–45.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (2016а). Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні України 1918-1920 рр. *Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921) у документах і матеріалах...* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 10–32.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (2017). Основні напрями огієнкознавчих студій істориків в Україні (1990-і рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Історична, (13). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 5–23.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (2018). Професор Іван Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 268–288.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (2018а). *Першопроходець: Іван Огієнко – освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету*. Лекцію прочитано 21 вересня 2018 року в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 60 с.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (уклад.). (2016). *Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921) у документах і матеріалах*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 848 с.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (Упорядн. і автори статті). (2014). *Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 384 с.

Копилов, С. А. & Задорожнюк, А. Б. (2010). Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, (3). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 56–67.

Копилов, С. А. & Задорожнюк, А. Б. (2011). *Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 124 с.

Копилов, С. А. & Задорожнюк, А. Б. (2011а). «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г...» – важливе джерело з історії Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (21): На пошану професора О. М. Завальнюка). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 142–146.

Копилов, С. А. & Задорожнюк, А. Б. (2012). *Опис Подільської губернії 1830 р.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 59 с.

Копилов, С. А. & Конет, І. М. (2014). *Петро Сергійович Атаманчук (до 75-річчя від дня народження та 55-річчя педагогічної і наукової діяльності): довідк.-бібліограф.* вид. Кам'янець-Подільський: Вид-во Абетка-Світ, 144 с.

Копилов, С. А. & Конет, І. М. (2014а). *Віктор Степанович Прокончук (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної і наукової діяльності): довідк.-бібліограф.* вид. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 188 с.

Копилов, С. А. & Конет, І. М. (2015). *Юрій Володимирович Теплінський (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності): довідк.-бібліограф.* вид. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 48 с.

Копилов, С. А. & Паур, І. В. (2019). *Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 204 с.

Копилов, С. А. & Паур, І. В. (2021). Єврейські архітектурні пам'ятки Східного Поділля на документальних листівках початку XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, (36 (2)). Дрогобич: ВД «Гельветика», 10–18.

Копилов, С. А. & Степанков В. С. (2008). *Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 192 с.

Копилов, С. А. & Степанков, В. С. (2012). Микола Борисович Петров: учений, педагог, особистість. Відомий український історик, талановитий педагог. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (5): На пошану професора М. Б. Петрова). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 7–18.

Копылов, С. А. (19886). *Участие Рабочего молодежного союза в укреплении народно-демократической власти в Болгарии (1944–1947 гг.):* (автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история). Киев, 17 с.

Космина, В. Г. (2021). Про здобутки в радянській методології історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (19), 325–333. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1599/1488> (дата звернення: 04.11.2023).

Лекція 2. Методологічні підходи до предмету сучасної політичної філософії. URL: <https://moodle.znu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=276466> (дата звернення: 05.11.2023).

Основні критерії формаційного та цивілізаційного підходів до вивчення історичного процесу. URL: <https://bookster.com.ua> (дата звернення: 15.05.2023).

Панашенко, В.В. (2005). Ізюмський полк. *Енциклопедія історії України*, (Т. 3). Київ: Наукова думка, 428–429.

Писаренко, Ю. В. (2018). Вартовий із посмішкою Джоконди. *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів*. До 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 76–81.

Постоловський, Р. (2018). Мій друг Сергій Копилов. *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів*. До 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 27–31.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА).

Сисин, Ф. (1992). Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. пр., (1), 49–79.

Старовойтов, Е. & Асобединов, З. (2020). История и особенности советской историографии. *Academic research in educational sciences*, (3), 613–617. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-i-osobennosti-sovetskoj-istoriografii> (дата звернення: 04.11.2023).

Степанков, В. & Дубінський, В. (2023). Професор Сергій Копилов: формування й розвиток особистості вченого-педагога та методологічних засад його навчально-методичного доробку. *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр., (14: На пошану доктора історичних наук, професора Сергія Копилова). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 3–68.

Степанков, В. (2008). Сергій Анатолійович Копилов. *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах* (Т.3). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 291–302

Степанков, В. (2021). Новатор вишівського управління. *Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження*: зб. матер. наук.-практ. конф., (3) (сс. 26–46). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Степанков, В. С. (2013). Копилов Сергій Анатолійович: погляд зблизка. *Професор С. А. Копилов: біобібліографіч. покажч.* Кам'янець-Подільський: Аксиома, 3–17.

Степанков, В.С. (2011). Особистість у вимірі епохи. *Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 5–30.

Степанков, В.С. (2016). Творча особистість «життєвого пориву». *Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження*: зб. матер. наук.-практ. конф., (2) (сс. 5–38). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Терлецький, В. (2020). Концепт «дослідження рецепції» в контексті методології історії філософії. *Філософська думка*, 2, 24–36.

Цивілізаційний підхід к изучению истории. URL: <https://studfile.net/preview/9445635> (дата звернення: 04.11.2023).

References:

Arzamaskyn, Yu. N. (2011). Pryntsyp ystoryzma v nauchnom yssledovanuy [The principle of historicism in scientific research]. *Vestnyk Voennoho unyversyteta*, (3, (27)), 7–11. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-istorizma-v-nauchnom-issledovanii.pdf> [in Russian].

Bazhenov, L. (2018). Shliakhom spivpratsi z profesorom Serhiiem Anatoliiovychem Kopylovym [Through cooperation with Professor Serhii Anatoliiovych Kopylov]. *Serhii Kopylov ochyma koleh, druziv, uchniv: do 55-richchia vid dnia narodzhennia ta 30-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti v Kamianets-Podilskomu natsionalnomu unyversyteti imeni Ivana Ohiiienka*. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 44–48. [in Ukrainian].

Vidnianskyi, S. & Kopylov, S. (2008). Holovni etapy ta osoblyvosti rozvytku ukrainskoi istorychnoi slavistyky novoho chasu [The main stages and features of the development of modern Ukrainian historical Slavic studies]. *Slovianski obrii: dopovidi XIV Mizhnarodnoho zizdu slavistiv*, (2), (ss. 92–111). Kyiv. [in Ukrainian].

Volkovynskyi, O. (2018). Liudyna vdmlyvykh idei, spriamovanykh na tvorinnia dobra [A person of thoughtful ideas aimed at creating good]. *Serhii Kopylov ochyma koleh, druziv, uchniv*. Do 55-richchia vid dnia narodzhennia ta 30-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti v Kamianets-Podilskomu natsionalnomu unyversyteti imeni Ivana Ohiiienka. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 49–51. [in Ukrainian].

Hazin, V. (2018). Tak trymaty, Serhiiu Anatoliiovychu! [Keep it up, Serhii Anatoliiovych!]. *Serhii Kopylov ochyma koleh, druziv, uchniv*. Do 55-richchia vid dnia narodzhennia ta 30-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti v Kamianets-Podilskomu natsionalnomu unyversyteti imeni Ivana Ohiiienka. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 56–59. [in Ukrainian].

Holoborodko, V. M. Dukhovnist osobystosti ta faktory yii formuvannia. Hlybyinna transformatsiia [Spirituality of the individual and factors of its formation. Deep transformation]. Retrieved from <https://dspace.udpu.edu.ua/> [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of the Kharkiv region]. [in Ukrainian].

Dmytriiev, S. M. (2011). Spohady pro Anatoliia Oleksiiovycha Kopylova [Memories of Anatoly Oleksiiovich Kopylov]. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: osobystist u vymiri epokhy: Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia*. Kamianets-Podilskiy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 42–45. [in Ukrainian].

Entsyklopediia osvity Khmelnychchyny [Encyclopedia of education of Khmelnytskyi region]. (2017). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 448 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Kopylov, S. A. (2018). Kamianets-Podilskiy derzhavnyi ukrainskyi unyversytet (1918-1921) [Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University (1918-1921)]. *Kamianets-Podilskiy natsionalnyi unyversytet imeni Ivana Ohiiienka. Pershi 100 rokiv postupu*. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 9–42. [in Ukrainian].

Zadorozhniuk, A., Kopylov, S. & Petrov, M. (2007). *Kazanskyi sobor u Kamiantsi-Podilskomu (Istorychna dovidka)* [Kazan Cathedral in Kamianets-Podilskiy (Historical reference)]. Kamianets-Podilskiy: PP Moshak M. I., 52 s. [in Ukrainian].

Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. (1858). Otd. 5. Kharkov, 463 s. [in Russian].

Introverziia-ekstraversii [Introversion-extraversion]. (2023). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Introverziia_-_ekstraversiia. [in Ukrainian].

Introvert: Psykholohichna kharakterystyka typu osobystosti [Introvert: A psychological characteristic of a personality type]. Retrieved from <https://business.in.ua/introvert-psykholohichna-kharakterystyka-typu-osobystosti/> [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. (2022). *Ukrainska istoriohrafia na perelomi: vid metodolohichnoho monizmu do yevropeiskyykh oriientyriv* [Ukrainian historiography at a turning point: from methodological monism to European landmarks]: monohraf. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 464 s. [in Ukrainian].

Kodan, S. V. (2020). Poniatyete metodolohycheskyykh pryntsyrov yurydycheskoho ystochnykovedenya y ykh mesto v formirovaniy ystochnykovoї bazu nauchnoho yssledovaniya [The concept of methodological principles of legal source study and their place in the formation of the source base of scientific research]. *Yurydycheskaia tekhnika*, (14), 21–28. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-metodologicheskikh-printsipov-yuridicheskogo-istochnikovedeniya-i-ih-mesto-v-formirovanii-istochnikovoy-bazy-nauchno-issledovaniya> [in Ukrainian].

Kozak, I. Y. (2011). Dynamichna nezminnist [Dynamic constancy]. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: osobystist u vymiri epokhy: Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty*. Bibliohrafia. Kamianets-Podilskiy: K-PNU imeni Ivana Ohienka, 58–63 [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafia: konseptualna istoriia* [Ukrainian historiography: conceptual history]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 566 s. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. (2016). *Ukrainskyi istoryk ta Vlada: tochka nepovernennia. Istoryk i vlada* [The Ukrainian historian and the Government: the point of no return. The historian and the government]: kol. monohraf. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 11–53 [in Ukrainian].

Kopylov, S. (1987). Robitnycha molodizhna spilka u Vitchyzniani viini Bolharii [Workers' Youth Union in the Patriotic War of Bulgaria]. *Problemy slovianoznavstva: respublika mizhvid. nauk. zb.*, (36), 106–111 [in Ukrainian].

Kopylov, S. (1988). Razvytyete ynternatsyonalnykh svyazei mezhdz VLKSM y Rabochym molodezhnym soiuзом Bolharyy (9 sentiabria 1944-1947 hh.) [Development of international relations between the Komsomol and the Workers' Youth Union of Bulgaria (September 9, 1944-1947)]. *Voprosu novoy i noveishei ystoryy: respubl. mezhvedomstv. nauch. sb.*, (34), 29–36. [in Russian].

Kopylov, S. (1988a). Razvytyete na ynternatsyonalnyte vrzky mezhdz VLKSM y RMS (9 septemvry 1944-1947 hh.) [Development of international relations between VLKSM and RMS (September 9, 1944-1947)]. *Hodyshnyk na katedryte na marksyzm-lenynyzm pry vysshyte uchebny zavedeniy. Ystoryia na BKP*, (2), 184–214. [in Bulgarian].

Kopylov, S. (1989). Robitnycha molodizhna spilka Bolharii u borotbi proty «livoi» opozytsii (1944-1947 rr.) [The Workers' Youth Union of Bulgaria in the struggle against the «left» opposition (1944-1947)]. *Ukr. ist. zhurn.*, 3, 100–104. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (1995). Sloviaoznavstvo v Kyivskomu universyteti v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Slavic studies at Kyiv University in the late 19th – early 20th centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (1). Kamianets-Podilskiy, 171–183. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2009). Istoryko-slavistychni doslidzhennia vchenykh Kyivskoho universytetu v pershi desiatyrychchia XX st. [Historical and Slavic studies of scientists of Kyiv University in the first decades of the 20th century]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, (22), 117–126. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2010). Dolia odniiei knyhy (z istorii pidhotovky navchalnoho posibnyka L. A. Kovalenka z istoriografii istorii Ukrainy) [The fate of one book (from the history of the preparation of L.A. Kovalenko's textbook on the historiography of the history of Ukraine)]. *Problemy dydaktyky istorii*: zb. nauk. pr., (2). Kamianets-Podilskyy: K-PNU im. Ivana Ohiiienka, 26–37. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2022). *Ivan Ohiienko: u poshuku ukrainskoi idei ta shliakhiv yii realizatsii (persha tretyna XX st.)* [Ivan Ohiienko: in search of the Ukrainian idea and ways of its implementation (first third of the 20th century)]. Kamianets-Podilskyy: TOV «Drukarnia «Ruta»», 380 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. & Zadorozhniuk, A. (2018). *Ukrainskyi sobor: mynule i suchasnist (istorychnyi narys)* [Ukrainian Cathedral: past and present (historical essay)]. Kamianets-Podilskyy: Drukarnia «Ruta», 64 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. & Paur, I. (2021a). Politychna karykatura na lystivkakh kyivskoho vydavnytstva «Nov» yak zasib propahandy v period Pershoi svitovoi viiny [Political caricature on the leaflets of the Kyiv publishing house «Nov» as a means of propaganda during the First World War]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: ist. nauky, (31). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 64–78. [in Ukrainian].

Kopylov, S. & Paur, I. (2022). Povsiakdennist naselennia Serednoho Podnistrovia na pochatku XX st. (za dokumentalnymy poshtovymy lystivkami) [Everyday life of the population of Middle Transnistria at the beginning of the 20th century (by documentary postcards)]. *Ukr. ist. zhurn.*, 1, 31–47. [in Ukrainian].

Kopylov, S. & Stepankov V. (2017). Podvyzhyk (do 110-richchia vid dnia narodzhennia profesora Leonida Antonovycha Kovalenka) [Hermit (to the 110th anniversary of the birth of Professor Leonid Antonovych Kovalenko)]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*: zb. nauk. pr., (6). Kamianets-Podilskyy: K-PNU im. Ivana Ohiiienka, 7–39. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1995a). M. Drai-Khmara v Kamianets-Podilskomu derzhavnomu ukrainskomu universyteti (1918-1921 rr.) [M. Dry-Khmara at Kamianets-Podilskyy State Ukrainian University (1918-1921)]. *Materialy IX Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 264–268). Kamianets-Podilskyy. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1996). Ivan Ohiienko – profesorskyi stypendiat universytetu Sv. Volodymyra [Ivan Ohiienko is a professorial fellow of St. Volodymyr University]. *Veleten nauky: materialy vseukrainskykh naukovo-pedahohichnykh chytn, prysviachenykh vyvchenniu spadshchyny Ivana Ohiiienka (15-16 sichnia 1996 r.)* (ss. 15–17). Kyiv: Chetverta khvylya. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1997). Sloviaoznnavstvo v Kyivskii dukhovnii akademii (1819-1920 rr.) [Slavic studies at the Kyiv Theological Academy (1819-1920)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (1(3)). Kamianets-Podilskyy: K-PDPU, 75–95. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1997a). Problema slovianoznnavstva v Istorychnomu tovarystvi Nestor-litopystsia (1872-1914 rr.) [The problem of Slavic studies in the Historical Society of Nestor the Chronicler (1872-1914)]. *ACADEMIA na poshanu profesora Leonida Antonovycha Kovalenka (do 90-richchia vid dnia narodzhennia). Istorychni doslidzhennia*, (1). Kamianets-Podilskyy, 107–110. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1997b). Osvitianska spivpratsia V. Petra ta I. Ohiiienka u Kamianets-Podilskomu derzhavnomu ukrainskomu universyteti (1918-1920 rr.) [Educational cooperation of V. Petro and I. Ohiienko at the Kamianets-Podilskyy State Ukrainian University (1918-

1920)]. *Dukhovna i naukovo-pedahohichna diialnist I. I. Ohiiienka (1882-1972) v konteksti ukrainskoho natsionalnogo vidrozhennia*: naukovi dopovidi Druhoi vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii: Do 115-richchia 22 vid dnia narodzhennia (18–19 liut. 1997 r.) (ss. 100–102). Kamianets-Podilskiyi, Kyiv. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1998). F. Prokopovych ta yoho slovianoznavchi interesy (do pytannia pro vyvchennia «predistorii» slavistyky) [F. Prokopovich and his interests in Slavic studies (to the question of studying the «prehistory» of Slavic studies)]. *Tvorchi vershyny vchenoho. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia profesora M.H. Kukurudziaka*: zb. nauk. pr., 40–51. Kamianets-Podilskiyi: K-PDPU, 40–51. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1998a). Slovianska problematyka v Istorychnomu tovarystvi Nestorolypystsia (1872–1914) [Slavic problems in the Historical Society of Nestor the chronicler (1872–1914)]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*: zb. nauk. pr., (7). Kyiv, 3–21. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1998b). Kyievo-Mohylianska akademiia i vytoky stanovlennia slovianoznavstva v Ukraini (XVIII st.) [Kyiv-Mohyla Academy and the origins of Slavic studies in Ukraine (XVIII century)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: ist. nauky*, (2 (4)). Kamianets-Podilskiyi: K-PDPU, 15–26. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1999). Knyhozbirni pershoi tretyny XVIII st. yak svidchennia poinformovanosti sotsialnoi elity Hetmanshchyny pro slovianski narody [Book collections of the first third of the 18th century as evidence of the awareness of the social elite of the Hetmanate about the Slavic peoples]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: istorychni nauky*, (3 (5)). Kamianets-Podilskiyi: K-PDPU, 70–79. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (1999a). Polska istorychna literatura v ukrainskykh knyhozbirniakh pershoi tretyny XVIII st. [Polish historical literature in Ukrainian book collections of the first third of the 18th century]. *Pytannia istorii Ukrainy*: zb. nauk. st., (3). Chernivtsi: Zoloti lytavry, 333–341. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2000). Pytannia istorii slovianskykh narodiv u naukovykh zatsikavleniakh Feofana Prokopovycha [The question of the history of the Slavic peoples in Feofan Prokopovich's scientific interests]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo natsionalnogo universytetu*, (1, ch. 2). Rivne, 265–272. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2000a). Istoriiia slovianskykh narodiv v naukovykh zatsikavleniakh D. Tuptala [The history of the Slavic peoples in the scientific interests of D. Tuptal]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: ist. nauky*, (4 (6)). Kamianets-Podilskiyi: K-PDPU, 10–17. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2000b). Istoriiia slovianskykh narodiv v istorychnykh tvorakh XVIII st. [History of the Slavic peoples in historical works of the 18th century]. *Ukr. ist. zhurn.*, 1, 45–60. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001). Retseptsiia slovianskoho svitu v ukrainskykh istorychnykh tvorakh ostannoï tretyny XVII st. [Reception of the Slavic world in Ukrainian historical works of the last third of the 17th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: ist. nauky*, (6 (8)). Kamianets-Podilskiyi: Oium, 157–176. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001a). Slovianoznavchi studiuvannia v Ukraini u pershii tretyni XIX st. [Slavic studies in Ukraine in the first third of the 19th century]. *Materialy IV Bukovynskoi mizhn. ist.-kraiezn. konf.*, prysviach. 125-richchiiu zasnuvannia Chernivetskoho nats. un-

tu im. Yurii Fedkovycha, 5 zhovtnia 2000 r. (ss. 157–160). Chernivtsi: Zoloti lytavry. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001b). Istoriiia Polshchi v naukovykh zatsikavlenniakh M. Bantysh-Kamenskoho [The history of Poland in the scientific interests of M. Bantysh-Kamenskyi]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (7 (9)): Ukrainska istoriohrafiiia na rubezhi stolit: materialy mizhnar. nauk. konf., 25–26 zhovtnia 2001 r. Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 255–263. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001v). Ivanyshchev M. i ukrainske slovianoznavstvo v 40–60-kyh rr. XIX st. [M. Ivanyshchev and Ukrainian Slavic Studies in the 1940s–1960s]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (5 (7)). Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 9–15. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001h). T. D. Florynskyi u naukovomu i hromadskomu zhytti Ukrainy (1880-1919 rr.) [T. D. Florinsky in the scientific and public life of Ukraine (1880-1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (3). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 286–299. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2001d). M. Bantysh-Kamenskyi yak istoryk Polshchi [M. Bantysh-Kamenskyi as a historian of Poland]. *Aktualni problemy vitchyzniano ta vsesvitnoi istorii: naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, (2). Rivne: Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet, 233–238. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2002). Ivan Lashniukov i rozvytok ukrainskoi istoriohrafii 50–60-kyh rr. XIX st. [Ivan Lashnyukov and the development of Ukrainian historiography in the 50s and 60s of the 19th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (8 (10)). Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 88–102. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2003). Inokentii Borysov u naukovomu i kulturnomu zhytti Ukrainy 1830-1857 rr. [Innokenty Borisov in the scientific and cultural life of Ukraine 1830-1857]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: seriia: Istoriiia: zb. nauk. pr.*, (5). Vinnytsia, 20–26. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2003a). Kontakty ukrainskykh uchenykh-slavistiv z cheskoiu naukoiu u 20–40-kyh rr. XIX st. [Contacts of Ukrainian Slav scientists with Czech science in the 20s-40s of the 19th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Seriia: Istoriiia: zb. nauk. pr.*, (6). Vinnytsia, 186–190. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2003b). Kraledvorskyi i Zelenohorskyi rukopysy u naukovykh pratsiakh M. Kostomarova ta I. Sreznevskoho [Kraledvorsk and Zelenogorsk manuscripts in the scientific works of M. I. Kostomarov and I. Sreznevskyi]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: ist. nauky*, (11). Kamianets-Podilskyyi: K-PDFU, informatsiino-vydavnychiy viddil, 279–284. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2003v). Problemy istorii slovianskykh narodiv u protsesi formuvannia naukovykh pohliadiv M. Kostomarova (seredyna 1830-kyh–1847 rr.) [Problems of the history of the Slavic peoples in the process of forming the scientific views of M. Kostomarov (mid-1830s–1847)]. *Pytannia istorii Ukrainy: zb. nauk. st.: Na poshanu Pavla Mykhailyny*, (6). Chernivtsi: Zoloti lytavry, 295–299. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2004). Problemy istorii polabskykh i baltiiskykh slovian v ukrainskii istoriohrafii druhoi polovyny XIX st. [Problems of the history of Polabian and Baltic Slavs in Ukrainian historiography of the second half of the 19th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (13). Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 505–517. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2004a). Vynykнення istorii slavistyky yak novoho napriamu slovianoznavchychk doslidzhen v Ukraini (druha polovyna XIX st.) [The emergence of the history of Slavic studies as a new direction of Slavic studies in Ukraine (second half of the 19th century)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (12). Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 427–440. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2005). Doslidzhennia problem istorii pivdennykh i zakhidnykh slovian v ukrainskii istoriografii naprykintsi 1840-kh – na pochatku 1860-kh rr.) [Researching the problems of the history of the southern and western Slavs in Ukrainian historiography in the late 1840s – early 1860s.]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*: mizhvid. zb. nauk. pr., (14). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 346–358. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2005a). Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorichnii dumtsi Ukrainy u vitchyznaniy istoriografii (XIX st. – 1991 r.) [Problems of the history of the Slavic peoples in the historical thought of Ukraine in the national historiography (XIX century – 1991)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (12: Na poshanu akademika I. S. Vynokura). Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 451–461. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2005b). *Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorichnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.)* [Problems of the history of the Slavic peoples in the historical thought of Ukraine (the last third of the 17th – the beginning of the 20th century)]. Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 464 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2006). *Ukrainska istorychna slavistyka novoho chasu: vytoky, stanovlennia i etapy rozvytku* [Ukrainian historical Slavic studies of the modern age: origins, formation and stages of development] (*Extended abstract of dok. thesis*). Kyiv, 36 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2006a). Holovni etapy rozvytku ukrainskoi istorichnoi slavistyky novoho chasu [The main stages of the development of modern Ukrainian historical Slavic studies]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (16: Na poshanu profesora A.O. Kopylova). Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 365–378. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2007). Profesor L. A. Kovalenko yak istoriograf (iz neopublikovanoi naukovoї spadshchyny) [Professor L.A. Kovalenko as a historiographer (from unpublished scientific heritage)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (17). Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 351–362. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2007a). Iz epistoliarnoi spadshchyny Ivana Ohiiienka (lysty do akademika O. Shakhmatova ta profesora O. Sobolevskoho) [From the epistolary legacy of Ivan Ohiiienko (letters to Academician O. Shakhmatov and Professor O. Sobolevskyy)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (10). Kamianets-Podilskyy: Oiiium, 16–21. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2007b). Zaviduvach kafedry vsesvitnoi istorii [Head of the Department of World History]. *Naukova zvytiaha u shchodennomu vymiri*. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Valeriia Stepanovycha Stepankova. Kamianets-Podilskyy: AbetkANOVA, 183–187. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2007b). Lysty do vchytelia (z epistoliarriiu Valeriia Stepankova) [Letters to the teacher (from the epistolary of Valery Stepankov)]. *Terra cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Nauk. zbirn. na poshanu dokt. ist. nauk, prof. Valeriia Stepankova. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 547–553. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2007v). Retseptsiia Velykoho kniazivstva Lytovskoho v Hustynskomu litopysi [Reception of the Grand Duchy of Lithuania in the Hustin Chronicle]. *Ukraina i Velyke Kniazivstvo Lytovske v XIV – XVIII st.: politychni, ekonomichni, mizhnatsionalni ta*

sotsiokulturni vidnosyny u zahalnoievropeiskomu vymiri. Tezy dop. mizhnar. nauk. konf., m. Kamianets-Podilskyi, 27–29 veresnia 2007 r., (ss. 52–54). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2008). Epistolarii vchenykh-istorykiv yak istoriohrafichne dzherelo [Epistolaries of historians as a historiographical source]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (18: Na poshanu profesora V. S. Stepankova). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 158–166. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2009). A. V. Storozhenko – vchenyi-istoryk i hromadskyi diiach [A. V. Storozhenko is a scientist-historian and public figure]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (19: Na poshanu akademika V.A. Smoliia). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 140–151. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2010a). Vasyl Vasylovykh Malyi [Vasyl Vasylovykh Malyi]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (15). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 303–312. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2010b). Viddanist obranomu shliakhu: I. V. Rybak – istoryk i pedahoh [Devotion to the chosen path: I. V. Rybak – historian and teacher]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (20: Na poshanu profesora I. V. Rybaka). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 9–26. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2010v). O. P. Kryzhanivskyi – vchenyi-istoryk, pedahoh i osobystist [O. P. Kryzhanivskyi is a scientist-historian, teacher and personality]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (20: Na poshanu profesora I. V. Rybaka). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 128–140. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2010h). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Volodymyra Lamanskoho [Mykhailo Hrushevskyi's letters to Volodymyr Lamanskyi]. *Ukraina kriz viky: zb. nauk. pr. na poshanu akademika NAN Ukrainy, profesora Valeriia Smoliia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1021–1026. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2011). V. P. Hazin: evoliutsiia naukovykh pohliadiv na Vaimarsku Nimechchynu v konteksti epokhy [V. P. Hazin: the evolution of scientific views on Weimar Germany in the context of the era]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr.*, (2). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohienka, 13–20. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2011a). Intelektualni zviazky ta kontakty A. O. Kopylova [Intellectual connections and contacts of A. O. Kopylov]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (4: Na poshanu profesora A. O. Kopylova). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohienka, 31–39. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2011b). Istoriohrafichna sytuatsiia v istorychnii nautsi Ukrainy na zlami XIX – XX st. u naukovii literature [The historiographical situation in the historical science of Ukraine at the turn of the 19th and 20th centuries. in scientific literature]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: ist. nauky*, (21: Na poshanu profesora O. M. Zavalniuka). Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 123–132. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2011v). «Besida poliaka z lytvynom», yak pamiatka lytovskoi publitsystyky druhoi polovyny XVI st. [«Conversation of a Pole with a Lithuanian» as a monument of Lithuanian journalism of the second half of the 16th century]. *Ukraina i Velyke Kniazivstvo Lytvske v XIV – XVIII st.: politychni, ekonomichni, mizhnatsionalni ta sotsiokulturni vidnosyny u zahalnoievropeiskomu vymiri*. Tezy dop. II mizhnar. nauk. konf., m. Kamianets-Podilskyi, 22–24 veresnia 2011 r., (ss. 50–52). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2011h). Dalmatskyi humanist pro polsko-turetsku viinu 1620-1621 rr. [Dalmatian humanist about the Polish-Turkish war of 1620–1621]. *Clovianskyi svit i Ukraina*:

zb. nauk. pr. na poshanu rektora RDHU Ruslana Postolovskoho. Rivne: Vyd-vo O. Zen, 357–367. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2012). Akademik E. O. Kosminskiy i dotsent P. F. Laptin: shtrykhy naukovoi spivpratsi [Academician E. O. Kosminsky and associate professor P. F. Laptin: touches of scientific cooperation]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (22): Na poshanu profesora P. F. Laptina). Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006», 22–33. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2012a). Slovianoznavstvo [Slavic studies]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (T. 9: Pryl – S, ss. 643–651). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2013). Ye. V. Hutnova i P. F. Laptin: roky tvorchoi spivpratsi [E. V. Gutnova and P. F. Laptin: years of creative cooperation]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (23): Na poshanu profesora S. A. Kopylova). Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006», 160–170. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2014). Styl zhyttia i naukovoi tvorchosti ukrainskykh istorykyv u pershi desiatyrichchia XX st. [Style of life and scientific work of Ukrainian historians in the first decades of the 20th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (24): Na poshanu profesora V. A. Smoliia). Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006», 75–94. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2015). Avtobiohrafiia I. S. Vynokura yak istoriohrafichne dzherelo [Autobiography of I. S. Vinokur as a historiographical source]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (25): Na poshanu profesora I. S. Vynokura). Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 22–29. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2016). *Profesor I. M. Konet (do 65-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti)* [Professor I. M. Konet (to his 65th birthday and 40th anniversary of scientific and pedagogical activity)]. Kamianets-Podilskiy: Vyd-vo Abetka-Svit, 224 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2016v). Ivan Ohiienko u Varshavskomu universyteti: mizh politykoiu, dydaktykoiu i naukovymy studiiamy (1925-1932 rr.) [Ivan Ohiienko at the University of Warsaw: between politics, didactics and scientific studies (1925-1932)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (26): Do 80-richchia vid dnia narodzhennia profesora Anatoliia Kopylova). Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 161–175. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2017a). Istoriia Rechi Pospolytoi u naukovykh zatsikavleniakh V. Stepankova (do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [The history of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the scientific interests of V. Stepankov (to the 70th anniversary of his birth)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (27): Do 70-richchia vid dnia narodzhennia profesora Valeriia Stepankova). Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», 32–51. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2018). Istoriografichni doslidzhennia v Kamianets-Podilskomu derzhavnomu ukrainskomu universyteti (1918–1920 rr.) [Historiographical studies at the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University (1918–1920)]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita*. Nauk. zb.: serii istorychna, (14). Kamianets-Podilskiy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 13–22. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2018a). Ucheni-istoryky Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu v period natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1918-1921 rr.) [Historians of the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University during the National Democratic Revolution (1918-1921)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho*

universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky, (28: Do 100-richchia vid zasnuvannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka). Kamianets-Podilskyy: TOV «Drukarnia Ruta», 43–54. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2020). Spivpratsia Ivana Ohiiienka ta Kyryla Studynskoho v mizhvoiennyi period [Cooperation between Ivan Ohiiienko and Kyryl Studynskyy in the interwar period]. *ACADEMIA. TERRA HISTORIAE: Studii na poshanu Valeriia Smoliiia*: (Vol. 1: Prostory istorii). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 499–512. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2020a). Vasyl Bidnov ta Ivan Ohiiienko (do istorii stosunkiv i spivpratsi v 1920-1935 pp.) [Vasyl Bidnov and Ivan Ohiiienko (to the history of relations and cooperation in 1920-1935)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (30: Do 70-richchia vid narodzhennia akademika Valeriia Smoliiia). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 68–81. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2020b). Profesor I. Ohiiienko ta mytropolyt A. Sheptytskyi: vzaiemny i spivpratsia v 1920-kh – 1930-kh rr. [Professor I. Ohiiienko and Metropolitan A. Sheptytskyi: relations and cooperation in the 1920s – 1930s.]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita*: nauk. zb.: Seriia istorychna, (16). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 9–26. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2022a). Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho novoho chasu v naukovomu dorobku Valeriia Stepankova [The history of Central-Eastern Europe in the early modern period in the scientific work of Valery Stepankov]. *Problemy dydaktyky istorii*: zb. nauk. pr., (13: Na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 3–29. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Besarabchuk, H. V. (2018). *Olimpiitsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychnyi narys, prysviachenyi 100-richchiu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [Olympians of Kamianets-Podilskyy National University named after Ivan Ohiiienko. Historical essay dedicated to the 100th anniversary of the Kamianets-Podilskyy National University named after Ivan Ohiiienko]. Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 128 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Borovets, I. I. (2015). Portret istoryka na tli suspilnykh transformatsii (do 75-richchia Ivana Kamentsa) [Portrait of a historian against the background of social transformations (to the 75th anniversary of Ivan Kamenets)]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*: zb. nauk. pr., (4). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 219–249. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Borovets, I. I. (2022). Teoretyko-metodolohichni zasady naukovoї tvorchosti Valeriia Stepankova (do 75-richchia doslidnyka) [Theoretical and methodological foundations of the scientific creativity of Valery Stepankov (to the 75th anniversary of the researcher)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (37: Do 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Valeriia Stepankova). Kamianets-Podilskyy: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 9–32. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Borovets, I. I. (2023). *Doslidnytskyi vymir profesora Valeriia Stepankova (Do 75-richchia vid dnia narodzhennia)* [The research dimension of Professor Valery Stepankov (To the 75th anniversary of his birth)]. Kamianets-Podilskyy: «Drukarnia «Ruta», 148 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Hazin, V. V. (2008). *Istorychnyi fakultet Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: istorychnyi narys* [Faculty of History of Kamianets-Podilskyy National University: historical essay]. Kamianets-Podilskyy: Aksioma, 76 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Horchak, L. V. (2018). Kamianets-Podilskyy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (2008-2018) [Kamianets-Podilskyy National University named af-

ter Ivan Ohienko (2008-2018)]. *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Pershi 100 roktiv postupu*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 183–206. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (2014a). Orhanizatorska, kerivna, naukovo-pedahohichna i hromadska diialnist Ivana Ohiiienka na posadi rektora Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu v 1918-1920 rr. [Organizational, managerial, scientific-pedagogical and public activity of Ivan Ohiiienko as rector of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University in 1918-1920]. *Kopylov, S.A., Zavalniuk, O.M. (Uporiadn. i avtory statti). Ivan Ohiiienko – orhanizator, kerivnyk i oboronets Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu...*, 9–45. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (2016a). Kamianets-Podilskyi universytet u natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy 1918-1920 rr. [Kamianets-Podilskyi University in the national revival of Ukraine in 1918-1920]. *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1918-1921) u dokumentakh i materialakh...* Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 10–32. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (2017). Osnovni napriamy ohiienkoznavchykh studii istoriykiv v Ukraini (1990-i rr.) [The main directions of the scientific studies of historians in Ukraine (1990s)]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Istorychna*, (13). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 5–23. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (2018). Profesor Ivan Ohiiienko – pershyi rektor Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu [Professor Ivan Ohiiienko is the first rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (25: Do 100-richchia zasnuvannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka). Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 268–288. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (2018a). *Pershoprokhodets: Ivan Ohiiienko – osvitiiany, budivnychi, rektor Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu. Lektssiu prochymano 21 veresnia 2018 roku v Kamianets-Podilskomu natsionalnomu universyteti imeni Ivana Ohiiienka* [Pioneer: Ivan Ohiiienko – educator, builder, rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. The lecture was delivered on September 21, 2018 at the Ivan Ohiiienko Kamianets-Podilskyi National University]. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 60 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (Comps.). (2016). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1918-1921) u dokumentakh i materialakh* [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1921) in documents and materials]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 848 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (Comps.). (2014). *Ivan Ohiiienko – orhanizator, kerivnyk i oboronets Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu (1918-1920 rr.): Dokumenty. Materialy. Svitlyny. Khronika diialnosti* [Ivan Ohiiienko – organizer, leader and defender of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1920): Documents. Materials. Photos. Chronicle of activity]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 384 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zadorozhniuk, A. B. (2010). Istoriia stvorennia opysiv Podillia kintsia XVIII – pochatku XIX st. Karla Ekstera ta yikh znachymist yak istorichnoho dzherela [The history of the creation of descriptions of Podillia at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries. Karl Exter and their significance as a historical source]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*, (3). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 56–67. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zadorozhniuk, A. B. (2011). *Opysy Podilskoi hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st.* [Descriptions of the Podilsk province of the late 18th – early 19th centuries.]. Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 124 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zadorozhniuk, A. B. (2011a). «Vedomost horodam, mestechkam, selynyam y derevniam Podolskoi hubernyy... 1830 h...» – vazhlyve dzherelo z istorii Podillia [«Guide to cities, towns, villages and villages of the Podolsk province... 1830...» – an important source from the history of Podillia]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (21: Na poshanu profesora O. M. Zavalniuka). Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 142–146. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zadorozhniuk, A. B. (2012). *Opys Podilskoi hubernii 1830 r.* [Description of the Podilsk province in 1830]. Kamianets-Podilskyyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 59 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Konet, I. M. (2014). *Petro Serhiiovych Atamanchuk (do 75-richchia vid dnia narodzhennia ta 55-richchia pedahohichnoi i naukovoï diialnosti)* [Petro Serhiyovych Atamanchuk (to the 75th anniversary of his birth and the 55th anniversary of pedagogical and scientific activity)]: dovidk.-bibliohraf. vyd. Kamianets-Podilskyyi: Vyd-vo Abetka-Svit, 144 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Konet, I. M. (2014a). *Viktor Stepanovych Prokopchuk (do 70-richchia vid dnia narodzhennia ta 50-richchia pedahohichnoi i naukovoï diialnosti)* [Viktor Stepanovych Prokopchuk (to the 70th anniversary of his birth and 50th anniversary of pedagogical and scientific activity)]: dovidk.-bibliohraf. vyd. Kamianets-Podilskyyi: Vydavets PP Zvoleiko D. H., 188 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Konet, I. M. (2015). *Yurii Volodymyrovych Teplinskyyi (do 65-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia pedahohichnoi i naukovoï diialnosti)* [Yury Volodymyrovych Teplinskyyi (to the 65th anniversary of his birth and the 40th anniversary of pedagogical and scientific activity)]: dovidk.-bibliohraf. vyd. Kamianets-Podilskyyi: «Aksioma», 48 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Paur, I. V. (2019). *Kamianets-Podilskyyi na poshtovykh lystivkakh kintsia XIX – pochatku XX st.: istoryko-ikonohrafichne doslidzhennia* [Kamianets-Podilskyyi on postcards of the late 19th and early 20th centuries: historical and iconographic research]. Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 204 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Paur, I. V. (2021). *Yevreiski arkhitekturni pamiatky Skhidnoho Podillia na dokumentalnykh lystivkakh pochatku XX st.* [Jewish architectural monuments of Eastern Podillia on documentary postcards of the early 20th century]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuz. zb. nauk. pr. molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (36 (2)). Drohobych: VD «Helvetyka», 10–18. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Stepankov V. S. (2008). *Leonid Antonovych Kovalenko: vchenyi, pedahoh, osobystist* [Leonid Antonovych Kovalenko: scientist, teacher, personality]. Kamianets-Podilskyyi: «Aksioma», 192 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Stepankov, V. S. (2012). *Mykola Borysovych Petrov: uchenyi, pedahoh, osobystist. Vidomyi ukrainskyyi istoryk, talanovytyi pedahoh* [Mykola Borisovych Petrov: scientist, teacher, personality. A famous Ukrainian historian, a talented teacher]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (5: Na poshanu profesora M. B. Petrova). Kamianets-Podilskyyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 7–18. [in Ukrainian].

Kopulov, S. A. (1988b). *Uchastye Rabocheho molodezhnogo soiuzha v ukreplenny narodno-demokratycheskoi vlasty v Bolharyi (1944-1947 hh.)* [Participation of the Workers' Youth League in strengthening the people's democratic power in Bulgaria (1944-1947)]: (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyev, 17 s. [in Russian].

Kosmyna, V. H. (2021). Pro zdobutky v radianski metodolohii istorii [On achievements in the Soviet methodology of history]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, (19), 325–333. Retrieved from <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1599/1488> [in Ukrainian].

Lektsiia 2. Metodolohichni pidkhody do predmetu suchasnoi politychnoi filosofii [Lecture 2. Methodological approaches to the subject of modern political philosophy]. Retrieved from <https://moodle.znu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=276466> [in Ukrainian].

Osnovni kryterii formatsiinoho ta tsyvilizatsiinoho pidkhodiv do vyvchennia istorychnoho protsesu [The main criteria of formational and civilizational approaches to the study of the historical process]. Retrieved from <https://bookster.com.ua> [in Ukrainian].

Panashenko, V.V. (2005). Iziumskiy polk [Izyum Regiment]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka, 428–429. [in Ukrainian].

Pysarenko, Yu. V. (2018). Vartovy iz posmishkoiu Dzhokondy [The guard with Gioconda's smile]. *Serhii Kopylov ochyma koleh, druziv, uchniv*. Do 55-richchia vid dnia narodzhennia ta 30-richchia naukovopedahohichnoi diialnosti v Kamianets-Podil'skomu natsionalnomu universyteti imeni Ivana Ohiiienka. Kamianets-Podil'skyi: TOV «Drukarnia Ruta», 76–81. [in Ukrainian].

Postolovskiy, R. (2018). Mii druh Serhii Kopylov [My friend Serhiy Kopylov]. *Serhii Kopylov ochyma koleh, druziv, uchniv*. Do 55-richchia vid dnia narodzhennia ta 30-richchia naukovopedahohichnoi diialnosti v Kamianets-Podil'skomu natsionalnomu universyteti imeni Ivana Ohiiienka. Kamianets-Podil'skyi: TOV «Drukarnia Ruta», 27–31. [in Ukrainian].

Rossyiskiy hosudarstvennui arkhiv drevnykh aktom [Russian State Archive of Ancient Acts]. [in Russian].

Sysyn, F. (1992). Poniattia natsii v ukrainskii istoriografii 1620-1690 rr. [The concept of nation in Ukrainian historiography 1620-1690]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*: zb. nauk. pr., (1), 49–79. [in Ukrainian].

Starovoitov, E. & Asobedynov, Z. (2020). Ystoryia y osobennosti sovetskoi ystoryohrafyy [History and features of Soviet historiography]. *Academic research in educational sciences*, (3), 613–617. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-i-osobennosti-sovetskoy-istoriografii> [in Russian].

Stepankov, V. & Dubinskyi, V. (2023). Profesor Serhii Kopylov: formuvannia y rozvytok osobystosti vchenoho-pedahoha ta metodolohichnykh zasad yoho navchalno-metodychnoho dorobku [Professor Sergiy Kopylov: the formation and development of the peculiarities of the scholar-teacher and the methodological ambushes of his initial methodological development]. *Problemy dydaktyky istorii*: zb. nauk. pr., (14): Na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Serhii Kopylova. Kamianets-Podil'skyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 3–68. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2008). Serhii Anatoliiovych Kopylov [Sergey Anatoliyovich Kopylov]. *Kamianets-Podil'skyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka v osobakh* (Vol.3). Kamianets-Podil'skyi: Oiiium, 291–302. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2021). Novator vyshivskoho upravlinnia [Innovator of Vyshivskiy management]. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: osobystist u vymiri epokhy: Spohady. Doslidzhennia*:

zb. mater. nauk.-prakt. konf., (3) (ss. 26–46). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2013). Kopylov Serhii Anatoliiovych: pohliad zblыzka [Kopylov Sergey Anatoliiovych: a close look]. *Profesor S. A. Kopylov: biobibliohrafich. pokazhch.* Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 3–17. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2011). Osobystist u vymiri epokhy [Peculiarity in the world of the era]. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: osobystist u vymiri epokhy: Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia.* Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 5–30. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2016). Tvorchа osobystist «zhyttievoho poryvу» [The creativity of the «living spirit»]. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: osobystist u vymiri epokhy: Spohady. Doslidzhennia:* zb. mater. nauk.-prakt. konf., (2) (ss. 5–38). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka. [in Ukrainian].

Terletsnyi, V. (2020). Kontsept «doslidzhennia retseptsiі» v konteksti metodolohii istorii filosofii [The concept of «reception research» in the context of the methodology of the history of philosophy]. *Filosofska dumka*, 2, 24–36. [in Ukrainian].

Tsyvlyzatsyonnui podkhod k yzucheniu ystoryy [Civilizational approach to the study of history]. Retrieved from <https://studfile.net/preview/9445635> [in Russian].

Отримано: 19.12.2023

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.116-135
УДК 94(477)«18/19»

КРУГЛЯК Марина – кандидат історичних наук, доцент, викладач суспільних дисциплін ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», вул. Чуднівська, 101, м. Житомир, індекс 10005, Україна (marinakrugljak@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>
Researcher ID JBJ-6583-2023
Scopus-Author ID 56490571700

KRUGLIAK Maryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Social Studies Teacher of Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics, 101 Chudnivska Street, Zhytomyr, index 10005, Ukraine (marinakrugljak@ukr.net)

ПАШКІВСЬКИЙ Валерій – вчитель історії ліцей № 20 м. Житомира, вул. Східна, 65, м. Житомир, індекс 10012, Україна (suport10510564@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-6030-1938>

PASHKIVSKYI Valerii – Teacher of History, Lyceum No. 20 of Zhytomyr, 65 Skhidna Street, Zhytomyr, index 10012, Ukraine (suport10510564@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: **Кругляк, М., Пашківський, В.** (2023). Сімейні конфлікти та шляхи їхнього розв'язання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами преси підросійської України). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 116–135.

СІМЕЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХНЬОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати особливості висвітлення на сторінках преси підросійської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. сімейно-побутових конфліктів та пропонувані державою і громадянськістю шляхів їхнього розв'язання. *Методологія дослідження* базується на таких загальнонаукових принципах, як істо-

ризм, об'єктивність, системність, а також на використанні загальнонаукових (аналізу і синтезу, індукції і дедуції, класифікації і типологізації, порівняння й абстрагування, узагальнення й систематизації) та спеціальних (історико-генетичного, історико-порівняльного, аналогії) методів. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці розглянуто висвітлення тогочасною пресою сімейних конфліктів; акцентовано на шляхах їхнього розв'язання; продемонстровано значення ЗМІ для формування концепції нової сім'ї, вільної від патріархальних норм. **Висновки.** Сімейні конфлікти були повсякденним явищем кінця XIX – початку XX ст., про що свідчать численні публікації інформативного та аналітичного характеру в тогочасній пресі Наддніпрянщини. Найчастіше причини конфліктів мали романтичний характер (ревнощі, подружнн зрада), нерідко вони відбувалися в стані алкогольного сп'яніння одного з членів подружжя, у стані афекту та нервового збудження й супроводжувалися застосуванням побутових предметів (ножі, сокири) та вогнепальної зброї, хімічних і отруйних речовин (сірчаної і карболової кислот, миш'яку). Фізичне насильство чоловіка стосовно жінки було звичним явищем у Російській імперії періоду модернізації. Причинами цього можна вважати патріархальний устрій суспільства; значний вплив церкви, яка засуджувала роздільне проживання чоловіка і жінки; ускладненість процедури розлучення; невисокий рівень грамотності вихідців із незаможних верств суспільства; доступність алкоголю і зброї. Частина судових справ про вбивство одного з подружжя завершувалася винесенням виправдувального вироку з боку присяжних засідателів. На боці виправданих судом нерідко були й оглядачі місцевої преси, що свідчить про те, які зрушення в бік досягнення гендерної рівності та емансипації жінок, хоч і повільно, однак відбувалися, а патріархальні основи суспільства по-троху руйнувалися в бік демократизації. Дехто вбачав у цьому крах сім'ї як соціального інституту. Водночас, слід говорити про природну трансформацію сім'ї, що було явищем закономірним відповідно до змін в економіці і культурі, одним з каталізаторів яких стала преса.

Ключові слова: «Волинь», «Киевлянин», конфлікт, насильство, преса, «Рада», розлучення, суд присяжних.

FAMILY CONFLICTS AND THE WAYS OF THEIR RESOLUTION AT THE END OF THE 19th — AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE PRESS OF SUB-RUSSIAN UKRAINE)

Abstract. *The purpose of the research* is to analyze the features of coverage on the pages of the press of Sub-Russian Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries family conflicts and the ways of their resolution proposed by the state and the public. **The research methodology** is based on such general scientific principles as historicism, objectivity, systematicity, as well as on the use of general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, classification and typology, comparison and abstraction, generalization and systematization) and special (historical-genetic, historical and comparative, analogy) methods. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that for the first time in domestic historical science, coverage of family conflicts by the press at that time is considered; the ways of their solution are focused on; the importance of mass media for the formation of the concept of a new family, free from patriarchal norms, in which separate cohabitation of spouses, premarital sexual relations and divorce is a common phenomenon, is demonstrated. **Conclusions.** Family conflicts were

an everyday phenomenon of the late 19th and early 20th centuries, as evidenced by numerous informative and analytical publications in the press of Sub-Russian Ukraine of that time. Most often, the causes of conflicts were of a romantic nature (jealousy, adultery), often they occurred when one of the spouses was intoxicated, in a state of affect and nervous excitement, and were accompanied by the use of household items (knives, axes) and firearms, chemical and poisonous substances (sulphuric and carbolic acids, arsenic). Physical violence by a man against a woman was a common phenomenon in the Russian Empire during the period of modernization. The reasons for this can be considered the patriarchal system of society; significant influence of the church, which condemned the separate residence of men and women; complexity of the divorce procedure; low level of literacy of people from the poor strata of society; availability of alcohol and weapons. A part of court cases, which were accompanied by the murder of one of the spouses, ended with an acquittal by the jurors. Local press commentators were often on the side of those acquitted by the court, which testifies to the fact that the progress towards achieving gender equality and the emancipation of women, albeit slowly, was taking place, and the patriarchal foundations of society were gradually being destroyed in the direction of democratization. Some saw in this the collapse of the family as a social institution. Probably, we should talk about the natural transformation of the family, which was a natural phenomenon in accordance with the changes in the economy and culture, one of the catalysts of which was the press.

Key words: "Volyn", "Kievlіanin", conflict, violence, press, "Rada", divorce, jury trial.

Постановка проблеми. За даними міністерки соціальної політики Юлії Соколовської, щороку 20% українських жінок потерпають від насильства. У 90% випадків йдеться про насильство чоловіків стосовно жінок. Лише 10% повідомлень про насильство в сім'ї доходить до правоохоронних органів. До початку російсько-української війни 2022 р. від домашнього насильства в Україні страждало близько 1,8 млн жінок, а 600 жінок щороку гинуло від рук насильників. Для протидії цього ганебного явища 20 червня 2022 р. Верховною Радою було ратифіковано «Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами», більш відому як «Стамбульська конвенція» (Собко, 2019; Марчук, 2023).

Український правник Б. Головкін виділяє як окрему групу злочинів сімейно-побутові (Головкін, 2000). Тим не менш, насильство є лише однією з форм прояву сімейних конфліктів. О. Васильченко стверджує, що «сімейні конфлікти – це протиборство між членами сім'ї на основі зіткнення протилежно спрямованих мотивів і поглядів (Васильченко, 2016). За оцінками конфліктологів, у 80-85 % сімей відбуваються конфлікти, у той же час у решті (15-20%) виникають сутички із різних причин (Сингаївська, Лукаш, 2021, с. 253). Сучасні соціологи та психологи стверджують, що учасники подружніх конфліктів часто не є протиборчими сторонами, які адекватно усвідомили свої цілі; це швидше жертви неусвідомлених ними рис особистості і неправильного, невідповідного реальності, бачення ситуації і себе в ній. Даний тип конфліктів часто пов'язаний із прагненням людей задовольнити ті чи інші потреби або створити умови для їх задоволення без урахування інтересів партнера (Павлюк, Архипенко, 2018).

Якими були сімейні конфлікти наприкінці XIX – на початку XX ст., що спонукало людей до застосування насильства, як держава і громадськість регулювали вирішення і попередження ситуацій подружніх чвар та яку роль відігравала преса у залагодженні конфліктів, – відповідь на ці питання, безумовно, підкаже додаткові шляхи до попередження сімейних конфліктів сьогодні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблема сімейних конфліктів, причин їхньої появи, типології та класифікації піднімають у своїх публікаціях вітчизняні соціологи, правники та психологи Б. Головкін (Головкін, 2000), О. Васильченко (Васильченко, 2016), Т. Кругла (Кругла, 2017), М. Павлюк, Н. Архипенко (Павлюк, Архипенко, 2018), Г. Собко (Собко, 2019), І. Сингаївська, Ю. Лукаш (Сингаївська, Лукаш, 2021). Натомість конфлікти кінця XIX – початку XX ст. досі не стали об'єктом дослідження науковців. Поодинокі згадки про них знаходимо у працях А. Макарова (Макаров, 2018) та М. Кругляк (Кругляк, 2015). Тому при написанні статті головна увага зверталася на дані джерел, зокрема – пресу підросійської України кінця XIX – початку XX ст. Найбільш інформативною є газета «Киевлянин» (Київ), в якій знаходимо не просто коротку інформацію про той чи інший сімейний конфлікт, який мав місце у різних містах Російської імперії, а й подеколи критичні зауваження журналістів щодо доцільності реформування російського законодавства та правил співжиття й заклик до розширення умов для отримання розлучення. Газети «Вольнь» (Житомир) та «Рада» (Київ) меншою мірою приділяли увагу описові конфлікту, часто обмежуючись лише короткою заміткою у 2-3 речення у розділі місцевої хроніки.

Мета статті – проаналізувати особливості висвітлення на сторінках преси підросійської України кінця XIX – початку XX ст. сімейно-побутових конфліктів та пропонувані державою і громадськістю шляхів їхнього розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Фізичні покарання дружин з боку чоловіків були буденним явищем наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, кореспондент «Вольни» 1896 р. описував епізод сімейної сварки, що мала місце в с. Печенігах на Харківщині. Після того, як дружина народила дитину, чоловік став щодня її бити. Жінка не могла зрозуміти причини тортур, адже за рік, що пара прожила разом, випадків насильства з боку чоловіка не було. На запитання дружини, за що її б'ють, чоловік відповів коротко: «Вгадай, тоді припиню». Як виявилось, причиною обурення чоловіка було те, що дружина народила йому дочку, а не сина. Після того, як жінка пообіцяла, що друга дитина буде хлопчиком, чоловік припинив її бити (Дневник печати, с. 3).

Нерідко побиття чоловіком дружини могло призвести й до смерті жінки. Оглядач «Вольни» 1 травня 1896 р. у замітці «Звіряча розправа» повідомляв про те, що один з селян села Старганки, дехто Коростецький за якусь невідому провину «до того бив свою дружину, що вона одразу ж віддала Богові душу» (Зверская расправа, с. 3). Утім, преса повідомляла й про вбивства чо-

ловиків дружинами. 21 червня 1896 р. «Вольнь» писала про те, як селянка Анна Аврамчукова після сварки із чоловіком Іваном Аврамчуковим взяла поліно й декілька разів вдарила ним по голові свого чоловіка. Через декілька днів після інциденту чоловік помер. Дана подія мала місце в одному із сіл Старокостянтинівського повіту (Местная хроника. Убийство, с. 2).

Нерідко вбивства мали місце через зраду одного з членів подружжя. 3 листопада 1896 р. «Вольнь» писала про «вбивство на романтичній підкладці». У селі Будищах Житомирського повіту в полі було знайдено тіло вбитого селянина Михайла Карпенка. Як з'ясувало недовзі слідство, вбивство здійснив селянином Чарнецьким у змові з дружиною загиблого, які виявилися коханцями. Про любовний зв'язок своєї дружини із Чарнецьким загиблий здогадався, тож став слідкувати за нею. Тому коханцями й було вирішено вбити чоловіка (Местная хроника. Убийство на романтической подкладке, с. 3).

Доволі часто у пресі з'являються історії про використання розчину сірчаної кислоти в якості засобу помсти. Так, «Вольнь» 25 лютого 1897 р. повідомляла про те, як 12 лютого у Новограді-Волинському модистка облила свого колишнього коханця та його приятеля розчином кислоти, коли ті прогулювалися вулицею. Мотивом стало нещасливе кохання: внаслідок співжиття дівчини із потерпілим у неї народилася дитина, яку колишній коханець відмовився визнавати й не захотів сплачувати гроші на утримання. Звернення до суду та до слідчого не допомогли дівчині, в якій, до того ж, були батьки-інваліди. Фінансові труднощі стали причиною даного вчинку. Прикметно, що подача матеріалу в подібній публікації відрізнялася від тих, в яких йшлося про повсякденне життя сільських мешканців. Складається враження, що журналіст на боці дівчини, яка «впала у повний відчай», він ніби хоче виправдати її в очах читачів, попри той злочин, який вона вчинила (Корреспонденции. Новоградволинск, с. 4). Використання сірчаної кислоти як засобу помсти зустрічаємо і в публікаціях 1900-х років, причому про нього згадують ледь чи не щонайменше (Облитие серной кислотой, 1909, с. 4; Семейная драма, 1910, с. 3). Зауважимо, що використання цієї хімічної речовини у побуті киян розпочалося в 1870-ті рр. За даними київського краєзнавця Анатолія Макарова, спершу кислоту ставили у різнокольорових склянках між віконними рамами, аби в такий спосіб узимку видалити вологу та паморозь на шибках. А ось уже у 1876 р. кислоту було використано як засіб покарання київськими підпільниками. Загалом, зазначає дослідник, після гучних процесів над народниками наприкінці 1870-х і на початку 1880-х рр. «купоросну олію» (торгова назва концентрованої сірчаної кислоти) стали доволі часто використовувати міські жителі в побутових конфліктах, причому спершу «київськими месницями із пляшками або склянками в руках були жінки з робітничого та ремісничого середовища». Перший подібний випадок на сторінках «Киевлянина» прослідковано у 1883 р. (Макаров, 2018, с. 155–159).

Поряд із сірчаною кислотою активно використовували карболову. Зокрема, газета «Рада» у травні 1908 р. повідомляла про те, як киянин

Болеслав Куль «на ґрунті непорозуміння» вбив свою дружину з револьвера, а потім застрелився. Однак постріл у себе не став смертельним, тож самогубець дістав з кишені пляшку з карболовою кислотою, випив і нарешті помер (По Україні. Драма в сім'ї, с. 2). У листопаді 1906 р. 23-річна Надія Строганова вчинила самогубство, випивши карболової кислоти. Причиною даного вчинку стало небажання хлопця, з яким вона жила, з нею одружитися (У Києві. Самовбивство, с. 3).

Ще один спосіб помсти, до якої вдавалися зражені жінки, це підпалення свого чоловіка/коханця. 3 жовтня 1902 р. «Киевлянин» повідомляв про те, як у Миколаєві зраджена 50-річна дружина Марія вирішила обливи свого чоловіка – 42-річного кучера Компаненца – гасом, коли той заснув. Чоловіка вдалося врятувати. Цікаво, що Компаненц, прийшовши до тями, пробачив дружину й просив її не переслідувати (Поджог мужа женой, с. 4). Також жінки вдавалися до отруєння як способу позбутися чоловіка. 25 червня 1903 р. «Киевлянин» повідомив історію про спробу вбивства чоловіка дружиною в одному із сіл Херсонської губернії. Приваблива дівчина зустрічалася з двома хлопцями, однак одружитися вирішила із більш заможним. Тим не менш, опісля весілля вона не покинула свого коханця, про що дізнався законний чоловік та став бити дружину. За намовою матері дівчина вирішила отруїти чоловіка миш'яком. Спершу отруту підсипали в кашу, однак чоловіка це не вбило; потім вирішили додати її до молока. Однак й опісля цього чоловік вижив. Тож зрадлива дружина вирішила найняти «кілера», заплативши йому символічні 50 коп. Найманець на ім'я Трусько декілька разів ударив ломом по голові сплячого в клуні чоловіка. Думаючи, що нарешті чоловік таки помер, дружина стала кричати й кликати сусідів, аби вони засвідчили факт смерті. Однак невдовзі виявилось, що чоловік дихає, тож Труськові не залишалося нічого іншого, як зізнатися у замаху на вбивство (Убийство мужа, с. 4).

Є в пресі й згадки й про використання зброї. Зокрема, 30 вересня 1901 р. дворянин Владислав Грабовський вистрілив опівночі з револьверу у свою дружину Тамару. Дана подія відбувалася в центрі Києва, на Фундуклеївській вулиці. Жінку було поранено в ліву руку. Вистрілити вдруге завадили городовий та нічний сторож. Прийшовши до тями, жінка розповіла, що працює в балеті у міському театрі; що в червні одружилася, однак змогла прожити із чоловіком лише чотири дні. Чоловікові це рішення не сподобалося, й він став переслідувати дружину. Його план був простим: вбити її, а потім покінчити життя самогубством (Покушение на женоубийство, с. 3). Цього ж року подібна сімейна драма мала місце в Одесі. Чоловік, Георгій Лівіус, сварився зі своєю дружиною Пауліною через її часту відсутність вдома та спілкування із сестрою. Як покарання дружини чоловік подеколи застосовував силу. Під час однієї зі сварок пан Лівіус вирішив застрелити дружину, а потім і себе. Здійснивши не смертельні постріли, Георгій був упевнений, що вбив свою кохану, тому покінчив життя самогубством. Пізніше з'ясувалося, що Пауліна вижила. Померлому було лише 23 роки (Семейная драма, 1901, с. 4).

Однак не лише чоловіки стріляли у жінок. Інколи траплялося й навпаки. Так, у червні 1908 р. власниця великого магазину золотих та офіцерських речей у Києві Євдокія Іногда застрелила з револьвера свого чоловіка Микиту, а потім мала намір всадити кулю й собі, чому завадив її 15-річний син. Цікаво, що покійний був третім чоловіком, що на початку ХХ ст. вважалося рідчо наймовірною (По Україні. Жінка вбила чоловіка, с. 2).

Може скластися враження, що дістати зброю у той час було складно. Зовсім ні. У 1912 р. в «Києвлянині» знаходимо рекламу широкого асортименту зброї, яку пропонував московський збройний магазин. Наприклад, іноземні пістолети продавали за 2 руб. 75 коп., вартість 50 патронів становила 70 коп. Продавці надсилали безкоштовний каталог на 216 сторінок. Гладкоствольну зброю можна було придбати без документів (Реклама. Оружжя, с. 6). Тим не менш, для легального використання зброї потрібно було отримати дозвіл поліції. Проте покарання за спійманого із револьвером полягало лише у сплаті штрафу в 3–5 руб. із конфіскацією зброї. До слова, напередодні та в роки революції 1905–1907 рр. ледь не в кожного студента була вогнепальна зброя (Кругляк, 2015, с. 308). Тож якщо студентові було нескладно придбати зброю, то що вже й казати про більш заможні верстви суспільства.

Ще однією з причин вбивства була вагітність дружини від іншого чоловіка. Селянин Матвій Скакун (19 років) застрелив свою дружину (22 роки), адже взяв її вагітною від іншого, до того ж, дружина дозволяла собі фліртувати з чоловіками. Дана подія відбувалася у Богодухівському повіті на Харківщині восени 1901 р. (Женуубийство, 1901, с. 4).

У газетах є поодинокі оповіді про непрості стосунки зятя й тещі. Так, 3 жовтня 1910 р. і 7 березня 1911 р. «Києвлянин» повідомляв про замах 30-річного міщанина Михайла Омельченка на 23-річну вагітну дружину й тещу, коли чоловік вистрілив у жінок п'ять разів. Подія мала місце в центрі Києва, на Володимирській вулиці. Однією з причин сварки було те, що теща постійно втручалася у суперечки подружжя. Після скоєння злочину жінок було доправлено в лікарню, де за два тижні теща померла, а до самого Омельченка застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою строком на 5 місяців. Натомість на суді присяжні виправдали вбивцю (Покушение на убийство жены и тещи, с. 4; Убийство тещи и покушение на убийство жены, с. 5).

Рідко, однак усе ж зустрічаємо інформацію про конфлікти із мачухою. Так, «Вольнь» 2 лютого 1895 р. у рубриці «Місцева хроніка» повідомляла про те, що 10 січня у с. Решнівка під час сварки із вагітною мачухою пасербія селянка А. Шахрай так сильно її вдарила палицею по животі, що остання на другий день народила передчасно мертву дитину (Местная хроника, с. 3).

Поодинокими є публікації й про інцест. Так, «Рада» у випуску від 23 вересня 1908 р. розповідала «Страшну драму». У замітці йшлося про інцидент, що стався за декілька днів до виходу газети. До київської поліції прийшов студент місцевого політехнічного інституту К. й розповів, що він чотири роки прожив, як чоловік із жінкою, зі своєю сестрою. У 1908 р. сестра зава-

гітніла, однак після пологів померла, невдовзі пішла у засвіти й дитина. К. не зміг далі приховувати своє грішне життя, тож вирішив прийти у відділок, де його було арештовано (По Україні. Страшна драма, с. 3). У листопадовому номері «Рада» повідомляла про факт сексуальних стосунків батька із дочкою. 15-річна дівчина Є. Уткина, дочка церковного сторожа, звернулася до елісаветської поліції. Три роки тому її збездечив 52-річний батько й примусив до співжиття. Слід звернути увагу на таку ремарку журналіста: «Дівчина, боячись свого суворого батька, досі мовчала про це. Але тепер, почувши з газет про подібні випадки, вона й наважилась прохати собі оборони». Напевно, тема інцесту стала в цей час «на слуху» (По Україні. Батько й дочка, с. 3).

Проаналізувавши газетні публікації кінця XIX – початку XX ст., доходимо висновку, що найчастіше вбивства під час сімейних конфліктів відбувалися в стані афекту, на тлі ревнощів (Убийство из ревности, 1904, с. 4), а також у стані алкогольного сп'яніння, причому це нерідко стосувалося як вбивці, так і жертви (Плоды пьянства, с. 4); під час психозу (Покушение на убийство жены, с. 3). Саме тому вбивця брав до рук предмети, що знаходилися поряд. Сімейні чвари часто супроводжувалися використанням ножа як засобу покарання партнера. Зокрема, 23 липня 1902 р. «Киевлянин» розповідав про те, як в Одесі Тимофій Худяков зарізав власну дружину, підозрюючи її у подружній невірності (Женоубийство, 1902, с. 4). В іншій замітці від 30 липня 1902 р. йдеться про те, як 26 липня вночі Д. Борщов вдарив сокирою по голові свою дружину, внаслідок чого вона померла. Дана подія мала місце в Катеринославі (Убийство из ревности, 1902, с. 3). У березні 1907 р. домовласник Трохим Маршуба під час сварки із дружиною Параскевою відрубав їй шашкою великий палець на правій руці (Свирепый муж, с. 3). Є свідчення того, що й жінки використовували сокиру для вчинення злочину. Так, 11 грудня 1902 р. одеситка Уляна Радчук вбила сокирою свого чоловіка Григорія Радчука. Однак подібний злочин можна розглядати виключно як самооборону: чоловік прийшов додому п'яним та став, як і завжди, бити свою дружину (Мужеубийство, 1902, с. 4).

Подібні сімейні конфлікти із трагічним фіналом найчастіше мали місце в родинах, де чоловік/дружина мали невеликі статки: чорноробочі, прачки (Мужеубийство, 1903, с. 3), селяни (Женоубийство, 1901, с. 4), візники (Поджог мужа женой, с. 4), шевці (Убийство мужа-истязателя, 1903, с. 4), двірники (Облитие серной кислотой, 1906, с. 4). Тим не менш, інколи «Киевлянин» повідомляв про сімейні драми, що мали місце серед більш заможних верств суспільства, однак й рівень драматизму там був зовсім іншим. Розглянемо історію, що мала місце в січні 1907 р. Канцелярський чиновник Київської казенної палати Виговський декілька років тому взяв шлюб із вродливою і заможною грекинею. Батькам вибір дочки був не до вподоби, тож вони залишили її без значного посагу, отже, грошей на безтурботне життя не вистачало. Через певний час дружина стала зраджувати Виговського із Севруком – сином заможного поміщика та київського домовласника. Урешті-решт, Виговські вирі-

шили розійтися: дружина поїхала жити до Харкова й офіційно розпочала процедуру розлучення, а Виговський залишився в Києві та викликав свого суперника на дуель. Незадовго до призначеної дуелі Виговський прийшов додому до свого суперника з наміром застрелити того. Однак горе-вбивця не зміг цього зробити, лише поранив Севрука, натомість сам застрелився, будучи влеченим, що таки здійснив задумане. Напевно, причиною даного кроку з боку Виговського було почуття сорому за зраду (Романтическая драма, с. 3).

Про дуель, тепер уже – жіночу – пише «Киевлянин» у березні 1912 р. У замітці розповідалося про двох дівчат з Одеси, що разом працювали на фабриці, подруг з дитинства – Марію Чунилкову та Катерину Зубенко, які закохалися в одного й того самого хлопця Валентина. Юнак однаковою мірою вподобав обох, отож, дівчата вирішили організувати дуель, переможниця якої мала стати дружиною Валентина. У день «поєдинку» Марія завдала серйозних ножових поранень своїй колишній подрузі, яку терміново відвезли в міську лікарню. Натомість «переможницю» дуелі було арештовано. Однак вона не усвідомлювала скоєного, повторюючи фразу «Тепер він мій!», що свідчило, швидше за все, про психічний розлад (Женская дуэль, с. 6).

Причини вбивств одного з членів подружжя теж були різними: перебування у стані афекту через ревності чи алкогольне сп'яніння, бажання заволодіти посагом, одруження з нелюбові. Зокрема, 18-річний селянин Яків Корф з містечка Крилова одружився з 16-річною Феодосією Христенко, бо вона народила від нього незаконнонароджену дитину. Свою дружину він не любив, лаяв її і бив, називав «мавпою та куріпкою» та соромився її. Ці обставини штовхнули його на вбивство (Женоубийство, 1904, с. 4).

Зауважимо, що оглядач «Киевлянина» часто співчуває жінкам, які вчиняли вбивства чоловіка як самооборону. Згадувана вище Уляна Радчук – «жінка тиха, скромна, працелюбна, яка боялася свого чоловіка більше ніж вогню». Її чоловік – швець Григорій Радчук, «пив щодня, постійно бив дружину – кулаками, ременем, палицею, бив навіть тоді, коли вона була вагітною, тому вона народила сімох мертвих дітей». Декілька разів Уляна хотіла покінчити життя самогубством. Напередодні вбивства чоловік знову прийшов напідпитку, знову бив дружину й обіцяв на ранок її зарізати. Тому жінка вирішила зіграти на випередження: рано вранці вона придбала на базарі сокиру та вдома вбила нею чоловіка. Цікаво, що присяжні виправдали Уляну (Убийство мужа-истязателя, с. 4). А от Якова Корфа покарали 8 роками каторжних робіт, хоча й він отримав від присяжних пом'якшення покарання (Женоубийство, 1904, с. 4).

Загалом, складається враження, що присяжні в багатьох випадках виправдовували вбивцю навіть тоді, коли доказів про вчинення умисного злочину було предостатньо. Так само на боці вбивць часто були й оглядачі місцевої преси, особливо коли опис злочину займав цілу шпальту. Зокрема, у лютому 1908 р. «Киевлянин» розмістив велику публікацію про вбивство військово-медичним фельдшером Миколою Лисенком своєї 22-річної дружи-

ни Євдокії. Злочин стався у Києві, 11 липня 1906 р. Журналіст детально подає передісторію справи: «Але цій кривавій звичайній драмі, як з'ясувалося, на суді передувало багато тривалих страждань вбивці та його нещасної дружини». Злочинця названо «людиною нервовою, артистом у душі», який волею долі обирає невідповідну його вдачі кар'єру воєнного фельдшера; його жертва – дівчина «надто емоційна, яка не знає, що з собою робити». До одруження дівчина зустрічалася зі студентом Харківського ветеринарного інституту Володимиром Єршовим, однак батьки були проти одруження сина, доки той навчався, тож Діна обрала не бідного студента, а більш заможного фельдшера й одружилася із Лисенком. Через певний час, коли студент Єршов «став на ноги» й почав заробляти непогані гроші, Діна відновила з ним стосунки, залишила свого чоловіка та поїхала зі своїм коханцем у Таганрог, де щасливо жила два роки. Однак невдовзі вона повернулася до Києва, де отримала від свого чоловіка листи з проханням повернутися. Журналіст акцентує увагу на нервовій неврівноваженості Лисенка, який не раз обіцяв її вбити, якщо вона до нього не повернеться. 31 січня 1908 р. цю справу було розглянуто Київським окружним судом. До слова було запрошено чимало свідків, навіть вдалися до читання листування покійної із чоловіком та коханцем. Присяжні радилися всього декілька хвилин й визнали, що Микола Лисенко вбив дружину «в припадке умоисступлення», тому його було виправдано (Женоубийство, 1908, с. 4).

Та й навіть тоді, коли злочинця було визнано винним, термін ув'язнення міг бути чисто символічним. Зокрема, селянку Аграфену Романову, матір двох дітей, присяжні засудили до 4 місяців ув'язнення за те, що вона облила сірчаною кислотою коханку свого чоловіка Шафранову. Напевно, якби жертва на стала сліпою калікою і якби її зовнішній вигляд не був настільки жалюгідний, то присяжні могли й повністю виправдати злочинницю (Облитие серной кислотой, 1910, с. 3).

Окремі справи про сімейні конфлікти викликали в суспільстві такий резонанс, що газети могли присвятити їм чимало публікацій. Однією з них стала справа студента Олександра Рафаловського, яка не сходила зі шпальт «Киевлянина» впродовж двох років. 14 вересня 1907 р. газета розмістила першу замітку під назвою «Женоубийця». У ній йшлося про те, що 13 вересня 1907 р. у квартирі лікаря Іванова на Фундуклеївській вулиці, № 94, 22-річний студент університету Св. Володимира Олександр Рафаловський убив свою дружину Віру Олександрівну, зробивши майже в упор 8 пострілів з браунінгу. Опісля вбивства студент прийшов у дільницю, де зізнався у скоєному і віддав зброю. Причин вбивства повідомлено не було (Женоубийця, с. 3). Уже 15 вересня 1907 р. «Киевлянин» повідомляв, що причина сварки між Рафаловськими мала матеріальний характер, зокрема йшлося про гроші від продажу маєтку. Покійна характеризувалася як жінка, що любила витрачати великі суми грошей на туалети й яка не хотіла, щоб гроші від маєтку отримував ще хтось, крім неї. У подружжі кожен жив власним життям, й

на порядку денному стояло питання розлучення (К убийству Рафаловской, с. 3). 6 квітня 1908 р. газета повідомляла про початок слухання справи студента Рафаловського в Київському окружному суді за зачиненими дверима. Первісно планувався відкритий судовий процес. Однак невдовзі рішення змінили. Після допиту 18 свідків близько 23:00 5 квітня захист поставив питання про «ненормальність розумових здібностей» підсудного й просив суд призупинити справу, аби направити її на доопрацювання. Суд задовольнив клопотання захисту (Дело студента А. И. Рафаловского, с. 4). Нарешті, 19 лютого 1909 р. Київський окружний суд відновив слухання справи за зачиненими дверима (Дело студента Рафаловского, с. 4). У випуску газети від 22 лютого 1909 р. повідомлялося: «О 3 годині 40 хвилин ночі, відповідно до вироку присяжних засідателів, суд засудив О. Рафаловського, після позбавлення всіх особливих прав, в арештантські відділення на три роки» (Приговор по делу студента Рафаловского, с. 4). 23 лютого газета написала, що напередодні Рафаловського переведено із Старокиївської дільниці до Київської губернської тюрми, на Лук'янівці (Перевод в тюрьму, с. 3). 28 лютого у пресі повідомлялося про намір Рафаловського подати касаційну скаргу на вирок (К делу А. Рафаловского. Киевлянин. 1909а, с. 3). 6 березня «Киевлянин» інформував, що Рафаловський подав скаргу у Київську судову палату, в якій просив зменшити йому суму застави з 10 тис. руб. до 2 тис. руб. або замінити заставу на поручительство. Мотивом подібного прохання був намір скласти ще два іспити в Демидівському ліцеї, а перебуваючи в ув'язненні, Рафаловський дуже багато чого втрачав. Однак такі аргументи не подіяли на Судову палату, яка 4 березня відхилила апеляцію (К делу А. Рафаловского, 1909b, с. 3). Остання публікація, присвячена справі Рафаловського, датована 12 травня 1909 р. В ній йшлося про те, що Сенат підтвердив вирок окружного суду, відхиливши протест обвинувачення та касаційну скаргу захисту (К делу Рафаловского, 1909с, с. 4).

Нерідко знаходимо в тогочасній пресі інформацію про самогубства на романтичному ґрунті. До них, зокрема, вдавалися й коханці, які зустрічалися із одруженими, або просто закохані в одружених. Так, 8 серпня 1903 р. у Маріїнському парку в Києві 25-річна селянка Наталія Бобрикiна отруїлася розчином щавлевої кислоти через безнадійне кохання до одруженого чоловіка (Романтическая история, с. 4). Самогубством могли закінчитися й звичайні сімейні непорозуміння. Так, 23-річний студент Київського університету С. Р. Де-Боссаліні приїхав до Петербурга й вдома у свого приятеля зранку 8 березня 1908 р. вистрілив собі в груди. У важкому стані його було доставлено до лікарні. Причина самогубства – сварка із дружиною, що залишилася в Києві (Покушение на самоубийство, 1908а, с. 3). У номері № 136 від 17 травня того самого року подано замітку про те, що дружина сторожа Володимирського собору після сварки з чоловіком випила настоянку зі шведських сірників. Їй було надано невідкладну допомогу (Покушение на самоубийство, 1908b, с. 3). Їй, насамкінець, згадаємо випадок самогубства пари через вищі, «ідейні» мотиви. У грудні 1908 р. студент Київського політехніч-

ного інституту Романос приїхав до Одеси разом із дружиною. Молоді люди пішли в парк, де «мали замір по черзі покінчити з собою одним і тим же револьвером». Жінка вистрілила собі в рот і впала; чоловік теж вистрілив. На щастя, постріли виявилися не смертельними, й подружжя відвезли в лікарню (По Україні. Нова драма в Одесі, с. 3).

Утім, не слід вважати, що всі сімейні конфлікти, про які писала тогочасна преса, закінчувалися фатально. Газети подають чимало інформації й про звичайні чвари, коли один з подружжя використовував зброю у стані афекту. Зокрема, у 1904 р. «Киевлянин» описував сварку чорноробочого Никодима Грушка із дружиною-кухаркою Меланією. Ревнивий чоловік прийшов до дружини на кухню, де провокував її на конфлікт, у результаті Меланія завдала чоловікові удару в руку кухонним ножом (Супружеская рас права, с. 3). Нерідко під час конфліктів чоловік бив дружину та лаяв (Я. Корф називав свою дружину «мавпою та куріпкою», бо вона була маленька на зріст та слабенька за статурою, а бив її через те, що вона витратила надто багато грошей) (Женоубийство, 1904, с. 4). А от 29 листопада 1908 р. «Киевлянин» повідомив про таку курйозну ситуацію. Під час сварки у родині Старовойтів дружина відкусила у свого чоловіка «майже всю зовнішню частину правого вуха». На щастя, це було не смертельно, і чоловікові було зроблено перев'язку на станції швидкої медичної допомоги (Откушенное ухо, с. 3).

Зауважимо, що оглядачі газет часто займали шовіністичну й антиукраїнську позицію й особливо гостро й негативно описували побут селянства, нібито сімейні конфлікти й злочини характерні лише для нижчого класу. Так, журналіст газети «Вольнь» у вступі до своєї публікації зауважує, що «Харьковские губернские ведомости» подають характерне зображення сімейної вдачі малоросів» (Дневник печати, с. 3).

Часто до сімейних конфліктів ми відносимо й ті, де чоловік і жінка офіційно не були розписані, а лише жили разом. Наприкінці XIX ст. т. зв. «незаконне співжиття» було протизаконним, подібні справи виносилися на розгляд окружного суду, часто розглядалися без присяжних засідателів та за зачиненими дверима. До слова, дві такі справи розглядалися в Житомирському окружному суді 28 лютого 1897 р. Перша – про незаконне співжиття селян містечка Нехворощі, Житомирського повіту, Йосипа Касперського та Євдокії Зайцевої. Внаслідок співжиття народилася дитина, утримувати яку Касперський відмовлявся. Суд визнав Касперського та Зайцеву винними в незаконному співжитті, постановив піддати їх церковному покаяттю; до того ж, Касперський повинен був сплачувати на утримання дитини по 2 руб. на місяць до досягнення нею 17-річчя. Про поширеність тенденції до спільного проживання без укладання шлюбу свідчить той факт, що в той день суд розглядав чотири подібні справи (Романтические дела, с. 2).

Думки про поширеність і популярність незаконного співжиття знаходимо у статті «Заходи для боротьби із незаконним співжиттям» («Вольнь», 16 липня 1899 р.). Журналіст виділив причини цього явища, зокрема еконо-

мічні та побутові; розвиток промисловості, що призводить до скупчення під одним дахом багатьох чоловіків і жінок; ранні одруження селян та солдаток; одруження без кохання, згідно зі звичаєм, за волею й бажанням старших у роду; низький заробіток прислуги тощо. Церква вирішила боротися із цим «злом», зокрема було організовано духовну комісію із священнослужителів, під головуванням протоієрея Орнатського для вироблення заходів боротьби із незаконним співжиттям. Тим не менш, журналіст прагматично дивився на ситуацію й визнавав, що через соціально-економічні причини церкві навряд чи вдасться досягти позитивних результатів у цій боротьбі. Тим не менш, зазначав оглядач, церква все-таки могла послабити негативні наслідки співжиття, поставивши на порядок денний питання про розлучення, домогтися якого в Російській імперії того часу було майже неможливо. Отож, журналіст й пропонував пом'якшити процедуру розлучення, що, безумовно, зменшило би кількість пар, які вдаються до незаконного співжиття. Ще одна причина незаконного співжиття, яку церкві під силу послабити, це спрощення процедури вінчання, яка відзначалася забюрократизованістю та дорожнечою (Меры для борьбы с незаконным сожитием, с. 1).

У грудні 1899 р. «Киевлянин» розмістив на своїх сторінках «Проект роздільного співжиття». У замітці описувалася юридична процедура узаконення роздільного співжиття подружжя: позови з приводу роздільного співжиття направлялися до окружних судів, там проводили б допит свідків та виносили б рішення за зачиненими дверима. Період окремого проживання чоловіка та дружини визначався б від 1 до 3 років. Опісля – знову суд, й знову 1-3 року проживання окремо, за потреби – новий суд (Проект раздельного жительства, с. 3).

Протизаконною була й подружня зрада. Цікаву історію читаємо на сторінках «Вольни» 7 лютого 1898 р. У Харківському окружному суді, без участі присяжних засідателів, розглядалася в порядку приватного обвинувачення справа про порушення подружньої вірності. Дехто Г. обвинувачував свою дружину Емму Г. у зраді. Поряд з обвинуваченою на лаві підсудних перебував громадянин Німеччини Карл П. Рішення суду було доволі жорстким: Емму Г. та Карла П. було визнано винними, жінку наказано ув'язнити на чотири місяці, на її коханця чекав двотижневий арешт при поліції (Нарушение супружеской верности, с. 4).

29 січня 1903 р. «Вольнь» розмістила «Проект закону про роздільне проживання подружжя», який мав розглядатися наприкінці січня – на початку лютого у Державній Раді. Проект було внесено міністром юстиції ще у 1897 р. З боку міністра внутрішніх справ вже було прийнято декілька розпоряджень, що стосувалися селян та частково міщан: губернаторам циркулярно запропоновано зробити розпорядження, щоби у випадку скарг селянок на своїх чоловіків за жорстоке ставлення й за відмову сплати ними коштів на проживання, дружина могла отримати від земських та сільських керівників і мирових посередників, інших посадовців дозвіл на окреме проживання. Дане розпоряджен-

ня стосувалося всіх місцевостей Російської імперії, натомість міщан воно стосувалося лише у декількох губерніях, визначених на законодавчому рівні. За статистикою, 60% тих, хто звертався з проханням про отримання видів на проживання, були селянки; за регіональною ознакою переважали фабричні райони (Проект закону о разделном жительстве супругов, с. 2).

Про реформи, до яких змушене було вдаватися керівництво Російської імперії, свідчить шалена кількість оголошень колезьких секретарів про ведення ними «справ з розірвання шлюбу» усіх категорій у всіх консисторіях (Объявления. Бракоразводные дела ведут специально, с. 1; Объявления. Бракоразводные дела, с. 1).

Доволі часто у тогочасній пресі знаходимо інформацію про двоєженство. Зокрема, «Киевлянин» у лютому 1898 р. повідомляв про справу щодо двоєженства, що розглядалася в Київській судовій палаті. Обвинувачений – 31-річний Костянтин Червінський. Справа слухалася за зачиненими дверима. Вирок – заслання до Сибіру (Двоєженство, 1898, с. 4). 31-річного дворянина Н. А. Собиневського у квітні 1904 р. покарали за двоєженство в такий спосіб: Київська судова палата позбавила його всіх особливих прав й дворянського звання й відправила на 2 роки й 9 місяців в арештантські відділення та присудила церковне покаяння (Двоєженец, с. 3). У жовтні 1908 р. Київська судова палата обвинуватила в двоєженстві студента Київського університету Данііла Дуніна. Вирок: позбавити його всіх особливих прав, ув'язнити на два роки та піддати церковному покаянню. В той же час палата постановила клопотатися перед імператором про пом'якшення покарання із заміною його на тюремне ув'язнення строком на три місяці (Двоєженство, 1908, с. 4). У 1910 р. «Киевлянин» повідомляв про поширеність двоєженства серед євреїв. Рабинська комісія, що існувала при Міністерстві внутрішніх справ, визнала, що рабини повинні вимагати від нареченого метричне свідоцтво та свідоцтво про приписку до призовної дільниці; також рабин мав робити підписи на паспортах кожного з подружжя (Двоєженство среди евреев, с. 4). Знаходимо у пресі й інформацію про жінок, що мали одразу двох чоловіків. У статті «Двумужница» «Киевлянин» розповідає у 1911 р. історію 20-річної селянки Матрони Сереженко, яка у вересні поточного року, будучи заміжною, уклала другий шлюб, скориставшись паспортом своєї молодшої сестри. Цікаво, що батьки допомогли дочці в цьому (Двумужница, с. 3). А ось у № 2 від 2 січня 1904 р. «Киевлянина» знаходимо інформацію й про троєженця (Троеженец, с. 4).

Матеріальна скрута штовхала мешканців міст на такі аморальні кроки, як продаж власних дітей. Так, «Киевлянин» 6 червня 1898 р. розмістив матеріал під назвою «Продаж сина». У ньому йшлося про те, як через матеріальні негаразди батько продав циганам свого дворічного сина. Останнього випадково знайшли у циганському натовпі у Вінниці (Продажа сына, с. 3).

У пресі можна знайти замітки й про продаж дружини. У 1903 р. у Миколаєві на базарі чоловік продав власну дружину. Один із служників базарного нагляду дехто Н. хотів повернутися до села, однак його дружина була проти цього. Тому

Н. вирішив продати дружину міському сторожеві Ф. Вартість дружини – 7 руб. 50 коп. «Придбана» дружина декілька разів втікала від свого «патрона», однак Н. її знаходив та повертав сторожеві, з яким продовжував спілкуватися та випивати (Продажа жєны, 1903, с. 5). А от селянин Харківського повіту М. Мазєпа у червні 1907 р. «оцінив» свою дружину у 50 руб. й продав її своєму односельчанинові М. Кристоєву. Щоправда, «покупець» дав задаток розміром всього 3 руб., які «продавець» швидко пропив. Попри наявність розписки, Кристоєву так і не вдалося забрати свій «товар», тому дружина так і не перебралася жити до нового «чоловіка», а-от Кристоєву нічого не залишалось, як показувати розписку знайомим й питати, як чинити далі (Продажа жєны, 1907, с. 5). За даними преси, на Харківщині існував також звичай «продажу наречених». Якщо хлопцеві сподобається дівчина, між двома сім'ями укладалася угода. Зокрема, у 1904 р. «Киевлянин» розповідав, як селянин М. П. торгував в односельця Є. Ж. його онучку «в дружини» своєму синові. М. П. готовий був віддати за дівчину 25 руб., натомість дідусь змусив сплатити 30 руб. Торг тривав три тижні, однак Є. Ж. не змінив свого рішення. Отримавши бажані 30 руб., Є. Ж. одразу ж зіграв весілля (Продажа невест, с. 5).

Тим не менше, находимо в пресі й хороші новини. Так, у замітці «Золоте весілля» йшлося про святкування у тісному колі родини 50-річчя спільного подружнього життя в Києві Августом Івановичем та Олександрою Адамівною (Золотая свадьба, с. 3).

Також находимо інформацію про ситуацію із сімейним насиллям за кордоном. Так, 10 грудня 1910 р. «Киевлянин» повідомляв про те, що в деяких штатах США заборонені тілесні покарання злочинців, однак чоловік, який побив свою дружину, у всіх штатах піддавався тілесному покаранню. До мирового судді містечка Соуєрвілла прийшла невисока на зріст жіночка, яка пожалілася, що її чоловік, містер Гей, побив її. Суддя наказав арештувати Гея та власноруч висік його батогом (Защита жен от истязаний, с. 5).

Висновки. Сімейні конфлікти були повсякденним явищем кінця XIX – початку XX ст., про що свідчать численні публікації інформативного та аналітичного характеру в тогочасній пресі Наддніпрянщини. Найчастіше причини конфліктів мали романтичний характер (ревнощі, подружня зрада), нерідко вони відбувалися в стані алкогольного сп'яніння одного з членів подружжя, у стані афекту та нервового збудження й супроводжувалися застосуванням побутових предметів (ножі, сокири) та вогнепальної зброї, хімічних і отруйних речовин (сірчаной і карболової кислот, миш'яку). Фізичне насильство чоловіка стосовно жінки було звичним явищем у Російській імперії періоду модернізації. Причинами цього можна вважати патріархальний устрій суспільства; значний вплив церкви, яка засуджувала роздільне проживання чоловіка і жінки; ускладненість процедури розлучення; невисокий рівень грамотності вихідців із незаможних верств суспільства; доступність алкоголю і зброї. Частина судових справ про вбивство одного з подружжя завершувалася винесенням виправдувального вироку з боку присяжних за-

сідателів. На боці виправданих судом нерідко були й оглядачі місцевої преси, що свідчить про те, які зрушення в бік досягнення гендерної рівності та емансипації жінок, хоч і повільно, однак відбувалися, а патріархальні основи суспільства потроху руйнувалися в бік демократизації. Дехто вбачав у цьому крах сім'ї як соціального інституту. Водночас, слід говорити про природну трансформацію сім'ї, що було явищем закономірним відповідно до змін в економіці і культурі, одним з каталізаторів яких стала преса.

Список використаних джерел і літератури:

- Васильченко, О. М.** (2016). Сучасні підходи до дослідження сім'ї у психології. *Правничий вісник Університету «КРОК»*, 24, 221–228.
- Головкін, Б. М.** (2000). Щодо поняття сімейно-побутових насильницьких злочинів. *Проблеми законності*, 44, 181–187.
- Двоеженец. (1904). *Киевлянин*, 101 (12 апреля), 3.
- Двоеженство. (1898). *Киевлянин*, 55 (24 февраля), 4.
- Двоеженство. (1908). *Киевлянин*, 282 (11 октября), 4.
- Двоеженство среди евреев. (1910). *Киевлянин*, 354 (23 декабря), 4.
- Двумужница. (1911). *Киевлянин*, 324 (23 ноября), 3.
- Дело студента А. И. Рафаловского. (1908). *Киевлянин*, 97 (6 апреля), 4.
- Дело студента А. И. Рафаловского. (1909). *Киевлянин*, 51 (20 февраля), 4.
- Дневник печати. (1896). *Волянь*, 67 (21 марта), 3.
- Женоубийство. (1901). *Киевлянин*, 314 (13 ноября), 4.
- Женоубийство. (1902). *Киевлянин*, 201 (23 июля), 4.
- Женоубийство. (1904). *Киевлянин*, 21 (21 января), 4.
- Женоубийство. (1908). *Киевлянин*, 33 (2 февраля), 4.
- Женоубийца. (1907). *Киевлянин*, 254 (14 сентября), 3.
- Женская дуэль. (1912). *Киевлянин*, 71 (11 марта), 6.
- Защита жен от истязаний. (1910). *Киевлянин*, 341 (10 декабря), 5.
- Зверская расправа. (1896). *Волянь*, 98 (1 мая), 3.
- Золотая свадьба. (1901). *Киевлянин*, 277 (7 октября), 3.
- К делу А. Рафаловского. (1909a). *Киевлянин*, 59 (28 февраля), 3.
- К делу А. Рафаловского. (1909b). *Киевлянин*, 65 (6 марта), 3.
- К делу Рафаловского. (1909c). *Киевлянин*, 130 (12 мая), 4.
- К убийству Рафаловской. (1907). *Киевлянин*, 255 (15 сентября), 3.
- Корреспонденции. Новоградволянск. (1897). *Волянь*, 44 (25 февраля), 4.
- Кругла, Т. О.** (2017). Сімейний конфлікт: причини виникнення, попередження, врегулювання. *Медсестринство*, 4, 71–74.
- Кругляк, М. Е.** (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.*: монографія. Житомир: Волянь, 464 с.
- Макаров, А.** (2018). *Беды, язвы и пороки старого Киева*. Киев: Скай Хорс, 336 с.
- Марчук, І.** (2023). Яким буває домашнє насильство в Україні та що до нього призводить. URL: <https://susplne.media/497800-akim-buvaє-domasne-nasilstvo-v-ukraini-ta-so-do-nogo-prizvodit/> (дата звернення: 29.12.2023).
- Меры для борьбы с незаконным сожигательством. (1899). *Волянь*, 65 (16 июля), 1.
- Местная хроника. (1895). *Волянь*, 22 (2 февраля), 3.
- Местная хроника. Убийство. (1896). *Волянь*, 136 (21 июня), 2.

- Местная хроника. Убийство на романтической подкладке. (1896). *Волынь*, 240 (3 ноября), 3.
- Мужеубийство. (1902). *Киевлянин*, 359 (30 декабря), 4.
- Мужеубийство. (1903). *Киевлянин*, 19 (19 января), 3.
- Нарушение супружеской верности. (1898). *Волынь*, 30 (7 февраля), 4.
- Облитие серной кислотой. (1906). *Киевлянин*, 329 (28 ноября), 4.
- Облитие серной кислотой. (1909). *Киевлянин*, 24 (24 января), 4.
- Облитие серной кислотой. (1910). *Киевлянин*, 305 (4 ноября), 3.
- Объявления. Бракоразводные дела. (1909). *Волынь*, 100 (14 апреля), 1.
- Объявления. Бракоразводные дела ведут специально. (1908). *Волынь*, 20 (20 декабря), 1.
- Откушенное ухо. (1908). *Киевлянин*, 331 (29 ноября), 3.
- Павлюк, М. М. & Архипенко, Н. М.** (2018). Особливості подружніх конфліктів та їх наслідки. *Актуальні проблеми психології* (Т. 11, вип. 18), 209–226.
- Перевод в тюрьму. (1909). *Киевлянин*, 54 (23 февраля), 3.
- Плоды пьянства. (1907). *Киевлянин*, 93 (3 апреля), 4.
- По Україні. Батько й дочка. (1908). *Рада*, 259 (12 ноября (24 грудня)), 3.
- По Україні. Драма в сім'ї. (1908). *Рада*, 116 (20 мая (2 липня)), 2.
- По Україні. Жінка вбила чоловіка. (1908). *Рада*, 143 (22 июня (5 липня)), 2.
- По Україні. Нова драма в Одесі. (1908). *Рада*, 284 (13 декабря (26 грудня)), 3.
- По Україні. Страшна драма. (1908). *Рада*, 217 (23 сентября (6 листопада)), 3.
- Поджог мужа женой. (1902). *Киевлянин*, 273 (3 октября), 4.
- Покушение на женоубийство. (1901). *Киевлянин*, 272 (2 октября), 3.
- Покушение на самоубийство. (1908a). *Киевлянин*, 72 (12 марта), 3.
- Покушение на самоубийство. (1908b). *Киевлянин*, 136 (17 мая), 3.
- Покушение на убийство жены. (1907). *Киевлянин*, 225 (16 августа), 3.
- Покушение на убийство жены и тещи. (1910). *Киевлянин*, 273 (3 октября), 4.
- Приговор по делу студента Рафаловского. (1909). *Киевлянин*, 53 (22 февраля), 4.
- Продажа жены. (1903). *Киевлянин*, 286 (16 октября), 5.
- Продажа жены. (1907). *Киевлянин*, 162 (13 июня), 5.
- Продажа невест. (1904). *Киевлянин*, 25 (25 января), 5.
- Продажа сына. (1898). *Киевлянин*, 154 (6 июня), 3.
- Проект закона о раздельном жительстве супругов. (1903). *Волынь*, 23 (29 января), 2.
- Проект раздельного жительства. (1899). *Киевлянин*, 336 (5 декабря), 3.
- Реклама. Оружие. (1912). *Киевлянин*, 296 (25 октября), 6.
- Романтическая драма. (1907). *Киевлянин*, 12 (12 января), 3.
- Романтическая история. (1903). *Киевлянин*, 219 (10 августа), 4.
- Романтические дела. (1897). *Волынь*, 49 (2 марта), 2.
- Свирепый муж. (1907). *Киевлянин*, 66 (7 марта), 3.
- Семейная драма. (1901). *Киевлянин*, 278 (8 октября), 4.
- Семейная драма. (1910). *Киевлянин*, 129 (11 мая), 3.
- Сингаївська, І. & Лукаш, Ю.** (2021). Психологічна допомога при вирішенні подружніх конфліктів. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 1 (61), 251–257.
- Собко, Г. М.** (2019). Сімейно-побутове насильство як кримінологічна проблема. *Південноукраїнський правничий часопис*, 3, 85–88.
- Супружеская расправа. (1904). *Киевлянин*, 17 (17 января), 3.
- Троеженец. (1904). *Киевлянин*, 2 (2 января), 4.
- У Києві. Самовбивство. (1906). *Рада*, 53 (15 листопада), 3.
- Убийство из ревности. (1902). *Киевлянин*, 208 (30 июля), 3.

- Убийство из ревности. (1904). *Киевлянин*, 76 (16 марта), 4.
 Убийство мужа. (1903). *Киевлянин*, 173 (25 июня), 4.
 Убийство мужа-истязателя. (1903). *Киевлянин*, 181 (3 июля), 4.
 Убийство тещи и покушение на убийство жены. (1911). *Киевлянин*, 66 (7 марта), 5.

References:

- Vasylichenko, O. M.** (2016). Suchasni pidhody do doslidzhennia simyi u psyholohii [Modern approaches to family research in psychology]. *Pravnychyi visnyk Universytetu "KROK"*, 24, 221–228. [in Ukrainian].
- Holovkin, B.M.** (2000). Shchodo poniattia simeino-pobutovyh nasylnytskykh zlochyniv [Regarding the concept of domestic violence crimes]. *Problemy zakonnosti*, 44, 181–187. [in Ukrainian].
- Dvoezhonets [Bigamist]. (1904). *Kievlianin*, 101 (12 aprelia), 3. [in Russian].
- Dvoezhonstvo [Bigamy]. (1898). *Kievlianin*, 55 (24 fevralia), 4. [in Russian].
- Dvoezhonstvo [Bigamy]. (1908). *Kievlianin*, 282 (11 oktiabria), 4. [in Russian].
- Dvoezhonstvo sredi evreev [Bigamy among Jews]. (1910). *Kievlianin*, 354 (23 dekabria), 4. [in Russian].
- Dvumuzhnitsa [Female bigamist] (1911). *Kievlianin*, 324 (23 noiabria), 3. [in Russian].
- Delo studenta A. I. Rafalovskogo [Case of student A. I. Rafalovsky]. (1908). *Kievlianin*, 97 (6 aprelia), 4. [in Russian].
- Delo studenta A. I. Rafalovskogo [Case of student A. I. Rafalovsky]. (1909). *Kievlianin*, 51 (20 fevralia), 4. [in Russian].
- Dnevnik pechati [Press diary]. (1896). *Volyn*, 67 (21 marta), 3. [in Russian].
- Zhenoubiistvo [Femicide]. (1901). *Kievlianin*, 314 (13 noiabria), 4. [in Russian].
- Zhenoubiistvo [Femicide]. (1902). *Kievlianin*, 201 (23 iulia), 4. [in Russian].
- Zhenoubiistvo [Femicide]. (1904). *Kievlianin*, 21 (21 ianvaria), 4. [in Russian].
- Zhenoubiistvo [Femicide]. (1908). *Kievlianin*, 33 (2 fevralia), 4. [in Russian].
- Zhenoubiitsa [Wife killer]. (1907). *Kievlianin*, 254 (14 sentiabria), 3. [in Russian].
- Zhenskaia duel [Women's duel]. (1912). *Kievlianin*, 71 (11 marta), 6. [in Russian].
- Zashchita zhon ot istiazanii [Protecting wives from torture]. (1910). *Kievlianin*, 341 (10 dekabria), 5. [in Russian].
- Zolotaia svadba [Golden wedding]. (1901). *Kievlianin*, 277 (7 oktiabria), 3. [in Russian].
- Zverskaia rasprava [Brutal massacre]. (1896). *Volyn*, 98 (1 maia), 3. [in Russian].
- K delu A. Rafalovskogo [On the case of A. Rafalovsky]. (1909a). *Kievlianin*, 59 (28 fevralia), 3. [in Russian].
- K delu A. Rafalovskogo [On the case of A. Rafalovsky]. (1909b). *Kievlianin*, 65 (6 marta), 3. [in Russian].
- K delu A. Rafalovskogo [On the case of A. Rafalovsky]. (1909c). *Kievlianin*, 130 (12 maia), 4. [in Russian].
- K ubiistvu Rafalovskoi [To the murder of Rafalovskaia]. (1907). *Kievlianin*, 255 (15 sentiabria), 3. [in Russian].
- Korrespondentsii. Novogradvolynsk [Correspondence. Novogradvolynsk]. (1897). *Volyn*, 44 (25 fevralia), 4. [in Russian].
- Krugla, T. O.** (2017). Simeinyi konflikt: prychny vynyknennia, poperedzhennia, vrehulivannia [Family conflict: causes, prevention, settlement]. *Medsestrynsto*, 4, 71–74. [in Ukrainian].
- Krugliak, M. E.** (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiyskoyi Ukrainy druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st.* [Life and everyday life of the students of the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]: monohrafiia. Zhytomyr: Volyn, 464 s. [in Ukrainian].

Makarov, A. (2018). *Bedy, iazvy i poroki starogo Kieva* [Troubles, plagues and vices of old Kyiv]. Kiev: Skai Hors, 336 s. [in Russian].

Marchuk, I. (2023). Iakym buvae nasylstvo v Ukraini ta shcho do niho pryzvodyt [What is domestic violence in Ukraine and what leads to it]. Retrieved from <https://suspilne.media/497800-akim-buvae-domasne-nasilstvo-v-ukraini-ta-so-do-nogo-pryzvodyt/> [in Ukrainian].

Mery dlia borby s nezakonnym sozhitelstvom [Measures to combat illegal cohabitation]. (1899). *Volyn*, 65 (16 iulija), 1. [in Russian].

Mestnaia hronika [Local news]. (1895). *Volyn*, 22 (2 fevralia), 3. [in Russian].

Mestnaia hronika. Ubiistvo [Local news. Murder]. (1896). *Volyn*, 136 (21 iunija), 2. [in Russian].

Mestnaia hronika. Ubiistvo na romanticheskoi podkladke [Local news. Murder on a romantic basis]. (1896). *Volyn*, 240 (3 noiabria), 3. [in Russian].

Muzheubiistvo [Husbandicide]. (1902). *Kievlianin*, 359 (30 dekabria), 4. [in Russian].

Muzheubiistvo [Husbandicide]. (1903). *Kievlianin*, 19 (19 ianvaria), 3. [in Russian].

Naruszenie supruzheskoi vernosti [Adultery]. (1898). *Volyn*, 30 (7 fevralia), 4. [in Russian].

Oblitie sernoi kislotoi [Dousing with sulfuric acid]. (1906). *Kievlianin*, 329 (28 noiabria), 4. [in Russian].

Oblitie sernoi kislotoi [Dousing with sulfuric acid]. (1909). *Kievlianin*, 24 (24 ianvaria), 4. [in Russian].

Oblitie sernoi kislotoi [Dousing with sulfuric acid]. (1910). *Kievlianin*, 305 (4 noiabria), 3. [in Russian].

Obyavleniia. Brakorazvodnye dela [Ads. Divorce cases]. (1909). *Volyn*, 100 (14 aprelija), 1. [in Russian].

Obyavleniia. Brakorazvodnye dela vedu spetsialno [Ads. I handle divorce cases specifically]. (1908). *Volyn*, 20 (20 dekabria), 1. [in Russian].

Otkushennoe uho. [Bitten off ear]. (1908). *Kievlianin*, 331 (29 noiabria), 3. [in Russian].

Pavliuk, M. M. & Arkhynenko, N. M. (2018). Osoblyvosti podruznhih konfliktiv ta yih naslidky [Peculiarities of marital conflicts and their consequences]. *Aktualni problemy psyhologhii* (Vol. 11, Issue 18), 209–226. [in Ukrainian].

Perevod v tiumru [Transfer to prison]. (1909). *Kievlianin*, 54 (23 fevralia), 3. [in Russian].

Plody pianstva [The results of drunkenness]. (1907). *Kievlianin*, 93 (3 aprelija), 4. [in Russian].

Po Ukraini. Batko j dochka [Across Ukraine. Father and daughter]. (1908). *Rada*, 259 (12 noiabria (24 hrudnia)), 3. [in Ukrainian].

Po Ukraini. Drama v simyi [Across Ukraine. Drama in the family]. (1908). *Rada*, 116 (20 maia (2 lypnia)), 2. [in Ukrainian].

Po Ukraini. Nova drama v Odesi [Across Ukraine. New drama in Odessa]. (1908). *Rada*, 284 (13 dekabria (26 hrudnia)), 3. [in Ukrainian].

Po Ukraini. Strashna drama [Across Ukraine. Terrible drama]. (1908). *Rada*, 217 (23 sentiabria (6 lystopada)), 3. [in Ukrainian].

Po Ukraini. Zhinka vbyla cholovika [Across Ukraine. The wife killed the husband]. (1908). *Rada*, 143 (22 iunija (5 lypnia)), 2. [in Ukrainian].

Podzhog muzha zhenoj [Arson of husband by wife]. (1902). *Kievlianin*, 273 (3 oktiabria), 4. [in Russian].

Pokushenie na samoubiistvo [Attempted suicide]. (1908a). *Kievlianin*, 72 (12 marta), 3. [in Russian].

Pokushenie na samoubiistvo [Attempted suicide]. (1908b). *Kievlianin*, 136 (17 maia), 3. [in Russian].

- Pokushenie na ubiistvo zheny [Attempted murder of wife]. (1907). *Kievlianin*, 225 (16 avgusta), 3. [in Russian].
- Pokushenie na ubiistvo zheny i tioshchi [Attempted murder of wife and mother-in-law]. (1910). *Kievlianin*, 273 (3 oktiabria), 4. [in Russian].
- Pokushenie na zhenoubiistvo [Attempted femicide]. (1901). *Kievlianin*, 272 (2 oktiabria), 3. [in Russian].
- Prigovor po delu studenta Rafalovskogo [The verdict in the case of student Rafalovsky]. (1909). *Kievlianin*, 53 (22 fevralia), 4. [in Russian].
- Prodazha nevest [Brides for sale]. (1904). *Kievlianin*, 25 (25 ianvaria), 5. [in Russian].
- Prodazha syna [Selling a son]. (1898). *Kievlianin*, 154 (6 iiunia), 3. [in Russian].
- Prodazha zheny [Sale of wife]. (1903). *Kievlianin*, 286 (16 oktiabria), 5. [in Russian].
- Prodazha zheny [Sale of wife]. (1907). *Kievlianin*, 162 (13 iiunia), 5. [in Russian].
- Proekt zakona o razdelnom zhitelstve suprugov [Draft law on the separation of spouses]. (1903). *Volyn*, 23 (29 ianvaria), 2. [in Russian].
- Proekt razdelnogo zhitelstva [Separation project]. (1899). *Kievlianin*, 336 (5 dekabria), 3. [in Russian].
- Reklama. Oruzhie [Advertising. Weapon]. (1912). *Kievlianin*, 296 (25 oktiabria), 6. [in Russian].
- Romanticheskaia drama [Romantic drama]. (1907). *Kievlianin*, 12 (12 ianvaria), 3. [in Russian].
- Romanticheskaia istoriia [Romantic story]. (1903). *Kievlianin*, 219 (10 avgusta), 4. [in Russian].
- Romanticheskie dela [Romantic affairs]. (1897). *Volyn*, 49 (2 marta), 2. [in Russian].
- Svirepyi muzh [Fierce husband]. (1907). *Kievlianin*, 66 (7 marta), 3. [in Russian].
- Semeinaia drama [Family drama]. (1901). *Kievlianin*, 278 (8 oktiabria), 4. [in Russian].
- Semeinaia drama [Family drama]. (1910). *Kievlianin*, 129 (11 maia), 3. [in Russian].
- Synhayivska, I. & Lukashm Iu.** (2021). Psyholohichna dopomoha pry vyrishenni podruznhih konfliktiv [Psychological help in resolving marital conflicts]. *Vcheni zapysky Universytetu "KROK"*, 1 (61), 251–257. [in Ukrainian].
- Soiko, H. M.** (2019). Simeino-pobutove nasytstvo iak kryminolohichna problema [Domestic violence as a criminological problem]. *Pivdenoukrayinskyi pravnychi chasopys*, 3, 85–88. [in Ukrainian].
- Supruzheskaia rasprava [Spousal violence]. (1904). *Kievlianin*, 17 (17 ianvaria), 3. [in Russian].
- Troezhonets [Trigenus]. (1904). *Kievlianin*, 2 (2 ianvaria), 4. [in Russian].
- U Kyivi. Samovybystvo [In Kyiv. Suicide]. (1906). *Rada*, 53 (15 lystopada), 3. [in Ukrainian].
- Ubiistvo iz revnosti [Killing out of jealousy]. (1902). *Kievlianin*, 208 (30 iiulia), 3. [in Russian].
- Ubiistvo iz revnosti [Killing out of jealousy]. (1904). *Kievlianin*, 76 (16 marta), 4. [in Russian].
- Ubiistvo muzha [Murder of husband]. (1903). *Kievlianin*, 173 (25 iiunia), 4. [in Russian].
- Ubiistvo muzha-istiazatelia [Murder of the torturer husband]. (1903). *Kievlianin*, 181 (3 iiulia), 4. [in Russian].
- Ubiistvo tioshchi i pokushenie na ubiistvo zheny [Murder of mother-in-law and attempted murder of wife]. (1911). *Kievlianin*, 66 (7 marta), 5. [in Russian].

Отримано: 03.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.136-146
УДК 94(430)=(411.16)«1942/1943»:930.25

ТРУСЬКО Богдан – аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (souldgems@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1608-9292>

TRUSKO Bogdan – PhD-student of the Department of World History, Oles Honchar Dniprovsky National University, 72 Gagarin Avenue, Dnipro, index 49000, Ukraine (souldgems@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Трусцько, Б. (2023). Стосунки вахманів з євреями у таборі смерті Белжець: за архівними матеріалами СБУ. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 136–146.

СТОСУНКИ ВАХМАНІВ З ЄВРЕЯМИ У ТАБОРІ СМЕРТІ БЕЛЖЕЦЬ: ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ СБУ

Анотація. *Мета статті* – дослідити відносини між вахманами та євреями, що опинилися у таборі смерті Белжець, в прямому, або опосередкованому вигляді: під час створення цього табору, у період його основного функціонування та на момент ліквідації цієї структури, за допомогою матеріалів що містяться в галузевих архівах СБУ. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та об'єктивності, індукції і дедукції. Використаними методами слід вважати метод аналізу, а також частково: хронологічний, географічний та історико-генетичний метод. **Наукова новизна** результатів дослідження обумовлена фактом недостатнього вивчення проблеми у попередній період, а також запровадженням до наукового обігу та опрацюванням автором статті комплексу маловідомих архівних матеріалів. **Висновки.** У таборі смерті Белжець був задіяний налагоджений механізм знищення, в якому вахмани, та капо приймали пряму участь, на всіх його етапах. Капо, та робітники з бригад, давали змогу керівництву табору замінювати рядових вахманів на деяких етапах знищення в'язнів, причиною чого був конфлікт інтересів. Існували різні способи вбивства євреїв: шляхом розстрілів, застосуванням газів, фізичного побиття. Розглядаючи євреїв в якості робітників, ми з'ясували, що вони не були однорідною категорією, розділяючись за статтю – на чоловічі та жіночі бригади, за професійною спрямованістю – на робітників бригад та вузько кваліфікованих робітників, за соціальним прошарком – на рядових робітників і «старших» в вигляді капо та оберкапо. Відносини між вахманами та євреями мали виключно «функціональний» характер. У справах згадується лише одна спроба спільної акції вахманів та в'язнів проти німецької адміністрації, що закінчилася невдачею. Наслідком чого був трагічний кінець робітничої бригади, що міг послугувати прикладом і, можливо, однією із причин повстання у таборі смерті Собібор. Найбільшою проблемою вивчення питання на основі архівних справ залишаються статистичні напрями дослідження та хронологія подій, бо свідчення дають лише приблизні дати, дані про кількість робітників та вбитих.

Перспективи подальших досліджень можливі за рахунок розширення джерельної бази шляхом залучення нових архівних справ, а також завдяки методу порівняльного аналізу різних таборів смерті та міждисциплінарного підходу у вивченні психологічних портретів охоронців і в'язнів-робітників.

Ключові слова: вахмани, євреї, табір смерті Белжець, душогубка, капо, майстерні, німецький персонал.

THE RELATIONSHIP OF THE VAKHMAN STAFF WITH THE JEWS IN THE BELZEC EXTERMINATION CAMP: ACCORDING TO ARCHIVE MATERIALS OF THE SSU

Abstract. *The purpose of the article is to investigate the relationship between the Vakhman staff and Jews who ended up in the Belzec extermination camp, directly or indirectly: during the creation of this camp, during its main functioning, and at the time of the liquidation of this structure, using materials contained in branch archives of the SSU. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity and objectivity, induction, and deduction. The methods used should be considered the method of analysis and partially the chronological, geographical, and historical-genetic methods. The scientific novelty of the research results is attributable to the insufficient study of the problem in the previous period and to the introduction into scientific circulation and processing by the article's author of a complex of little-known archival materials. Conclusions.* *In the Belzec extermination camp, an established mechanism of execution was involved, in which the Vakhman staff and kapos took a direct part in all its stages. Kapos and workers from the brigades allowed the camp management to replace ordinary Vakhmans at some stages of the destruction of prisoners, the reason for which was a conflict of interests. There were different ways of killing Jews: by shooting, gassing, and physical beating. Considering the Jews as workers, we found out that they were not a homogeneous category, divided by gender – into men's and women's teams, by professional orientation – into team workers and narrowly qualified workers, by social stratum – into ordinary workers and «seniors» in the form of kapo and oberkapo. Relations between the Vakhmans and the Jews had an exclusively «functional» character. The files mentioned only one attempt at a joint action by the Vakhman staff and the prisoners against the German administration, which ended in failure. The result was the tragic end of the labor brigade, which could serve as an example and perhaps one of the reasons for the uprising in the Sobibor extermination camp. The biggest problem of studying the issue based on the archival files remains the statistical research directions and the event chronology because the evidence gives only approximate dates and data on the number of workers and those killed. Prospects for further research are possible due to the expansion of the source base by attracting new archival cases, as well as due to the method of comparative analysis of various extermination camps and an interdisciplinary approach in the study of psychological portraits of guards and prisoner-workers.*

Key words: Vakhmans, Jews, Belzec extermination camp, gas wagon, kapo, workshops, German personnel.

Постановка проблеми. На сьогодні ми ще маємо велику кількість запитань стосовно такого явища як табори смерті, отож, залучення маловідомих джерел очевидно може розширити наш погляд на проблему. Одним малодосліджених аспектів проблеми є стосунки в'язнів-євреїв та вахманів – охорон-

ців таборів смерті, набраних, як правило, з числа радянських військовополонених (Кувалек, 2014, с. 81). Дана стаття є спробою проаналізувати такий аспект на прикладі одного з таборів смерті – Белжець. Актуальність статті зумовлюється затребуваністю теми та фактом слабого вивчення відповідної джерельної бази, насамперед архівних матеріалів. Аналіз ускладнено через те, що жертв табору Белжець, які вижили, не залишилось. Єдиними свідками, які залишились, були вахмани, безпосередні виконавці Голокосту, судові процеси у справах яких відбувалися у повоєнний час здебільшого в СРСР. Як наслідок, формувалися слідчі і судові справи, велика частина яких зберігаються в архівах СБУ.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основним джерелом даної роботи є архівно-слідчі справи галузевих архівів СБУ, що містять матеріали допитів та показань свідків, трофейні документи, пресу, звернення від установ й суспільних організацій.

Архівні справи можна розділити на створені у 1950-х та 1960-х – 1980-х рр. Різниця між ними полягає в обсягах: перші ставили за мету довести лише факт злочину. Пізніше ж слідство переглядало старі справи або відкривало нові за іншими обставинами, такими, наприклад, як злочинна діяльність, що не фігурувала у попередніх обвинуваченнях (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 1, спр. 44, арк. 3). Слідчих цікавили такі питання: тренування у Травніках, участь в Голокості, охорона у концтаборах та інших об'єктах на нацистських територіях, каральні акції проти партизан і місцевого населення (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 8, спр. 44, арк. 20). У даній роботі використано здебільшого архівні справи що зберігаються в дніпровському галузевому архіві СБУ проте використано справи і з інших областей.

Історіографія проблеми представлена рядом праць, переважно закордонних дослідників. Насамперед слід назвати роботу К. Браунінга «Ordinary Men», в якій представлені біографії та повсякдення нацистських злочинців (Браунінг, 2001, с. XVIII). Варта уваги книга К. Вебба «The Belzec Death Camp: History, Biographies, Remembrance», автор якої вивчив робочі єврейські бригади при таборі, звернувши водночас увагу на вахманів: склав списки тих, хто міг служити в таборі (Вебб, 2016, с. 372). Важливою є робота О'Ніла «Belzec: Stepping Stone to Genocide», в якій констатовано обов'язки, що виконувались євреями в таборі, та розкрито систему використання в'язнів німецькою адміністрацією (О'Ніл, 2016, с. 59–60). Центральною працею для вивчення табору по праву і досі залишається монографія Р. Кувалека «Табір смерті у Белжець»: автор у цілому висвітлив повсякденне життя в таборі, хоча, на наш погляд, відносини вахманів та євреїв-в'язнів потребують більш повного і деталізованого вивчення (Кувалек, 2014, с. 82).

Отож, **метою дослідження** є вивчення, на основі архівних документів, долі євреїв табору смерті Белжець та їх взаємодії з вахманами-охоронцями. Ми розглянемо євреїв як жертв масового знищення у таборі, як допоміж-

ний інструмент у винищенні інших, а також роль робітничих команд євреїв-в'язнів у створенні та функціонуванні табору, стосунки між ними та вахманами. Відзначимо, що дана робота є лише першим кроком у вивченні проблеми у більш широкому контексті, адже результати нашого дослідження цілком імовірно можна буде екстраполювати на інші табори смерті.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце усіх справ посідали покази про винищення євреїв. Згідно з ними, цей процес не був статичним. Так, І. Сидорчук згадував, що спочатку євреїв до табору привозили для знищення на автомашинах, а лише потім ешелонами (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 1, спр. 12406, арк. 98). Це було пов'язано з тим, що на перших етапах існування табору ще не було налагодженої системи вбивства великої кількості новоприбулих (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 1, спр. 12406, арк. 98). Р. Кувалек, використовуючи покази Й. Обергаузера, та К. Франца вказує, що причиною невеликої кількості вбивств на початку існування табору були випробування різних типів газів (Кувалек, 2014, с. 133).

Також вахмани свідчили, що в якийсь момент винищення набуло системного характеру, на це вказує структура команди, яку використовували у цьому процесі. Усього було задіяно 5 загонів. Перша група, з капо, деяких вахманів та німецького персоналу, оточувала вагони та виганяла з них майбутніх жертв. Другий загін контролював роздягальню, де у новоприбулих забирали цінності. Третій загін охороняв дрововий прохід до душоубки. Четвертий загін, із капо та німецького персоналу, гнав приречених по дрововому проходу. І нарешті, п'ятий загін повинен був затягувати приречених до душоубки (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 31, т. 6, спр. 46, арк. 47). Як і в інших таборах смерті, винищення основної кількості «приречених» відбувалось у газових камерах (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 1, спр. 12406, арк. 98). Окремо існував загін з в'язнів, що займався виключно вивантаженням з вагонів – «бахонсфкомандо», проте в використаних справах вони не згадуються (Кувалек, 2014, с. 153).

Відносно поетапності даного процесу, то спочатку відбувались інструктаж та розподіл вахманів по місцях. Потім капо розповідали майбутнім жертвам, що ті поїдуть до України на «роботи», після чого ешелони вивантажувались, а приречених заганяли на «санобробку» в газові камери. Капо працювали перекладачами на ідиш, розповідаючи ту версію, що вказували німці (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 11, спр. 46, арк. 38). На думку німецького персоналу, присутність своїх братів по крові заспокоювала прибулих (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, т. 11, спр. 46, арк. 44). Наступним етапом було ведення приречених у роздягальні, де капо та молоді командири роздягали приречених та гнали їх у напрямку газових камер. Перед камерами вахмани стояли колом, не даючи нікому змоги вирватись (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 31, т. 11, спр. 46, арк. 84, 85).

Згідно з архівними даними, вахмани на початку функціонування табору замінювали капо, та робітників на всіх етапах вивантаження, проте через постійні крадіжки майна прибулих, які обмінювались охоронцями на харчі,

випивку та послуги жінок, їх відлучили від окремих етапів процесу знищення – «каждый вахман стремился попать поближе к толпе обреченных, или в самую толпу, где можно было чем либо поживиться» (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 3, арк. 383). Проте не слід відкидати можливість того, що такі свідчення самих вахманів могли використовуватись ними для пом'якшення власної провини. Попри згадане вище, деякі з обернвахманів мали можливість і далі виконувати свої старі обов'язки. Так, відомо про О. Лазаренка, що мав безпосередній доступ до роздягальні і вагонів з приреченими (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 7, арк. 225).

Головними інструментами насилля капо та німців були гумові кийки та батоги (О'Ніл, 2016, с. 60). Про це свідчать і наші джерела (АХОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 21497, т. 1, арк. 42). Однією з проблем вивчення даного табору є кількість знищених у ньому (Кувалек, 2014, с. 13). Дані архівних справ стосовно щоденної кількості жертв теж неоднозначні: за ними, ця цифра на добу становила від 3 до 40 тисяч чоловік (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 6, арк. 6). Р. Кувалек, зокрема, зазначає, що теоретично в день можна було знищити від 4 до 5 тисяч чоловік, тому кількість у 40 тисяч видається фантастичною (Кувалек, 2014, с. 138–140). Залишається відкритим питання, чому свідки намагались завищували реальні цифри вбитих. Можливо, це пов'язано з відсутністю реальної можливості їх підрахувати.

Більшість тих, хто прибував, в той же день знищували. Якщо з'являвся великий ешелон, то людей затримували на ніч у вагонах, а вбивали вже наступного дня. Аналогічна ситуація була з ешелонами, що приїжджали увечері. Іноді період між прибуттям ешелонів з приреченими міг складати 5–6 днів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 6, арк. 131, 82).

Потік новоприбулих також не був однорідним. Найбільшим він був влітку та восени 1942 р., найменшим, від 50–100 чоловік в ешелоні до повної їх відсутності, – узимку 1942/1943 р. (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 5, арк. 344–348; АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 12406, т. 2, арк. 154). Нез'ясованою є і точна загальна кількість вбитих євреїв. Слід зауважити, що євреї не були єдиною категорією для знищення. М. Мартинюк, зокрема, згадує, що у таборі містилися в'язні різних національностей, хоча більшість складала саме євреї (АХОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 21497, арк. 21).

Також існувала пересувна душоубка, механізм і зовнішній вигляд якої докладно описав місцевий житель В. Черняк, що працював слюсарем у м. Томашов (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 7, арк. 177, 178). Згідно зі свідченнями вахманів, вона використовувалася для винищення працівників: раз на тиждень проводилось опитування, хто виявляв бажання полкуватися в м. Томашов, садили в цей прилад, а після загибелі ховали за межами табору (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 4, арк. 209). Таке знищення мало свою діявольську логіку: робітники були небажаними свідками, але винищення їх у таборі природно б викликало недовіру до адміністрації і спроби втечі. Проте є свідчення і про інший спосіб вбивства, відповідно до яких недієздатних в'язнів

з бригад заганяли до душогубок у перервах між прибуттям ешелонів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 2, арк. 246). Друга версія ставить під сумнів першу, конспіративну, хоча цілком має право на життя, якщо врахувати, що для першого способу потрібен час, паливо і декілька вільних працівників табору.

Ще одним способом вбивства були розстріли. Так, згадується, що під час вивантаження обрані німецьким офіцером 3–4 вахмани здійснювали розстріли у тих випадках, коли кількість прибулих в'язнів була занадто великою для швидкої страти за допомогою газових камер. Одна група вахманів могла винищити до 500 чоловік за день, проте пізніше більшість з них свідчили, що не підраховували кількість вбитих, бо це стало для них звичайною справою (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 2, арк. 18; т. 3, арк. 102). Іншою причиною розстрілів могла бути навпаки незначна кількість приречених. Так, улітку 1942 р. прибуло 450 євреїв і їх розстріляли, бо використання душогубок було визнано нерентабельним (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 2, арк. 79; т. 3, арк. 6).

Також жертвами розстрілів могли стати хворі та старі в'язні, які не могли самостійно дістатись до душогубок. Отож, їх забирала робоча команда з євреїв і відводила до ям, маскуючи це під надання медичної допомоги. Можливо, йшлося про «лазарет» – місце, де під виглядом медичної допомоги винищували хворих (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 5528, т. 2, арк. 24, 83). Також дострілювали тих, хто після удушення проявляв ознаки життя. Зазвичай це були діти (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 3, арк. 190, 197). За свідченнями місцевих жителів, розстрілювались і втікачі з транспорту, що курсував до табору (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 4, арк. 273). Розстрілювали й ослаблених від непомірної праці та хворіб в'язнів-євреїв з робочої бригади: інші робітники відносили їх на ношах до місця страти (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 4, арк. 87–89). Вахмани згадували окремі випадки розстрілів груп робітників табору. Так, І. Козловський засвідчував, що наприкінці 1942 р. була розстріляна група з 10 робітників, які були надзвичайно виснажені на земляних роботах (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 12406, т. 1, арк. 121).

Окрім згаданих методів вбивства, практикувалося побиття членів робочих бригад, що часто також приводило до летального кінця. Фактично не було жодного допиту, на яких вахмани не згадували б Шмідта як ініціатора та виконавця таких побоїв (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 11, арк. 253, 334; спр. 41, т. 19, арк. 93, 40; спр. 53, т. 11, арк. 75, 237). Можливо це було пов'язано з намаганням перекласти на когось частину провини.

Відкритим залишається питання про використання електричного струму для масових вбивств. Один з дослідників цієї теми, К. Матогно, зазначив, що не має достатніх доказів масового використання цього способу вбивства (Матогно, 2016, с. 41–43). Усі свідчення про цей спосіб вбивства належали місцевим мешканцям. Зокрема, М. Марія свідчила, ніби чула від вахманів, що винищення відбувалось за допомогою металевого кола та рідини всередині, куди зганяли приречених. Проте, такі масові страти переважували стару електростанцію. Крім того, сморід від спалених тіл хвилював нові партії при-

речених, тому від такого способу страт вирішили відмовитись (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 1, арк. 418). Інший свідок, Д. Натинкін, теж чув від охоронців про використання електрики для вбивства в'язнів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 17, арк. 281).

Іншим аспектом, який маємо розглянути в цій статті, є капо, та в'язні з робочих бригад. Обидві категорії набирались з новоприбулих в'язнів чи приречених (О'Ніл, 2016, с. 59). Одними з перших було декілька десятків євреїв із м. Любеч, яких відправили на будівництво бараків для майбутнього табору, а після винищили у газовій камері (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 22, арк. 32). Також в якості робітників привозили євреїв з м. Кракова та Тарнова (Кувалек, 2014, с. 53).

На основі свідчень І. Волошина можна стверджувати, що практика використання робітників з євреїв з'явилась набагато раніше, ніж сам табір смерті. Вахман, згадував, що перші ешелони з євреями почали прибувати навесні 1942 р. та використовувались для риття ям та розбудови табору. Коли на початку літа 1942 р. табір був готовий, і саме тоді, за словами свідка, відбулося масове винищення робітників (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 12406, т. 3, арк. 234). І тоді ж робоча бригада стала одним з допоміжних механізмів у винищенні приречених (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 4, арк. 139).

Важливим питанням, є кількість членів робочої бригади, та капо. Наприклад, після березня 1943 р. у її таборі було ніби було 50–100 робітників, разом з капо або трохи більше (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 4, арк. 276). Відповідно до інших свідчень, робоча група нараховувала 300–400 чоловік, можливо у моменти найбільш інтенсивної роботи (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 6, арк. 5). Цілком імовірно, що таку різницю можна пояснити суб'єктивним розумінням свідками самого поняття «капо», та «бригадир»: одні враховували звичайних робітників та капо, інші – усіх в'язнів табору, яких залучали до різних специфічних видів робіт, тобто «спеціалістів». Підтвердження цьому можна знайти у свідченнях вахмана П. Тельмана, який, вказуючи чисельність робочої групи у 30–40 чоловік, відзначав факт постійної ротації її членів, спричиненої швидким їх фізичним виснаженням (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 2, арк. 243).

Завданням робітників було: риття ям та ліквідація тіл вбитих, сортування майна, розбудова табору, ремонт доріг, якими доставляли приречених, вирубка лісу для маскуванню, заготівля дров для обігріву німецької комендатури і кухні (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 4, арк. 79–81). Робоча група складалася з окремих бригад, так відомо про «вальдкомандо» групу з в'язнів що займалася роботами в лісі, маскуванням табору гілками. Існували також зондеркоманди що прибирали та обробляли групи (Кувалек, 2014, с. 153). Цим займалися попарно, витягаючи тіла з душогубок та видираючи золоті коронки (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 4, арк. 276). У різні періоди функціонування табору утилізацію трупів здійснювали у різний спосіб: від початку існування табору і до кінця осені 1942 р. тіла вбитих закопували, від зими 1942/1943 до зими

1943 рр. тіла спалювали на рельсових настилах (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 4, арк. 276; т. 5, арк. 210). Варто відзначити, що чорні роботи не обов'язково виконувались євреями, інколи до них підключали й вахманів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 2, арк. 168–171). Частими були конвої робітників до лісу у супроводі декількох вахманів для роботи з деревиною (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 21, арк. 274). Робочі бригади ділились на чоловічі і жіночі і знаходились по різні сторони табору. Між ними розташовувалась майстерня та газова камера. Завдання жіночої команди полягало у прибиранні та фасуванні одягу приречених, а також обслуговуванні німецького персоналу, чоловічої описано вище (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 1, арк. 142).

Питання відкрите щодо терміну «старші», що зустрічалося в архівних справах для позначення євреїв, які керували та стежили за роботою інших в'язнів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 1, арк. 54). Мова скоріш за все йде про капо, проте поряд з цим згадуються «старші капо» що підпорядковувались безпосередньо молодшим офіцерам табору та німецькому персоналу (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 1, арк. 54). Останні моли бути оберкапо, про існування яких у таборі згадувалось (Кувалек, 2014, с. 160–161). Підпорядкування капо німецькій адміністрації в обхід вахманів можна пояснити фактом певної недовіри до останніх, бажанням не допустити зближення цих категорій і мати додаткових інформаторів усередині табору. Більшість свідчень вказує, що керівником капо вважався групенвахман Шміт (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 2, арк. 31).

У документах справ згадуються й групи євреїв, що були задіяні на менш виснажливих роботах (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 22, арк. 100). Можна сказати, що і капо, і вахмани виконували комплексні функції (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 53, т. 4, арк. 79–81). Наприклад, до вахмана А. Мавродія, що мав досвід в чоботарській справі, приставили 9 євреїв для допомоги у ремонті одягу та взуття у будівлі депо (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 4390, т. 1, арк. 77).

У вузько-кваліфікованих робітників тобто «спеціалістів» було більше можливостей, ніж у звичайних працівників. Так, до місцевої мешканки М. Чахор підселили єврейку, яка лікувала персоналу зуби (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 8, арк. 172). Інший єврей, Герц, у супроводі вахмана відвідував м. Томашів, де підраховував харчі та розраховувався за них з місцевими мешканцями (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 9, арк. 168). Були робітники, що займались приготуванням їжі. Так, В. Поденок згадував, що представник німецької залоги, Файкс, вбив єврея, який приготував йому гусака на сніданок (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 3, арк. 50). Були і ті, що працювали перукарями (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 21, арк. 274). В цілому це дуже полегшувало роботу табору, і не лише через наявність спеціалістів, а й тому, що у будь-який час була можливість ліквідувати небажаних свідків.

Окремо в депо існували майстерні, де євреї ремонтували годинники під наглядом вахманів, а також сортувальні для золота та інших цінностей, які відбирались у жертв. Німецька адміністрація була змушена контролювати вахманів через їх звичку красти (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 4, арк. 19,

40, 429). Поряд з депо існувала майстерня металевих виробів, скоріш за все з дорогоцінних металів (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 4, арк. 429). Також часто згадується безіменний ювелір, що перебирав золоті коронки по пробах (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 4, арк. 19; 40, 429).

Зі справ відомо про облави табірних охоронців на місцевих євреїв (АЖОУ СБУ, ф. 5, спр. 12406, т. 1, 482 арк.). Згадується, наприклад, облава в місті Любеч навесні 1942 р., унаслідок якої 10 євреїв були вбиті при спробі втечі, а ще 30 відправлені до табору (АМОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 4390, арк. 18). Ще одна облава відбулась після березня 1943 р., коли полювали на євреїв-робітників, яким вдалося втекти з ешелону по дорозі до табору Белжець (АЖОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 12406 т. 1, арк. 160 зв.).

Відносини в'язнів-євреїв із вахманами складно охарактеризувати об'єктивно, адже всі відомі свідчення мають негативний характер і стосуються взаємних звинувачень вахманів-свідків у жорстокому ставленні до євреїв. Звісно, ця схема звинувачень була основою конкретних обвинувачень під час суду. Тим не менш, ясно, що жорстокість вахманів по відношенню до євреїв була критерієм відбору полонених на вахманські посади (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 21, арк. 36).

Єдиною згадуваною, в архівних справах спробою, вахманів Белжеця, налагодити спільні дії з євреями, які б не стосувались виконання спільних обов'язків, є спроба втечі, очолювана вахманом Тимошенком, або М. Горбачовим (Трусько, 2022, с. 107; Кувалек, 2014, с. 90). Через донощика, що доповів керівництву табору про плани вахманів, втечу було викрито. Базуючись на майже ідентичних свідченнях очевидців, притримуємо версії що зрадником став єврей (Трусько, 2022, с. 107). Єдине у чому свідчення очевидців не збігаються, це момент в який була створена домовленість між зрадником та вахманом, одні стверджують що це було біля бараку в таборі, інші що в лісі під час рубки дров (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 6, арк. 49; спр. 44, т. 20, арк. 299; спр. 53, т. 3, арк. 251). Другий варіант є більш імовірним, адже в цьому випадку ніхто із середини табору, окрім змовників, не міг стати свідком угоди. Відповідно до свідчень Т. Гури, зрадником був «старший», але не відомо це був капо, або оберкапо (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 18, арк. 143). Це підтверджує вище наведену думку, що між керівниками в'язнів та німецьким персоналом був зв'язок, при якому перші передавали інформацію про настрої в таборі.

Про бажання скоординувати свої дії при організації втечі свідчили й інші вахмани. В. Загребаєв, зокрема, стверджував, що існували думки про загальну втечу з табору: «Если бы заключенные совершили побег, вахманы наверника побежали бы с ними – и я бы побежал» (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 44, т. 23, арк. 105). Проте такі свідчення не є підставою довіряти їм абсолютно, адже це могло бути спробою свідків відбілити себе перед слідчими, представитись просто заручниками обставин.

Звісно, у відсутність ненависті і недовіри капо до вахманів важко повірити, враховуючи участь останніх у знущаннях та постійних масових вбивств-

вах в таборі. Слід врахувати також, що у таборі існувала мережа донощиків, котрі доповідали керівництву у розрахунку на щось натомість, тому панувала цілковита взаємна недовіра, яка природно нівелювала будь-яке бажання співпраці обох груп (Трусько, 2022, с. 108).

М. Крашевський свідчив, що під кінець існування табору кількість робочої бригади складала до 50 чоловік: поки вахмани розбирали табір, робоча бригада спалювала викопані екскаватором тіла. Вже тоді стало зрозуміло, що табір смерті припиняє своє існування. Про кінець робочої бригади свідчив вахман І. Жук: в'язнів проінформували про відправку до України, проте капо, ще пам'ятали, як таку ж версію використали й раніше, стосовно тих, кого вбивали у таборі. Тому, коли 30 робітників на товарних вагонах кудись завезли, вони відмовились виходити і їх розстріляли (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 5, арк. 253). Зауважимо, що сам свідок не приймав участь у цій акції, а лише чув про неї. Імовірно, він згадав про цей випадок з метою приховати власні злочини. Більш вірогідною була інша версія, вахмана О. Розенка. Згідно з нею, усіх робітників табору загнали до душоубки табору смерті Собібор, причому Розенко, на відміну від попереднього свідка, приймав в цьому безпосередню участь (АДОУ СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 46, т. 4, арк. 47). Друга версія пояснює можливість спільних дій вахманів і євреїв у повстанні в таборі Собібор, що відбулося пізніше ліквідації табору смерті Белжець (Михайлюк, 2017, с. 162).

Висновки. У таборі смерті Белжець існував відпрацьований механізм знищення, де капо, та робітники приймали участь на всіх його етапах. Вони замінили рядових вахманів, через крадіжки майна новоприбулих євреїв і відповідно конфлікту інтересів з німецькою верхівкою. Існувало багато способів винищення євреїв у таборі: шляхом розстрілів, застосуванням газів, через побиття. Розглядаючи євреїв як робітників табору ми виявили що ті не були однорідною структурою розділяючись: за гендером, на чоловічі та жіночі бригади, за професійною спрямованістю, на окремі бригади, та вузько-кваліфікованих працівників, за соціальним прошарком, на рядових робітників, та «старших» в вигляді капо та оберкапо. Через жорстокість, та взаємну недовіру, ми знаходимо лише одну спробу спільної взаємодії проти німецької адміністрації, що закінчилася невдачею. Як наслідок трагічний кінець робітничої бригади табору що міг послугувати прикладом і можливо однією із причин повстання у таборі смерті Собібор.

Найбільшою проблемою вивчення через архівні справи, залишаються статистика та хронологія подій бо свідчення дають лише приблизні дати, події, цифри робітників, та вбитих. Серед перспектив подальших досліджень, я б запропонував розширення джерельного кола поставленої проблеми, та створення порівняльного аналізу між різними таборами смерті, також психологічного портрету як охоронців так і робітників.

Список використаних джерел і літератури:

Михайлюк, М. В. (2017). Нацистський табір знищення Собібор. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (49), 160–166.

Кувалек, Р. (2018). *Табір смерті у Белжеці*: авториз. пер. с пол. (О. Колесник (ред. пер.)). Київ: Український центр вивчення голокосту, 304 с.

Труско, Б. О. (2022). Прояви непокори та проступки вахманів табору Белжець (за матеріалами архівних справ). *Сучасні дослідження з німецької історії*, (48), 105–110.

Архів Дніпровського обласного управління Служби Безпеки України (АДОУ СБУ).

Архів Житомирського обласного управління Служби Безпеки України (АЖОУ СБУ).

Архів Миколаївського обласного управління Служби Безпеки України (АМОУ СБУ).

Архів Хмельницького обласного управління Служби Безпеки України (АХОУ СБУ).

Browning, C. R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin books, 271 s.

Webb, C. (2016). *The Belzec Death Camp: History, Biographies, Remembrance* Stuttgart: ibidem-Verlag, 320 s.

O'Neil, R. (2008). *Belzec: Stepping Stone to Genocide*. New York: Jewishgen.Inc, 376 s.

Mattogno, C. (2004). *Belzec in Propaganda, Testimonies, Archeological Research*. Chicago: Theses & Dissertations Press, 134 s.

References:

Mykhailiuk, M. V. (2017). Natsystyskyi tabir znyshchennia Sobibor Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu [Nazi extermination camp Sobibor]. *Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (49), 160–166. [in Ukrainian].

Kuvalek, R. (2018). *Tabir smerti u Belzhetsi* [Death camp in Belzec:]. Kyiv: Ukrainyskyi tsentr vyvchennia holokostu, 304 s.

Trusko, B. O. (2022). *Proiavy nepokory ta prostupyky vakhmaniv taboru Belzhets (za materialamy arkhivnykh sprav Suchasni doslidzhennia z nimetskoï istorii* [Manifestations of Disobedience and Behavior by the Belzec Camp's Vakhmans (According to the Archive Materials)]. *Suchasni doslidzhennia z nimets'koyi istoriyi*, (48), 105–110. [in Ukrainian].

Arkhiv Dniprov's'koho oblasnoho upravlinnya Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Archive of the Dnipro Regional Directorate of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Arkhiv Zhytomyr's'koho oblasnoho upravlinnya Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Archive of Zhytomyr Regional Directorate of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Arkhiv Mykolayiv's'koho oblasnoho upravlinnya Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Archive of the Nikolaev Regional Directorate of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Arkhiv Khmel'nyts'koho oblasnoho upravlinnya Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Archive of Khmelnytskyi Regional Directorate of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Browning, C. R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin books, 271 s. [in English].

Webb, C. (2016). *The Belzec Death Camp: History, Biographies, Remembrance* Stuttgart: ibidem-Verlag, 320 s. [in English].

O'Neil, R. (2008). *Belzec: Stepping Stone to Genocide*. New York: Jewishgen.Inc, 376 s. [in English].

Mattogno, C. (2004). *Belzec in Propaganda, Testimonies, Archeological Research*. Chicago: Theses & Dissertations Press, 134 s. [in English].

Отримано: 15.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.147-179
УДК 930.1:[929.53(=411.16):930.25(477)]

ЛЕВЧЕНКО Лариса – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, індекс 54000, Україна (loralewch@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

LEVCHENKO Larysa – doctor of historical sciences, professor, professor of the History Department of the Black Sea National University named after Petro Mohyly, 68 Desantnykiv Street, 10, Mykolaiv, index 54000, Ukraine (loralewch@gmail.com)

КРАКОВСЬКИЙ Олександр – магістрант кафедри історії Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, індекс 54000, Україна (alexkrakovsky@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0004-1225-8233>

KRAKOVSKY Alexander – Master's student of the Department of History of the Black Sea National University named after Petro Mohyly, 68 Desantnykiv Street, 10, Mykolaiv, index 54000, Ukraine (alexkrakovsky@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Левченко, Л., Краковський, О. (2023). Джерела з єврейської генеалогії Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст.: історіографія. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 147–179.

ДЖЕРЕЛА З ЄВРЕЙСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ

Анотація. *Метою статті є аналіз та критика досліджень, присвячених джерелам з єврейської генеалогії Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст. Методологічною основою статті є загальноприйняті принципи історизму, об'єктивності та системності, а також методи історіографічного аналізу та синтезу, історико-генетичний, порівняльно-історичний, типологічний, історико-системний. Наукова новизна полягає у створенні історіографічної моделі, що включає аналіз умов розвитку історичної науки та діяльності істориків, які працювали в галузі єврейської історії та генеалогії. Висновки.* Архітектоніка історіографічної моделі дослідження джерел єврейської генеалогії з точки зору поділу на етапи охоплює імперський (до 1917 р.), радянський періоди та часи незалежності України. Окремим сегментом є зарубіжна історіографія (у цій праці – без поділу на періоди), орієнтована на опрацювання джерел в архівах України не лише іноземними дослідниками, а й різними інституціями. У імперський період історики не лише вивчали єврейську історію, а й опрацьовували архіви, виявляли та публікували документи. Радянська історіографія 1920-1930-х років представлена працями з історії єврейських громад окремих регіонів, дослідженнями ролі євреїв у успішно-політичних про-

цесах. Значних зусиль науковці докладали також до збирання та дослідження єврейських архівів. Антисіоністська політика уряду СРСР і переслідування євреїв у період сталінських репресій (1930-ті роки), а потім у 1950-1980-х роках унеможливили подальші дослідження єврейської історії загалом. Зі здобуттям Україною незалежності дослідження з юдаїки значно активізувалися: з'явилися статті, монографії, дисертації на різні теми, проводилися конференції, засновувалися наукові журнали та центри. Життєві потреби євреїв з України та з-за кордону спонукали людей шукати єврейське коріння в українських архівах. Активізація наукових і практичних інтересів суспільства спонукала до описування архівних документів, створення історико-генеалогічних довідників, у т. ч. із єврейської тематики. Були реалізовані масштабні видавничі проекти, а згодом розпочалося оцифрування генеалогічних джерел. Іноземні вчені також описували єврейські документи в архівах України долучилися Національний меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні, Центральний архів історії єврейського народу та Яд Вашем у Єрусалимі, FamilySearch International та інші.

Ключові слова: історіографія досліджень єврейських генеалогічних джерел, єврейські генеалогічні джерела в архівах України, єврейські генеалогічні джерела, історіографія єврейських досліджень, юдаїка в архівах України.

JEWISH GENEALOGICAL SOURCES IN DNIEPER UKRAINE AT THE END OF THE 18th – BEGINNING OF THE 20th CENTURY: A HISTORIOGRAPHY

Abstract. *This article focuses on the analysis and critique of scientific literature devoted to the sources of Jewish Genealogical Sources in Dnieper Ukraine at the end of the 18th – beginning of the 20th century. The methodological basis of the article is the generally accepted principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as the historiographical analysis and synthesis, historical-genetic, comparative-historical, typological, and other methods. The scientific novelty lies in the creation of a historiographical model which includes an analysis of the conditions for the development of historical science and the activities of historians who worked in the field of Jewish history and genealogy. Conclusions.* The architecture of the historiographical model for studying the sources of Jewish genealogy from the point of view of periodization covers the imperial (until 1917), Soviet, and Ukrainian Independence periods. A separate segment is foreign historiography (in this work – with no division into periods) focused on the study of sources in the archives of Ukraine not only by foreign researchers but also by institutions. In the im d Jewish history but also engaged archives by discovering and publishing documents. S oviet historiography of the 1920s and 1930s is represented by writings about the history of Jewish communities in certain regions and the role of Jews in social and political processes. Scholars also concentrated on collecting and researching Jewish archives. The anti-Zionist policy of the USSR government and the persecution of Jews during the Stalinist repressions (1930s) and later in the 1950s and 1980s made further research of Jewish history impossible. With the Independence of Ukraine, research on Judaica became significantly more active: articles, monographs, and theses on various topics appeared, conferences were held, and scientific journals and centres were founded. People from Ukraine and abroad searched for Jewish roots in Ukrainian archives. The activation of scientific and practical interests prompted the description of archival documents, the creation of historical and genealogical directories, including those on Jewish topics. Large-scale publishing projects were implemented, and later the digitization of genealogical

sources began. Foreign scholars also described Jewish documents in Ukrainian archives. The National Holocaust Memorial Museum in Washington, the Central Archives of the History of the Jewish People and Yad Vashem in Jerusalem, FamilySearch International, and others joined the projects of digitization and indexing of Jewish documents in the archives of Ukraine.

Key words: *historiography of studies of Jewish genealogical sources, Jewish genealogical sources in the archives of Ukraine, Jewish genealogical sources, historiography of Jewish studies, Judaica in the archives of Ukraine.*

Постановка проблеми. Не потребує доведення той факт, що в межах сучасної України станом на 1917 р. чисельність єврейського населення була чи не найбільшою в світі. Протягом ХХ ст. євреї мігрували з українських теренів до інших країв. На початку ХХІ ст. зацікавлені в створенні історії своїх родин і родів нащадки мігрантів розшукують в архівах, іноді безрезультатно, інформацію про своїх предків з України. Виникненню проблем пошуку інформації можна запобігти, не лише шляхом представлення цифрових копій метричних книг у вільному доступі на вебсайтах архівів та на інших ресурсах Інтернету, а й через якомога ширше опрацювання цих та інших джерел і доведення інформації про них до дослідників. Вагоме значення має сформована у дослідника система знань про методи систематизації та наукового описування архівних джерел. Батько американської наукової генеалогії Дональд Якобус (1887-1970) у своїй праці «Генеалогія як розвага та професія» зазначав, що професійний генеалог не лише повинен працювати в архівах і створювати власну бібліотеку джерел, а й матиме знатися на історії та культурі різних історичних періодів, національних традиціях, законах наслідування спадщини, шляхах міграції населення тощо (Jacobus, 1930, р. 39–45). У цьому контексті важливе місце посідає **історіографія дослідження** джерел єврейської генеалогії, яка здатна вказати як на самі джерела, так і на кращі практики дослідження єврейських родоводів. На жаль, на сьогодні в Україні відсутні комплексні праці, які б стосувалися аналізу історіографії досліджень архівних джерел з єврейської генеалогії.

Отже, **метою цієї статті** є аналіз та критика досліджень, присвячених джерелам з єврейської генеалогії Наддніпрянщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Архітектоніка історіографічної моделі досліджень джерел єврейської генеалогії з точки зору періодизації включає імперський (період до 1917 року), радянський періоди та часи незалежності України. Окремий сегмент складає зарубіжна історіографія (для цілєї цієї статті – без поділу на періоди), у фокусі якої перебувають опрацювання джерел в архівах України не лише зарубіжними дослідниками, а й організаціями.

Історіографія періоду до 1917 р. На перший погляд здається, що за темою єврейської генеалогії на українських теренах у складі Російської імперії до 1917 р. мало б бути виявлене широке коло виданих праць, однак це не від-

повідает дійсності. В основному до 1917 р. документи, що стали об'єктом дослідження в подальшому, тільки створювались у поточному діловодстві імперських державних установ, станових (йдеться про різні єврейські заклади, дозволені імперськими законами) та релігійних інституцій. Затребуваними генеалогічними джерелами вони стали по суті тільки після 1991 р., коли, після розпаду СРСР, з'явилися тенденції до подолання тоталітаризму в усіх сферах життя й дослідники отримали відкритий доступ до архівів. А втім, не можливо оминати праці вчених із загальної історії єврейського народу на українських теренах, які створювали підґрунтя для подальших генеалогічних досліджень.

Шлях до досліджень історії євреїв України проклали історики, які гуртувалися навколо першого друкованого єврейського органу – тижневика «Рассвет», що виходив друком в Одесі у 1860-1861 рр. – Г. Барац (1835-1922), І. Йост (1793-1860), Л. Леванда (1835-1888), В. Леванда (1840-1913) та інші.

Високого рівня наукові дослідження з єврейської історії в Російській імперії представив І. Оршанський (1846-1875) (Оршанский, 1872, 1877). С. Бершадський (1850-1896) не лише захистив дисертацію з історії євреїв Польщі та Литви, а й виявив у архівах Києва, Варшави, Санкт-Петербурга сотні документів і підготував їх до публікації (Бершадский, 1880, 1895). Публікацією архівних документів з історії єврейського етносу в Україні та Польщі XVII-XVIII ст., у т. ч. часів Богдана Хмельницького, займався також Х. Гурлянд (1843-1890). Свою роботу над виданням «До історії гонінь на євреїв» він продовжував навіть не зважаючи на широке коло обов'язків рабина Одеси, на якого його було обрано 1888 року (Гурлянд, 1887-1992).

У 1901 р. світ побачило видання «Євреї в Новоросійському краї», підготовлене Й. Лернером (1847-1907) за матеріалами архіву Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Це було чи на найперше введення до наукового обігу архівних документів XIX ст. з історії єврейства Півдня України (Лернер, 1901).

Слід відзначити внесок, справлений єврейським істориком і публіцистом С. Дубновим (1860-1941), праці якого побачили світ в Одесі наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. і досі не втратили своєї значущості. Він першим запропонував періодизацію історії євреїв Центрально-Східної Європи, виокремивши в ній такі періоди: 1) створення єврейської общини в Польщі (1096-1264 рр.); 2) зростання єврейської общини у Польщі та Литві (1264-1506 рр.); 3) золота доба єврейства у Речі Посполитій (1506-1648 рр.); 4) криза єврейської общини (1648-1772 рр.); 5) входження єврейської общини у соціально-правову систему Російської імперії (1772-1795 рр.). З огляду на тему обраного дослідження, підкреслимо той факт, що саме С. Дубнов першим серед єврейських істориків порушив питання розширення джерельної бази для вивчення історії євреїв (Дубнов, 1891, 1916, 1918, 1920, 1922, 1936, 1937).

Близько 200 наукових публікацій з історії євреїв Російської імперії, насамперед Наддніпрянської України, належить уродженцю Одеси, єврейсько-

му історик у архівісту Ю. Гессену (1871-1939). Він був членом Єврейського історико-етнографічного товариства та Товариства для наукових єврейських видань, редагував журнал «Єврейська старовина» та «Єврейську енциклопедію» (томи 1-16 вийшли друком у 1908-1913 рр.), був автором серії брошур «З історії та життя євреїв». За радянських часів Ю. Гессен мешкав у Ленінграді й присвятився роботі в архівах. Головним його здобутком стало дослідження суспільно-економічних умов життя євреїв Російської імперії та вивчення біографій євреїв-членів масонських організацій (Гессен, 1903, 1906, 1925, 1927).

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у Російській імперії група істориків започаткувала багатомне видання «Історія єврейського народу», у підготовці якого брали участь Ш. Гінзбург, М. Вишницер, П. Марек, І. Цинберг та О. Браудо, Бен-Ціон Кац та інші вчені. У томі XI висвітлена історія єврейських общин Східної Європи з XIII ст. до кінця XVIII ст., у т. ч. тих земель Речі Посполитої та Литви, звідки до України потрапила величезна кількість єврейського населення (История еврейского народа, 1914-1921).

Історіографія радянського періоду (1917-1991 рр.). Дослідник єврейських джерел в архівах України та інших пострадянських республік Ю. Меламед зазначав у своїй статті «Джерела для історії єврейських наукових і культурно-просвітницьких установ 1920-1940-х років в архівах України», що після 1917 року Київ став центром розбудови нової єврейської культури. Єврейська інтелігенція гуртувалася навколо товариства «Гарбут» і створеної ще за часів Гетьманату Павла Скоропадського Культур-Ліги, до якої належав і майбутній фундатор архівної галузі держави Ізраїль, засновник і перший директор Яд Вашем Бен-Ціон Дімур. У грудні 1923 р. була заснована Центральна єврейська бібліотека ім. М. Винчевського (Меламед, 2009, с. 229–241). При Всеукраїнській академії наук (ВУАН) діяла створена ще 1919 р. Гебраїстична історико-археографічна комісія, члени якої – Д. Бродський, Д. Вайнштейн, І. Галант, В. Іваницький та В. Рибинський – працювали над збиранням та впорядкуванням архівних матеріалів з історії євреїв України. Комісія збрала унікальну колекцію документів та видала низку наукових праць з історії іудаїзму (Збірник праць єврейської археографічної комісії, 1928-1929).

Визначну роль в збиранні єврейських джерел відіграв історик іудаїзму та єврейського народу Ілля Чериковер (1881-1943). Ще до революційних подій 1917 р. він став членом Товариства сприяння культурі серед євреїв Російської імперії, редагував біографічні статті до «Єврейської енциклопедії». Навесні 1919 р. Україну накрила хвиля єврейських погромів. І. Чериковер очолив Редакційну колегію зі збору та дослідження матеріалів, що стосувалися погромів в Україні. Свої зусилля вчений спрямував на збір документів про погроми в єврейських громадах. Соратниками І. Чериковера були його дружина Ривка Чериковер, а також Н. Штіф, Я. Лещинський, Н. Гергель та інші. Разом вони збрали величезний архів і створили картотеку на осіб, постраждалих від погромів (картотека налічувала 17 тисяч імен убитих євреїв,

містила інформацію про 1350 погромів у 750 місцях). У 1921 р. І. Чериковер покинув Україну й поїхав до Німеччини, забравши із собою архів. У 1925 р. на конференції в Берліні І. Чериковер разом із М. Ванрайхом і Н. Штіфом ініціювали заснування науково-дослідного інституту YIVO для дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. Згодом інститут розмістився у Вільно (нині – Вільнюс, Литва). У його історичному відділі працювали С. Дубнов, Ш. Гінзбург, І. Чериковер та інші вчені. Для підтримки дослідницької роботи при інституті були засновані бібліотека, архів та бібліографічний центр (Левченко, 2015, с. 26–46).

У Всенародній бібліотеці України (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) функціонував окремий єврейський підрозділ «Hebraica-Judaica», яким керував один із засновників Гебраїстичної історико-археографічної комісії ВУАН, видатний сходознавець, професор Я. Ізраєльсон (1856-1926). Учений збирав, систематизував і каталогізував рукописи і книги на мовах ідиш, іврит, ладіно і татській, працював над описом єврейських та арабо-єврейських рукописів із фондів архівів Києва. У 1926 р. до підрозділу приєднався В. Іваницький, ним основна увага приділялася опрацюванню єврейських бібліотечних фондів. У червні 1928 р. підрозділ реорганізовано на відділ і його очолив єврейський бібліограф І. Мітельман. У вересні 1929 р. задля уникнення розпорошеності єврейських бібліотечних фондів Інститут єврейської пролетарської культури ВУАН об'єднався з єврейським книжковим фондом бібліотеки, розпочалися опрацювання гебраїки-юдаїки, у т. ч. газет, відбір матеріалів з обмінно-резервних фондів. Однак, у 1936 р. змінився вектор розвитку бібліотекознавства: було запроваджене єдине для СРСР положення про бібліотечну справу, розформований Інститут єврейської пролетарської культури. На той час продовжував функціонувати лише Кабінет єврейської культури з окремою етнографічною і фольклорною секцією на чолі з М. Береговським (Історія відділу фонду юдаїки, 2023).

Початком єврейської марксистської історіографії вважається видана 1930 року «Історія громадського руху євреїв у Польщі та Росії» радянського єврейського історика Т. Гейликмана (1873-1948), який, до речі, отримав освіту в Київському університеті Св. Володимира (Гейликман, 1930). Відомо, що Т. Гейликман працював над створенням «Історії євреїв у СРСР», однак ця праця не була опублікована й нічого не відомо про її рукопис.

Гучну славу й неоднозначне сприйняття в СРСР здобули праці С. Борового (1903-1989). Він народився в Одесі, закінчив Одеське комерційне училище, юридичний факультет Одеського інституту народного господарства та одночасно Археологічний інститут. Якийсь час працював у Одеському історичному архіві, згодом – в Одеській єврейській академічній бібліотеці. Наукову кар'єру розпочав як книгознавець, опублікувавши працю «Нариси з історії єврейської книги на Україні» (1925 р.). Науковий доробок С. Борового налічує понад 200 наукових статей і книг. 1930 року він захистив дисертацію «Наукова бібліотека в сучасних умовах», викладав в Одеському інститу-

ті народного господарства. Своїми працями вчений намагався протистояти марксистській ревізії єврейської історії. 1934 року С. Боровий опублікував статтю «Євреї в Запорозькій Січі» (Боровий, 1934) на матеріалах Січового архіву. У цій статті він проаналізував зв'язки між єврейським купецтвом і запорозькими козаками, що знайшли відображення в архівних документах. Напередодні Другої світової війни в Інституті історії Академії наук СРСР С. Боровим була захищена дисертація «Нариси з історії євреїв в Україні в 16-18 ст.», частина якої була опублікована як стаття під назвою «Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування і єврейське населення України» (Боровий, 1940). У ній С. Боровий доводив, що євреї боролися за українську незалежність в лавах повсталою козацтва, причому це була менш заможна їх частина. Більш заможні брала участь у війні на боці поляків. Ця думка вченого викликала дискусії в середовищі радянських єврейських учених України й певну ворожість до С. Борового, позаяк вважалося, що історична пам'ять євреїв репрезентувала події XVII ст. як національну катастрофу. Після цього С. Боровому фактично заборонили займатися історичними дослідженнями єврейської тематики. Він уникнув арешту тільки дякуючи смерті Й. Сталіна, але повернутися до єврейських студій зміг лише в 1970-х рр., та й то опублікував лише кілька невеличких праць.

На державному рівні антисемітизм в СРСР виник наприкінці 1930-х років, а в середині 1940-х рр. кампанія по боротьбі з космополітизмом переросла в антисемітську й невдовзі перетворилася на репресії з переслідуваннями й масовими арештами. У 1948 р. (рік заснування держави Ізраїль) в СРСР було припинено діяльність Єврейського антифашистського комітету як такого, що ніби займався антирадянською пропагандою. Закрилися єврейські видавництва, у Києві, Москві та Мінську розформували організації єврейських письменників. Євреїв «вичищали» з більш-менш відповідальних державних посад, переслідувалася єврейська інтелігенція – вчені-філологи й історики, театральні діячі, кінорежисери, журналісти. На початку 1950-х рр. була сфабрикована справа лікарів («Дело врачей»), за якою проходило багато євреїв. Смерть Й. Сталіна не надто вплинула на покращання ставлення радянського уряду до євреїв. Антисемітизм дедалі розбухувався через політичну орієнтацію держави Ізраїль на Сполучені Штати, Суецьку кризу (29 жовтня – 6 листопада 1956 р.), Шестиденну війну (5-10 червня 1967 р.). Врешті СРСР дійшов до розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем. Прикро, що після колосальних втрат єврейського народу в Другу світову війну в радянському суспільстві цілеспрямовано викривлялася й замовчувалася історія Голокосту з його численними жертвами. Така ситуація тривала до розпаду СРСР. За неї не те що єврейська генеалогія, а й історичні дослідження єврейської тематики були нездійсненими.

Історіографія єврейської історії та генеалогії незалежної України.
Більшість архівних документів, що є об'єктом дослідження генеалогів, фак-

тично, стала доступною широкому загалу лише після здобуття Україною незалежності. 24 грудня 1993 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», після чого значно розширився доступ дослідників до архівів, у т. ч. до документів генеалогічного характеру та справ репресованих.

Після 1991 р. архівні документи з єврейською генеалогічною інформацією почали набувати неабиякої значущості в житті євреїв України та зарубіжних країн. Єврейські емігранти з розвинутих країн, насамперед із США та Ізраїлю, наполегливо цікавились своїм походженням. Євреї з України шукали можливість виїхати до Ізраїлю і для доведення свого єврейського походження активно розшукували документальні докази в архівах.

Отже, політика демократизації доступу до архівів і практичні потреби як українського, так і зарубіжного єврейства, спричинили «вибух» історичних і генеалогічних досліджень єврейської тематики в архівах України.

Після стану «забуття», пережитого упродовж радянських часів, генеалогія відразу досягла неймовірної популярності. Разом із цим, генеалогія досі з надзвичайними зусиллями торує шлях через терни від аматорства до науковості. А втім, за роки незалежності в Україні наукова генеалогія має чи не найкращі здобутки за весь період її існування як науки.

Дисертації за генеалогічною тематикою захищено О. Ткаченко (родина Терещенків, 1998), Т. Березовською (рід Аркасів, 2003), О. Целуйко (рід Даниловичів, 2003), Н. Барабаш (рід Білозерських, 2004), Н. Товстоляк (Тарновські, 2006), А. Задерейчук (рід Фальц-Фейнів, 2010), С. Горобець (рід Шихуцьких, 2012), С. Зимницькою (рід князів Вишневецьких, 2015), О. Тригуб (рід Туманських, 2015), В. Кіцелюк (рід Березовських, 2017), І. Кузьміною (рід Штейнгелів, 2017) та інш.

Непересічної значущості набули наукові розробки В. Томазова, який не лише 2005 року захистив дисертацію з генеалогії козацько-старшинських родів (історіографія та джерела, др. п. XVII ст. – поч. XXI ст.), а й є автором монографії, присвяченої роду Патонів, численних статей, що висвітлюють історії родів Скарамангів, Раллі, Родонакакі, Азгуріді, Маврогордато (Маврокордато), Маркевичів, Костянтиновичів, Вернадських та ін. З 2009 р. В. Томазов очолює сектор генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України. Учений є ініціатором і організатором міжнародних генеалогічних науково-практичних конференцій. 2020 року з пів його пера вийшла монографія, присвячена грекам-хіосцям на Півдні України (Томазов, 2020). А втім, у В. Томазова є праці, спеціально присвячені аналізу іудейських метричних книг, у т. ч. Київського рабинату, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (Томазов, 2002, 2004).

Особливої пошани в Україні здобули праці доктора історичних наук В. Кривошеї, присвячені генеалогії українського козацтва (Білоцерківському,

Канівському, Переяславському, Вінницькому полкам) та еліті Гетьманщини. Ще й досі єдиною, присвяченою генеалогії українського селянства, залишається докторська дисертація Ю. Легуна «Генеалогія селян Подільської губернії: джерела» (2005).

Вагомий внесок у розвиток генеалогічних досліджень в Україні своїми публікаціями справили не лише численні представники науки, а й аматори. Загальні дослідження з генеалогії сприяли актуалізації спеціальних знань – методики, методології, джерелознавчих підходів. На цьому загальному тлі достойно виглядають здобутки української єврейської генеалогії. Коло генеалогічних єврейських студій настільки широке, що для реалізації мети цього дослідження вибрано лише наукові праці, у яких йдеться про архівні джерела генеалогічного характеру. Так, низку праць представив Ю. Меламед, який описав джерела в державних архівах Волинської та Житомирської областей (Меламед, 1995, 1996, 1999).

М. Гольдштейн присвятився дослідженню матеріалів з єврейської історії в Державному архіві Полтавської області (Гольдштейн, 1998), Л. Кравцова – в Державному архіві Автономної Республіки Крим (Кравцова, 1997); Г. Михайлова та С. Модієвський – в Державному архіві Херсонської області (Михайлова, 1992, 1995, 1997; Модієвський, 1995), В. Мосяков – у Державному архіві Запорізької області (Мосяков, 1995, 1997, 1998, 1999), Л. Покидченко – в Державному архіві Сумської області (Покидченко, 1998), Т. Ченцова – в Державному архіві Дніпропетровської області (Ченцова, 1992), Л. Білоусова – в Державному архіві Одеської області (Білоусова, 2015), Г. Морозова – в Державному архіві Чернігівської області (Морозова, 2022). І. Сергієва та Й. Петровський представили науковій спільноті напрацювання за фондами пинкасів, що зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (Сергеева, 1995; Петровский, 1996). У 2012 та 2016 рр. світ побачив двотомник авторства В. Кумока та С. Воловника «Євреї Мелітополя», що викликав широкий резонанс серед громадськості. У першому томі описане життя євреїв Мелітополя від заснування міста у 1842 році, міститься список 4230 прізвищ євреїв, 1290 фотографій та архівні документи. У другому томі представлені історія та генеалогія 200 мелітопольських єврейських сімей, список 1900 прізвищ євреїв, 1730 фотографій, том містить додаток – компакт-диск із архівними документами та спогадами (Кумок, Воловник, 2012, 2016).

Достойний уваги доробок із описування джерел до єврейської генеалогії у двох книгах – «Білоцерківська юдаїка: бібліографія 1991-2016 рр., джерельна база та справи у фонді “Київське губернське правління”» та «Євреї Білої Церкви (середина XIX – початок XX ст.): просопографічний довідник» – представив дослідник із Білої Церкви Євген Чернецький (Чернецький, 2018, 2021). У передньому слові до «Білоцерківської юдаїки», що власне представляє з себе каталог справ кінця XVIII – початку XX ст. із фонду «Київське губернське правління Державного архіву Київської області», Є. Чернецький підкреслив значущість описування архівних джерел для подальших науко-

вих досліджень істориків: «Обсяги збережених джерел, якщо йдеться про білоцерківську юдаїку, настільки значні, що годі сподіватися на їхнє опрацювання і аналіз лише власними силами. Водночас не спостерігається розширення кола дослідників, які цікавляться цим дослідницьким напрямком. Проте нам хотілося б, щоб дослідження документальних скарбів, які розповідають про минуле Білої Церкви, тривало. Найпростішим способом досягнення цієї мети, на наш погляд, є публікація серії оглядових праць, які б уможливили молодим науковцям швидкий старт, не обтяжений необхідністю витрачати роки на створення джерельної бази для обраної теми дослідження» (Чернецький, 2021, с. 19).

1995 року в Інституті історії України НАН України відбулися Перші генеалогічні читання пам'яті Вадима Модзалевського, за результатами яких світ побачила збірка доповідей «Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика» (Українська генеалогія, 1996) і власне розпочало свою діяльність Українське генеалогічне товариство. 2011 року зусиллями Інституту історії України та Музею Шереметьєвих були проведені Українські генеалогічні читання, після яких світ побачила перша збірка наукових праць в серії «Генеалогія» (Генеалогія, 2013). Ці конференції та публікації справили вплив на загальний розвиток подальших генеалогічних досліджень в Україні, у т. ч. й на єврейську генеалогію.

На початку ХХІ ст. осередками дослідження історії та генеалогії євреїв України стали Запоріжжя, Дніпро, Київ, Миколаїв і Чернігів. Ще з 1997 р. у Запорізькому державному університеті щорічно проходили «Запорізькі єврейські читання», зорганізовані видатними українськими вченими, докторами історичних наук Федором Турченком та Семеном Орлянським. Це одна з найпотужніших конференцій України з історії та культури євреїв, на яку кожного року прибувають зарубіжні вчені. Незмінною традицією Запорізьких єврейських читань стало видання збірників наукових праць, монографій, рефератів, методичних посібників, поява серед учасників молодих кандидатів наук та аспірантів. Тематика опублікованих доповідей багатогранна, у т. ч. на конференціях знайшли місце генеалогічні та біографічні розвідки. Нижче надається посилання на окремі видання матеріалів конференції (Запорожские еврейские чтения, 2015, 2016, 2017, 2019).

Після смерті С. Орлянського конференція в 2013 р. вперше проходила у двох містах: Запоріжжі та Дніпрі. Підтримку в її проведенні нині надає Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Інститут було засновано у 1999 р. Він реалізує науково-дослідні та освітні програми; видає наукову та публіцистичну літературу, пов'язану з дослідженнями історії Голокосту та історії євреїв України; проводить міжнародні, міжрелігійні конференції, налагоджує діалог між вченими в галузі юдаїки з різних куточків України та світу для реалізації спільних проєктів. До складу Міжнародної академічної ради «Ткума» входять відомі вчені зарубіжних країн. До досліджень, наукових конференцій та методологічних семінарів підключаються партне-

ри з Ізраїлю, Канади, Молдови, Німеччини, Польщі, Франції, США тощо. Головним завданням Інституту «Ткума» є вивчення історії єврейського народу, історії Другої світової війни та Голокосту, міжнародних відносин, а також феномену Праведників світу, які рятували євреїв від нацистського режиму (Український інститут вивчення Голокосту, 2023).

Надзвичайною подією наукового життя України десять років поспіль була конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я». Перша конференція відбулася 2012 року, десята – 2021 року. Її засновником був голова Миколаївської обласної єврейської общини Михайло Гольденберг, який згуртував навколо себе інтелігенцію і вчених України та зарубіжжя, зацікавлених в дослідженні історії та культури євреїв України. Незмінним секретарем конференції була знана дослідниця міграційних процесів єврейського населення М. Ласінська (Ласінська, 2015, 2018, 2020). Конференція відбувалася на базі Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. За результатами конференцій щороку видавалися багатотомні матеріали, у яких представлені праці істориків, у т. ч. з генеалогічних та біографічних досліджень. Нижче надається посилання на окремі видання матеріалів конференції (Історичні мідраші Північного Причорномор'я, 2015, 2019, 2020, 2021). Серед інших в рамках конференції представляли свої праці одеська дослідниця Ю. Прокоп (Захаріна), яка в 2017 р. захистила кандидатську дисертацію в Одеському національному університеті та опублікувала монографію «Євреїноземці на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти» (Прокоп, 2017), автор численних праць з історії євреїв Півдня України та міста Миколаєва В. Щукін (Щукін, 2001, 2004, 2006, 2009, 2016), дослідниця історії євреїв Миколаєва у XIX ст. та єврейських архівів Л. Левченко (Левченко, 1999, 2000, 2001, 2004), дослідник економічної складової в історії євреїв Півдня України А. Павлюк (Павлюк, 2013). У 2019 р. друком вийшла спільна праця Л. Левченко та В. Щукіна, присвячена родині Лавутів-Яновських-Шнеерсонів та видатному релігійному діячу, лідеру Хабада Менахему-Мендлу Шнеерсону (Levchenko, Shchukin, 2019).

У Києві осередок вивчення іудаїки створився в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», у т. ч. у 2015-2020 рр. Українська асоціація юдаїки (президент Віталій Черноіваненко) започаткувала тут магістерську програму з юдаїки. Українська асоціація юдаїки та університет видавали щорічний рецензований журнал «Judaica Ukrainica». За 2012-2020 рр. вийшло дев'ять чисел журналу, на сторінках яких побачили світ статті з єврейської історії, культури та біографістики (Judaica Ukrainica, 2023).

У Чернігові єврейські студії розвивалися в рамках Міжнародного наукового семінару «Євреї Лівобережної України. Історія та культура», вперше проведеного у вересні 2000 р. Ідейним натхненником семінару багато років поспіль був Семен Бельман – голова правління Чернігівського обласного об'єднання єврейських общин і організацій, головний редактор газет «Тхия»

(«Возрождение») та «Еврейские вести», нині – віце-президент Всеукраїнської єврейської ради. У цій серії семінарів, останній з яких – XVI – відбувся 7 жовтня 2021 року, незмінними організаторами виступала Чернігівська обласна єврейська община, Благодійний єврейський фонд «Хасде Естер», Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського та Міжнародна громадська організація «Центр Джойнт». Доповіді учасників семінару з історії, історії, культури та біографістики єврейства Лівобережної України XVII–XXI ст. опубліковані в серії збірників «Євреї Лівобережної України. Історія та культура: матеріали Міжнародного наукового семінару» (2005, 2008, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020).

Станом на початок 1990-х років довідковий апарат архівів, сформований за радянських часів, вже не справлявся з інформаційними потребами користувачів. Причиною цього була його заполітизована сутність, за якої описуванню документів генеалогічного характеру увага не приділялася зовсім, а також переміщення архівних фондів і відсутність інформації про їх місце зберігання, втрати архівних документів за революційної доби, під час війн та через спрямовану на знищення пам'яті про минуле політику радянського уряду, недосконалість методики описування (заголовки справ часто не відповідали їх внутрішньому змісту, місця зберігання не були актуалізовані тощо).

Зважаючи на викладене, архівісти й історики насамперед звернули увагу на виявлення та описування історичних і генеалогічних джерел, що зберігалися в архівах України.

Наприкінці 2006 року світ побачив путівник по документах з історії і культури євреїв в архівах Києва (Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева, 2006). Путівник включав найбільш повне зведення даних, виявлених у 912 архівних фондах і колекціях 22 державних і галузевих архівів, науково-дослідних та академічних інститутів, бібліотек та музеїв Києва, що стосувалися різних сторін життєдіяльності єврейського населення та українсько-єврейських зв'язків у XVI–XX ст. Цим путівником було започатковано серію міжархівних довідникових видань, яку продовжив путівник архівами Волинської, Житомирської, Рівненської та Черкаської областей (Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель. Волинская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области, 2009). Ця серія путівників була частиною міжнародного проекту «Документи з історії та культури євреїв в архівах Росії, України, Білорусі», у якому брали участь Центр архівних досліджень (з 1997 р. – Центр бібліотеки та юдаїки) Російського державного гуманітарного університету (Москва, Росія), Єврейська теологічна семінарія Нью-Йорку (Нью-Йорк, США) та Державний комітет архівів України (Київ, Україна). У передмові до путівника архівами Волинської, Житомирської, Рівненської та Черкаської областей його упорядник Ю. Меламед змалював історію єврейської спільноти в Україні від XII ст. до сьогодення, стан релігійних громад, роль видатних діячів, участь євреїв у конфліктах і війнах. Путівник архівами Волинської, Житомирської, Рівненської та Черкаської областей охо-

пив 498 архівних фондів і колекцій 9 архівів і музеїв, що належали до доби Речі Посполитої, Російської імперії, Польської Республіки, СРСР та незалежної України. Описані документальні матеріали датовано кінцем XVIII ст. – початком XXI ст. Матеріали кожної області систематизовано за архівами і музеями, а всередині розділів – за історичними періодами. Опис кожного фонду містить назву та номер, загальну кількість справ та крайні дати документів, історичну (для особових фондів – біографічну) довідку, принцип систематизації, анотації тих виявлених джерел, що стосувалися єврейської історії чи культури (Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины, 2014). У 2014 р. друком вийшов ще один том путівника по Миколаївській, Одеській, Херсонській областях (Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Николаевская, Одесская, Херсонская области, 2014). До нього увійшли описові статті на 511 архівних фондів та колекцій з 12 архівів, бібліотек та музейних установ Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, що містять різноманітні за типами та змістом документи з історії та культури євреїв Російської імперії, Румунії, СРСР та України за період з другої половини XVIII до початку XXI ст.

У 2009 р. Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розпочали видання серії архівних довідників «Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в архівах України. Міжархівний довідник», у підготовці яких взяли участь всі державні архіви України. У кожному томі інформація групувалася за впорядкованими за алфавітами державними архівами та відповідно до «Генеральної схеми класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України», тобто: християнство (у такій послідовності – православ'я, римо-католицизм, греко-католицизм (уніатство), протестантизм, інші християнські течії); іслам; іудаїзм; інші релігії та вірування. Наведена в довіднику інформація має фондову, географічну, віросповідну, статистичну, хронологічну і мовну складові та відображена у відповідних розділах.

Позаяк у різних регіонах України, що колись входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, а також Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії, наявною була різна практика ведення метричних книг, яка крім усього змінювалася з плином часу, до довідника вміщено історико-архівні довідки щодо конкретних метричних книг, які відклалися в кожному з державних архівів України. До них включалися відомості про практику ведення метричних книг, історію їх передавання до архівів, загальні відомості про архівні фонди, у складі яких містяться метричні книги, їхні кількісні та хронологічні показники, наявність науково-довідкового апарату тощо. Інформація про конкретні архівні фонди подавалася у такому порядку: номер і назва фонду, хронологічні межі загальна кількість метричних книг у фонді та їхні хронологічні межі; перелік і характер стандартизованих відомостей, що наводилися в метричних книгах, населені пункти, мова, якою велися записи в книгах; перелік наявного науково-довідкового апарату до метричних книг або ж відміт-

ка про відсутність такого апарату. Основна частина кожного тому є найбільшим за обсягом розділом, в якому, власне, й подається конкретна інформація про метричні книги. Вона згрупована за десятьма позиціями: назва державної адміністративно-територіальної одиниці, в межах якої велася метрична книга; назва церковної адміністративної установи, в якій велася метрична книга; назви храму (синагоги), в якому велася метрична книга та населеного пункту, де він знаходився; назви населених пунктів, мешканці яких були прихожанами цього храму; відомості про записи в метричній книзі про народження (їх хронологічні межі, номери фондів, описів, справ. Аналогічно подавалися відомості про записи про шлюб, розлучення, смерть. До довідника включалися також відомості про наявність сповідних відомостей. Крім зазначеного, подано додаткову інформацію, що міститься в метричних книгах, у т. ч. про персональний склад парафіян. Науково-допоміжний апарат довідника складається з географічного покажчика, в якому наведено назви населених пунктів, з яких походили метричні книги. Складено також покажчик про сучасну адміністративно-територіальну підпорядкованість населених пунктів, приєднання їх до інших населених пунктів чи зняття з обліку. Через те, що низку населених пунктів було перейменовано і користувачі довідника можуть не знатися на їхніх старих назвах, по кожному регіону вміщено зворотні покажчики назв населених пунктів (Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України, 2009, 2010, 2012, 2013, 2018, 2021).

Отже, за роки незалежності фактично була створена науково-довідкова база щодо джерел для генеалогічних досліджень в архівах України. Однак, самі джерела були все ще важкодоступні для дослідників. У зв'язку із цим, один із авторів цієї роботи, Олександр Краковський, одним із перших в Україні власними силами розпочав проєкт «Єврейське містечко» із копіювання генеалогічних джерел єврейської тематики та розміщення їх в Інтернеті у вільному доступі (Краковський, 2023).

Протягом наступних років відбулася значна лібералізація доступу до документів Національного архівного фонду. Архіви України почали цифрувати та викладати у вільний доступ не лише довідковий апарат, а й архівні фонди в повному обсязі, користувачі отримали можливість самостійно копіювати документи.

Важливий внесок в розробку архівних фондів генеалогічної тематики відіграв форум «Єврейські корені» <https://forum.j-roots.info>. Крім опрацювання справ та індексації, тут розроблена база даних контекстного пошуку за заголовками справ з описів архівних установ. До процесу опрацювання описів долучилися звичайні користувачі, які мали добру мотивацію та досвід роботи з генеалогічними джерелами.

Зарубіжна історіографія. Зарубіжна історіографія представлена численними працями дослідників із різних країн світу. З відкриттям архівів у незалежній Україні дехто з них здійснив неймовірні зусилля щодо виявлен-

ня, описування та копіювання джерел в українських архівах. Одним з таких дослідників ентузіастів була Міріам Вайнер (Miriam Weiner). Майбутня дослідниця єврейської генеалогії народилася в Лос-Анджелесі (США) в 1942 р. У коледжі вона вивчала кримінальне право, потім працювала помічником різних адвокатів в Каліфорнії. З 1986 р. по 1988 р. М. Вайнер була виконавчим директором Американської асоціації євреїв, які пережили Голокост та їхніх нащадків (American Gathering of Jewish Holocaust Survivors and their Descendants). Наприкінці 1980-х років у фокусі досліджень М. Вайнер постає східна Європа, звідки походила значна частина євреїв. 1990 року вона заснувала компанію Routes to Roots, яка займалась архівними дослідженнями по всьому світу. М. Вайнер організовувала тури до Польщі та після розпаду СРСР – до України, Молдови, Білорусі та Литви. У 1994 р. М. Вайнер зареєструвала неприбуткову організацію з такою самою назвою. Під час своїх відвідувань українських архівів вона створила власний реєстр архівних документів з генеалогічною інформацією на євреїв. Пізніше на сайті своєї організації вона виклала ці індекси у вигляді бази даних по містах.

У 1999 р. М. Вайнер у співробітництві з Державним комітетом архівів України та Національним архівом республіки Молдова підготувала та опублікувала книгу під назвою «Єврейське коріння в Україні та Молдові» (Weiner, 1999). Книга містить описи 1392 штетлів та близько 5 тис. покликань на архівні документи щодо єврейського населення цих штетлів.

Архівні фонди Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Державного архіву Київської області та Державного архіву міста Києва перебували у фокусі уваги Вікторії Хітерер, професорки історії Міллерсвільського університету зі Сполучених Штатів (Хітерер, 1992, 1993, 1998). У 1996 р. ця дослідниця захистила дисертацію на тему «Документи з єврейської історії в київських архівах (XVI-XX вв.)» (Хітерер, 1996), другий розділ якої представляє собою тематичний огляд документів з історії євреїв Польщі (XVI-XVII ст.) та Російської імперії (з кінця XVII ст. до революцій 1917 р.), а третій – тематичний огляд документів з історії євреїв Української РСР та Радянського Союзу (листопад 1917 р. – середина 1980-х рр.). В. Хітерер також приділила увагу вивченню архівної спадщини Гебраїстичної історико-археографічної комісії ВУАН (Хітерер, 1994, 1997). У статті «Конфіскація єврейських документальних матеріалів і єврейської власності в Україні у 1919-1930 рр.» В. Хітерер висвітлила процес руйнації синагог по всій Україні, вилучення в них архівних документів, у т. ч. богослужбових і метричних книг. Ініціатором цієї акції вона називає євсекції, які просували гасло поєднання комунізму з Торою. Водночас із секуляризацією майна синагог в Україні закривалися єврейські громадські й наукові організації. Тоді ж зупинилася діяльність Товариства сприяння культурі серед євреїв Російської імперії та Єврейського історико-етнографічного товариства, архіви яких надійшли на зберігання до Київського центрального історичного архіву. Бібліотека Товариства сприяння культурі серед євреїв Російської імперії була переда-

на на зберігання директору Інституту єврейської культури ВУАН Йосипу Лібербергу (1899-1937). 1929 р. з його ініціативи в Київському центральному історичному архіві була заснована єврейська секція. Саме вона мала стати джерельною базою для вивчення історії євреїв України. Ба більше, на базі єврейської секції Й. Ліберберг намагався створити Центральний архів єврейських документів СРСР, куди планувалося прийняти єврейські документи з теренів усього Радянського Союзу, навіть почали передавати архівні фонди єврейських діячів із Ленінграда. Згідно з вказівкою Центрального архівного управління УСРР державні архіви в регіонах збирали єврейські документи, якщо такі ще не були втрачені назавжди через масштабні макулатурні кампанії тих часів, й мали передавати їх до Києва. Однак, процес передавання-приймання великих документальних комплексів із регіонів утруднювався не лише відсутністю коштів і приміщення, підтримки влади, а й надто швидкою реалізацією задуманого і небажанням місцевих єврейських спільнот позбутися своїх документів. З місць до Києва надходили листи з проханням залишити документи, насамперед метричні книги, на зберігання в місцевих архівах. Після реорганізації в 1932 р. Київського центрального історичного архіву в Київський обласний історичний архів при ньому також була заснована єврейська секція. Центральне архівне управління УСРР прийняло рішення про концентрацію в ній єврейських документів з усієї республіки. Однак, як зазначає В. Хітерер, цим планам не судилося виповнитися, позаяк до середини 1930-х рр. всі співробітники вже були репресовані (Хітерер, 2007). Це дослідження В. Хітерер підтверджує гіпотезу про те, що іноді єврейські метричні книги та інші документи можливо знайти в самому неочікуваному місці.

У контексті теми дослідження важливою також є праця ще одного американського дослідника – Стівена Ципперштейна. Він вивчав культурні трансформації євреїв, які переселилися до Одеси з Галичини, розглядав їх господарську і громадську діяльність (Ципперштейн, 1995).

Вадим Алцкан, директор проектів відділу міжнародних архівних програм Національного музею пам'яті жертв Голокосту (Вашингтон, США), як вчений, присвятився дослідженню матеріалів з єврейської історії в Державному архіві Вінницької області (Алцкан, 1996) та інших архівосховищах України. Основна робота В. Алцкана полягає у виявленні та копіюванні документів з історії євреїв на теренах СРСР, насамперед за період Голокосту, та комплектуванні ними копійних фондів Національного музею пам'яті жертв Голокосту у Вашингтоні. У своєму інтерв'ю з приводу створення концепції музею Голокосту в Бабиному Яру в Києві В. Алцкан зазначив: «Мені часто доводиться пояснювати нашим відвідувачам, чому, наприклад, у музеї мало інформації про Голокост в Україні, і взагалі про колишній Радянський Союз. Справа в тому, що коли створювалася наша постійна експозиція в середині та наприкінці 1980-х років [музей відкрито у 1993 р.], архіви та музеї колишнього СРСР були закриті для західних дослідників. Багато з того часу змінилося. За два з половиною десятиліття роботи у країнах колишнього СРСР ми

зібрали багатомільйонний архів копій архівних документів, фотографій, документальних історичних кадрів, записів усної історії та експонатів. Ця робота активно та успішно продовжується, особливо в Україні, Литві, Молдові та інших країнах. У цьому, а також у роботі над історичними дослідженнями і полягає моя основна робота в музеї. Усім, що ми зібрали за ці роки, а також накопиченим досвідом роботи, наш музей охоче ділиться з колегами в усьому світі» (Семенік, 2020).

Аналогічні обов'язки в Єрусалимі виконує Веніамін Лукін, голова східно-європейського відділу Центрального архіву історії єврейського народу (Єрусалим, Ізраїль). У фокусі досліджень Веніаміна Лукіна не лише видатні діячі українського єврейства, містечки Західної України, де мешкали євреї, а й фонди державних архівів, у яких він виявляє документи з метою їх копіювання для поповнення зібрань Центрального архіву історії єврейського народу в Єрусалимі (Лукин, 1996, 1997, 2011).

Архів Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль) не позиціонує себе як збирача генеалогічної інформації, однак фактично, увічнюючи пам'ять людей і родин, загиблих від рук нацистів у роки Другої світової війни, Яд Вашем заповнює хронологічну прогалину в єврейських родописах, виниклу через трагедію єврейського народу в роки війни. За час свого існування [з 1953 р.] Яд Вашем створив базу даних майже на 6 млн імен жертв Голокосту. У співробітництві з архівами європейських країн, у т. ч. України, Яд Вашем сформував архів із копій документів, мікрофільмованих або оцифрованих у цих архівах. Цей архів містить не лише копії документів, а й фотографії. Ба більше, Яд Вашем реалізував проєкти усної історії, власними силами створював кіно-, відео- записи інтерв'ю постраждалих і свідків Голокосту. Інститут Меморіального комплексу Яд Вашем розробляє методики евристичного пошуку інформації, а школа Яд Вашем запрошує і навчає істориків, архівістів, викладачів з усіх країн світу історії Голокосту, теорії та методології історії єврейства (Yad Vashem, 2023).

До опрацювання фондів єврейської генеалогії в архівах України також долучилися генеалогічні організації та товариства. Генеалогічне товариство Юта або як тепер воно себе називає FamilySearch International (штат Юта, США) з 1996 р. мікрофільмувало генеалогічні документи в українських архівах без уваги до національності (у проєкті працювало близько 20 архівів) із метою їх удоступнення як членам Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів, так і всій світовій громадськості. З 2004/2005 рр. в Україні розпочалася оцифровка архівних документів (на базі ЦДІАК України та Державного архіву Одеської області) силами цієї міжнародної корпорації. На якийсь час співробітництво було перервано й поновлено в 2021/2022 рр. (угоди про співробітництво підписали понад 10 архівів) (FamilySearch International, 2023). FamilySearch International регулярно проводить генеалогічну конференцію RootsTech, у рамках якої працює єврейська секція. Ще однією з таких організацій стала JewishGen, діяльність якої спрямована виключно на підтрим-

ку єврейської генеалогії. Ця асоціація різних регіональних єврейських генеалогічних спілок докладає зусиль у т. ч. й до методології генеалогічних досліджень. JewishGen співробітничав з FamilySearch International, створюючи індекси до цифрових копій документів. На її вебсайті серед іншого опубліковані індекси сканованих архівних справ з українських архівів (JewishGen, 2023). Значний внесок у поширення результатів генеалогічних досліджень єврейської тематики справляє науковий журнал «Avotaynu», на сторінках якого розміщено значну кількість публікацій з генеалогічних досліджень, проведених зарубіжними істориками й генеалогами-аматорами (Avotaynu, 2023). Опрацювання єврейських генеалогічних джерел з архівів України було головною темою щорічної 43-ї всевітньої міжнародної конференції Асоціації єврейських генеалогічних товариств, яка відбулася в Лондоні влітку 2023 р., де один із авторів цієї статті, Олександр Краковський, був запрошений як головний доповідач (Краковський, 2023).

Висновки. В імперський період історики в основному досліджували загальне тло єврейського життя на теренах Російської імперії, у т. ч. в українських губерніях. Їх цікавили переселення євреїв з Речі Посполитої до України, розвиток єврейських общин, збереження євреями за несприятливої політики російського уряду національних традицій, культури та релігії. Вже за тих часів історики почали опрацьовувати архіви, виявляти в них документи з єврейської історії та публікувати їх в багатотомних серіях, окремих виданнях і журналах.

Радянська історіографія 1920-1930-х рр. переважно представлена дослідженнями з історії єврейського етносу на українських землях під Російською імперією. Тематика досліджень є різноплановою: від студювання історії єврейських общин окремих регіонів до вивчення ролі євреїв в суспільно-політичних процесах. Вчені також збирали (І. Чериковер) та опрацьовували (Я. Израельсон та ін.) єврейські архіви (Гebraїстична історико-археографічна комісія).

За умови антисіоністської політики радянського уряду і переслідування євреїв як за періоду сталінських репресій, так і в 1950-1980-х рр., дослідження єврейської історії унеможливлувалися. Все ж виявлені поодинокі праці тих часів створюють загальне тло для сучасних генеалогічних досліджень, оскільки надають уявлення про умови життя євреїв та урядову політику щодо цієї категорії населення.

За роки незалежності України значно активізувалися історичні дослідження з юдаїки: друком вийшли численні статті, монографії, захищені дисертації на різноманітні теми. В Україні відбуваються конференції з юдаїки, публікуються збірки матеріалів. Водночас практичні потреби євреїв України та зарубіжжя спонукали людей до пошуку документів про своїх предків в українських архівах. Інтенсифікація наукового і практичного інтересу людей вказала науковцям і архівістам на потребу в описуванні архівних документів, створенні довідників історичної та генеалогічної тематики. Виникли проєк-

ти «Документи з історії та культури євреїв в архівах Росії, України, Білорусі» та «Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в архівах України. Міжархівний довідник». Оскільки описування архівних документів у довідниках не задовольняло потреби людей, які очікували на відкритий доступ до архівів, ентузіасти ініціювали перші проекти оцифрування єврейських документів власними силами.

Зарубіжні дослідники також долучилися до описування джерел єврейської історії та генеалогії в українських архівах (М. Вайнер та В. Хітерер). Оскільки це не вирішувало проблему зарубіжного єврейства у доступі до українських архівів, Національний музей пам'яті жертв Голокосту у Вашингтоні (США), Центральний архів історії єврейського народу та Меморіальний комплекс історії Голокосту Яд Вашем (Ізраїль), зарубіжні генеалогічні організації (FamilySearch International, опосередковано JewishGen) ініціювали спершу мікрофільмування, а згодом оцифрування та індексацію документів в архівах України.

Таким чином, проаналізований доробок українських і зарубіжних учених, архівів, інших організацій з опрацювання та описування писемних джерел єврейської генеалогії відбиває її поступ в історичній ретроспективі й демонструє ясну перспективу подальших досліджень єврейських родоводів на підставі спроможної джерельної бази державних архівів України.

Список використаних джерел і літератури:

Алцкан, В. (1996). Матеріали по истории евреев Подолии в фондах Государственного архива Винницкой области (конец XVIII – начало XX в.). *Вестник Еврейского университета в Москве*, 3 (13), 184–189.

Архів: Єврейське містечко. Проект Олександра Краковського. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Архів:Єврейське_містечко (дата звернення: 15.12.2023).

Бершадський, С. (1880). Матеріали для истории евреев в Юго-Западной России и Литве и Польше. *Еврейская библиотека*, VIII, 1–32.

Бершадський, С. (1895). Очерки из истории евреев в Польше. К истории Львовской еврейской общины (1569-1669). *Восход*, 9, 3–21.

Білосова, Л. (2015). Метричні книги Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграції та етноконфесійної історії Півдня України. *Архіви України*, 2, 80-124.

Бондарчук, В., Волкотруб, Г. & Зворський, С. (Упоряд.). (2012). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 7: метричні книги у фондах державних архівів Вінницької та Кіровоградської областей). Київ, 580 с.

Бондарчук, В., Волкотруб, Г. & Зворський, С. (Упоряд.). (2012). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 6: метричні книги у фондах державних архівів в Автономній Республіці Крим, Запорізької та Херсонської областей). Київ, 680 с.

Бондарчук, В., Волкотруб, Г. & Зворський, С. (Упоряд.). (2012). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 5, кн. 2: метричні книги у фондах Державного архіву Харківської області). Київ, 618 с.

Бондарчук, В., Волкотруб, Г. & Зворський, С. (Упоряд.). (2012). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 4: метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей). Київ, 736 с.

Бондарчук, В., Волкотруб, Г., Зворський, С. & Ковтун, М. (Упоряд.). (2010). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. довідник* (Т. 3: метричні книги у фондах державних архівів Тернопільської, Черкаської, Чернівецької областей, міст Києва і Севастополя). Київ, 720 с.

Боровой, С. (1940). Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. *Исторические записки*, 9, 83–124.

Боровой, С. (1934). Евреи в Запорожской Сечи. *Исторический сборник*, 1. Ленинград, 141–190.

Гейликман, Т. (1930). *История общественного движения евреев в Польше и России*. Гос. изд-во, 307 с.

Гессен, Ю. (1903). *Евреи в масонстве*. Санкт-Петербург: Типо-Литограф. А. Е. Ландау, 60 с.

Гессен, Ю. (1906). *Евреи в России: Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев*. Санкт-Петербург: Типо-Литограф. А. Г. Розена, 471 с.

Гессен, Ю. (1925, 1927). *История еврейского народа в России* (Т. 1, 244 с.; Т. 2, 186 с.).

Гольдштейн, М. (1998). Еврейские материалы в полтавских архивах. *Єврейська історія та культура в країнах центральної та східної Європи: зб. наук. пр. конференції* (2-5 вересня 1997 р.), (1). Київ, 27–32.

Горбатюк, М., Зворський, С. & Титаренко, А. (Упоряд.). (2018). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. довідник* (Т. 9, кн. 2: метричні книги у фондах Державного архіву Житомирської області). Київ, 842 с.

Горбатюк, М., Зворський, С. & Титаренко, А. (Упоряд.). (2021). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. довідник* (Т. 10, кн. 3: метричні книги у фондах Державного архіву Чернігівської області). Київ, 99 с.

Господаренко, О. (ред.). (2019). *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* (Вип. VIII. Т. II). Миколаїв: типограф. Шамрай, 395 с.

Гурлянд, Х. (1887-1892). *Ле-корот ха-ззерот ал Исраэль [К истории гонений на евреев]* (в 7 т.). Перемышль, Краков, Одесса.

Дмитрієнко, М. (Ред.-укладач). (1996). *Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського*. Київ, 165 с.

Документи, зібрані Єврейською історично-археографічною комісією при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук (колекція). 1519-1919 рр.: зб. пр. Єврейської історично-археографічної комісії. (1928-1929) (Кн. 1-2). Київ.

Дубнов, С. (1891). Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. *Восход*, 4-9, 1–91.

Дубнов, С. (1922). *Евреи в царствование Николая II*. Петроград: Еврейский Издательский Кооператив «Кадима», 85 с.

Дубнов, С. (1936, 1937). *История евреев в Европе от начала поселения до конца XVIII века* (Т. 1-4). Рига.

Запорожские еврейские чтения: докл. и сообщ. (27-28 апреля 2014 г.). (2015). Днепропетровск: Ин-т «Ткума», 123 с.

Запорожские еврейские чтения: сб. ст. и материал. (14-15 апреля 2016 г.). (2017). Днепро: Ин-т «Ткума», 171 с.

Запорожские еврейские чтения: сб. ст. и материал. (16-17 апреля 2015 г.). (2016). Днепропетровск: Ин-т «Ткума», 175 с.

Запорожские еврейские чтения: сб. ст. и материал. (19-20 апреля 2018 г.). (2019). Днепро: Лира, 163 с.

Зворський, С. & Ковтун, М. (Упоряд.). (2009). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 1: метричні книги у фондах державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської областей). Київ, 810 с.

Зворський, С. & Ковтун, М. (Упоряд.). (2012). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах: міжархів. довідник* (Т. 2: метричні книги у фондах державних архівів Київської, Миколаївської, Рівненської, Сумської областей). Київ, 2012, 876 с.

Зворський, С. & Патик, В. (Упоряд.). (2013). *Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. довідник* (Т. 8, кн. 2: метричні книги у фондах Державного архіву Хмельницької області). Київ, 386 с.

История еврейского народа (в 11 т.). (1914-1921). Москва.

Історія відділу фонду юдаїки Інституту рукопису. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4222> (дата звернення: 04.06.2023).

Кравцова, Л. (1997). Обзор документов по истории евреев в фондах Государственного архива Крыма. *Евреи Крыма: Очерки истории*. Симферополь, Иерусалим, 100–109.

Кумок, В. & Воловник, С. (2012). *Евреи Мелитополя* (в 2 т. Т. 1). Мелитополь: Изд. дом МГТ, 816 с.

Кумок, В. & Воловник, С. (2012). *Евреи Мелитополя* (в 2 т. Т. 2). Мелитополь: Изд. дом МГТ, 839 с.

Ласінська, М. (2020). Дореволюційна преса, як джерело з історії єврейських міжконтинентальних міграцій кінця XIX – початку XX століття. *Емінак*, 4 (32) (жовтень-грудень), 237–252.

Ласінська, М. (2015). Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. *Емінак*, 1-2 (10) (січень-червень), 50–60.

Ласінська, М. (2018). Єврейські міжнародні та міжконтинентальні міграції кінця XIX – першої половини XX століття за матеріалами зарубіжних видань. *Емінак*, 2 (18) (жовтень-грудень), 138–144.

Левченко, Л. (2015). Архіви єврейських науково-дослідних інститутів. *Історичні міражі Північного Причорномор'я* (IV(II)). Миколаїв: типограф Шамрай, 26–46.

Левченко, Л. (1999). Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у XIX ст. *Запорожские еврейские чтения*, (3). Запорожье: «ДИВО», 17–23.

Левченко, Л. (2000). Політика Миколаївських і Севастопольських військових губернаторів щодо єврейського питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (XII). Запоріжжя, 5–13.

Левченко, Л. (2001). Sudba evreev v Nikolaevsko-Sevastopolskom voennom gubernatorstve. *Materialy 8-oy ezhegodnoy Mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaikе «SEFER»*. (сс. 39–54). Moskva.

Левченко, Л. (2004). Шнеер Самарович Людковський – краєзнавець, історик-архівіст, громадський діяч. *Государственный архив Николаевской области: сб. док. и материал. «Еврейское население на Николаевщине»*, (2). Николаев: Атолл, 32–39.

Левченко, Л. (ред.). (2020). *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* (Вип. ІХ. Т. І). Миколаїв: типограф. Шамрай, 508 с.

Левченко, Л. (ред.). (2021). *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* (Вип. Х. Т. ІІ). Миколаїв: типограф. Шамрай, 200 с.

Лернер, О. (1901). *Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки: По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора*. Одесса: тип. Г. М. Левинсона, 240 с.

Лукин, В. (2011). «Если удостоюсь взойти на Землю Израиля...». Созидатели архивной системы Израиля – Бенцион Динур и другие. *Израиль: русские корни*. Иерусалим, 425–430.

Лукин, В., Соколова, А. & Хайсович, Б. (1997). *100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель* (2: Подолия). Санкт-Петербург, 704 с.

Меламед, Е. (1995). Источники по истории еврейского просвещения и культуры в фондах Государственного архива Житомирской области. *Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конф. (8-9 грудня 1994 р.)* (с. 124–128). Київ.

Меламед, Е. (1996). Источники для русско-еврейской генеалогии (по материалам Государственного архива Житомирской области). *Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конф. (21-22 серпня 1995 р.)* (с. 133–136). Київ.

Меламед, Е. (1996). *Обзор документальных источников по истории еврейского просвещения и культуры в фондах Государственного архива Житомирской области*. Москва: о-во «Еврейское наследие», 12 с.

Меламед, Е. (1999). Архивные материалы о местечках Волыни (Историко-генеалогический аспект). *«Штетл» як феномен єврейської історії: зб. наук. пр. конф. (30 серпня – 3 вересня 1998 р.)* (с. 69–74). Київ.

Меламед, Е. (Сост.). (2009). *Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области: путеводитель*. Киев, 472 с.

Меламед, Е. (Сост.). (2014). *Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Николаевская, Одесская, Херсонская области: путеводитель*. Киев, 776 с.

Меламед, Е. (2009). Источники для истории еврейских научных и культурно-просветительских учреждений 1920-1940-х годов в архивах Украины. *Идиш: язык и культура в Советском Союзе*. Москва, 229–241.

Меламед, Е. & Куповецкий, М. (Сост.). (2006). *Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель*. Киев, 752 с.

Михайлова, А. (1992). Обзор документов Государственного архива Херсонской области «Еврейское население Херсонского округа в 20-е – начале 30-х гг.». *Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: тези наук. конф. (19-20 листопада 1992 р.)* (с. 117–119). Запоріжжя.

Михайлова, Г. (1995). Огляд документів державного архіву Херсонської області «Єврейське населення Херсонщини». *Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: тези наук. конф. (27-28 жовтня 1994 р.)* (с. 79–82). Запоріжжя.

Модиевский, С. (1995). Евреи Юга Украины: (По материалам Государственного архива Херсонской области). *Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конф. (Київ, 8-9 грудня 1994)* (с. 139–142). Київ.

Морозова, А. (2022). Зв'язки родини Сац з Чернігівщиною. *Грааль науки*, 22, 305-315.

Мосяков, В. (1995). Архивные документы Государственного архива Запорожской области о еврейском населении Юга Украины. *Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність*: тези наук. конф. (27-28 жовтня 1994 р.) (с.с. 76–79). Запоріжжя.

Мосяков, В. (1997). Евреи Александровска в 1900 году: (По материалам отчета городской думы). *1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины», 29-30 мая 1997 г.:* докл. и сообщ. (с.с. 73-76). Запорожье.

Мосяков, В. (1998). К истории еврейской общины Александровска: 1917 год: (По страницам архивных документов). *Запорожские еврейские чтения* (2). Запорожье, 79–81.

Мосяков, В. (1999). К истории еврейской общины Александровска: 1918 год: (По страницам архивных документов). *Запорожские еврейские чтения* (3). Запорожье, 209–211.

Оршанский, И. (1872). *Евреи в России*. Санкт-Петербург: Тип. М. Хана, 235 с.

Оршанский, И. (1877). *Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования*. Санкт-Петербург: Тип. и лит. А. Е. Ландау, 470 с.

Павлюк, А. (2013). *Участь єврейського населення в економічному розвитку південноукраїнського регіону в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Миколаїв, 280 с.

Петровский, Й. (1996). *Обзор коллекции пинкасов в Отделе рукописей Центральной научной библиотеки им. Вернадского Национальной Академии Наук Украины. Сер. «Еврейский архив»* (Вып. 5). Москва: О-во «Еврейское наследие».

Покидченко, Л. (1998). Еврейские фонды Госархива Сумской области. *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи*: зб. наук. праць конф. (2-5 вересня 1997 р.) (с.с. 156–157). Київ.

Прокоп, Ю. (2017). *Єврей-іноземці на Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Одеса, 417 с.

Семенік, О. (2020). «Вадим Алцкан, директор проєктів, відділ міжнародних архівних програм, Національний музей пам'яті жертв Холокосту в Вашингтоні». Інтерв'ю. URL: <https://supportyourart.com/conversations/about-memorial-museums/> (дата звернення: 04.06.2023)

Сергеева, И. (1995). Иллюстрированные пинкасы Украины конца XVIII – начала XX веков: (Из собрания Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского Национальной Академии наук Украины). *Єврейська історія та культура в Україні*: матеріали конф. (Київ, 8-9 грудня 1994 р.) (с.с. 174–179). Київ.

Томазов, В. (Упоряд.) (2013). *Генеалогія: зб. наук. пр.* (1). Київ: Простір, 439 с.

Томазов, В. (2002). Метрические книги Киевского раввина в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве. *Генеалогический вестник*, 12, 65–75.

Томазов, В. (2004). Иудейские метрические книги в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве. *Генеалогический вестник*, 18, 42–44.

Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського (1996). Київ, 165 с.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». URL: <https://www.tkuma.dp.ua/ru/pro-nas> (дата звернення: 04.06.2023)

Хитерер, В. (1992). Обзор источников по еврейской истории Центрального государственного [исторического] архива Украины. *Єврейське населення Півдня України*:

Історія та сучасність: тези наук. конф. (19-20 листопада 1992 р.) (с.с. 113–116). Запоріжжя.

Хитерер, В. (1993). Обзор источников по еврейской истории Центрального государственного исторического архива Украины. *История евреев в России: Проблемы источноковедения и историографии*: сб. науч. тр. Санкт-Петербург, 78–83.

Хитерер, В. (1994). Еврейская историко-археографическая комиссия Всеукраинской Академии Наук (ВУАН). *Єврейська історія та культура в Україні*: матеріали конф. (22-23 листопада 1993 р.) (с.с. 176–182). Київ.

Хитерер, В. (1997). Еврейская историко-археографическая комиссия Всеукраинской Академии Наук (ВУАН). *Євреї в Україні: Історія, культура, традиції*. Київ, 90–100.

Хитерер, В. (1998). Джерела з історії українських євреїв у київських архівах. *Українське єврейство: Підготовчі матеріали популярної енциклопедії*. Вип. 3: [Препринти статті до тому Україноюдаїка, Українсько-єврейські взаємини]. Київ, 30–40.

Хитерер, В. *Документи по еврейской истории в киевских архивах (XVI-XX вв.)*: (автореф. ... канд. ист. наук). Москва, 1996, 27 с.

Хитерер, В. Конфискация еврейских документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг. URL: <https://archive.org.ua/archive/2007-08-13/www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2.htm> (перегляд: 04.06.2023)

Ципперштейн, С. (1995). *Евреи Одессы. История культуры. 1794-1881*. Москва, Иерусалим: Гешарим, 207 с.

Ченцова, Т. (1992). Документи Государственного архива Днепропетровской области о еврейском населении Юга Украины. *Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність: тези наук. конф.* (19-20 листопада 1992 р.) (с.с. 116–117). Запоріжжя.

Чернецький, Е. (2018). *Євреї Білої Церкви (середина XIX – початок XX ст.)*: просопографічний довідник. Біла Церква: Пшонківський О. В. [вид.], 732 с.

Чернецький, Е. (2021). *Білоцерківська юдаїка: бібліографія 1991-2016 рр., джерельна база та справи у фонді «Київське губернське правління»*. Біла Церква: Пшонківський О. В. [вид.], 308 с.

Шитюк, М. (ред.). (2015). *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* (Вип. IV. Т. I). Николаїв: типограф. Шамрай, 286 с.

Шукин, В. (2001). Про право поселення та проживання євреїв у м. Николаєві (XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр., (12). Одеса, 550–559.

Шукин, В. (2004). О правовом положении евреев-земледельцев (колонистов) в Новороссийском крае (XIX – нач. XX в.). *Материалы 11-ой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике* (1). Москва, 171–178.

Шукин, В. & Павлюк, А. (2016). *Єврейське земледільське колонії Херсонської губернії (XIX – начало XX вв.): очерки історії*. Николаев: изд-во Шамрай П., 408 с.

Шукин, В., Павлюк, А. (2009). *Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.)*. Николаев: изд-во Ирины Гудым, 352 с.

Шукін, В. (2006). *Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX століття*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Николаїв, 221 с.

Avotaynu Online. URL: <https://avotaynuonline.com/category/northern-europe/ukraine-eastern-europe/> (дата звернення: 04.06.2023).

Dubnow, S. (1916-1920). *History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day* (Vol. I, 1916, 411 p.; Vol. II, 1918, 429 p.; Vol. III, 1920, 423 p.). Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

FamilySearch International. URL: <https://www.familysearch.org/en/> (дата звернення: 04.06.2023)

Jacobus, D. L. (1930). *Genealogy as Pastime and Profession*. New Haven, Connecticut: The Tuttle, Morehouse & Taylor Company, 333 p.

JewishGen. The Global Home for Jewish Genealogy. URL: <https://www.jewishgen.org/JewishGen/Mission.html> (дата звернення: 04.06.2023)

Judaica Ukrainica. URL: <https://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/content/volumes> (дата звернення: 04.06.2023)

Levchenko, L. & Shchukin, V. (2019). *Our Fellow Countryman Rebbe Menachem Mendel Schneerson*. Mykolaiv, New York, 156 p.

Lukin, B. & Peri, A. (1996, Spring). Israeli Archives with Material on Russian Jewish History: The Central Archives for the History of the Jewish People. *Jews in Eastern Europe*. Jerusalem: The Hebrew University, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, 65–66.

Melamed, E. (1996). Information for Jewish Genealogists in the State Archive of Zhitomir Oblast. *Avotaynu: The International Review of Jewish Genealogy*, 12(1), 14–18.

Melamed, E. (1996). Sources on the history of Jewish Enlightenment and Culture in the Zhitomir Region State Archives. *East European Jewish Affairs*; 26(2), 97–101.

Weiner, Miriam. (1999). *Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the Past and Archival Inventories (The Jewish Genealogy Series)*. Secaucus, NJ: Miriam Weiner Routes to Roots Foundation, 600 p.

Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/> (дата звернення: 04.06.2023).

References:

Altskan, V. (1996). Materialy po istorii evreev Podolii v fondah Gosudarstvennogo arhiva Vinnitskoy oblasti (konets XVIII – nachalo XX v.) [Materials on the history of the Jews of Podolia in the fonds of the State Archives of the Vinnitsa Region (late 18th – early 20th centuries)]. *Vestnik Evreyskogo universiteta v Moskve*, 3 (13), 184–189. [in Russian].

Arkhiv: Yevreiske mistechko. Proekt Oleksandra Krakovskoho [Jewish Town wiki project]. Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/Архів:Єврейське_містечко [in Ukrainian].

Bershadskyi, S. (1880). Materialy dlya istorii evreev v Yugo-Zapadnoy Rossii i Litve i Polshe [Materials for the history of Jews in Southwestern Russia and Lithuania and Poland.]. *Evreyskaya biblioteka*, VIII, 1–32. [in Russian].

Bershadskyi, S. (1895). Ocherki iz istorii evreev v Polsche. K istorii Lvovskoy evreyskoy obschiny (1569-1669) [Essays on the history of Jews in Poland. To the history of the Lviv Jewish community (1569-1669)]. *Voshod*, 9, 3–21. [in Russian].

Bilousova, L. (2015). Metrychni knyhy Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti yak dzherelo dlia doslidzhennia mihratsii ta etnokonfesiinnoi istorii Pivdnia Ukrainy [Metric books of the State Archive of the Odesa region as a source for the study of migration and ethno-confessional history of Southern Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 80-124. [in Ukrainian].

Bondarchuk, V., Volkotrub, H. & Zvorskyi, S. (Comps.). (2012). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 7: metric books in fonds of State Archives of Vinnytsia and Kirobohrad regions). Kyiv, 580 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, V., Volkotrub, H. & Zvorskyi, S. (Comps.). (2012). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 6: metric books in fonds of State Archives of Autonomous Republic of Crimea, Zaporizhia and Kherson regions). Kyiv, 680 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, V., Volkotrub, H. & Zvorskyi, S. (Comps.). (2012). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 5, kn. 2: metric books in fonds of State Archives of Kharkiv region). Kyiv, 618 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, V., Volkotrub, H. & Zvorskyi, S. (Comps.). (2012). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 4: metric books in fonds of State Archives of Donetsk, Ivano-Frankivsk, Odesa and Poltava regions). Kyiv, 736 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, V., Volkotrub, H., Zvorskyi, S. & Kovtun, M. (Comps.). (2010). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh Ukrainy: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 3: metric books in fonds of State Archives of Ternopil, Cherkasy and Chernivtsi regions). Kyiv, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. (1940). *Natsionalno-osvoboditel'naya voyna ukrainського naroda protiv pol'skogo vladychestva i evreyskoe naselenie Ukrainyi* [National liberation war of the Ukrainian people against Polish rule and the Jewish population of Ukraine]. *Ystorycheskye zapysky*, 9, 83–124. [in Russian].

Borovoi, S. (1934). *Evrei v Zaporozhskoy Sechi* [Jews in the Zaporozhye Sich]. *Istorycheskyi sbornik*, 1. Leningrad, 141–190. [in Russian].

Heilykman, T. (1930). *Istoriya obschestvennogo dvizheniya evreev v Pol'she i Rossii* [History of the social movement of Jews in Poland and Russia]. Gos. izd-vo, 307 s. [in Russian].

Hessen, Yu. (1903). *Evrey v masonstve* [Jews in Freemasonry]. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogr. A. E. Landau, 60 s. [in Russian].

Hessen, Yu. (1906). *Evrei v Rossii: Ocherki obschestvennoy, pravovoy i ekonomicheskoy zhizni russkikh evreev* [Jews in Russia: Essays on the social, legal and economic life of Russian Jews]. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogr. A. H. Rozena, 471 s. [in Russian].

Hessen, Yu. (1925, 1927). *Istoriya evreyskogo naroda v Rossii* [History of the Jewish people in Russia] (Vol. 1, 244 s.; Vol. 2, 186 s.). [in Russian].

Holdshstein, M. (1998). *Evreyskie materialy v poltavskikh arhivakh* [Jewish materials in Poltava archives]. *Yevreiska istoriia ta kultura v krainakh tsentralnoi ta shkidnoi Yevropy: zb. nauk. pr. konferentsii (2-5 veresnia 1997 r.)*, (1). Kyiv, 27–32. [in Russian].

Horbatiuk, M., Zvorskyi, S. & Tytarenko, A. (Comps.). (2018). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh Ukrainy: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 9, kn. 2: metric books in fonds of The State Archives of Zhytomyr region). Kyiv, 842 s. [in Ukrainian].

Horbatiuk, M., Zvorskyi, S. & Tytarenko, A. (Comps.). (2021). *Zvedenyi katalog metrychnykh knyh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh Ukrainy: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 10, kn. 3: metric books in fonds of The State Archives of Chernihiv region). Kyiv, 99 s. [in Ukrainian].

Hospodarenko, O. (Ed.). (2019). *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria* [Historical madras of the Pivnichny Black Sea region] (Vyp. VIII. Vol. II). Mykolaiv: typpohraf. Shamrai, 395 s. [in Ukrainian].

Hurliand, Kh. (1887-1892). *Le-korot kha-hzerot al Israel* [K istorii honenyi na evreev] [On the history of the persecution of Jews]. Peremyshl, Krakov, Odessa. [in Russian].

Dmytriienko, M. (Ed.-Comps). (1996). *Ukrainska henealohiia: teoriia, metodolohiia, istoriia ta praktyka: materialy I henealohichnykh chytan pamiaty Vadyma Modzalevskoho* [Ukrainian genealogy: theory, methodology, history and practice: materials and genealogical readings in memory of Vadim Modzalevsky]. Kyiv, 165 s. [in Ukrainian].

Dokumenty, zibrani Yevreiskoiu istorychno-arkheohrafichnoiu komisiieiu pry istoryko-filohichnomu viddilenni Vseukrainskoi Akademii nauk (kolektsiia). 1519-1919 rr.: zb. pr. Yevreiskoi istorychno-arkheohrafichnoi komisii [Documents collected by the Jewish Historical-Archaeographical Commission at the Historical-Philological Department of the All-Ukrainian Academy of Sciences (collection). 1519-1919 pp.]. (1928-1929) (Kn. 1-2). Kyiv. [in Ukrainian].

Dubnov, S. (1891). Ob izuchenii istorii russkikh evreev i ob uchrezhdenii russko-evreyskogo istoricheskogo obschestva [On the study of the history of Russian Jews and on the establishment of a Russian-Jewish historical society]. *Voshod*, 4-9, 1-91. [in Russian].

Dubnov, S. (1922). *Evrei v tsarstvovanie Nikolaya II* [Jews during the reign of Nicholas II]. Petrograd: Evreyskiy Izdatelskiy Kooperativ «Kadima», 85 s. [in Russian].

Dubnov, S. (1936, 1937). *Istoriya evreev v Evrope ot nachala poseleniya do kontsa XVIII veka* [History of the Jews in Europe from the beginning of the settlement to the end of the 18th century] (Vol. 1-4). Riga. [in Russian].

Zaporozhskie evreyskie chteniya [Zaporozhye Jewish Readings]: dokl. y soobshch. (27-28 aprelia 2014 h.). (2015). Dnepropetrovsk: In-t «Tkuma», 123 s. [in Russian].

Zaporozhskie evreyskie chteniya [Zaporozhye Jewish Readings]: sb. st. y materyal. (14-15 aprelia 2016 h.). (2017). Dnipro: In-t «Tkuma», 171 s. [in Russian].

Zaporozhskie evreyskie chteniya [Zaporozhye Jewish Readings]: sb. st. y materyal. (16-17 aprelia 2015 h.). (2016). Dnepropetrovsk: In-t «Tkuma», 175 s.

Zaporozhskie evreyskie chteniya [Zaporozhye Jewish Readings]: sb. st. y materyal. (19-20 aprelia 2018 h.). (2019). Dnipro: Lyra, 163 s. [in Russian].

Zvorskyi, S. & Kovtun, M. (Comps.). (2009). *Zvedenyi kataloh metrychnykh knykh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 1: metric books in fonds of State Archives of Volhyn, Dnipropetrovsk and Transcarpathia regions). Kyiv, 810 s. [in Ukrainian].

Zvorskyi, S. & Kovtun, M. (Comps.). (2012). *Zvedenyi kataloh metrychnykh knykh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 2: metric books in fonds of State Archives of Kyiv, Mykolayiv, Rivne and Sumy regions). Kyiv, 2012, 876 s. [in Ukrainian].

Zvorskyi, S. & Patyk, V. (Comps.). (2013). *Zvedenyi kataloh metrychnykh knykh, shcho zberihaiutsia v derzhavnykh arkhivakh Ukrainy: mizharkhiv. dovidnyk* [Consolidated catalog of metric books stored in state archives: an interarchival guide] (Vol. 8, kn. 2: metric books in fonds of The State Archives of Khmelnytsky region). Kyiv, 386 s. [in Ukrainian].

Istoriya evreyskogo naroda [History of the Jewish people] (v 11 t.). (1914-1921). Moskva. [in Russian].

Istoriia viddilu fondu yudaiky Instytutu rukopysu [History donated to the Judaica Foundation Manuscript Institute]. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/node/4222> [in Ukrainian].

Kravtsova, L. (1997). Obzor dokumentov po istorii evreev v fondah Gosudarstvennogo arhiva Kryima [Review of documents on the history of Jews in the funds of the State Archive of Crimea]. *Evrei Kryima: Ocherki istorii*. Simferopol, Ierusalim, 100–109. [in Russian].

Kumok, V. & Volovnik, S. (2012, 2016). *Evrey Melytopolia* [The Jews of Melitopol]. Melytopol: Yzd. dom MHT. [in 2 vol.: vol. 1 (2012) – 816 pp., vol. 2 (2016) – 839 pp.]. [in Russian].

Lasinska, M. (2020). Dorevoliutsiina presa, yak dzherelo z istorii yevreyskykh mizhkontynentalnykh mihratsii kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Pre-revolutionary press, as it relates to the history of Jewish intercontinental migrations from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century]. *Eminak*, 4 (32) (zhovten-hruden), 237–252. [in Ukrainian].

Lasinska, M. (2015). Emihratsiia yevreiskoho naselennia z ukrainskykh zemel naprykntsi XIX – na pochatku XX st. [Emigration of the Jewish population from Ukrainian lands from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century]. *Eminak*, 1-2 (10) (sichen-cherven), 50–60. [in Ukrainian].

Lasinska, M. (2018). Yevreiski mizhnarodni ta mizhkontynentalni mihratsii kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia za materialamy zarubizhnykh vydan [Jewish international and intercontinental migrations from the end of the 19th century to the first half of the 20th century based on materials from foreign sources]. *Eminak*, 2 (18) (zhovten-hruden), 138–144. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (2015). Arkhivy yevreyskykh naukovo-doslidnykh instytutiv [Archives of Jewish Scientific and Research Institutes]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria* (IV (II)). Mykolaiv: typohraf Shamrai, 26–46. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (1999). Yevrei na tereni Mykolaivskoho viiskovoho hubernatorstva u XIX st. [Jews on the territory of the Mykolayiv military governorate in the 19th century]. *Zaporozhskye yevreyskoye chtenyia*, (3). Zaporozhe: «DYVO», 17-23. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (2000). Polityka Mykolaivskykh i Sevastopolskykh viiskovykh hubernatoriv shchodo yevreiskoho pytannia [Policy of Mikolayiv and Sevastopol military governors regarding Jewish population]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, (XII). Zaporizhzhia, 5–13. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (2001). Sudba evreev v Nykolaevsko-Sevastopolskom voennom hubernatorstve [The fate of the Jews in the Nikolaev-Sevastopol military governorate]. *Materyaly 8-oi ezhehodnoi Mezhdunarodnoi mezhdystryplynarnoi konferentsyy po yudayke «SEFER»* (ss. 39–54). Moskva. [in Russian].

Levchenko, L. (2004). Shneier Samarovych Liudkovskiy – kraieznavets, istoryk-arkhivist, hromadskiy diiach [Shneir Samarovich Lyudkovsky – local historian, historian-archivist, community activist]. Gosudarstvenniy arhiv Nikolaevskoy oblasti: sb. dok. i material. «Yevreyskoe naselenie na Nikolaevschine», (2). Nikolaev: Atoll, 32–39. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (Ed.). (2020). *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria* [Historical madras of the Pivnichny Black Sea region] (Vyp. IX. T. I). Mykolaiv: typohraf. Shamrai, 508 s. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (Ed.). (2021). *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria* [Historical madras of the Pivnichny Black Sea region] (Vyp. X. Vol. II). Mykolaiv: typohraf. Shamrai, 200 s. [in Ukrainian].

Lerner, O. (1901). *Evrei v Novorossiyskom krae: Istoricheskie ocherki: Po dannym iz arhiva byivshogo Novorossiyskogo general-gubernatora* [Jews in the Novorossiysk Territory: Historical Sketches: According to data from the archive of the former Novorossiysk Governor-General]. Odessa: tip. H. M. Levynsona, 240 s. [in Russian].

Lukyn, V. (2011). «Eslı ustoyoyus vzoyti na Zemlyu Izrailya...». Sozidateli arhivnoy sistemy Izrailya – Bentsion Dinur i drugie [“If I am worthy to ascend to the Land of Israel...” Creators of the Israeli archival system – Benzion Dinur and others]. *Izrail: russkie kornti. Ierusalim*, 425–430. [in Russian].

Lukyn, V., Sokolova, A. & Khaisovych, B. (1997). *100 evreyskikh mestechek Ukrainyi: istoricheskiy putevoditel* (2: Podoliya) [100 Jewish towns of Ukraine: historical guide (2: Podolia)]. Sankt-Peterburg, 704 s. [in Russian].

Melamed, E. (1995). Istochniki po istorii evreyskogo prosvescheniya i kultury v fondah Gosudarstvennogo arhiva Zhitomirskoy oblasti [Sources on the history of Jewish education and culture in the funds of the State Archive of the Zhytomyr Region]. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: materialy konf.* (8-9 hrudnia 1994 r.) (ss. 124–128). Kyiv. [in Russian].

Melamed, E. (1996). Istochniki dlya russko-evreyskoy genealogii (po materialam Gosudarstvennogo arhiva Zhitomirskoy oblasti). [Sources for Russian-Jewish genealogy (based on materials from the State Archive of the Zhitomir Region)]. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: materialy konf.* (21-22 serpnia 1995 r.) (ss. 133–136). Kyiv. [in Russian].

Melamed, E. (1996). *Obzor dokumentalnykh istochnikov po istorii evreyskogo prosvescheniya i kultury v fondah Gosudarstvennogo arhiva Zhitomirskoy oblasti* [Review of documentary sources on the history of Jewish education and culture in the funds of the State Archive of the Zhytomyr Region]. Moskva: o-vo «Evreyskoe nasledie», 12 s. [in Russian].

Melamed, E. (1999). Arhivnyie materialy o mestechkah Volyni (Istoriko-genealogicheskyy aspekt) [Archival materials about the towns of Volyn (Historical and genealogical aspect)]. «*Shtetl's yak fenomen yevreiskoi istorii*: zb. nauk. pr. konf. (30 serpnia – 3 veresnia 1998 r.) (s. 69–74). Kyiv. [in Russian].

Melamed, E. (Comps.). (2009). *Dokumenty po istorii i kulture evreev v regionalnykh arhivakh Ukrainyi: Volynskaya, Zhitomirskaya, Rovenskaya, Cherkasskaya oblasti: putevoditel* [Documents on the history and culture of Jews in the regional archives of Ukraine: Volyn, Zhytomyr, Rivne, Cherkasy regions: a guide]. Kyev, 472 s. [in Russian].

Melamed, E. (Comps.). (2014). *Dokumenty po istorii i kulture evreev v regionalnykh arhivakh Ukrainyi: Nikolaevskaya, Odesskaya, Hersonskaya oblasti: putevoditel* [Documents on the history and culture of Jews in the regional archives of Ukraine: Nikolaev, Odessa, Kherson regions: a guide]. Kyev, 776 s. [in Russian].

Melamed, E. (2009). Istochniki dlya istorii evreyskikh nauchnykh i kulturno-prosvetitel'skikh uchrezhdeniy 1920-1940-h godov v arhivakh Ukrainyi [Sources for the history of Jewish scientific and cultural-educational institutions of the 1920-1940s in the archives of Ukraine]. *Idish: yazyk i kultura v Sovetskom Soyuze*. Moskva, 229–241. [in Russian].

Melamed, E. & Kupovetskiy, M. (Sost.). (2006). *Dokumenty po istorii i kulture evreev v arhivakh Kiev: putevoditel* [Documents on the history and culture of Jews in the archives of Kyiv: a guide]. Kyev, 752 s. [in Russian].

Mykhailova, A. (1992). Obzor dokumentov Gosudarstvennogo arhiva Hersonskoy oblasti «Evreyskoe naselenie Hersonskogo okruga v 20-e – nachale 30-h gg.» [Review of documents from the State Archive of the Kherson Region “The Jewish population of the Kherson district in the 20s – early 30s.”]. *Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: Istoriia ta suchasnist: tezy nauk. konf.* (19-20 lystopada 1992 r.) (ss. 117–119). Zaporizhzhia. [in Russian].

Mykhailova, H. (1995). Ohliad dokumentiv derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti «Ievreiske naselennia Khersonshchyny» [An overview of the documents of the sovereign archive of the Kherson region “The Jewish population of the Kherson region”]. *Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: Istoriia ta suchasnist: tezy nauk. konf.* (27-28 zhovtnia 1994 r.) (ss. 79–82). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Modyevskiy, S. (1995). Evrei Yuga Ukrainyi: (Po materialam Gosudarstvennogo arhiva Hersonskoy oblasti) [Jews of the South of Ukraine: (Based on materials from the State Archive of the Kherson Region)]. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: materialy konf.* (Kyiv, 8-9 hrudnia 1994) (ss. 139–142). Kyiv. [in Russian].

Morozova, A. (2022). Zviazky rodyny Sats z Chernihivshchynoiu [Relations of the Sats family with Chernihiv region]. *Hraal nauky*, 22, 305-315. [in Ukrainian].

Mosiakov, V. (1995). Arhivnyie dokumenty Gosudarstvennogo arhiva Zaporozhskoy oblasti o evreyskom naseleniy Yuga Ukrainyi [Archival documents of the State Archive of the Zaporozhye region about the Jewish population of the South of Ukraine]. *Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: Istorii ta suchasnist: tezy nauk. konf. (27-28 zhovtnia 1994 p.)* (ss. 76–79). Zaporizhzhia. [in Russian].

Mosiakov, V. (1997). Evrei Aleksandrovsk v 1900 godu: (Po materialam otcheta gorodskoy dumy) [Jews of Alexandrovsk in 1900: (Based on materials from the City Duma report)]. *1-e Zaporozhskie chteniya «Evreyskoe naselenie Yuga Ukrainyi», 29-30 maya 1997 g.: dokl. i soobsh.* (ss. 73-76). Zaporozhe. [in Russian].

Mosiakov, V. (1998). K ystorry evreiskoi obshchyny Aleksandrovsk: 1917 hod: (Po stranysam arkhivnykh dokumentov) [The history of the Jewish community of Aleksandrovsk: 1917: (On the pages of archival documents)]. *Zaporozhskyye evreyskyye chteniya* (2). Zaporozhe, 79–81. [in Russian].

Mosiakov, V. (1999). K istorii evreyskoy obshchiny Aleksandrovsk: 1918 god: (Po stranysam arhivnykh dokumentov) [The history of the Jewish community of Aleksandrovsk: 1917: (On the pages of archival documents)]. *Zaporozhskie evreyskie chteniya* (3). Zaporozhe, 209–211. [in Russian].

Orshanskiy, Y. (1872). *Evrei v Rossii* [Jews in Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. M. Hana, 235 s. [in Russian].

Orshanskiy, Y. (1877). *Russkoe zakonodatelstvo o evreyah: Ocherki i issledovaniya* [Russian legislation on Jews: Essays and studies]. Sankt-Peterburg: Tip. i lit. A. E. Landau, 470 s. [in Russian].

Pavliuk, A. (2013). *Uchast yevreiskoho naselennia v ekonomichnomu rozvytku pivdenoukrainskoho rehionu v XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Khersonskoi hubernii)* [The participation of the Jewish population in the economic development of the South Ukrainian region in the 19th century – at the beginning of the 20th century. (based on materials from the Kherson province)]: (Candidate's thesis). Mykolaiv, 280 s. [in Ukrainian].

Petrovskiy, Y. (1996). *Obzor kollektsii pinkasov v Otdele rukopisey Tsentralnoy nauchnoy biblioteki im. Vernadskogo Natsionalnoy Akademii Nauk Ukrainyi* [Review of the collection of pinkas in the Department of Manuscripts of the Central Scientific Library. Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine]. Ser. «Evreyskiy arhiv» (Vyip. 5). Moskva: O-vo «Evreyskoe nasledie». [in Russian].

Pokydchenko, L. (1998). Evreyskie fondy Gosarhiva Sumskey oblasti [Jewish fonds of the State Archive of Sumy region]. *Yevreiska istoriia ta kultura v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. prats konf. (2-5 veresnia 1997 r.)* (ss. 156–157). Kyiv. [in Russian].

Prokop, Yu. (2017). *Yevrei-inozemtsi na Pivdnia Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.): sotsialnyi, pravovyi ta kulturnyi aspekty* [Foreign Jews on the Day of Ukraine (late XVIII – beginning of the XX century): social, legal and cultural aspects]: (Candidate's thesis). Odesa, 417 s. [in Ukrainian].

Semenik, O. (2020). «Vadim Altskan, direktor proEktov, otel mezhdunarodnykh arhivnykh programm, Natsionalnyy muzey pamyati zhertv Holokosta v Vashingtone».

Interviu ["Vadim Altskan, Project Director, Department of International Archive Programs, National Holocaust Memorial Museum in Washington". Interview]. Retrieved from <https://supportyourart.com/conversations/about-memorial-museums/> [in Russian].

Serheeva, Y. (1995). *Illyustrirovannyye pinkasy Ukrainyi kontsa XVIII – nachala XX vekov: (Iz sobraniya Tsentralnoy nauchnoy biblioteki im. V. I. Vernadskogo Natsionalnoy Akademii nauk Ukrainyi)* [Illustrated pinkas of Ukraine at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries: (From the collection of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky of the National Academy of Sciences of Ukraine)]. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: materialy konf.* (Kyiv, 8-9 hrudnia 1994 r.). (ss. 174–179). Kyiv. [in Russian].

Tomazov, V. (Uporiad). (2013). *Henealohiia* [Genealogy]: zb. nauk. pr. (1). Kyiv: Prostrir, 439 s. [in Ukrainian].

Tomazov, V. (2002). *Metricheskie knigi Kievskogo ravvinata v Tsentralnom gosudarstvennom istoricheskom arkhive Ukraini v Kieve* [Metrical books of the Kyiv Rabbinate in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.]. *Genealogicheskii vestnik*, 12, 65–75. [in Russian].

Tomazov, V. (2004). *Iudeiskie metricheskie knigi v Tsentralnom gosudarstvennom istoricheskom arkhive Ukraini v Kieve* [Jewish metrical books in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. *Genealogicheskii vestnik*, 18, 42–44. [in Russian].

Ukrainska henealohiia: teoriia, metodolohiia, istoriia ta praktyka. Materialy I henealohichnykh chytan pamiati Vadyma Modzalevskoho (1996) [Ukrainian genealogy: theory, methodology, history and practice. Materials of the 1st genealogical readings in memory of Vadym Modzalevsky]. Kyiv, 165 s. [in Ukrainian].

Ukrainskyi instytut vvychennia Holokostu «Tkuma» [Ukrainian Institute for Holocaust Remembrance «Tkuma»]. URL: <https://www.tkuma.dp.ua/ru/pro-nas> [in Ukrainian].

Khyterer, V. (1992). *Obzor istochnikov po evreyskoy istorii Tsentralnogo gosudarstvennogo [istoricheskogo] arhiva Ukrainyi* [Review of sources on Jewish history of the Central State [Historical] Archive of Ukraine]. *Yevreiske naseleennia Pivdnia Ukrainy: Istoriia ta suchasnist: tezy nauk. konf.* (19-20 lystopada 1992 r.) (ss. 113–116). Zaporizhzhia. [in Russian].

Khyterer, V. (1993). *Obzor istochnikov po evreyskoy istorii Tsentralnogo gosudarstvennogo istoricheskogo arhiva Ukrainyi* [Review of sources on Jewish history of the Central State Historical Archive of Ukraine] *Istoriya evreev v Rossii: Problemy istochnikovedeniya i istoriografii*: sb. nauch. tr. Sankt-Peterburg, 78–83. [in Russian].

Khyterer, V. (1994). *Evreyskaya istoriko-arheograficheskaya komissiya Vseukrainskoy Akademii Nauk (VUAN)* [Jewish Historical and Archaeographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN)]. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: materialy konf.* (22-23 lystopada 1993 r.) (ss. 176–182). Kyiv. [in Russian].

Khyterer, V. (1997). *Evreiskaia ystoryko-arkheograficheskaya komysyia Vseukrainskoi Akademii Nauk (VUAN)* [Jewish Historical and Archaeographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN)]. *Yevrei v Ukraini: Istoriia, kultura, tradytsii*. Kyiv, 90–100. [in Russian].

Khyterer, V. (1998). *Dzherela z istorii ukrainskykh yevreiv u kyivskykh arkhivakh. Ukrainske yevreistvo: Pidhotovchi materialy populiarnoi entsyklopedii* [Sources of the history of Ukrainian Jews in Kyiv archives. Ukrainian Jewry: Preparatory materials for a popular encyclopedia] Vol. 3: [Prepryntny staty do tomu Ukrainiudaika, Ukrainsko-yevreiski vzaïemyny]. Kyiv, 30–40. [in Ukrainian].

Khyterer, V. *Dokumenty po evreyskoy istorii v kievskikh arhivakh (XVI-XX vv.): (avtoref. ... kand. ist. nauk).* [Documents on Jewish history in Kyiv archives (XVI-XX centuries)]: (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva, 1996, 27 s. [in Russian].

Khyterer, V. Konfiskatsiya evreyskikh dokumentalnih materialov i evreyskoy sobstvennosti v Ukraine v 1919-1930 gg. [Confiscation of Jewish documentary materials and Jewish property in Ukraine in 1919-1930.]. Retrieved from <https://archive.org.ua/archive/2007-08-13/www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2.htm> [in Russian].

Tsyppershtein, S. (1995). *Evrei Odessy. Istoriya kul'tury. 1794-1881* [Jews of Odessa. History of culture. 1794-1881]. Moskva, Ierusalim: Gesharim, 207 s. [in Russian].

Chentsova, T. (1992). Dokumenty Gosudarstvennogo arhiva Dnepropetrovskoy oblasti o evreyskom naseleniy Yuga Ukrainiy [Documents of the State Archive of the Dnipropetrovsk Region about the Jewish population of Southern Ukraine]. *Yevreiske naseleennia Pivdnia Ukrainy: istoriia ta suchasnist: tezy nauk. konf. (19-20 lystopada 1992 r.)* (ss. 116–117). Zaporizhzhia. [in Russian].

Chernetskiy, Ye. (2018). *Yevrei Biloi Tserkvy (seredyna XIX – pochatok XX st.): proso-pohrafichnyi dovidnyk* [Jews of the White Church city (middle of the 19th – beginning of the 20th century): prosopographical guide]. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V. [print.], 732 s. [in Ukrainian].

Chernetskiy, Ye. (2021). *Bilotserkivska yudaika: bibliohrafiia 1991-2016 rr., dzherelna baza ta spravy u fondi «Kyivske hubernske pravlinnia»* [White Church Judaism: bibliography 1991-2016, source base and files in the “Kyiv Provincial Government” fonds]. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V. [print.], 308 s. [in Ukrainian].

Shytiuk, M. (red.). (2015). *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria* [Historical Midrashes of the Northern Black Sea Region] (Vyp. IV. Vol. I). Mykolaiv: typohraf. Shamrai, 286 s. [in Russian].

Shchukyn, V. (2001). Pro pravo poseleennia ta prozhyvannia yevreiv u m. Mykolaievi (XIX – poch. XX st.) [About the right of settlement and residence of Jews in the city of Mykolaiv (XIX – early XX centuries)]. *Aktualni problemy polityky: zb. nauk. pr.*, (12). Odesa, 550–559. [in Ukrainian].

Shchukyn, V. (2004). O pravovom polozhenii evreev-zemledeltsev (kolonistov) v Novorossiyskom krae (XIX – nach. XX v.) [About the legal position of Jewish farmers (colonists) in the Novorossiysk region (XIX – early XX centuries)]. *Materialy 11-oy Ezhegodnoy Mezhdunarodnoy Mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaike* (1). Moskva, 171–178. [in Russian].

Shchukyn, V. & Pavliuk, A. (2016). *Evreyskie zemledelcheskie kolonii Hersonskoy gubernii (XIX – nachalo XX vv.): ocherki istorii* [Jewish agricultural colonies of the Kherson province (XIX – early XX centuries): sketches of history]. Nikolaev: izd-vo Shamray P., 408 s. [in Russian].

Shchukyn, V., Pavliuk, A. (2009). *Zemlyaki. Ocherki istorii evreyskoy obschiny goroda Nikolaeva (konets XVIII – nachalo XX vv.)* [Compatriots Essays on the history of the Jewish community of the city of Nikolaev (late 18th – early 20th centuries)]. Nikolaev: izd-vo Iriny Gudyim, 352 s. [in Russian].

Shchukin, V. (2006). *Stanovyshche yevreiskoho naseleennia v Khersonskii hubernii v XIX – na pochatku XX stolittia* [The situation of the Jewish population in the Kherson province in the 19th and early 20th centuries]: (*Candidate's thesis*). Mykolaiv, 221 s. [in Russian].

Avotaynu Online. Retrieved from <https://avotaynuonline.com/category/northern-europe/ukraine-eastern-europe/>

Dubnow, S. (1916-1920). *History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day* (Vol. I, 1916, 411 p.; Vol. II, 1918, 429 p.; Vol. III, 1920, 423 p.). Philadelphia: The Jewish Publication Society of America. [in English].

FamilySearch International. Retrieved from <https://www.familysearch.org/en/> (дата звернення: 04.06.2023)

Jacobus, D. L. (1930). *Genealogy as Pastime and Profession*. New Haven, Connecticut: The Tuttle, Morehouse & Taylor Company, 333 p. [in English].

JewishGen. The Global Home for Jewish Genealogy. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/JewishGen/Mission.html> [in English].

Judaica Ukrainica. Retrieved from <https://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/content/volumes> [in English].

Levchenko, L. & Shchukin, V. (2019). *Our Fellow Countryman Rebbe Menachem Mendel Schneerson*. Mykolaiv, New York, 156 p. [in English].

Lukin, B. & Peri, A. (1996, Spring). Israeli Archives with Material on Russian Jewish History: The Central Archives for the History of the Jewish People. *Jews in Eastern Europe*. Jerusalem: The Hebrew University, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, 65–66. [in English].

Melamed, E. (1996). Information for Jewish Genealogists in the State Archive of Zhitomir Oblast. *Avotaynu: The International Review of Jewish Genealogy*, 12(1), 14–18. [in English].

Melamed, E. (1996). Sources on the history of Jewish Enlightenment and Culture in the Zhitomir Region State Archives. *East European Jewish Affairs*; 26(2), 97–101. [in English].

Weiner, Miriam. (1999). *Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the Past and Archival Inventories (The Jewish Genealogy Series)*. Secaucus, NJ: Miriam Weiner Routes to Roots Foundation, 600 p. [in English].

Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. Retrieved from <https://www.yadvashem.org/> [in English].

Отримано: 09.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.179-192

УДК 94(477.8)

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76008, Україна (igor.raikivskyi@pnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

RAIKIVSKYI Ihor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine and methods of teaching history State Higher Educational Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76008, Ukraine (igor.raikivskyi@pnu.edu.ua)

ЄГРЕШІЙ Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76008, Україна (oleh.yehreshii@pnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0639-910X>

YEHRESHII Oleh – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and methods of teaching history State Higher Educational Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76008, Ukraine (oleh.yehreshii@pnu.edu.ua)

ПАСКА Богдан – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76008, Україна (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

PASKA Bohdan – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine and methods of teaching history State Higher Educational Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76008, Ukraine (bohdan.paska@pnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Райківський, І., Єгрешій, О., Паска, Б. (2023). Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області Української РСР в радянській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 179–192.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Мета дослідження – полягає в аналізі наукових праць радянських економістів, державних діячів, істориків та сформуванні актуальні на час післявоєнної відбудови економіки та інфраструктури незалежної України рекомендації. **Методологія** дослідження базується на принципах науковості, об'єктивності, історизму. Застосовано проблемно-хронологічний, пошуковий, аналітичний методи, а також узагальнення та систематизації матеріалу. **Наукова новизна** полягає в тому, що усвідомлення негативних і позитивних тенденцій у соціально-економічному житті Івано-Франківської області, як складової західного регіону України та республіки, дає можливість виробити програму економічної відбудови і деяких теоретичних та практичних настанов. Головна увага має акцентуватися на правовій базі і положеннях Конституції України. Успішна відбудова країни можлива за умов залучення кваліфікованих спеціалістів і менеджерів, сучасної навчально-інформаційної мережі. Важливим складником соціальної політики держави є управління трудовими ресурсами, реалізація активної політики зайнятості. Вирішення основних побутових проблем позитивно впливатиме на відбудову та розвиток економіки. **Висновки.** Є всі підстави погодитися з радянськими науковцями у тому, що розбудова економіки та побутової інфраструктури краю була тісно пов'язана з підвищенням освітнього та культурного рівня місцевого населення. На покращення добробуту та тривалості життя впливали: рівень медичного обслуговування, соціальні гарантії, забезпечення пенсіями, отримання виплат та пільг із державного бюджету. Ці узагальнення спільні для усіх праць та публікацій. На початку 1970-х років на практиці розвивалася економічна

концепція – зміцнюється економіка держави – росте добробут народу. Її суть полягає в тому, що держава має скеровувати відповідні кошти на задоволення соціальних потреб людей: освіту, медицину, культуру, благоустрій. Український народ у нелегких умовах тоталітаризму зумів зберегти мову, культуру й одвічні духовні цінності завдяки подвижницькій роботі інтелігенції.

Ключові слова: відбудова, освіта, соціально-економічні процеси, Івано-Франківська область, колективізація, індустріалізація, урбанізація.

SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN THE IVANO-FRANKIVSK REGION OF THE UKRAINIAN SSR IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the scientific works of Soviet economists, state officials, and historians and formulate relevant recommendations for the post-war reconstruction of the economy and infrastructure of independent Ukraine. The research methodology is based on the principles of scientificity, objectivity, and historicism. Problem-chronological, exploratory, and analytical methods have been employed, along with the generalization and systematization of materials. The scientific novelty lies in the awareness of both negative and positive trends in the socio-economic life of the Ivano-Frankivsk region, as a component of the western region of Ukraine and the republic. This allows for the development of a program for economic reconstruction and some theoretical and practical guidelines. The main focus should be on the legal framework and provisions of the Constitution of Ukraine. Successful reconstruction of the country is possible with the involvement of qualified specialists and managers, as well as a modern educational-information network. An important component of the state's social policy is the management of labor resources and the implementation of an active employment policy. Addressing fundamental household issues will have a positive impact on the reconstruction and development of the economy. Conclusions.* There are all reasons to agree with Soviet scholars that the development of the economy and household infrastructure of the region was closely linked to the improvement of the educational and cultural level of the local population. Factors influencing the improvement of well-being and life expectancy included the level of medical services, social guarantees, pension provision, and receiving payments and benefits from the state budget. These generalizations apply to all works and publications. In the early 1970s, an economic concept was being implemented in practice – as the state's economy strengthens, the well-being of the people grows. Its essence lay in the idea that the state should allocate appropriate funds to meet the social needs of people: education, medicine, culture, and improvement. The Ukrainian people, in difficult conditions of totalitarianism, managed to preserve its language, culture, and timeless spiritual values thanks to the active efforts of the intelligentsia.

Key words: reconstruction, education, socio-economic processes, Ivano-Frankivsk region, collectivization, industrialization, urbanization.

Постановка проблеми. Післявоєнна відбудова УРСР вимагає критичного осмислення та глибокого вивчення історичного досвіду політичного та соціально-економічного розвитку держави. Актуальним питанням у нових військово-політичних умовах російсько-української війни є об'єктивне висвітлення та використання історичного досвіду минулих поколінь. Сьогодні, коли назріла потреба осмислити минуле і знайти орієнтири на майбутнє, необхідно всебічно вивчати проблеми української ментальності, які не дали

згаснути національній ідеї в часи тоталітаризму. Серед національних пріоритетів повоєнної відбудови незалежної України є формування економічної програми і практичних рекомендацій. Господарство та економічний потенціал Івано-Франківської області зазнав значних змін протягом середини – другої половини ХХ ст. Відповідні процеси активно вивчалися представниками радянської історичної школи, з урахуванням домінуючих у той час підходів та марксистсько-ленінської методології.

Мета дослідження полягає у всебічному й комплексному аналізі відображення соціально-економічних процесів на території Івано-Франківської області у ключових наукових працях радянської історіографії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерелами статті виступили наукові праці провідних радянських істориків, які займалися вивченням соціально-економічних процесів на території Івано-Франківської області. Тема дослідження знайшла часткове відображення у працях І. Мищак (Мищак, 2009), С. Давидовича (Давидович, 2011), О. Малярчука (Малярчук, 2016). В історико-документальному нарисі «Росія-Україна: зради, союзи, війни» під редакцією Миколи Литвина (Литвин, 2022) розвінчуються присутні в радянській історіографії російські імперські наративи про багатолітню «допомогу» так званого «старшого брата», «спільну коліску», «історичну єдність і братерство» російського та українського народів.

Виклад основного матеріалу. Економічні санкції капіталістичних держав проти більшовицької Росії та непримиренність ідеологій спонукали до обґрунтування радянської історичної теорії. В економічному змаганні двох протилежних суспільно-політичних систем постала проблема вирішення практичних завдань. Різні антикомуністичні концепції розвитку економіки, спрямовані на дискредитацію так званих принципів соціалізму, розроблення «рецептів» з метою економічно виснажити СРСР, у свою чергу, штовхали до розроблення «політичної економії соціалізму». Суть її полягала в з'ясуванні того, як ефективно може функціонувати центрально-керована система і в яких конкретних формах економічних відносин вона мала бути втілена. У ній були закладені й ідеологічні трактування економічних проблем і «непомилність» висловлювань К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. У разі виникнення суперечностей між викладеними положеннями і реальною дійсністю можливими були лише суто схоластичні дискусії та необхідні трактування.

У 1934 р. на XVII з'їзді Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) відбулося офіційне визнання того, що соціалізму властиві товарно-грошові відносини. Постанова Центрального комітету (ЦК) ВКП(б) «Про перебудову викладання політичної економії» (1936 р.) закріпила новий курс викладання законів розвитку соціалістичної економіки. Альтернативні теорії запропонували радянські економісти О. Чайнов і М. Кондратьєв. Схемі «куркуль – середняк – бідняк» О. Чайнов протиставляв власну класифікацію, що охоплювала шість типів господарств: капіталістичне, напівтрудове, замож-

не сімейно-трудова, бідняцьке сімейно-трудова, напівпролетарське, пролетарське. Світове визнання здобув своїми науковими працями М. Кондратьєв. Теоретик виділив комплекс соціально-економічних процесів, розвиток яких характеризувався довгочасною періодичністю, і припускав наявність внутрішнього взаємозв'язку між ними. Зокрема, йшлося про нерівномірність науково-технічного прогресу і нагромадження капіталу, стрибкоподібні зміни в технологічній структурі виробництва в умовах грошового обігу і втягування нових країн у систему світового ринкового господарства (Юхименко, Леоненко, 2001, с. 390–391).

Підсумки дискусій підбила в 1952 р. книга Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», лейтмотивом якої постала проблема становлення товарно-грошових відносин в умовах соціалізму. Існування їх великий «кормчий світового пролетаріату», «вождь усіх часів і народів» обґрунтовував наявністю двох основних форм соціалістичного виробництва: державної (загальнонародної) і колгоспної, яку не можна назвати загальнонародною (товарне виробництво і товарообіг є тимчасовою необхідністю). Вони нібито мали зникнути зі злиттям цих двох виробничих секторів в один загальнонародний виробничий сектор. Й. Сталін вбачав єдину причину існування товарного виробництва за соціалізму в наявності двох форм власності.

У 1940-1956 рр. радянські науковці почали розробляти напрямки, присвячені політичним подіям на Західній Україні: про триумфальний визвольний похід Червоної армії у вересні 1939 р., боротьбу трудящих проти буржуазії та проявів націоналізму, за торжество соціалізму, «омріяне возз'єднання», «золотий вересень» і т. п. Одночасно цим створювалися передумови для розвитку «світового революційного процесу» на перспективу. Магістральний напрям радянської історіографії зводився до вивчення ролі комуністичної партії в розвитку суспільно-політичної активності трудящих мас західних областей у процесі будівництва основ соціалізму. У 40-50-х рр. ХХ ст. видано академічні праці Б. Бабія (Бабій, 1954), С. Білоусова (Білоусов, 1951), М. Герасименка і Б. Дудикевича (Герасименко, Дудикевич 1955), П. Йови (Йова, 1954), Л. Корнієць (Корнієць, 1950), К. Сироцинського (Сироцинський, 1953) та ін. У них однобічно з позицій марксистсько-ленінсько-сталінської методології односторонньо охарактеризовано історичні події. Науковці часів сталінізму джерелами праць вважали твори класиків, вождів партії, постанови ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів (РНК) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) і РНК УРСР, публікації офіційних видань, матеріали преси, а не фонди архівів.

ХХ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) 1956 р. став важливою віхою на шляху лібералізації та десталінізації радянського суспільства. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» не була опублікована в той час, хоча закордонні радіостанції її зміст передали вже наступного дня. Натомість громадянам СРСР була запропонована «полегшена» версія доповіді постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його

наслідки». Суттю наступного етапу був розквіт офіційної радянської науки під тотальним контролем комуністичної партії. Радянські вчені опублікували тоді тисячі праць, у яких намагалися довести керівну роль партії в усіх сферах життя суспільства та досягнення апогею науково-технічного прогресу. У 1957 р. Інститут суспільних наук Академії наук (АН) УРСР у Львові розпочав друкувати серію збірників наукових праць під назвою «3 історії західноукраїнських земель».

Важливу роль у радянській історіографії відіграли праці І. Богородиста (Богородист, 1964), В. Задорожного і М. Паламарчука (Задорожний, Паламарчук, 1960), М. Івасюти (Івасюта, 1962), О. Кірсанової (Кірсанова, 1981), І. Кошарного (Кошарний, 1974, 1975), М. Кравця (Кравець, 1959), В. Масловського (Масловський, 1984), Н. Петруні (Петруня, 1986), Й. Черниша (Черниш, 1963), Ф. Чернявського (Чернявський, 1978) та ін. Спільним для розглянутих робіт є обґрунтування офіційної концепції комуністичної партії й радянського уряду, вихваляння принципів соціалізму та «переваг» радянського способу життя. Головна увага акцентована на розв'язанні в західноукраїнських областях фундаментальних завдань – відбудови народного господарства, кадрового забезпечення радянзації, зміни національної свідомості, культурної революції, процесів колективізації сільського господарства, індустріалізації, урбанізації та ін.

Упродовж усього радянського проміжку історії ідеологічну літературу відповідного змісту видавали масовими тиражами. На допомогу лекторам товариства «Знання», партійним працівникам та агітаторам великими накладками у Львові у видавництві «Каменярь» друкували низку науково-популярних статей серії «Пост імені Ярослава Галана». Популяризувати радянський стиль життя і соціалістичні перетворення були покликані книги: «Рівна серед рівних» (Ватченко, 1977), «Весна відродженого краю» (Гранчак, Загайний, Корольов, 1974), «На землі Прикарпатській» (Зосіч, 1967), «Нове традицією село» (Здоровега, 1978), «Осяйний день» (Сардачук, 1979) та сотні інших. Надмірна зосередженість на позитивних явищах та схематизм аналізу дають підстави класифікувати такі дослідження як науково-публіцистичні.

Помітне місце в історіографії історії України того часу зайняла книга одіозного секретаря ЦК КПУ В. Маланчука «Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР)» (Маланчук, 1963), а за усім стильовим напрямом закріпився характерний термін – «маланчукізм». Упродовж двох десятиріч він слугував своєрідним стандартом для науковців-суспільствознавців. Так, у другій частині монографії «Комуністична партія – організатор боротьби за розв'язання національного питання в західних областях УРСР (1939-1953 рр.)» змальовано ідеальну картину «підкування партії про виховання кадрів» та «нешадну боротьбу з буржуазно-націоналістичним охвістям».

Надбанням радянської історичної доктрини стали колективні праці: «Розквіт економіки західних областей УРСР (1939-1964 рр.)» (Петровський,

1964), «Історія селянства Української РСР» (Компанієць, 1967), «Історія Української РСР» (Дубина, 1967), «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» (Олексюк, 1968), «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979» (Гвасюта, Масловський, Нечитайло, 1979), «Розквіт народної освіти в західних областях України» (Яремчук, Баїк, Санивець, 1979) та ін.

До висвітлення досліджуваних проблем залучалися різноманітні за своїм походженням джерела. Головну увагу дослідники приділяли порівнянню соціально-економічного становища місцевих українців під владою Польщі в міжвоєнний період із тими змінами, які відбулися після другої радянзації західних областей УРСР у післявоєнні десятиріччя. Перетворення в соціально-економічному житті західного регіону і зокрема Станіславської (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківської) області – колективізація сільського господарства, індустріалізація, урбанізація – подавалися в радянській історіографії, як великі позитивні досягнення.

Увагу сучасників і дослідників історичного минулого привертала політична позиція щодо відстоювання інтересів республіки та діяльність на посаді першого секретаря ЦК компартії України (КПУ) Петра Шелеста. У його книзі «Україна наша Радянська» (Шелест, 1970) з гордістю говорилося про славні сторінки історії України, зокрема про козаччину. Очільник радянської України закликав митців відобразити у творах яскраві сторінки минувшини народу, продовжувати героїчні традиції. Значна увага в книзі приділялася побудові нових промислових підприємств, загальній модернізації економіки прикарпатського краю. У дусі державної пропаганди говорилося про наявність на території Івано-Франківщини більше 200 промислових підприємств. Увага акцентувалася, зокрема, на виробничих потужностях Калуського калійного комбінату, Бурштинської теплової електростанції, розвитку лісової та лісообробної, нафтогазової промисловості а також туристичної сфери. Закономірно, що згодом члени політбюро ЦК КПУ на чолі з Володимиром Щербицьким зі своїм «вірно підданством» Москві книгу оголосили шкідливою. Щоправда, від цього книга стала ще популярнішою і поповнила бібліотеки творчої інтелігенції.

У 1981 р. в Києві видано бібліографічний покажчик «Історія фабрик і заводів Української РСР» (Євселевський, 1976), що був підготовлений співробітниками Державної історичної бібліотеки УРСР. Укладачі покажчика називають більше 900 різноманітних видань, зокрема найбільш значні статті, документальні збірники. Ціла низка праць присвячена виробничому об'єднанню «Хлорвініл» у м. Калуш (Гаврилів, 1976; Романенко, 1986). Цікавий фактичний матеріал містить серія «Вчені України – народному господарству» (Луньков, Хабер, 1980) та ін.

Група вчених Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР на прикладі дослідження сіл західних областей Української РСР створили соціологічне дослідження радянського села – «Соціальні перетворення у радянсь-

кому селі» (Ковальчак, 1976). Протягом майже десяти років було обстежено близько сорока сіл у різних місцевостях Західної України. Шість із них, у т. ч. Нижній Березів, що на Івано-Франківщині, вивчено «докладно». Автори поставили собі за мету розкрити всю сукупність змін у селах західних областей УРСР за роки радянської влади, а також показати досягнення в розвитку продуктивних сил, побуті, культурному і духовному житті як єдиному суспільному процесі соціалістичного розвитку. Для вивчення історії досліджуваних сіл авторами опрацьовано архівні й опубліковані джерела та наявну безпосередньо на місцях джерельну документацію. Колективній монографії притаманне чітке ідейно-політичне спрямування, вона «спростовує» різні буржуазно-націоналістичні фальсифікації історичного процесу на західних українських землях. Авторам вдалося отримати відомості безпосередньо від самих селян шляхом анкетного опитування, бесід, записів та спогадів. Значною мірою ця книга стала першим такого роду дослідженням в УРСР.

Серед наукової літератури, що розкрила «соціалістичні перетворення» на західноукраїнських землях, необхідно виокремити монографію Г. Ковальчака «Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва» (Ковальчак, 1973). Автор детально характеризує удосконалення галузей структури промисловості західних областей УРСР, збільшення питомої ваги переробної промисловості, й особливо найпрогресивніших галузей важкої індустрії – машинобудівної, хімічної та паливно-енергетичної. Значна увага була приділена також зростанню промислових центрів регіону. Чимало місця в книзі відведено Івано-Франківщині, що стала однією з найбільш розвинених промислових областей західної частини УРСР і після Львівщини мала слугувати прикладом «соціалістичних перетворень».

В історіографічному доробку висвітлення соціально-економічного розвитку Карпатського регіону окреме місце займають монографії Г. Ковальчака «Економічний розвиток західноукраїнських земель» (Ковальчак, 1988) та М. Долишнього, С. Злупка, С. Писаренка «Украинские Карпаты. Экономика» (Долишний, Злупко, Писаренко, 1988). У цих монографіях було детально досліджено вузлові проблеми розвитку економіки регіону та краю, розкрито історію заводів і фабрик Івано-Франківської області, які в післявоєнний період з невеликих кустарних підприємств перетворилися на заводи із сучасним технічним обладнанням.

У 1970-1990 рр. вийшли друком узагальнюючі праці: восьмитомна «Історія Української РСР» (Лихолат, 1979), тритомна «Історія народного господарства Української РСР» (Лукінов, 1985, Лукінов, 1987), в яких комплексно проаналізовано історію розвитку провідних галузей економіки республіки. Окремі матеріали було присвячено також західноукраїнським областям. Автори видань, узагальнивши значний фактичний матеріал, окремі досягнення пов'язували винятково з політикою КПРС, натомість кризові явища й упущення замовчували. Мінуси командно-адміністративної планової економічної системи та негативні моменти розвитку економіки (зокрема, підпорядкування військово-промислового комплексу, техногенні катастрофи,

диспропорція виготовлюваної продукції із потребами населення) закономірно не знайшли свого відображення на сторінках праць дослідників.

Значну увагу радянські історики приділяли змінам у соціальному становищі населення Івано-Франківської області, формуванню колгоспного селянства, робітничого класу та трудової інтелігенції. У працях радянського періоду до середини 80-х років ХХ ст. пропагувалися тільки здобутки у сфері сільського господарства, підвищення добробуту жителів села, індустріалізація промисловості та урбанізаційні процеси в міському середовищі. Водночас замовчувалися негативні явища від здійснення соціалістичних перетворень, у т. ч. ліквідація приватновласницьких господарств (хутірських – прообразу фермерства) та почуття господаря на землі, масові депортації, криваві репресії, які торкнулися значної кількості населення регіону. Дослідники наголошували на зростанні грошових прибутків, розквіті «заможного і культурного соціалістичного способу життя». На їх думку, в другій половині ХХ ст. місцеve населення отримувало роботу, безкоштовне житло та освіту, соціальні гарантії, табори відпочинку, оздоровчі санаторії, відомчі профілакторії, сільські лікарні та фельдшерсько-акушерські пункти. На практиці ж сільське господарство на Івано-Франківщині після колективізації потребувало постійних дотацій із державного бюджету, мало низьку виробничу ефективність. У гірських і пригірських селах колгоспно-радгоспна система господарювання продемонструвала свою неспроможність і неефективність.

Висновки. Радянська історіографія висвітлювала соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в дусі загальноприйнятих на той час історіографічних штампів і наративів. Монографіям притаманне чітке ідейно-політичне спрямування із заздалегідь відомими патетичними висновками. Виражена тенденційність, надмірна зосередженість на позитивних явищах та схематизм у доборі фактичного матеріалу дають підстави класифікувати такі дослідження значною мірою як публіцистичні чи науково-публіцистичні. Як правило, таким працям притаманна однорідність при доборі джерел, що збіднювало не лише джерельну, але й історіографічну базу.

Водночас до активу радянських історичних праць, що розкривали соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області, варто віднести значну пошукову роботу серед джерел допоміжного характеру (залучення матеріалів архівів заводів, фабрик, комбінатів і т. п.), появу узагальнюючих колективних видань монографічного характеру. Лише подекуди окремим авторам вдавалося підходити нестандартно – проводити анкетування населення, отримувати фактичний матеріал бесід, записів та спогадів радянських людей, тобто з використанням матеріалів усної історії.

Однак у цілому досліджувані видання мали виражену тенденційну спрямованість, історики були покликані популяризувати радянський стиль життя і соціалістичні перетворення на Прикарпатті, а альтернативні концепції, що ігнорувалися в радянській історіографії, піддавали критиці за «буржуазно-націоналістичні фальсифікації історичного процесу».

традиційному для себе ключі радянські історики окремі досягнення у сфері економіки Івано-Франківської області (зокрема, розвиток лісової, лісообробної, нафтогазової промисловості чи досягнення туристичної сфери) пов'язували винятково з політикою КПРС, а виражені кризові явища й упущення замовчували. Характерно, що різні техногенні катастрофи, недоліки командно-адміністративної планової економічної системи та негативні аспекти розвитку економіки не знаходили свого відображення на сторінках праць радянських дослідників.

Список використаних джерел і літератури:

- Бабій, Б.** (1954). *Возз'єднання Західної України з Українською РСР*. Київ, 1954. 196 с.
- Білоусов, С.** (1951). *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. Київ: [б. в.], 166 с.
- Богородист, І.** (1964). Про деякі питання соціалістичного будівництва в західних областях УРСР. *Укр. іст. журн.*, 6, 55–62.
- Ватченко, О.** (1977). *Рівна серед рівних*. Київ: Політвидав України, 168 с.
- Гаврилів, О.** (1976). *Обрії нового Калуша*. Ужгород: Карпати, 71 с.
- Герасименко М. & Дудикевич Б.** (1955). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921-1939 рр.)*. Київ: Наук. думка. 246 с.
- Гранчак, І., Загайний, М. & Корольов, П.** (1974). *Весна відродженого краю*. Ужгород: Карпати. 216 с.
- Долишний М., Злуко, С. & Писарекно С.** (1988). *Украинские Карпаты. Экономика*. Киев: Наук. думка. 224 с.
- Дубина К.** (відп. ред). (1967). *Історія Української РСР* (в 2 т. Т. 2). Київ: Наук. думка, 860 с.
- Євселевський, Л.** (1976). Діяльність Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів». *Укр. іст. журн.*, 5, 54–65.
- Задорожний В. & Паламарчук М.** (1960). *Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР*. Київ: Держполітвидав УРСР, 175 с.
- Здоровега, Н.** (відп. ред). (1978). *Нове традицією село*. Львів: Видавництво «Каменярь», 128 с.
- Зосіч, Л.** (відп. ред). (1967). *На землі Прикарпатській*. Ужгород: Карпати, 232 с.
- Івасюта, М.** (1962). *Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР*. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 316 с.
- Івасюта, М., Масловський, В. & Нечитайло, В.** (1979). *За щастя оновленої землі: нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979*. Київ: Наук. думка. 210 с.
- Йова, П.** (1954). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною*. Львів: [б. в.], 113 с.
- Кірсанова, О.** (1981). *Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. 1944-1950*. Київ: Наук. думка, 223 с.
- Ковальчак, Г.** (1973). *Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва*. Київ: Наук. думка, 236 с.
- Ковальчак, Г.** (гол. ред.). (1976). *Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР*. Київ: Наук. думка, 230 с.

- Ковальчак, Г.** (1988). *Економічний розвиток західноукраїнських земель*. Київ: Наук. думка, 251 с.
- Компанієць, І.** (гол. ред.). (1967). *Історія селянства Української РСР* (в 2 т. Т. 2). Київ: Наук. думка, 536 с.
- Корнієць, Л.** (1950). *Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР*. Київ: Держполітвидав, 31 с.
- Кошарний, І.** (1974). *Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади)*. Львів: Каменяр, 280 с.
- Кошарний, І.** (1975). *У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.)*. Львів: Вища школа, 239 с.
- Кравець, М.** (1959). *Нариси робітничого руху в Західній Україні ХХ ст.* Київ: Наук. думка, 233 с.
- Лихолат, А.** (ред.). (1979). *Історія Української РСР* (в 8 т., 10 кн. Т. 8, Кн. 2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті роки). Київ: Наук. думка, 700 с.
- Литвин, М.** (відп. ред.). (2022). *Росія – Україна: зради, союзи, війни*. Львів: Астон, 798 с.
- Лукінов, І.** (гол. ред.). (1985). *Історія народного господарства Української РСР* (в 3 т., 4 кн. Т. 3, Кн. 1). Київ: Наук. думка, 464 с.
- Лукінов, І.** (гол. ред.). (1987). *Історія народного господарства Української РСР* (в 3-х т. 4 кн. Т. 3, Кн. 2). Київ: Наук. думка, 440 с.
- Луньков, Ю. & Хабєр, В.** (1980). *Производство концентрированных калийных удобрений из полиминеральных руд*. Киев: Техніка, 158 с.
- Маланчук, В.** (1963). *Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР)*. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 696 с.
- Масловский, В.** (1984). *В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950*. Львов: Государственный ун-т им. И. Франко, 187 с.
- Олексюк, М.** (відп. ред.). (1968). *Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 803 с.
- Петровський, М.** (відп. ред.). (1964). *Розквіт економіки західних областей УРСР (1939-1964 рр.)*. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 290 с.
- Петруня, Н.** (1986). *Комсомол – активний помічник партії в строительстве социализма в западных областях УССР (1939-1958 гг.)* (автореф... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины»). Киев, 22 с.
- Романенко, О.** (1986). *«Хлорвинил» вчера, сегодня и завтра*. Ужгород: Карпати, 86 с.
- Сардачук, П.** (відп. ред.). (1979). *Осяйний день*. Ужгород: Карпати, 304 с.
- Сироцинський, К.** (1953). *Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР*. Київ: Держполітвидав УРСР, 96 с.
- Черниш, Й.** (1963). *Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі західних областей Української РСР (1939-1958 рр.)*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 267 с.
- Чернявский, Ф.** (1978). *По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939-1950)*. Львов: Высшая шк., 239 с.

Шелест, П. (1970). *Україно наша радянська*. Київ: Видавництво політичної літератури України, 280 с.

Юхименко, П. & Леоненко, П. (2001). *Історія економічних учень*: навч. посібник. Київ: Знання-Прес, 514 с.

Яремчук, Д., Байк, Л. & Санівець, В. (1979). *Розквіт народної освіти в західних областях України*. Київ: Рад. шк., 192 с.

References:

Babii, B. (1954). *Vozziednannia Zakhidnoi Ukrainy z Ukrainskoiu RSR* [Reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR]. Kyiv, 196 s. [in Ukrainian].

Bilousov, S. (1951). *Vozziednannia ukrainskoho narodu v yedynii Ukrainskii Radianskii derzhavi* [Reunification of the Ukrainian people in the united Ukrainian Soviet state]. Kyiv: [b. v.], 166 s. [in Ukrainian].

Bohorodyst, I. (1964). *Pro deiakhi pytannia sotsialistychnoho budivnytstva v zakhidnykh oblastiakh URSR* [On certain issues of socialist construction in the western regions of the Ukrainian SSR]. *Ukr. ist. zhurn.*, 6, 55–62. [in Ukrainian].

Vatchenko, O. (1977). *Rivna sered rivnykh* [Equal among equals]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 168 s. [in Ukrainian].

Havryliv, O. (1976). *Obrii novoho Kalusha* [Horizons of the new Kalush]. Uzhhorod: Karpaty, 71 s. [in Ukrainian].

Herasymenko, M. & Dudykevych, B. (1955). *Borotba trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy za vozziednannia z Radianskoiu Ukrainoiu (1921-1939 rr.)* [Struggle of the working people of Western Ukraine for reunification with Soviet Ukraine (1921-1939)]. Kyiv: Nauk. dumka, 246 s. [in Ukrainian].

Hranchak, I., Zahainyi, M. & Koroov, P. (1974). *Vesna vidrodzhenoho kraiu* [Spring in the revived land]. Uzhhorod: Karpaty, 216 s. [in Ukrainian].

Dolyshnyi, M., Zlupko, S. & Pysarekno, S. (1988). *Ukrainskie Karpaty. Ekonomika* [Ukrainian Carpathians. Economy]. Kyiv: Nauk. dumka, 224 s. [in Ukrainian].

Dubyna, K. (Ed). (1967). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [History of the Ukrainian SSR] (Vol. 2). Kyiv: Nauk. dumka, 860 s. [in Ukrainian].

Yevselevskiy, L. (1976). *Diialnist Vseukrainskoi redaktsii "Istoriia fabryk i zavodiv"* [Activities of the all-Ukrainian editorial office "History of factories and plants"]. *Ukr. ist. zhurn.*, 5, 54–65. [in Ukrainian].

Zadorozhnyi, V. & Palamarchuk, M. (1960). *Uspikhy ekonomichnogo rozvytku zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR* [Successes of economic development in the western regions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 175 s. [in Ukrainian].

Zdoroveha, N. (Ed.). (1978). *Nove tradytsiieu selo* [The new tradition of the village]. Lviv: Vydavnytstvo "Kameniar", 128 s. [in Ukrainian].

Zosich, L. (Ed.). (1967). *Na zemli Prykarpatskii* [On the Carpathian land]. Uzhhorod: Karpaty, 232 s. [in Ukrainian].

Ivasiuta, M. (1962). *Narysy istorii kolhospnogo budivnytstva v zakhidnykh oblastiakh Ukrainskoi RSR* [Essays on the history of collective farm construction in the western regions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSR, 316 s. [in Ukrainian].

Ivasiuta, M., Maslovskiy, V. & Nechytailo, V. (1979). *Za shchastia onovlenoi zemli: narysy istorii kolhospnogo selianstva zakhidnykh oblastei URSR. 1939-1979* [For the happiness of the renewed land: essays on the history of collective farm peasantry in the western regions of the Ukrainian SSR. 1939-1979]. Kyiv: Nauk. dumka, 210 s. [in Ukrainian].

Yova, P. (1954). *Borotba trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy za vozziednannia z Radianskoiu Ukrainoiu* [Struggle of the working people of Western Ukraine for reunification with Soviet Ukraine]. Lviv: [b. v.], 113 s. [in Ukrainian].

Kirsanova, O. (1981). *Rozvytok suspilno-politychnoi aktyvnosti trudiashchykh zakhidnykh oblastei URSS u protsesi budivnytstva osnov sotsializmu. 1944-1950* [The development of socio-political activity of the working people in the western regions of the Ukrainian SSR during the construction of the foundations of socialism. 1944-1950]. Kyiv: Nauk. dumka, 223 s. [in Ukrainian].

Kovalchak, H. (1988). *Ekonomichnyi rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel* [Economic development of western Ukrainian lands]. Kyiv: Nauk. dumka, 251 s. [in Ukrainian].

Kovalchak, H. (Ed.). (1976). *Sotsialni peretvorennia u radianskomu seli. Na prykladi sil zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR* [Social transformations in soviet village. A case study of villages in the western regions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Nauk. dumka, 230 s. [in Ukrainian].

Kovalchak, H. (1973). *Industrialnyi rozvytok zakhidnykh oblastei Ukrainy v period komunistychnoho budivnytstva* [Industrial development of the western regions of Ukraine during the communist construction period]. Kyiv: Nauk. dumka, 236 s. [in Ukrainian].

Kompaniiets, I. (Ed.). (1967). *Istoriia selianstva Ukrainskoi RSR* [History of peasantry in the Ukrainian SSR] (Vol. 2). Kyiv: Nauk. dumka, 536 s. [in Ukrainian].

Korniiets, L. (1950). *Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainskoi RSR* [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Derzhpolitytydav, 31 s. [in Ukrainian].

Kosharnyi, I. (1974). *Riasni plody druzhby (Ekonomichni i kulturni peretvorennia u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy za roky Radianskoi vlady)* [Abundant fruits of friendship (economic and cultural transformations in the western regions of Ukraine during the years of Soviet rule)]. Lviv: Kameniar, 280 s. [in Ukrainian].

Kosharnyi, I. (1975). *U suziri sotsialistychnoi kultury. Kulturne budivnytstvo u vozziednannykh oblastiakh URSS (1939-1958 rr.)* [In the constellation of socialist culture. Cultural construction in the reunited regions of the Ukrainian SSR (1939-1958)]. Lviv: Vyshcha shkola, 239 s. [in Ukrainian].

Kravets, M. (1959). *Narysy robitnychoho rukhu v Zakhidnii Ukraini XX st.* [Essays on the labor movement in Western Ukraine in the 20th century]. Kyiv: Naukova dumka, 233 s. [in Ukrainian].

Lykholat, A. (Ed.). (1979). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [History of the Ukrainian SSR] (Vol. 8, Book 2: Ukrainian SSR during the period of advanced socialism and building communism (late 1950s – 1970s)). Kyiv: Nauk. dumka, 700 s. [in Ukrainian].

Lytyyn, M. (Ed.). (2022). *Rosiiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny* [Russia – Ukraine: betrayals, alliances, wars]. Lviv: Aston, 798 s. [in Ukrainian].

Lukinov, I. (Ed.). (1987). *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainskoi RSR* [History of the national economy of the Ukrainian SSR] (Vol. 3, Book 2). Kyiv: Nauk. dumka, 440 s. [in Ukrainian].

Lukinov, I. (Ed.). (1985). *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainskoi RSR*: [History of the national economy of the Ukrainian SSR] (Vol. 3, Book 1). Kyiv: Nauk. dumka, 464 s. [in Ukrainian].

Lunkov, Yu. & Khaber, V. (1980). *Proyzvodstvo kontsentryrovannykh kalyinykh udobrenyi iz polymyneralnykh rud* [Production of concentrated potash fertilizers from polymetallic ores]. Kyiv: Tekhnika, 158 s. [in Ukrainian].

Malanchuk, V. (1963). *Torzhestvo leninskoi natsionalnoi polityky (Komunistychna partiia – orhanizator rozviazannia natsionalnoho pytannia v zakhidnykh oblastiakh URSS)*

[Triumph of Leninist national policy (Communist Party as the organizer of resolving the national question in the western regions of the Ukrainian SSR)]. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vyd-vo, 696 s. [in Ukrainian].

Maslovskiy, V. (1984). *V borbe s vrahamy sotsyalizma : Ocherki istorii klassovoi borby na sele v period postroyeniya osnov sotsializma v zapadnykh oblastiakh Ukrainy. 1939-1950* [In the struggle against enemies of socialism: essays on the history of class struggle in the countryside during the construction of the foundations of socialism in the western regions of Ukraine. 1939-1950]. Lviv: Gosudarstvennyi un-t im. I. Franko, 187 s. [in Ukrainian].

Oleksiuk, M. (Ed.). (1968). *Torzhestvo istorychnoi spravedlyvosti: Zakonomirnist vozziednannia zakhidnoukrainskykh zemel v yedynii Ukrainskii Radianskii derzhavi* [Triumph of historical justice: regularities of reunification of western Ukrainian lands in the united Ukrainian Soviet state]. Lviv: Vyd-vo Lviv. un-tu im. I. Franka, 803 s. [in Ukrainian].

Petrovskiy, M. (Ed.). (1964). *Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblasteri URSR (1939-1964 rr.)* [The flourishing of the economy in the western regions of the Ukrainian SSR (1939-1964)]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 290 s. [in Ukrainian].

Petrunia, N. (1986). *Komsomol – aktyvnyi pomoshchnik partii v stroutelstve sotsializma v zapadnykh oblastiakh USSR (1939-1958 hh.)* [Komsomol – an active assistant of the party in building socialism in the western regions of the USSR (1939-1958)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 22 s. [in Russian].

Romanenko, O. (1986). «*Khlorvinil*» *vchera, sehodnia i zavtra* ["Chlorovinyl" yesterday, today, and tomorrow]. Uzhhorod: Karpaty, 86 s. [in Russian].

Sardachuk, P. (Ed.). (1979). *Osiainyi den* [Radiant day]. Uzhhorod: Karpaty, 304 s. [in Ukrainian].

Syrotsynskiy, K. (1953). *Peremoha kolhospnogo ladu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainiskoi RSR* [Triumph of the collective farm system in the western regions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Derzhpolitytvydav URSR, 96 s. [in Ukrainian].

Chernysh, Y. (1963). *Komunistychna partiia Ukrainy – orhanizator sotsialistychnykh peretvoren na seli zakhidnykh oblasteri Ukrainiskoi RSR (1939-1958 rr.)* [The Communist Party of Ukraine – organizer of socialist transformations in the villages of the western regions of the Ukrainian SSR (1939-1958)]. Lviv: Vyd-vo Lviv. un-tu im. I. Franka, 267 s. [in Ukrainian].

Chernyavskiy, F. (1978). *Po puti sotsializma: Deyatelnost Kommunisticheskoy partii po ukrepleniyu rukovodyashey roli rabocheho klassa pri postroyeni osnov sotsializma v zapadnykh oblastiakh Ukrainiskoy SSR (1939-1950)* [On the path of socialism: the activities of the Communist Party in strengthening the leading role of the working class in building the foundations of socialism in the western regions of the Ukrainian SSR (1939-1950)]. Lviv: Vysshaia shk, 239 s. [in Ukrainian].

Shelest P. (1970). *Ukraino nasha radianska* [Our Soviet Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 280 s. [in Ukrainian].

Yukhymenko P. & Leonenko P. (2001). *Istoriia ekonomichnykh uchen* [History of economic doctrines]. Navch. posibnyk. Kyiv: Znannia-Pres, 514 s. [in Ukrainian].

Yaremchuk, D., Baik, L. & Sanyvets, V. (1979). *Rozkvit narodnoi osvity v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy* [The heyday of public education in the western regions of Ukraine]. Kyiv: Radian. shkola, 192 s. [in Ukrainian].

Отримано: 03.12.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.193-203

УДК 327(410+560)«1914/1918»

ГАЗІН Володимир – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hvv1969@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

HAZIN Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (hvv1969@ukr.net)

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна (Serg.oliynik@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

Researcher ID ABA-1930-2020 <https://publons.com/researcher/3926383/serhiy-oliinyk>

OLIINYK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (Serg.oliynik@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Газін, В., Олійник, С. (2023). Томас Едвард Лоуренс (Лоуренс Аравійський) у боротьбі Великої Британії та Османської імперії за Близький Схід. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 193–203.

ТОМАС ЕДВАРД ЛОУРЕНС (ЛОУРЕНС АРАВІЙСЬКИЙ) У БОРОТЬБІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА БЛИЗЬКИЙ СХІД

Анотація. *Мета дослідження* – на основі наукових робіт та джерел визначити роль та місце Т. Е. Лоуренса в британо-турецькій боротьбі та відносинах Великої Британії і арабських народів у період Першої світової війни. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності та системності. До числа застосованих загальнонаукових методів входять методи аналізу та

синтезу, а серед спеціально-історичних – проблемно-хронологічний метод. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що означена проблема висвітлюється у вітчизняній історіографії вперше. **Висновки.** Томас Едвард Лоуренс, один із кращих британських орієнталістів початку ХХ ст., відіграв важливу роль у боротьбі Лондона проти Османської імперії на Близькому Сході та у вибудові британо-арабських взаємин. На початок Першої світової війни, як результат неодноразових і тривалих експедицій та мандрівок Близьким Сходом та Єгиптом, він добре знав поведінку й ментальність арабів, арабську мову, мав багатий досвід спілкування із місцевим населенням, що зробило його цінним фахівцем для розвідки Великої Британії на Близькому Сході. У роки війни робота Лоуренса із арабами принесла важливі результати для успіху британців як на полях битви, так і в підготовці та підтримці Арабського повстання. Так, Лоуренс віднайшов дієву тактику застосування арабських загонів для порушення логістики та постачання військ Османської імперії, що дозволило уникнути прямих зіткнень турецьких та арабських загонів і, водночас, завдати супротивнику серйозних втрат, насамперед з точки зору матеріальних ресурсів. Результати діяльності Т. Е. Лоуренса відобразилися як на розвитку подій на фронтах, так і, врешті, на контурах держав, що постали після падіння Османської імперії.

Ключові слова: Велика Британія, Османська імперія, Близький Схід, Перша світова війна, Арабська революція, Томас Едвард Лоуренс, Лоуренс Аравійський.

THOMAS EDWARD LAWRENCE (LAWRENCE OF ARABIA) IN THE STRUGGLE OF GREAT BRITAIN AND THE OTTOMAN EMPIRE FOR THE MIDDLE EAST

Abstract. *The purpose* of the study is to determine the role and place of T. E. Lawrence in the British-Turkish struggle and relations between Great Britain and the Arab peoples during the First World War, based on scientific works and sources. The research **methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity and systematicity. Among the applied general scientific methods are the methods of analysis and synthesis, and among the special-historical ones – the problem-chronological method. The **scientific novelty** of the research lies in the fact that this problem is highlighted in domestic historiography for the first time. **Conclusions.** Thomas Edward Lawrence, one of the best British orientalisks of the early 20th century, played an important role in London's struggle against the Ottoman Empire in the Middle East and in building British-Arab relations. At the beginning of the First World War, as a result of repeated and long expeditions and travels in the Middle East and Egypt, he knew well the behavior and mentality of the Arabs, the Arabic language, had rich experience of communicating with the local population, which made him a valuable specialist for the British intelligence in the Middle East. During the war, Lawrence's work with the Arabs produced important results for British success both on the battlefield and in the preparation and support of the Arab Revolt. Thus, Lawrence found an effective tactic of using Arab units to disrupt the logistics and supply of the Ottoman Empire's troops. Lawrence managed to avoid direct clashes between Turkish and Arab units and at the same time inflict serious losses on the enemy, most of all – losses of material resources. The results of T. E. Lawrence's activities were reflected both on the map of the fronts and, finally, on the borders of the states that emerged after the fall of the Ottoman Empire.

Key words: Great Britain, Ottoman Empire, Middle East, First World War, Arab Revolution, Thomas Edward Lawrence, Lawrence of Arabia.

Постановка проблеми. Постать Лоуренса Аравійського залишається малодослідженою в українському сходознавстві та британістиці. Її актуальність підкреслюється важливістю вивчення історії Великої Британії та міжнародних відносин у час війни, з огляду на сучасне стратегічне значення британо-українського партнерства. Низка проблем британо-арабських відносин періоду Арабської революції та років, що їй передували, вельми подібні до труднощів, із якими зіткнулася сьогодняшня Україна, а саме: проблема підтримки інших держав, надання зарубіжних озброєнь та військових інструкторів. Не останню роль для вітчизняної науки відіграє і необхідність вивчати історичний досвід не лише українського минулого, а й минулого інших країн.

Аналіз джерел та останні дослідження. До вивчення теми було залучено документи Британського національного архіву у Лондоні (The National Archives, TNA), зокрема протоколи засідань британського Військового кабінету, що розкривають подробиці ключових подій на фронтах Близького Сходу. Важливим джерелом стали мемуари самого Т. Е. Лоуренса – «Сім стовпів мудрості» (Lawrance, 1940), де викладено історію Арабської революції його очима як свідка та безпосереднього учасника. Вони, однак, більше стосуються суб'єктивних вражень автора та викладу його поглядів, аніж перипетій зовнішньої політики.

Зарубіжна, насамперед британська, історіографія присвятила багато уваги життєпису Т. Е. Лоуренса. Ключовою працею з його біографії стала книга британського військового історика Г.-Б. Ліддел-Гарта (Liddell Hart, 1934). Важливі деталі про діяльність Лоуренса Аравійського вміщені і в іншій роботі означеного автора з історії Першої світової війни (Liddell Hart, 1930). Не оминув увагою діяльність Лоуренса і американський історик Ю. Роган у своїй монографії, присвяченій останнім десятиліттям Османської імперії (Роган, 2018). Доповнює загальну картину праця Е. Саїда, що висвітлює зародження та розвиток орієнталізму. В ній автор, зокрема, присвятив увагу еволюції поглядів Лоуренса на Схід, арабів та Арабську революцію (Саїд, 2001).

Серед українських істориків постать Лоуренса Аравійського не стала предметом дослідження. Головним чином це зумовлено, по-перше, дургорядним характером британістики та сходознавства в сучасній історичній науці України в цілому; по-друге – тим фактом, що західна історіографія доволі глибоко дослідила життєпис Т. Е. Лоуренса у всіх його деталях. З іншого боку, українські дослідники розглядали низку проблем, що стосуються або британо-османських відносин, або окремих аспектів історії Арабської революції та Близького Сходу загалом в означений період, що, природно, торкалися діяльності й особисто Лоуренса. До числа таких авторів належать Г. Батенко, С. Щевелев (Батенко, 2007; Батенко, Щевелев, 2012), Т. Щестюк (Щестюк, 2011), І. Ветринський (Ветринський, 2018), І. Осипович (Осипович, 2013).

Мета дослідження – на основі наукових робіт та джерел визначити роль та місце Т. Е. Лоуренса в британо-турецькій боротьбі та відносинах Великої Британії і арабських народів у період Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Томас Едвард Лоуренс народився 15 серпня 1888 р. у Північному Уельсі. Його родина неодноразово змінювала місце проживання, і врешті зупинилася в Оксфорді, де Лоуренс навчався спочатку в школі, а потім в університеті. З ранніх років Т. Е. Лоуренс відзначався інтересом до наук та здібностями до мов. Уже в студентські роки, проведені в інституті історії при Оксфордському університеті, він захопився історією Хрестових походів, арабською культурою, Сходом та його минулим (Liddell Hart, 1934, р. 15–20). Його погляди у довоєнні та воєнні роки найкраще підсумовує лист, надісланий уже наприкінці Першої світової, у 1918 р., до друга Вівіана Річардса. Лоуренс писав: «Араби приваблюють мою уяву. Це давня, дуже давня цивілізація, що очистилася від домашніх богів і половини тих речей, які прикрашають життя людини і які наша цивілізація з такою нетерплячою покvapністю прагне надбати [...] Почасти це ментальна й моральна втома виснаженої раси, і, щоб уникнути труднощів, вони мусять викидати за борт багато з того, що нам уявляється вартісним і гідним шани [...] Я знаю, я для них чужий і завжди буду чужим; але я не можу вважати їх гіршими, ніж вони є, як не можу й змінити їхній спосіб життя» (Саїд, 2001, с. 297).

Інтерес Лоуренса до Сходу не обмежувався теоретичними студіями. У передвоєнні роки він брав участь у багатьох археологічних експедиціях на Близький Схід, де отримав можливість практики арабської мови та спілкування із місцевим населенням. Важливо, що Лоуренс не лише приділяв увагу розкопкам – він багато мандрував Єгиптом, Близьким та Середнім Сходом, у тому числі й самостійно і, щоб отримати гроші на проживання, дуже часто працював чорноробочим. Цей досвід Лоуренса, що включав не лише академічні знання, але й живе спілкування із арабами, вивчення їхньої мови, побуту, способу життя, пригодився йому на службі Британській імперії (Liddell Hart, 1934, р. 22–24).

Так чи інакше, з початком Першої світової війни знання і досвід Лоуренса Аравійського справді знадобилися для військової мети. Близький Схід мав стратегічне значення для Британії і як транспортний вузол, життєво необхідний для зв'язку із Індією, і як регіон, багатий родовищами нафти. Тож не дивно, що знавець Сходу та арабів Т. Е. Лоуренс потрапив у поле зору британського військового командування саме завдяки своїм якостям як орієнталіста, тим паче, що через низький зріст він не потрапляв до війська (Liddell Hart, 1934, р. 94).

Так Лоуренс потрапив до так званого Арабському бюро в Каїрі, спочатку як цивільний, а потім і як молодший офіцер. Арабське бюро відповідало за комунікації між представниками арабського національного руху та британського зовнішньополітичного відомства (Батенко, Щевелев, 2012, с. 27; Ветринський, 2018, с. 371–372; Осипович, 2013, с. 266; Щестюк, 2011, с. 49; Liddell Hart, 1934, р. 66–67).

З самого початку Першої світової війни британці встановили зв'язок із різними політичними рухами у Месопотамії. Метою британців було поси-

лення розколу всередині Османської імперії, використання в своїх інтересах антитурецьких настроїв серед арабського населення. Активні дії в напрямі переговорів і співпраці із арабами Велика Британія розпочала в 1915 р., коли британський Верховний комісар Єгипту Мак-Магон став вести переговори із Хуссейном ібн-Алі аль-Хашимі (Al-Rousan, M., al Rousan, S., Al Azzam, T., 2012, р. 46). Останній був призначений османським урядом на посаду шерифа Мекки – лідера Мекканського шерифату, належав до одного із найбільш впливових арабських родів – Хашимітів, що вели свій родовід від пророка Мухаммеда.

Хуссейн, амбітна й марнославна людина, що ззовні залишалася лояльною османському уряду, встановив таємні зв'язки із арабськими угрупованнями, здебільшого на території Сирії, а потім, зрештою, і з британським урядом. Напередодні Першої світової війни, у 1913-14 рр., один із синів Хуссейна, Абдаллах, зустрівся у Каїрі із британським міністром оборони лордом Кітченером. Ними було обговорено дії британської та арабської сторін в разі початку війни між Великою Британією та Османською імперією (Al-Rousan, M., al Rousan, S., Al Azzam, T., 2012, р. 46).

Як наслідок, у листопаді 1914 р., із офіційним вступом Османської імперії у війну, шериф Хуссейн відмовився офіційно виголосити підтримку проголошеному турецьким султаном (що вважався також халіфом усіх мусульман) джихаду, мотивуючи це загрозою британського вторгнення у Хіджаз (Rogan, 2016, р. 15–16).

Зусиллями бюро і особисто Лоуренса вдалося схилити Хуссейна до готовності піти на переговори про незалежність арабських провінцій та створення арабської держави після війни. Британська сторона обіцяла визнати й підтримати незалежність арабів Аравії на низці територій Близького Сходу, що включали Хіджаз та Сирію, посприяти відновленню прийнятної для арабів форми правління на означених територіях, а шериф Хуссейн зобов'язувався поважати умови договорів Британії з арабськими правителями (Осипович, 2013, с. 266; Rogan, 2016, р. 15–16).

Важливим, хоч і невдалим, епізодом у діяльності Лоуренса Аравійського у ролі військового офіцера були переговори про вихід британських військ із оточеного міста Ель-Кут. Лорд Кітченер запропонував плани підняти повстання проти турків, або ж підкупити османського командира. Обидва плани були не лише ризикованими, але й, з точки зору офіцерів британської розвідки, негідними для їх честі, тому їх виконання було покладено на одного із молодших офіцерів – капітана Т. Е. Лоуренса (Rogan, 2018, с. 197). На жаль, ні переговори з полоненими арабами з метою встановити зв'язок із можливою опозицією серед місцевого населення та османського війська й підбурити їх до повстання, ні зустріч із османським командуванням з метою домовитися про вихід британців із міста, не увінчалися успіхом. Невдовзі британські війська у Ель-Кут капітулювали, що стало найбільшою поразкою Великої Британії за всю Першу світову війну (Rogan, 2018, с. 193–203; Liddell Hart, 1930, р. 156).

Однак боротьба за Близький Схід продовжувалась. У травні 1916 р. Лоуренс став військовим радником при штабі еміра Фейсала, сина шерифа Хуссейна (Ветринський, 2018, с. 372; Lawrance, 1940, р. 49). У жовтні 1916 р. він вирушив до Хіджаза, супроводжуючи британського урядового секретаря у справах Сходу Рональда Сторрза (Роган, 2018, с. 229–230; Lawrance, 1940, р. 57–58). Одним із завдань Т. Е. Лоуренса було пропагувати ідеї повстання проти Османської імперії серед лідерів розрізнених арабських племен. Відкритим залишалося й питання майбутніх англо-арабських відносин, ґрунт яких передбачалося підготувати вже тоді (Батенко, Щевелев, 2012, с. 27).

Результатом поїздки було те, що Лоуренс переконався у безперспективності відряджати експедиційні війська у Хіджас. Цей важливий аналітичний висновок відображений в опрацьованому авторами звітному документі з британського національного архіву (TNA. CAB 42/25/3). Очевидно, думка відомого фахівця з «арабського питання» була однією з ключових причин рішення британського уряду утриматися від прямої військової інтервенції в Хіджас.

Наочним прикладом були проблеми із розрахунком однієї єгипетської артилерійської батареї (яку британці надіслали Фейсалу в якості допомоги), солдати якої відкрито висловлювали своє невдоволення тим, що їх відрядили далеко від дому воювати за незрозумілі їм цілі у чужій війні. Свої висновки Лоуренс висловив британським чиновникам у Каїрі. Натомість, він вважав куди більш ефективним рішенням надання достатній кількості Фейсалу коштів, щоб він міг утримати в лояльності загони бедуїнів, а дії британської армії обмежити підтримкою авіації з повітря та наданням військових інструкторів. Відрядження ж експедиційних військ, пояснював британець, для місцевого населення буде виглядати лише як спроба загарбати їх землі (Роган, 2018, с. 230).

Наявні у арабів сили та засоби, однак, виглядали вельми невтішно. Підрозділи Хуссейна, чисельністю особового складу близько 50 тис. осіб, не мали ні достатнього озброєння (із зазначеної кількості лише 10 тис. були забезпечені гвинтівками), ні матеріального забезпечення, ні організованого тилу. Як висловився Верховний комісар Єгипту Уінгейт, загони Шерифа Хуссейна більше нагадували «натовп деревішів» (Батенко, 2007, с. 136).

Попри означені проблеми, Хуссейн у липні 1916 р. підняв повстання проти Османської імперії, чому сприяли як обіцянки з боку британців, так і власні побоювання Хуссейна щодо можливих репресій з боку турецької влади (Батенко, 2007, с. 136).

Лоуренс добре знав і арабів, і Схід, то ж був упевнений в успіхові арабського повстання та силі «арабського духу». Та все ж залишалося очевидним, що в прямуку зіткненні повстанці не подужають регулярні турецькі війська. На противагу, повстанці були витривалими й маневреними, добре знали пустелю. Лоуренсу вдалося переконати Фейсала зосередитися на ударах по османській залізниці. Турецькі війська у регіоні були розосередженими, чи не єдиним способом сполучення залишалася залізниця, яку, через її довжину, було вкрай складно обороняти. Цією вадою турків, за порадою Лоуренса, і скористали-

ся араби. Як наслідок, турецька армія була змушена розпорозувати свої заго-ни, аби протистояти рейдам повстанців та зазнала проблем із постачанням, адже завдяки диверсіям повстанців значна частина матеріального забезпечен-ня була втрачена (Щестюк, 2011, с. 49; Liddell Hart, 1934, р. 172–178). Як резуль-тат, арабські підрозділи 5 липня 1916 р. захопили Мекку (Батенко, 2007, с. 136; Qadir A., Mengal Z., Ahmed P., Jaffar, S., 2017, р. 55).

Восени 1916 р. Хуссейн проголосив себе королем арабів, під чим малися на увазі усі араби Азії. Держави Антанти, однак, визнавали його владу тіль-ки над Хіджазом, хоча Хуссейн у листуванні із політичною верхівкою країн-союзників вимагав незалежності для всіх арабських земель. Ствердно відпо-відь він отримав хіба тільки від Мак-Магона, що обіцяв визнання усіх ви-мог Хуссейна з боку британців (Батенко, 2007, с. 136). У цілому ж, навіть най-ближчі союзники – британці – з осторогою ставились до прагнень арабів, і не поспішали передавати їм сучасні зразки зброї. З цієї причини постійно відбувалися суперечки між Хуссейном та британським військовим команду-ванням з приводу обсягів та якості зброї, боєприпасів та продовольства, на-даних британцями їх арабським союзникам (Qadir A., Mengal Z., Ahmed P., Jaffar, S., 2017, р. 54–55).

Ці перестороги, втім, не завадили Лоуренсу Аравійському посприя-ти новим військовим успіхам повстання. Відступ турецьких військ із Медіни означав загрозу їх передислокації до Палестини, що, в свою чергу, загро-жувало британським військам у регіоні. Щоб перешкодити цьому, Лоуренс Аравійський вирушив до Ваді-Аїс на переговори із одним із синів шерифа Хуссейна, Абдуллою. Як результат, британець знову домігся залучення арабів до рейдів на турецькі підрозділи, що скувало живу силу супротивника, а також змусило турків постійно витратити сили та засоби на боротьбу із повстанця-ми. Більше того, і сам Лоуренс неодноразово брав участь у рейдах на залізницю особисто, про що свідчить також інформація в опрацьованому авторами доку-менті британського національного архіву (TNA. CAB 23/1/65, р. 2).

Однак цілком перервати зв'язок турецьких військ у оточеній Медіні із великою землею не вдалося. Крім того, османський командуючий військами Фахрі-паша був рішуче налаштований утримати священне місто. Як резуль-тат, взяти Медіну повстанцям так і не вдалося – місто перебувало у постійній облозі. Фахрі-паша відмовився здавати місто навіть після завершення війни, аж доки не був убитий своїми соратниками, коли Медіна опинилася перед за-грозою голоду (Роган, 2018, с. 251–252).

Успіхи арабського повстання переважили шальки терезів на Близькому Сході на бік британських експедиційних військ. Уже наприкінці 1916 р. бри-танці взяли реванш за ганебну поразку в Ель-Кут і повернули місто під свій контроль. Заго-ни арабів під керівництвом Лоуренса та Фейсала напри-кінці січня 1917 р. змогли взяти порт аль-Вадж (Ведж), розташований на Червоному морі. 10-11 березня 1917 р. британці заволоділи Багдадом (Liddell Hart, 1930, р. 287-292; Rogan, 2016, р. 17; TNA. CAB 23/1/50, р. 1).

Щоб залучити нові сили, Лоуренс разом із невеликим арабським підрозділом здійснив перехід пустелею до бедуїнських племен. Британцю вдалося заручитися підтримкою одного із вождів племені Ховейтат, Ауди-абутайї. Завдяки цьому Лоуренс та повстанці отримали можливість наступати на інший порт Червоного моря, Акабу, зі сходу, звідки та була менш захищена (Lawrance, 1940, p. 166–168).

У червні 1917 р. Лоуренс взяв участь у поході експедиційних сил на Дамаск. Захоплення міста, в свою чергу, дозволило арабам захопити 6 липня 1917 р. Акабу. Це стало великою стратегічною перемогою арабського повстання. В руках повстанців опинилася Хіджазька залізниця, а британці здобули можливість швидко переправляти свої загони із Єгипту до Палестини, що посприяло успіхам у подальших військових операціях (Lawrance, 1940, p. 314). Все більше й більше представників місцевого населення долучалися до загонів Фейсала. Захоплення Акаби стало найсерйознішою перемогою арабського повстання та особисто самого Лоуренса, що саме тоді й отримав своє прізвище – Лоуренс Аравійський (Роган, 2018, с. 254).

Заміна командуючого єгипетським експедиційним корпусом Мюррея, звинуваченого у нерішучості, на більш радикального генерала Алленбі прискорила спільні дії британських та арабських військ. Важливість дій Лоуренса підкреслюється і тим фактом, що через великі втрати військ Антанти на Західному фронті, до Франції було передислоковано значну частину сил з Палестинського фронту. Їх, у свою чергу, довелося замінити колоніальними військами з Індії та Месопотамії, і лише у вересні британські війська в Палестині знову були готові до наступу (Liddell Hart, 1930, p. 467–471). Тоді ж Алленбі та Лоуренс зустрілися особисто та підготували план дій експедиційного корпусу та повстанців. Підрозділи останніх склали правий фланг британського фронту наступу в Палестині, а завдяки заволодінню транспортним вузлом в Акабі Алленбі зміг заволодіти Газою, Яффою та Єрусалимом (Lawrance, 1940, p. 537). Цього разу арабські підрозділи задіяли уже не для партизансько-диверсійної діяльності, а в безпосередніх фронтальних зіткненнях із турецькими силами. Як результат, турецькі війська були повністю витіснені із Хіджазу (Liddell Hart, 1930, p. 467–471; TNA. CAB 23/1/43, p. 1; TNA. CAB 23/2/5, p. 2).

Перенесення бойових дій на територію Сирії змінило умови, в яких доводилося працювати Лоуренсу. Арабські племена у регіоні були куди більш розрізнені, ніж у Хіджазі, що ускладнювало їх вербування та подальшу організацію у бойові підрозділи, а стратегії диверсійної боротьби проти турецької залізниці часто заважав суто розбійницький характер нападів, в яких араби ставили за мету не так боротьбу проти турецьких сил, як власну наживу шляхом пограбування. Проте, попри означені негаразди, турецькі комунікації у регіоні було дезорганізовано. Не останню роль відіграла комбінація дій повстанців із повітряними рейдами британської авіації, що вимагало від британців, і зокрема від Лоуренса, кропіткої роботи як в плануванні операцій, так і у переговорах із представниками повсталих арабів.

Важливою виявилася і діяльність Т. Лоуренса в ролі переговорника. Показовим може слугувати приклад, пов'язаний із забезпеченням експедиційних військ фуражем під час кампанії 1918 р., Лоуренс Аравійський зміг домовитися із місцевим населенням щодо надання ними британським військам та арабським підрозділам продовольства. Під час кампанії 1918 р., коли арабські повстанці та особисто він були направлені до Палестини, їм вдалося відкрити шлях до Мертвого моря. Однак втрати серед особового складу, на думку Лоуренса, виявилися невинувато великими.

Арабська революція 1916 р. закінчилася перемогою. Із капітуляцією та розпадом Османської імперії територія Близького Сходу була розділена як між відновленими та новоутвореними державами, так і між державами-переможцями Антанти. Втім, завершення Першої світової війни не принесло миру на арабські землі. Негаразди, конфлікти та війни продовжувалися там і після 1918 р., уже як міжусобиці серед арабів.

Висновки. Томас Едвард Лоуренс, один із найкращих британських орієнталістів початку ХХ ст., зіграв ключову роль у боротьбі Лондона проти Османської імперії на Близькому Сході та у побудові британо-арабських взаємин. Завдяки досвіду археологічних експедицій та мандрів Сходом, Лоуренс на початок Першої світової війни гарно знав поведінку та ментальність арабів, досконало вивчив арабську мову, що зробило його цінним фахівцем для британського Арабського бюро, а також загалом для діяльності Великої Британії на Близькому Сході.

Попри те, що у період служби у якості офіцера британської армії у Лоуренса були і провальні епізоди (насамперед, невдалі переговори про вихід оточених британських військ із міста Ель-Кут), його робота із арабами принесла серйозні результати, які, врешті, стали вирішальними для успіху британо-арабської співпраці, а у перспективі – для долі усього регіону загалом. Лоуренс розробив ефективну тактику бойового застосування арабських загонів, що суттєво зашкодило комунікаціям та логістиці військ Османської імперії. Британцю вдалося залучити до боротьби розрізнені арабські племена регіону. Наслідком стали військові перемоги, найбільша із яких – заволодіння портом Акаба – обумовила для Лоуренса прізвисько Аравійський. Завдяки діям арабських загонів, організованих Лоуренсом, британці домоглися серйозних успіхів на Синайсько-Палестинському фронті, що суттєво посилило позиції Антанти на Близькому Сході, схиливши шальки терезів у бік її перемоги в регіоні у Великій війні.

Список використаних джерел і літератури:

- Батенко, Г. В.** (2007). Колоніальна політика Великої Британії на початку ХХ ст. *Культура народів Причорномор'я*, (111), 136–140.
- Батенко, Г. В. & Шчевелєв, С. С.** (2012). *Виникнення близькосхідного конфлікту (1897-1929)*. Херсон: ХДУ, 188 с.

Ветринський, І. М. (2018). Особливості політичних та соціально-економічних процесів у Сирії у XX ст. *Гілея*, (137), 371–380.

Оспович, І. А. (2013). Палестина в міжнародній політичній грі великих держав (1914-1916 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*, (2), 262–269.

Роган, Ю. (2018). *Падение Османской империи*. Москва, 560 с.

Саїд, Е. В. (2001). *Орієнталізм*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 511 с.

Щестюк, Т. М. (2011). Висвітлення повстання шерифа Мекки Хуссейна в Британській пресі. *Наукові записки НаУКМА* (Т. 117: Історичні науки), 48–52.

Al-Rousan, M., al Rousan, S., Al Azzam, T. (2012). The Great Arab Revolt a socio-historical investigation of its internal and objective beginnings. *European Journal of Social Sciences*. Vol. 29, No. 1, 38–50.

Lawrance, T. E. (1940) *Seven Pillars of Wisdom*. New York: Doubleday & Company, 722 p.

Liddell Hart, H. B. (1934) *T. E. Lawrence In Arabia and After*. London: Jonathan Cape Ltd, 454 p.

Liddell Hart, H. B. (1930). *The Real War 1914-1918*. London: Faber & Faber Limited, 539 p.

Qadir A., Mengal Z., Ahmed P., Jaffar, S. (2017). Arab Revolt of 1916. Bi-Annual Research Journal. *Journal of Education & Humanities Research*. Institute of Education and Research (IER), UOB, Quetta Pakistan, Vol. 3, No. 1, 49–57.

Rogan, E. (2016). Rival jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914-1918. *Journal of the British Academy*, 4, 1–20.

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/43. Conclusion. 24 January 1917.

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/50. Conclusion. 31 January 1917.

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/65. Conclusion. 14 February 1917.

The National Archive of United Kingdom. CAB 42/25/3. Paraphrase of telegram ... from Commander-in-Chief, East Indies. signed in 1916 Nov. 21

References:

Batenko, H. V. (2007). Kolonialna polityka Velykoi Brytanii na pochatku XX st. [Colonial policy of Great Britain at the beginning of the 20th century.]. *Kultura narodov Prychernomorja*, (111), 136–140. [in Ukrainian].

Batenko, H. V. & Shchevelev, S. S. (2012). *Vynyknennia blyzkoskhidnoho konfliktu (1897-1929)* [The emergence of the Middle East conflict (1897-1929)]. Kherson: KhDU, 188 s. [in Ukrainian].

Vietrynskyi, I. M. (2018). Osoblyosti politychnykh ta sotsialno-ekonomichnykh protsesiv u Syrii u XX st. [Peculiarities of political and socio-economic processes in Syria in the 20th century.]. *Hileia*, (137), 371–380. [in Ukrainian].

Ospovych, I. A. (2013). Palestyna v mizhnarodnii politychnii hri velykykh derzhav (1914-1916 rr.) [Palestine in the international political game of the great powers (1914-1916)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, (2), 262–269. [in Ukrainian].

Rogan, Yu. (2018). *Padenie Osmanskoy imperii* [The fall of the Ottoman Empire]. Moskva, 560 s. [in Russian].

Said, E. V. (2001). *Orientalizm* [Orientalism]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 511 s. [in Ukrainian].

Shchesteiuk, T. M. (2011). Vysvitlennia povstannia sheryfa Mekky Khuseina v Brytanskii presi [British press coverage of Sheriff Mecca Hussain's uprising]. *Naukovi zapysky NaUKMA* (Vol. 117: Istorychni nauky), 48–52. [in Ukrainian].

Al-Rousan, M., al Rousan, S., Al Azzam, T. (2012). The Great Arab Revolt a socio-historical investigation of its internal and objective beginnings. *European Journal of Social Sciences*. Vol. 29, No. 1, 38–50. [in English].

Lawrance, T. E. (1940) *Seven Pillars of Wisdom*. New York: Doubleday & Company, 722 p. [in English].

Liddell Hart, H. B. (1934) *T. E. Lawrence In Arabia and Aftter*. London: Jonathan Cape Ltd, 454 p. [in English].

Liddell Hart, H. B. (1930). *The Real War 1914-1918*. London: Faber & Faber Limited, 539 p. [in English].

Qadir A., Mengal Z., Ahmed P., Jaffar, S. (2017). Arab Revolt of 1916. Bi-Annual Research Journal. *Journal of Education & Humanities Research*. Institute of Education and Research (IER), UOB, Quetta Pakistan, Vol. 3, No. 1, 49–57. [in English].

Rogan, E. (2016). Rival jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914-1918. *Journal of the British Academy*, 4, 1–20. [in English].

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/43. Conclusion. 24 January 1917. [in English].

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/50. Conclusion. 31 January 1917. [in English].

The National Archive of United Kingdom. CAB 23/1/65. Conclusion. 14 February 1917. [in English].

The National Archive of United Kingdom. CAB 42/25/3. Paraphrase of telegram ... from Commander-in-Chief, East Indies. signed in 1916 Nov. 21 [in English].

Отримано: 13.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.203-219

УДК 94:37–055.2(470)

КОЛОМОЄЦЬ Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (helenkolomoets7@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1198-073X>

Researcher ID U-2676-2017

KOLOMOIETS Olena – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of East European History, Oles Honchar Dnipro National University, 72 Gagarina Avenue, Dnipro, index 49010, Ukraine (helenkolomoets7@gmail.com)

КОЛОМОЄЦЬ Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (nufzdo@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3952-519X>

Researcher ID U-2981-2017

KOLOMOIETS Yurii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of East European History, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarina Avenue, Dnipro, index 49010, Ukraine (dnufzdo@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Коломоєць, О., Коломоєць, Ю. (2023). Проблеми вищої жіночої освіти в Російській імперії та еміграція жінок до Швейцарії у 1870-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 203–219.

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЕМІГРАЦІЯ ЖІНОК ДО ШВЕЙЦАРІЇ У 1870-х РОКАХ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати стан вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX ст. і з'ясувати причини жіночої освітньої еміграції до Швейцарії на початку 1870-х рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та об'єктивності. Використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціально-історичні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що висвітлено малодосліджені аспекти причин освітньої еміграції жінок до Швейцарії на початку 1870-х рр. Показана позиція урядових кіл Російської імперії на доцільність організації вищої освіти жінок вдома і їхні спроби здобути освіту за кордоном. Розкрито ставлення жінок-революціонерок до свого досвіду навчання у Швейцарії. **Висновки.** Спроби жінок здобути вищу освіту були викликані як прагненням до самореалізації, так і бажанням підвищити свій соціальний статус. Вони вважали, що на своєму прикладі здатні довести, що є всі підстави надати жінкам рівні з чоловіками права. Половинчастість і незавершеність реформ у Російській імперії, які дали жінкам доступ лише до середньої освіти, змушувала шукати альтернативні шляхи здобуття наукових знань у неформальній освіті та в університетах за кордоном. У еміграції незалежно від початкової мети нове коло спілкування нерідко змінювало погляди студенток, переконуючи їх стати на шлях революційної боротьби.

Ключові слова: жіноча освіта, реформи освіти, освітня еміграція, жіноче питання, вища освіта.

THE PROBLEMS OF WOMEN'S HIGHER EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE EMIGRATION OF WOMEN TO SWITZERLAND IN THE 1870s

Abstract. *The purpose of the research is to investigate the state of higher female education in the Russian Empire in the second half of the 19th century and find out the reasons for female educational emigration to Switzerland in the early 1870s. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special-historical – problem-chronological, comparative-historical, and retrospective methods – are used. The scientific novelty lies in the fact that little-researched aspects of the reasons for the educational emigration of women to Switzerland in the early 1870s are highlighted. The point of view of the government circles of the Russian Empire on the expediency*

*of organizing women's higher education at home and their attempts to obtain education abroad is shown. The attitude of women revolutionaries to their experience of studying in Switzerland is revealed. **Conclusions.** Women's attempts to obtain higher education were motivated by the desire for self-realization and to raise their social status. They believed they could prove by their example that there was every reason to grant women equal rights to men. The half-heartedness and incompleteness of the reforms in the Russian Empire, which gave women access only to secondary education, forced them to look for alternative ways of acquiring scientific knowledge in non-formal education and universities abroad. In emigration, regardless of the initial goal, a new circle of communication often changed female students' views, convincing them to take the path of revolutionary struggle.*

Key words: *women's education, education reforms, educational emigration, women's issue, higher education.*

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. у суспільстві Російської імперії відбулися масштабні зміни, пов'язані із реформами 1860-х – 1870-х рр. Лібералізація торкнулася багатьох аспектів, у тому числі пом'якшення цензурних обмежень. Так актуалізувалося обговорення жіночого питання, викликане не тільки трансформаціями у соціальній ролі жінки (тобто необхідністю для жінок опанувати певні професії), але й бажанням встановити справедливе положення жінки у суспільстві, отримати рівні з чоловіками права. Це обговорення виявило як ініціативи з організації жіночої освіти, так і реакцію на ідеї боротьби за жіноче рівноправ'я. Зрештою широкий розголос, наданий жіночому питанню у 1860-х рр., вплинув на настрої самого жіноцтва, сформувавши впевненість у тому, що традиційне становище жінки має бути змінене, в основному за рахунок набуття освіти, яку слід здобувати всіма можливими шляхами, в тому числі неформальними, якщо доступ до офіційної освітньої системи закритий, або ж за кордоном. Інший важливий аспект полягає у тому, що боротьба за права жінок все частіше пов'язувалася із іншими передовими ідеями, в тому числі революційними.

Аналіз джерел та останні дослідження. У дослідженні використані архівні та опубліковані джерела, серед яких листи та спогади емігрантів, учасників революційного руху за кордоном, спогади жінок, які навчалися у Швейцарії, поліцейський аналітичний огляд розвитку революційного руху, здійснений М. Голіциним. Важливе значення має також праця голови товариства зі сприяння вищим жіночим курсам у Санкт-Петербурзі О. Лихачової, де вперше узагальнено досвід жіночої освіти у Російській імперії.

Вивчення розвитку жіночої вищої освіти в Російській імперії та навчання жінок-емігранток у закордонних університетах здійснюється сучасними дослідниками за кількома напрямками. О. Драч розглянула особливості ставлення суспільства і влади до жіночої вищої освіти в Російській імперії (Драч, 2008). О. Драч та І. Губенко досліджували також суспільну реакцію на ідею організації вищої жіночої медичної освіти (Губенко, Драч, 2009). О. Мельник розглянув загальні тенденції розвитку вищої жіночої освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. (Мельник, 2014), а О. Галіцан, Т. Койчева, І. Барґенева зосереди-

ли увагу на українських губерніях (Галіцян, 2021). К. Кобченко дослідила історичний досвід еміграції з України із освітньою метою (Кобченко, 2012). На нашу думку, розглядати освітню еміграцію жінок з Російської імперії необхідно водночас у контексті суспільних рухів того часу, зокрема революційного народництва, а також руху жінок за свої права.

Мета статті. Метою нашої статті є дослідити стан вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX ст. і з'ясувати причини жіночої освітньої міграції до Швейцарії на початку 1870-х рр.

Виклад основного матеріалу. Ідея відкриття жіночих освітніх закладів у Російській імперії була ініційована «зверху» і полягала у тому, щоб утворити у губернських містах жіночі школи, наближені за курсом до гімназій. Підготовчі заходи із їх облаштування розпочалися навесні 1856 р. Циркуляр міністра народної освіти А. Норова мав на меті з'ясувати у попечителів навчальних округів перспективи відкриття жіночих училищ та можливості «місцевих способів» покриття витрат (Лихачева, 1901, с. 5–6). Вже на цьому етапі виявилось загальне скептичне ставлення до жіночої освіти. Так, попечитель Одеського округу вважав, що відкриття училищ неможливе через багнюку восени і холод взимку; попечитель Київського округу зазначав, що для залучення дівчат до училищ знадобляться «примусові заходи з боку уряду» (Лихачева, 1901, с. 8–9).

30 травня 1858 р. з'явилося Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, яким передбачалися два розряди училищ, визначалася тривалість навчання, межі його вартості, предмети, які мали викладатися (Лихачева, 1901, с. 46–47). 9 січня 1862 р. було затверджено тимчасовий (на 3 роки) Статут для училищ, що перебували у відомстві імператриці Марії за проектом М. Вишнеградського (Лихачева, 1901, с. 75).

На практиці саме фінансове питання стало на заваді розвитку жіночої освіти. Там, де з ініціативи приватних осіб здійснювалися пожертви або надавалися приміщення, жіночі училища з'являлися швидше. У багатьох випадках учителі новостворених закладів погоджувалися працювати безкоштовно, оскільки платня від учениць не могла б покрити навіть заробітну платню вчителів. В Одесі міська громада, не змігши домовитися про виділення коштів на жіноче училище першого розряду, змушена була повернутися до зборів з продажу хліба (свого часу таким чином збиралися кошти на відкриття Рішельєвського ліцею) (Лихачева, 1901, с. 100). Міністерство народної освіти не поспішало компенсувати «слабкість громадської ініціативи» і «невзвичку організувати загальнокорисну справу» (Женские гимназии и прогимназии..., 1905, с. 11–12). Проект регулярного державного фінансування з'явився лише у 1865 р. (на 50 жіночих гімназій та 50 прогімназій планувалося виділяти 150 тисяч рублів щороку), а його реалізація була відкладена до прийняття Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти 1870 р. (початкова сума фінансування становила лише 50 тис. рублів із наступ-

ним збільшенням до 150 тис. на рік) (Лихачева, 1901, с. 160, 220–221). Водночас кількість жіночих училищ постійно зростала: у 1868 р. їх було вже 125 (зростання кількості відбулося із появою земських установ) (Лихачева, 1901, с. 212). У 1873 р. платня за навчання покривала лише 24,4% витрат 189 жіночих гімназій та прогімназій із 25 565 ученицями (Лихачева, 1901, с. 251–252).

Окремо розвивалася жіноча освіта у закладах відомства імператриці Марії. З 11 училищ, відкритих або дозволених до середини 1859 р., 7 були профінансовані дворянством, міськими громадами чи приватними особами (найяскравіший приклад – заснована на кошти сенатора І. Фундуклея гімназія у Києві) (Лихачева, 1901, с. 62). За 1856–1880 рр. у гімназіях відомства отримували освіту 41 400 жінок (Лихачева, 1901, с. 290). При цьому гімназії часто були переповнені – тільки у Фундуклеївській гімназії в 1877 р. було 734 учениці (по 50 осіб у класі) (Лихачева, 1901, с. 284–285). Натомість в інститутах відомства виховувалася порівняно невелика кількість дівчат (8678 у 1860 р.), оскільки тут вважалося, що пріоритетом є повноцінне виховання, яке неможливе за великої кількості вихованців (Лихачева, 1901, с. 301).

Жіночі середні навчальні заклади відігравали важливу роль у формуванні світогляду молодих жінок, пробуджували у них прагнення до самовдосконалення, формували нову, демократичнішу культуру відносин та повсякденності, що й було основними рисами «нігілізму» (Драч, 2011, с. 31–35).

У 1862 р. під час обговорення проектів статуту загальноосвітніх навчальних закладів і загального плану устрою народних училищ вперше була озвучена ідея вищої жіночої освіти. Зокрема, Педагогічна рада симферопольської гімназії запропонувала зрівняти курс жіночих гімназій із чоловічими та відкрити жінкам доступ до університетів. Прагнення окремих жінок слухати університетський курс відзначала Педагогічна рада кишинівської гімназії, зауважуючи, що для цього слід встановити зв'язки між училищами 1 та 2 розрядів та училищами 1 розряду та університетами. За зрівняння курсу жіночих та чоловічих гімназій виступила й рада роменської гімназії (Лихачева, 1901, с. 113–130).

Н. Сулова однією з перших була допущена до слухання лекцій у Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі у 1860 р. (Павлюченко, 1988, с. 143). Київський університет допустив жінок до слухання лекцій із дозволу викладачів (чоловіки-вільнослухачі отримували лише дозвіл ректора), про що повідомлялося у офіційному періодичному виданні Міністерства народної освіти у жовтні 1862 р. (Правила о посещении лекций..., (1862), с. 77). Під час обговорення нового університетського статуту всі університетські ради, за винятком московської і дерптської, виступили за допуск жінок до слухання лекцій, а Медична рада – за допуск до слухання повного курсу медицини та екзамену на вчений ступінь (Лихачева, 1901, с. 472). Рада Петербурзького університету вважала єдиною перепорою допуску жінок до слухання університетських курсів «новину самого явища та історичну звичку до протилежного порядку речей» (Деревицкий, 1902, с. 3). Факультети Київського універ-

ситету виступили за те, щоб допустити жінок не тільки до лекцій, а й до випробувань (окрім юридичного), а фізико-математичний факультет – ще й за надання жінкам права на допомогу і стипендії від університету (Лихачева, 1901, с. 476–477).

Але консервативна позиція голови комітету із остаточного розгляду проекту графа С. Строганова та студентські хвилювання, що розгорнулися якраз в цей час, призвели до того, що примітку до параграфу 100 проекту, яка дозволяла жінкам відвідувати університетські лекції, було відхилено (Лихачева, 1901, с. 478). За наказом військового міністра від 11 травня 1864 р. з наступного навчального року жінки не допускалися до лекцій та практичних занять в Медико-хірургічній академії. Можна погодитися з О. Драч, що основною причиною такого рішення було те, що вища освіта розглядалася як частина державної служби (випускники університетів отримували чин XII класу, кандидати – X) (Драч, 2010, с. 109).

Після того, як можливості отримання вищої освіти в Російській імперії для жінок були офіційно скасовані, частина жінок спробувала звернутися до університетських професорів та ректорів з проханням організувати курси або публічні лекції. Оскільки наукова інтелігенція співчувала справі жіночої освіти, то активно допомагала у складенні програм, погоджувалася викладати за невелику платню або безкоштовно, а також представляти проекти програм лекцій і курсів перед міністром народної освіти. Так, у 1869 р. розпочали свою діяльність «аларчинські» курси у Санкт-Петербурзі, у жовтні 1869 р. «луб'янські» курси у Москві (до 200 слухачок), у січні 1870 р. – петербурзькі публічні курси (більше 900 слухачів, з яких 767 жінок), також у 1870 р. – безкоштовні публічні курси при Київському університеті (за сприяння товариства природознавців) (Лихачева, 1901, с. 515–523).

У 1878 р. виникли систематичніші курси з трьома відділеннями за проектом професора К. Бестужева-Рюміна, який і керував їх діяльністю до 1881 р. (История возникновения Высших..., 1899, с. 125). Тут кращим із слухачок було дозволено по завершенні навчання залишатися асистентками професорів (із хімії, петрографії, зоології, історії) або репетиторами (з латинської мови, предметів спеціально-математичного курсу) (История возникновения Высших..., 1899, с. 126). Восени 1878 р. розпочали діяльність Київські вищі жіночі курси (Кобченко, 2002, с. 191). Загалом до 1880 р. не було курсів лише у двох університетських містах – Харкові та Дерпті (Лихачева, 1901, с. 616). Зауважимо, що навіть наукова інтелігенція нерідко ставилася скептично до ідеї університетської освіти для жіноцтва. Так, В. Гер'є (директор Московських вищих жіночих курсів у 1870-х – 1880-х рр.) писав, що для жінок слід відкривати ліцеї з систематичним дворічним курсом освіти, бо вони насправді прагнуть «не науки заради науки, а знання – для освіти» (Герье, 1877, с. 694, 698).

7 квітня 1870 р. Медична Рада прийняла рішення про чотирирічний курс лікарсько-акушерської освіти із отриманням звання вченої акушерки. Після всіх погоджень 8 липня 1872 р. з'явилося тимчасове положення про

особливий жіночий курс при Імператорській медично-хірургічній академії. Прийом слухачок обмежувався 70 особами на рік (цей обсяг одразу значно перевищився) (Лихачева, 1901, с. 542–543, 550). Перший набір склав 90 осіб, з яких 28 були випускницями жіночих гімназій, а 33 мали дипломи домашніх вчительок (Лихачева, 1901, с. 553–554). Всього із 1872 р. по 1881 р. на курсах навчалось 959 осіб (Лихачева, 1901, с. 641), з яких 43,5% були випускницями жіночих гімназій (История возникновения Высших..., 1899, с. 133). Слід підкреслити, що випускниці фактично вивчали медицину у повному обсязі, однак формально були лише акушерками, тоді як земства найчастіше потребували лікарів і не могли собі дозволити оплачувати працю лікаря та акушерки. За даними, зібраними у 1889 р., із 409 жінок-лікарів на земській службі перебували лише 87, при лікарнях та богадільнях – 59, а ось 210 займалися приватною практикою (История возникновения Высших..., 1899, с. 134–135). У 1882 р. діяльність медичних курсів була припинена через відмову військового міністерства опікуватися ними (Лихачева, 1901, с. 639).

Таким чином, жінки, що бажали здобути у 1860-х – 1870-х рр. вищу освіту, мусили шукати обхідні шляхи, і навчання за кордоном стало такою можливістю, незважаючи на процедуру визнання іноземного диплому на батьківщині. Але варто зазначити, що лише деякі закордонні університети в той час допускали жінок до навчання.

Необхідно, з нашої точки зору, оцінити наявність вищих навчальних закладів для жінок за кордоном і можливості отримання в них освіти для вихідців із Російської імперії. Так, у Англії у 1848 р. організацією *Governesses' Benevolent Institution* (благодійна установа гувернанток) був заснований *Queen's College* у Лондоні (Gordon, 1955, р. 144). Він, проте, не став університетським коледжем, незважаючи на рівень викладання та склад викладачів. Завданням цього закладу було забезпечити певний освітній стандарт для гувернанток.

Ближчим до закладу вищої освіти був *Bedford College*, заснований у 1849 р. У 1869 р. було засновано *Girton College*, в 1871 р. – *Newnham College* при Кембриджському університеті, у 1878–1879 рр. – жіночі коледжі при Оксфордському університеті. У 1878 р. Університет Лондона допустив до своїх екзаменів жінок, і вже у 1881–1882 рр. випускниці *Bedford College* склали екзамен з науки та мистецтв (Tedbury, 2021). У лютому 1881 р. Кембридж допустив жінок до екзаменів на вчені ступені *Honorary* (так званий іспит *Tripos*) без окремих дозволів (з 1874 р. 21 жінка отримала такий дозвіл) (McWilliams-Tullberg, 1975, р. 78). Жінки були допущені до іспитів в університетах (*General Examination*) ще у 1869 р., але замість ступенів отримували «сертифікат про кваліфікацію» – *Certificate of Proficiency* (Carter, 2018, р. 17). Допуск до лекцій та практичних занять для жінок у Кембриджі після 1881 р. надавався із дозволу окремого викладача (McWilliams-Tullberg, 1975, р. 86). Проте мовний бар'єр не дозволив би жінкам з Російської імперії скористатися можливостями вищої освіти ані в Англії, ані в США, де розвивалася сис-

тема приватних коледжів. Викладання іноземних мов у жіночих навчальних закладах було дуже обмеженим (вони були необов'язковими предметами), до того ж це були в основному німецька та французька мови (або ж одна з них, якщо передбачалося вивчення класичних мов) (Родевич, 1884, с. 59).

У Німеччині система державної вищої освіти була повністю закрита для жінок, оскільки вони не допускалися до складання іспиту *Abitur*, яким завершувалася повна середня освіта. Були відсутні також приватні вищі навчальні заклади, що могли б слугувати альтернативою (Costas, 2002, р. 567).

Дещо кращим було становище вищої жіночої освіти у Франції. У 1866 р. перші жінки отримали урядовий дозвіл на отримання медичної освіти у Парижі. З 1868 по 1882 рр. докторські ступені з медицини отримали 19 жінок, і тільки 5 з них були французьками. До інших факультетів жінки допускалися для слухання публічних лекцій, але не для програм, що передбачали отримання ступенів (Weisz, 1983, р. 242–243).

Найбільш привабливими для іноземних студенток виявилися університети Швейцарії. Так, у 1864 р. жінок допустили до навчання в університеті Цюриху, а університети в Женеві та Берні почали допускати жінок до навчання вже після 1868 р. Всього з 1864 по 1900 р. ступені з медицини отримали 18 місцевих студенток та 78 закордонних (Holmes, 1984, р. 243).

Загалом підрахунки кількості студенток у швейцарських університетах можуть бути лише приблизними. По-перше, вони нерідко слухали курс в різних університетах, прагнучи потрапити на навчання до відомих викладачів. По-друге, траплялися випадки переходу з одного факультету на інший (наприклад, Софія Бардіна, Стефанія Волицька слухали то курс медичного факультету, то філософського). У документації університетів нерідко не вказувалося ім'я студента чи стать. Дані, зібрані за архівами університетів і опубліковані у «Першому жіночому календарі» в 1899 р., показують, що максимальна кількість жінок у 1870-х рр. була у літньому семестрі 1873 р. в Цюрихському університеті (77 жінок на медичному, 22 – на філософському і 1 – на юридичному факультеті), тоді як у Бернському університеті навчалися лише 2 жінки на медичному факультеті. Тим не менше із зимового семестру 1873 – 1874 рр. зростає їх кількість в Бернському університеті (23 жінки на медичному факультеті), а в Цюрихському залишаються тільки 8 жінок на медичному і 4 – на філософському факультеті. У Женевському університеті жінки з'являються в літньому семестрі 1875 р. – 9 осіб на юридичному і 8 – на природничому факультеті (Статистические сведения..., 1899, с. 139–142).

За даними російської поліції, в січні 1874 р. в Цюриху лишилося 13 студенток. Жінки, які залишилися в Швейцарії, спробували перейти спочатку до Базельського університету, який відмовив через відсутність місць, а потім – до Бернського (перейшло 80 студенток). Студентки переходили також до університетів в Утрехті, Лейдені, Турині, Парижі. В Парижі студенткам довелося носити шиньйони для прикриття стриженого волосся (История социально-революционного движения..., 1887, с. 33–34).

Причиною такого відтоку студенток з Цюрихського університету стало опубліковане 21 травня 1873 р. в «Правительственном вестнике» офіційне повідомлення, згідно з яким жінкам, які продовжать навчання в Цюриху після 1 січня 1874 р., заборонялося складати екзамени та продовжувати навчання в Російській імперії, а також накладалася заборона на будь-які заняття, дозвіл на які залежав від уряду. Причини такого рішення пояснювалися впливом шкідливих ідей на жінок: говорилося, що «коноводи російської еміграції» обрали Цюрих центром революційної пропаганди, де молодь залучають до організацій з назвами на кшталт «слов'янське соціально-демократичне товариство» чи «центральної революційний слов'янський комітет». Стверджувалося, що студентки подорожують додому і повертаються до Швейцарії інколи по 2–3 рази на рік, перевозячи листи, доручення і прокламації.

Оскільки це саме по собі не пояснювало, чому йдеться тільки про жінок, у повідомленні було згадано і про порушення моральних норм, а саме захоплення «комуністичними ідеями вільного кохання» і «забуття основних засад моралі і жіночої цнотливості» під прикриттям фіктивних шлюбів. Висновок про те, що жінки їхали в Цюрих не за навчанням, робився ще й з огляду на іноземний досвід, бо жінок з держав Західної Європи в Цюриху було всього 20% від кількості студенток з Російської імперії. Тож стверджувалося, що «два – три докторські дипломи» не можуть спокутувати шкоду від «розбещення молодого покоління» (Правительственные сообщения, 1873, с. 1).

Позицію Департаменту поліції на причини такого урядового рішення відображала видана для внутрішнього користування десята глава «Истории социально-революционного движения в России», написана М. Голіциним. Вказувалося, що у 1872 р. спостерігався неочікуваний приплив російських жінок, заміжніх та дівчат, переважно до Цюриху. Передумови цього автор вбачав у ситуації, яка склалася на той момент, коли все те, що входило у коло «жіночого питання», стало хвилювати суспільство і літературу. Прагнення до вищої освіти, на його думку, часто було різновидом реакції проти «ригоризму і дисципліни» (История социально-революционного движения..., 1887, с. 21–22).

М. Голіцин стверджував, що почуття жінок, які почали навчатися медицині, «ставали більш грубими», в них гинуло «все добре, винесене з сім'ї», вони ставали на «слизький шлях, що вів до розпусти не лише розумової, а й фізичної». За кордоном, живучи в колі молоді, вже «отруєної нігілістичною заразою», вони легко ставали «нігілістками», «революціонерками» і вже бачили вирішення жіночого питання лише у соціалістичній агітації (История социально-революционного движения..., 1887, с. 23). З точки зору поліції, у Цюриху дійсно знаходився найнебезпечніший центр революційної пропаганди, оскільки там розроблялася програма народників, жили лідери революційного руху С. Нечаєв, П. Лавров, М. Бакунін. Але основний наголос робився на моральному аспекті, бо у Швейцарії легко досягалася «повна свобода товариських відносин обох статей». «Нігілістки», писав М. Голіцин, прагнули виправдатися за «вільне кохання» і агітували тим завзятіше, чим

«сильніше зв'язували їх узи статевого стосунку» (История социально-революционного движения..., 1887, с. 24).

У 1872-1873 рр. нібито «могутній і таємничий поклик» зібрав жінок і дівчат для одночасної еміграції до Цюриху. Переважали провінціальні жінки (в тому числі з Одеси, Томська, Темір-Хан-Шури) (История социально-революционного движения..., 1887, с. 25). Педагог М. Песковський на початку 1880-х рр. писав, що значна кількість цих жінок «заплуталися» і «загинули під тягарем обставин», називаючи їх «жертвами в ім'я прогресу» (Песковский, 1882, с. 77).

З доповіді комісії з виклику цюрихських студенток, їх нараховувалося 103, 140 – за «додатковими свідченнями», але до 200 за «агентурними даними». В 1869 р. прибуло 2 жінки, у 1870 р. – 5, у 1871 р. – 4, решта – у 1872-1873 рр. (История социально-революционного движения..., 1887, с. 25–26).

М. Голіцин наводив листи студенток додому. Так, Марія Пригаро писала 12 вересня 1872 р., що живе економно, на 20 рублів на місяць, відмовляє собі в дечому. Студентці погано давалася швейцарська говірка і не складалися відносини з місцевими жителями, які бачили в приїжджих «не жінок, а чудовиськ». Вона планувала переїхати в Берн чи інше місто, писала, що в Італії «обожнюють жінок, що навчаються» (История социально-революционного движения..., 1887, с. 29–30).

За даними поліції становий склад студенток (123 осіб) був таким: 37 належали до родин дворян, 25 – чиновників, 25 – купців, 4 – міщан, 2 – духовного звання, інші – невідомо. За національністю 75 жінок були росіянками (в тому числі «9 малоросіянок»), 24 – єврейками, 10 – німкенями, 7 – грузинками, 6 – «польками і католичками» і 1 – невідомої національності.

Поліція простежила й їх подальшу долю. До 60 осіб, повернувшись до Росії, не брали участі у «діяннях соціально-революційної партії». 15 отримали дипломи докторів медицини. 63 студентки, повернувшись додому або залишившись за кордоном, стали «провідними діячами пропаганди і революції», причому 28 з них могли бути названі «першокласними політичними злочинницями» (История социально-революционного движения..., 1887, с. 34–35).

Наскільки це було близьким до дійсності, можна пересвідчитися із спогадів та листування самих жінок, а також діячів революційної еміграції. Можна впевнено стверджувати, що випадки еміграції із суто освітньою метою були непоодинокими. Наприклад, сестра С. Ковалевської жила у Швейцарії, Софія відвідувала її з матір'ю або сама. У Цюриху один із професорів, учень К. Вейерштрасса, ученицею якого була і сама Софія, пропонував їй залишитися для спільної роботи з математики (Литвинова, 1894, с. 37–38).

Для продовження медичної освіти виїжджали за кордон Надія Суслова та Марія Обручева (за першим шлюбом Бокова). Так, М. Обручева слухала лекції у Відні, вивчала медицину в Гейдельберзі, очні хвороби – у Лондоні. Диплом лікаря отримала в Цюриху в 1871 р. (Павлюченко, 1988, с. 84–85). Іматрикуляція (зарахування до лав студентів) Н. Суслової для допуску до

екзамену на ступінь доктора медицини стала прецедентом, який започаткував університетську освіту жінок у Швейцарії, а успішний захист нею дисертації у 1867 р. став, за виразом Е. Розе, *experimentum crucis* (вирішальним дослідом) соціального питання щодо жіночої вищої освіти. Серйозність намірів жінок-емігранток засвідчує й те, що вони самі виступали за впровадження вступного іспиту (Бемерт, 1873, с. 12, 33, 40).

Водночас упереджене ставлення до студенток було характерне для чоловіків (викладачів та студентів) й у Швейцарії. Революціонер М. Сажин, який перебував у Цюриху з 1870 р., згадував, що були професори, налаштовані вороже до ідеї жіночої медичної освіти, оскільки вважали, що жінки позбавлені якостей, необхідних лікарю, хірургу (сили характеру, вправності тощо). Студенти також скаржилися, що студентки заважають їм і розважають їх, займають кращі місця в аудиторіях і отримують «кращі трупи в анатомічному кабінеті».

Студент-поляк Крупський пішов далі і повів «наклепницьку кампанію» проти жінок, заявивши, що бачив одну студентку у публічному будинку. Деякі студентки перестали ходити на лекції, побоюючись неприємних і навіть скандальних ексцесів. Студенти вимагали припинити прийом жінок до університету, відрахувати тих, що тільки-но вступили, а тих, що провчилися декілька семестрів, залишити тільки після випробувань.

М. Сажин вважав, що причиною такого ставлення була поведінка нових студенток, що значно відрізнялася від образу «швейцарської буржуазної жінки». Н. Сулова і М. Бокова поводитися стриманіше, до того ж вивчення анатомії не потребували, на лекції в аудиторії входили із професорами, мали місця, окремі від студентів, не мали знайомств з іноземцями чи росіянами (Сажин, 1932, с. 48–49).

На захист студенток із Російської імперії стали співвітчизники та студенти-серби (всього близько 25 осіб). Вони прийшли на загальні збори, організовані швейцарцями і поляками, висловили свою точку зору і зірвали виступ Крупського, який продовжував зводити наклеп на студенток.

У результаті комісія, обрана президією товариства швейцарських студентів, опитала квартирних господарів, студентів, навіть відвідала публічний будинок і переконалася, що звинувачення безпідставні. Голова президії через російського студента-медика О. Ельсніца передав жінкам вибачення. Студентки продовжили відвідувати заняття і анатомічний кабінет (Сажин, 1932, с. 50–52).

У жовтні 1871 р. відомий революціонер М. Утін писав К. Марксу, що російські жінки в Цюриху значно серйозніші за чоловіків, і їх перебування в Швейцарії виправдовується тим, що вони «позбавлені можливості вчитися в своїй варварській країні» (К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная..., 1967, с. 223–224). В листі П. Лаврову наприкінці грудня 1872 р. він зазначав, що Цюрих цінний, як місце, де жінки можуть отримувати освіту, і тому не слід погіршувати їх становище новими ускладненнями, пов'язаними із виданням журналу («Вперед!». 1873–1877, 1970, с. 103).

У листопаді 1872 р. П. Лавров отримав листа, підписаного псевдонімом А. К., де йшлося про погіршення ситуації для революціонерів у Швейцарії. Вказувалося, що дехто з жінок, які поїхали додому на канікули, не можуть повернутися; всі «конспірації припинилися», «народ тепер вчиться сумлінно і сумлінно ходить на лекції», а жінок побільшало (близько 100 студенток університету та декілька – у політехнічній школі) (ГАРФ, ф. 1762, оп. 4., д. 364, л. 4).

Цікаво, що П. Кропоткін у «Записках революціонера» практично заперечував поширення революційних ідей серед студенток за кордоном, підкреслюючи їхнє прагнення до знань. Він писав про понад 100 жінок і дівчат, які працювали в лабораторіях університета та політехнікума в Цюриху, а також вивчали право і історію в Гейдельберзі, математику в Берліні. П. Кропоткін вказував на упередженість царського режиму, вважаючи, що Олександр II бачив нігілістку в кожній дівчині «в окулярах та гарібальдійській шапочці» (Кропоткін, 1988, с. 252–253).

Варвара Ваховська (майбутня учасниця «ходіння у народ») згадувала, як вирішила поїхати за кордон в університет, щоб «пройти природничі науки, потім історичні», щоб пояснити минуле і теперішнє і на основі цього діяти. Проте невдовзі вона познайомилася із молодими співвітчизницями, близькими до гуртка М. Бакуніна, почала вивчати робітниче питання і «наука відійшла вбік». Важливо, що перебування у гуртку переконало молоду жінку повернутися додому та «іти у народ» (Ваховская, 1928, с. 8–11).

Євгенія Субботіна (засуджена у 1877 р. до заслання за революційну діяльність) згадувала, що їхати за кордон її надихнула стаття Марії Цебрикової, а також розповіді знайомих. Вона виїхала за кордон із сестрою і подругою, вступила на природничий факультет і невдовзі долучилася до гуртка, керівником якого був П. Лавровим. Є. Субботіна писала про існування жіночого гуртка, куди чоловіки не допускалися, де вивчалися економічні, соціальні, революційні питання. Молоді жінки також працювали в типографії журналу «Вперед». Після урядової заборони Є. Субботіна переїхала до Женеви, але невдовзі змушена була повернутися додому. Деякі її знайомі продовжили навчання в Парижі (Субботіна, 1928, с. 14–16).

Віра Фігнер (учасниця «ходіння у народ», згодом – діячка «Народної волі»), яка в Цюриху разом із сестрою Лідією вивчала медицину, вказувала, що спершу її нові знайомі в Швейцарії належали до «спокійно-ліберально-буржуазно-консервативної партії», однак потім Лідія Фігнер через Варвару Александрову зблизилася із гуртком студенток, пов'язаних з «російською бібліотекою» (сестрами Любатович, Софією Бардіною, Бертою Камінською). Засновники бібліотеки через підбір книг та газет мали на меті «привернути увагу до відомих питань» і виховувати читачів у «революційному та соціалістичному дусі». Також В. Фігнер брала участь у діяльності жіночого гуртка («ферейна»), який проіснував 5 – 6 тижнів, встигнувши обговорити такі актуальні теми, як необхідність збереження цивілізації та культури після соціальної революції. (Фігнер, 1933, с. 70–74). Діяльність гуртка «Фрічі»

(близько 12 жінок) В. Фігнер оцінювала вище: тут вивчали розвиток соціалістичних ідей, політичну економію, народні рухи і революції, практичну постановку робітничого питання на Заході. Водночас В. Фігнер називала студентські роки часом гармонійного захоплення наукою, літературою та життям. Студентки, за її словами, працювали старанніше, ніж «чоловічий персонал університету». В. Фігнер зауважувала, що урядова заборона розділила жіноче студентське товариство, виявивши, що старші студентки належать до консервативного табору і не збираються підтримувати колективний протест у європейській пресі. В результаті Цюрих «розсіявся» і частина студенток вирушила додому, інші ж продовжували навчання в Парижі, Берні, Женеві (Фігнер, 1933, с. 75–76). В. Фігнер відзначала, що за час навчання ставлення до професії у неї змінилося – із мети вона перетворилася на засіб. Своє призначення В. Фігнер тепер бачила у тому, щоб віддати себе «справі пропаганди соціалістичних ідей серед народу та організації його для активної боротьби за ці ідеї» (Фігнер, 1933, с. 77–78).

Можна погодитися з думкою Р. Стайтса, що саме нігілістки, як прибічниці персональної емансипації, прагнули вчитися за кордоном (Stites, 1990, р. 100–101). Ідеї емансипації були засвоєні ними ще вдома, з літератури – і В. Ваховська, і Є. Субботіна згадують творчість М. Чернишевського як важливу для них та їх однолітків (Ваховская, 1928, с. 7; Субботина, 1928, с. 14). Радикалізація могла відбуватися в процесі навчання у формі переходу від природничих до суспільних наук, а від останніх – до практичної діяльності (Stites, 1990, р. 127).

Висновки. Спроби жінок здобути вищу освіту були викликані як прагненням до самореалізації, так і бажанням підвищити свій соціальний статус. Вони вважали, що на своєму прикладі здатні довести, що є всі підстави надати жінкам рівні з чоловіками права. Половинчастість і незавершеність реформ у Російській імперії, які дали жінкам доступ лише до середньої освіти, змушувала шукати альтернативні шляхи здобуття наукових знань у неформальній освіті та в університетах за кордоном. У еміграції незалежно від початкової мети нове коло спілкування нерідко змінювало погляди студенток, переконуючи їх стати на шлях революційної боротьби.

Список використаних джерел і літератури:

- Бемерт, В. (1873).** *Университетское образование женщины*. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Меркульева, 40 с.
- Ваховская, В. И. (1928).** *Жизнь революционерки: (автобиографический очерк)*. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 23 с.
- «Вперед!»*. 1873–1877. *Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова* (Т. 2. Документы). (1970). Dordecht: D. Reidel Publishing Co, 556 с.
- Галіцян, О. А., Койчева, Т. І. & Баргеньова, І. О. (2021).** Генеза університетської освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століття. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*, 6 (344), 5–16.

Герье, В. И. (1877). Теории и практика женского образования. *Вестник Европы*, 4, 645–700.

Государственный архив Российской Федерации.

Губенко, І. Я. & Драч, О. О. (2009). Вища жіноча медична освіта в Російській імперії: народження ідеї та суспільна реакція. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, (15), 45–55.

Деревницкий, А. (1902). *Женское образование в России и за границей. Исторические справки и практические указания*. Одесса: Тип. Исакович и Бейленсон, 45 с.

Драч, О. О. (2011). *Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія*. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 532 с.

Драч, О. О. (2008). Вища жіноча освіта: особливості ставлення суспільства й влади в Російській імперії (1860–1870 рр.). *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПИ»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України*, (37), 9–17.

Драч, О. О. (2010). Жінки і російські університети: позиція імперської влади (друга половина XIX–початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*, (192), 107–113.

Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения 1858–1905. (1905). Санкт-Петербург: Тип. П. П. Меркульева, 40 с.

История возникновения Высших женских курсов. (1899). *Первый женский календарь на 1899 год*. Санкт-Петербург: паровая скоропеч. «Труд», 117–138.

История социально-революционного движения в России: 1861–1881. Глава десятая (1887). Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел, 189 с.

К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия: сборник. (1967). Москва: Изд-во лит. литературы, 810 с.

Кобченко, К. А. (2002) Київські вищі жіночі курси: становлення жіночого університету. *Наукові записки НАУКМА*, 20: Спец. випуск: у 2 ч., 1, 190–196.

Кобченко, К. (2012). Міграція з України з освітньою метою: історичний та сучасний досвід. *Українознавчий альманах*, (7), 148–152.

Кропоткин, П. А. (1988). *Записки революционера*. Москва: Моск. рабочий, 544 с.

Литвинова, Е. Ф. (1894). *С. В. Ковалевская (женищина-математик). Ее жизнь и ученая деятельность*. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 93 с.

Лихачева, Е. О. (1901). *Материалы для истории женского образования в России. 1856-1880*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 659 с.

Мельник, О. В. (2014). Основні тенденції розвитку вищої жіночої освіти в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, (30), 90–96.

Павлюченко, Э. А. (1988). Женщины в русском освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. Москва: Мысль, 269 с.

Песковский, М. Л. (1882). Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет). *Наблюдатель*, 4, 74–92.

Правила о посещении лекций университета св. Владимира посторонними лицами. (1862). *Журнал Министерства народного просвещения*, (СХVI), 77.

Правительственные сообщения (1873). *Правительственный вестник*, (120), 1.

Родевич, М. (Сост.) (1884). *Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М. А. Хана, X, 238, 88 с.

Сажин, М. П. (1932). Русские в Цюрихе. *Каторга и ссылка*, (10), 25–78.

Статистические сведения о женщинах, учившихся в швейцарских университетах и в Париже. (1899). *Первый женский календарь на 1899 год*. Санкт-Петербург: паровая скоропеч. «Труд», 139–142.

Субботина, Е. Д. (1928). *На революционном пути*. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 31 с.

Фигнер, В. (1933). *Избранные произведения в трех томах* (Т.1). Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 359 с.

Carter, Philip. (2018). Oh Pioneers! Remembering the London Nine. *WC1E, University of London magazine*, (3), 16–20.

Costas, Ilse. (2002). Women in Science in Germany. *Science in Context*, 15 (4), 557–576.

Gordon, Shirley C. (1955). Studies at queen's college, Harley street, 1848-1868. *British Journal of Educational Studies*, (3:2), 144–154.

Holmes, Madelyn. (1984). Go to Switzerland, young women, if you want to study medicine. *Women's Studies Int. Forum*, 7 (4), 243–245.

McWilliams-Tullberg, Rita. (1975). *Women at Cambridge: a men's university, though of a mixed type*. Worchester; London: Trinity press, 255 p.

Stites, R. (1990). The Women's Liberation movement in Russia. Feminism, Nihilism and Bolshevism. 1860-1930. Princeton: Princeton University Press, 512 p.

Tedbury, I. (2021). New Collections for New Women: Collecting and Commissioning Portraits at the Early Women's University Colleges. 19: *Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century*. (31). URL: <https://19.bbk.ac.uk/article/id/3353/print/> (дата звернення: 21.10.2023).

Weisz, George. (1983). *The Emergence of Modern Universities in France, 1863-1914*. Princeton: Princeton University Press, 414 p.

References:

Bemert, V. (1873). *Universitetskoye obrazovaniye zhenshchiny* [Woman's university education]. Sankt-Peterburg: Tip. P. P. Merkulyeva, 40 s. [in Russian].

Vakhovskaya, V. I. (1928). *Zhizn revolyutsionerki: (avtobiograficheskiy ocherk)*. [Life of a revolutionary: (autobiographical essay)]. Москва: Izd-vo Vsesoyuznogo obshchestva politkatorzhan i ssslyno-poselentsev, 23 s. [in Russian].

«Vpered!». 1873-1877. *Materialy iz arkhiva Valeriana Nikolaevicha Smirnova* [“Vpered!”. 1873-1877. Materials from the archive of Valerian Nikolaevich Smirnov]. (Vol. 2. Dokumenty). (1970). Dordecht: D. Reidel Publishing Co., 556 s. [in Russian].

Halitsan, O. A., Koicheva, T. I. & Bartenova, I. O. (2021). Heneza universytetskoï osvity v Ukraini druhoï polovyny XIX – pochatku XX stolittia [The genesis of university education in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedagogichni nauky*, 6 (344), 5–16. [in Ukrainian].

Gerye, V. I. (1877). *Teorii i praktika zhenskogo obrazovaniya* [Theories and practice of women's education]. *Vestnik Yevropy*, 4, 645–700. [in Russian].

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. [in Russian].

Hubenko, I. Ya. & Drach, O. O. (2009). Vyscha zhinocha medychna osvita v Rosiiskii imperii: narodzhennia idei ta suspilna reaktsiia [Higher women education in the Russia empire: conception of the idea and social reaction]. *Inteligenciâ i vlada. Seriâ Istorîâ*, (15), 45–55. [in Ukrainian].

Derevitskiy, A. (1902). *Zhenskoye obrazovaniye v Rossii i zagranitsey. Istoricheskiye spravki i prakticheskiye ukazaniya* [Women's education in Russia and abroad. Historical references and practical instructions.]. Odessa: Tip. Isakovich i Beylenson, 45 s. [in Russian].

Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rossiiskii imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. : monografii* [Women's higher education in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. : monograph]. Cherkasy: Vertykal, PP Kandych S. H., 532 s. [in Ukrainian].

Drach, O. O. (2008). *Vyshcha zhinocha osvita: osoblyvosti stavlennia suspilstva y vlady v Rossiiskii imperii (1860-1870 rr.)* [Higher women's education: peculiarities of the attitude of society and the authorities in the Russian Empire (1860s – 1870s)]. *Visnyk Nats. tekhn. un-tu «KhPI»: zb. nauk. pr. Temat. vyp.: Aktualni problemy istorii Ukrainy*, (37), 9–17. [in Ukrainian].

Drach, O. O. (2010). *Zhinky i rosiiski universytety: pozytsiia imperskoï vlady (druha polovyna XIX–pochatok XX st.)* [Women and Russian Universities: the Position of Imperial Power (the second half of the 19th – early 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky*, (192), 107–113. [in Ukrainian].

Zhenskiye gimnazii i progimnazii Ministerstva narodnogo prosveshcheniya 1858-1905 [Women's gymnasiums and pro-gymnasiums of the Ministry of Public Education 1858–1905]. (1905). Sankt-Peterburg: Tip. P. P. Merkul'yeva, 40 s. [in Russian].

Istoriya vozniknoveniya Vysshikh zhenskikh kursov [History of the emergence of Higher Women's Courses]. (1899). *Pervyy zhenskiy kalendar na 1899 god*. Sankt-Peterburg: parovaya skoropech. «Trud», 117–138. [in Russian].

Istoriya sotsialno-revolutsionnogo dvizheniya v Rossii: 1861-1881. Glava desyataya [History of the social revolutionary movement in Russia: 1861-1881. Chapter Ten]. (1887). Sankt-Peterburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del, 189 s. [in Russian].

K. Marks, F. Engels i revolyutsionnaya Rossiya: sbornik. (1967). [K. Marx, F. Engels and revolutionary Russia: (compilation)]. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 810 s. [in Russian].

Kobchenko, K. A. (2002) *Kyivski vyshchi zhinochi kursy: stanovlennia zhinochoho universytetu* [Kyiv High women's courses: the formation of women's university]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20: Spets. vypusk: u 2 ch., 1, 190–196. [in Ukrainian].

Kobchenko, K. (2012). *Mihratsiia z Ukrainy za osvითnoiu metoiu: istorychnyi ta suchasnyi dosvid* [Migration from Ukraine for educational purposes: historical and modern experience]. *Ukrainoznavchij al'manah*, (7), 148–152. [in Ukrainian].

Kropotkin, P. A. (1988). *Zapiski revolyutsionera* [Notes of a revolutionary]. Moskva: Mosk. rabochiy, 544 s. [in Russian].

Litvinova, Ye. F. (1894). *S. V. Kovalevskaya (zhenshchina-matematik). Yee zhizn i uchenaia deyatelnost* [S. V. Kovalevskaya (female mathematician). Her life and scientific activities]. Sankt-Peterburg: Tipografiya P. P. Soykina, 93 s. [in Russian].

Likhacheva, Ye. O. (1901). *Materialy dlya istorii zhenskogo obrazovaniya v Rossii. 1856-1880*. [Materials for the history of women's education in Russia. 1856-1880.] Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasyulevicha, 659 s. [in Russian].

Melnyk, O. V. (2014). *Osnovni tendentsii rozvytku vyshchoi zhinochoi osvity v druhi polovyny XIX st. – na pochatku XX st.* [Main tendencies in the development of higher education for women in the end of the 19th – beginning of the 20th century]. *Inteligenciâ i vlada. Seriâ Istoriâ*, (30), 90–96. [in Ukrainian].

Pavlyuchenko, E. A. (1988). *Zhenshchiny v russkom osvoboditel'nom dvizhenii: ot Marii Volkonskoy do Very Figner* [Women in the Russian liberation movement: from Maria Volkonskaya to Vera Figner]. Moskva: Mysl, 269 s. [in Russian].

Peskovskiy, M. L. (1882). *Ocherk istorii vysshego zhenskogo obrazovaniya v Rossii (za 20 let)* [Essay on the history of higher women's education in Russia (for 20 years)]. *Nablyudatel*, 4, 74–92. [in Russian].

Pravila o poseshchenii lektsiy universiteta sv. Vladimira postoronnimi litsami [Attending rules of University of St. Vladimir lectures by unauthorized persons]. (1862). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, CXVI, 77. [in Russian].

Pravitelstvennyye soobshcheniya [Government communications]. (1873). *Pravitelstvennyy vestnik*, (120), 1 [in Russian].

Rodevich M. (Comp.) (1884). *Sbornik deystvuyushchikh postanovleniy i rasporyazheniy po zhenskim gimnaziyam i progimnaziyam Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* [A collection of current decrees and orders for women's gymnasiums and pro-gymnasiums of the Ministry of Public Education]. Sankt-Peterburg: Tip. d-ra M. A. Khana, X, 238, 88 s. [in Russian].

Sazhin, M. P. (1932). Russkie v Tsyurikhe [Russians in Zurich]. *Katorga i ssylka*, (10), 25–78. [in Russian].

Statisticheskie svedeniya o zhenshchinakh, uchivshikhся v shveytsarskikh universitetakh i v Parizhe [Statistics on women studying at Swiss universities and in Paris]. (1899). *Pervyy zhenskiy kalendar na 1899 god*. Sankt-Peterburg: parovaya skoropech. «Trud», 139–142. [in Russian].

Subbotina, Ye. D. (1928). *Na revolyutsionnom puti*. [On the revolutionary path]. Moskva: Izd-vo Vsesoyuznogo obshchestva politkatorzhan i ssylno-poselentsev, 31 s. [in Russian].

Figner, V. (1933). *Izbrannyye proizvedeniya v trekh tomakh* [Selected works in three volumes]. (Vol. 1). Moskva: Izd-vo Vsesoyuznogo obshchestva politkatorzhan i ssylno-poselentsev, 359 s. [in Russian].

Carter, Philip (2018), Oh Pioneers! Remembering the London Nine. *WCIE, University of London magazine*, (3), 16–20. [in English].

Costas, Ilse (2002). Women in Science in Germany. *Science in Context*, 15 (4), 557–576. [in English].

Gordon, Shirley C. (1955). Studies at queen's college, Harley street, 1848-1868. *British Journal of Educational Studies*, (3:2), 144–154. [in English].

Holmes, Madelyn (1984). Go to Switzerland, young women, if you want to study medicine. *Women's Studies Int. Forum*, 7 (4), 243–245. [in English].

McWilliams-Tullberg, Rita (1975). *Women at Cambridge : a men's university, though of a mixed type*. Worchester; London: Trinity press, 255 p. [in English].

Stites, R. (1990). *The Women's Liberation movement in Russia. Feminism, Nihilism and Bolshevism. 1860 – 1930*. Princeton: Princeton University Press, 512 p. [in English].

Tedbury, I. (2021). New Collections for New Women: Collecting and Commissioning Portraits at the Early Women's University Colleges. 19: *Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century*, (31). Retrieved from <https://19.bbk.ac.uk/article/id/3353/print/> [in English].

Weisz, George (1983). *The Emergence of Modern Universities in France, 1863–1914*. Princeton: Princeton University Press, 414 p. [in English].

Отримано: 21.11.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.220-229

УДК 7.03(47+57)

ГРИЦЕНКО Андрій – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, вул. Київська, 24, м. Глухів, Сумська обл., індекс 41400, Україна (grikand@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

HRYTSENKO Andriy – Doctor of Pedagogical Sciences, associate professor, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24 Kyivska Street, Hlukhiv, index 41400, Ukraine (grikand@ukr.net)

ЧУМАЧЕНКО Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, вул. Київська, 24, м. Глухів, Сумська обл., індекс 41400, Україна (jasminel@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

CHUMACHENKO Olena – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of History, Law and Teaching Methods, Director Educational and Scientific Institute of Philology and History Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24 Kyivska Street, Hlukhiv, index 41400, Ukraine (jasminel@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Гриценко, А., Чумаченко, О. (2023). Зображення жінки в мистецтві як елемент радянської ідеології (героїня-працівниця, мати-героїня, жінка в іміджі соціалістичного реалізму) в добу «відлиги» та «застою». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 220–229.

ЗОБРАЖЕННЯ ЖІНКИ В МИСТЕЦТВІ ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ (ГЕРОЇНЯ-ПРАЦІВНИЦЯ, МАТИ-ГЕРОЇНЯ, ЖІНКА В ІМІДЖІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ) В ДОБУ «ВІДЛИГИ» ТА «ЗАСТОЮ»

Анотація. У статті автори дослідили та проаналізували аспект зображення жінки в мистецтві періодів «відлиги» та «застою» як ключовий елемент тодішньої радянської ідеології. **Метою статті** визначено вивчення ролі героїні-працівниці, матері-героїні та сучасної жінки в іміджі соціалістичного реалізму. Виходячи з цього, автори звернули увагу на їхню символічну значущість у формуванні ідеологічних концепцій і соціальних цінностей у вказаний період. **Методологічною основою дослідження** є використання принципів історизму, системності та всебічності, а також поєднання

проблемно-хронологічного та методів індукції й дедукції. **Наукова новизна.** Автори здійснюють важливий внесок у розуміння ролі та зображення жінки в радянському мистецтві у періоди «відлизи» та «застою». Шляхом аналізу героїнь-працівниць, матерів-героїнь та сучасних жінок у контексті соціалістичного реалізму висвітлено нові аспекти їхньої символічної значущості, що сприяє розширенню розуміння радянської ідеології та впливу на сприйняття ролі жінки в суспільстві. **Висновки.** Під впливом радянської ідеології та комуністичної пропаганди, змінений образ жінки був як алегорія Батьківщини, сприяючи вихованню, особливо, у підростаючого покоління, патріотизму й любові до рідної землі та всієї радянської держави і соціалістичного суспільства. Результатом цього процесу постали зовсім нові аспекти у сприйнятті ролі жінки, що широко відображалися в мистецьких творах та свідчили про модифікацію традиційних стереотипів і соціальних ролей у радянському соціалістичному суспільстві. Участь жінок у різних сферах радянської економіки, підтримана ідеологічним впливом, відобразилася в їхньому новому образі в мистецтві, позитивно висвітлюючи різноманітні аспекти їхнього повсякденного життя та ролі у соціалістичному суспільстві.

Ключові слова: соціалістичний реалізм, радянська ідеологія, комуністична пропаганда, «відлига», «застій», радянське мистецтво, радянська пропаганда.

PORTRAIT OF WOMEN IN ART AS AN ELEMENT OF SOVIET IDEOLOGY (HEROINE-WORKER, HEROINE-MOTHER, WOMAN IN THE IMAGE OF SOCIALIST REALISM) IN THE AGE OF "THAW" AND "STAGNATION"

Abstract. In the article, the authors investigated and analyzed the aspect of the depiction of women in art during the "thaw" and "stagnation" as a key element of the Soviet ideology of those times. **The purpose of the article** is to study the role of heroine-worker, mother-heroine, and modern woman in the image of socialist realism. Based on this, the authors drew attention to their symbolic significance in forming ideological concepts and social values in this period. **The methodological basis of the research** is the use of the principles of historicism, systematicity, and comprehensiveness, as well as a combination of problem-chronological methods of induction and deduction. **The scientific novelty.** The authors make an essential contribution to understanding the role and portrayal of women in Soviet art during the periods of "thaw" and "stagnation". By analyzing heroine-workers, heroine-mothers, and modern women in the context of socialist realism, the article highlights new aspects of their symbolic significance, which contributes to expanding the understanding of Soviet ideology and influencing the perception of the role of women in society. **Conclusions.** Under the influence of Soviet ideology and communist propaganda, the changed image of a woman was like an allegory of the Motherland, contributing to educating patriotism and love for the native land and the entire Soviet state and socialist society, especially in the younger generation. The result of this process came to be completely new aspects in the perception of the role of women, which were widely reflected in works of art and testified to the modification of traditional stereotypes and social roles in the Soviet socialist society. Women's participation in various spheres of the Soviet economy, supported by ideological influence, was reflected in their new image in art, positively highlighting various aspects of their daily lives and roles in a socialist society.

Key words: socialist realism, Soviet ideology, communist propaganda, "thaw", "stagnation", Soviet art, Soviet propaganda.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблеми полягає в необхідності розкриття впливу радянської ідеології на зображення жінки в мистецтві впродовж періодів «відлиги» та «застою». Зокрема, важливо дослідити, як висвітлення жіночого образу у творах мистецтва відображало соціокультурні та політичні трансформації, визначаючи ролі та статус жінки в суспільстві. Аналіз ідей соціалістичного реалізму та їх втілення в образі жінки, як героїні-працівниці та матері-героїні, дозволить визначити, які концепції були підтримані владою та як це впливало на уявлення суспільства про роль жінки. Окрім того, аналіз сучасного жіночого образу в контексті «відлиги» та «застою» дозволить виявити можливі зміни в репрезентації жінки у мистецтві, що відбувається на культурній та гендерній динаміці суспільства і вплив його на сучасність.

Аналіз джерел та останні дослідження. У статті В. Ульянової «Стереотипи радянської і пострадянської фемінності» (Ульянова, 2021) розглядаються гендерні стереотипи української жінки через призму журнальних видань «Радянська жінка» та «Жінка». Здійснюється аналіз мовної особистості жінки в різні етапи історії України, зокрема, враховуючи радянську та пострадянську добу. Дослідження може надає контекст для розуміння того, як гендерні стереотипи впливали на сприйняття та зображення жінки в культурі й мистецтві під час «відлиги» та «застою». В праці Г. Суріни «Політична міфологія в рекламі та ідеології» (Суріна, 2013) характеризується підхід Р. Барта до політичних міфів, зокрема у рекламі та ідеології, та їхнє функціонування. Особливий акцент робиться на аналізі рекламної міфології та національної політичної міфології після розпаду СРСР, в образі жінки стаття дає змогу допомогти в розумінні, як політичні міфи та ідеологія впливали на зображення жінки в мистецтві та культурі.

Дослідниками А. Гриценком, В. Прокопчуком та О. Чумаченко (Гриценко, Прокопчук, Чумаченко, 2023) в аспекті дослідження радянського образотворчого мистецтва визначені його жанрові особливості за доби саме «відлиги» та «застою».

Важливим напрямком модифікації образу жінки були модні журнали, дане питання висвітлює О. Корнієнко у своїй статті «Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя» (Корнієнко, 2018). У ній він розглядає механізми впливу періодики, зокрема журналів «Радянська жінка», «Перець», «Краса і мода», на моду та повсякденне життя в УРСР. Звертає увагу на цензуру та актуалізацію теми моди в другій половині ХХ ст. Дослідження слугує джерелом для розуміння того, як ідеологічний контроль та жіночі журнали впливали на стереотипи щодо образу жінки та її ролі в суспільстві. Окрему групу джерел становлять статистичні матеріали «Жінки в СРСР» (1964, 1965, 1978, 1983). Вони надають статистичні дані про роль та статус жінки в СРСР, вказують на вплив ідеологічної пропаганди на зміну стереотипів про жінку, є основою для аналі-

зу тенденцій у ролі жінки під час «відлиги» та «застою», доповнюючи аналіз зображення жінки в мистецтві та культурі. Крім того, вченими А. Гриценком та О. Мозговим (Гриценко, Мозговий, 2023) представлено історико-політологічний аспект інтеграції комуністичної пропаганди в систему освіти СРСР та зокрема, її вплив на розвиток радянського мистецтва в означений період.

Мета статті полягає в детальному вивченні та розкритті змін у зображенні жінки в радянському мистецтві, зокрема в стилі соціалістичного реалізму, в періоди «відлиги» та «застою». Аналізуючи образ матері та роль жінки в суспільстві через призму мистецтва, автори ставлять за мету розкриття впливу радянської ідеології на формування нових соціокультурних концепцій і стереотипів, а також виявлення змін у сприйнятті та представленні жінки в мистецькій творчості під впливом політичних та соціальних трансформацій.

Вклад основного матеріалу. Жіночий образ у мистецтві є віддзеркаленням соціокультурних та ідейних трансформацій епохи, яку він втілює. З античних часів, коли Греція була колыскою високорозвинутої цивілізації, і до епохи соціалістичного реалізму в радянському мистецтві, зображення жінки пройшло величезний еволюційний шлях.

Справжній початок цього шляху можна прослідкувати у стародавній Греції, де жіночі образи в мистецтві втілювали ідеали краси та жіночності. Персоніфікація богинь, таких як Афродіта та Артеміда, створювала візуальні образи жіночості, краси й сили. З іншого боку, у середньовіччі, образ жінки в мистецтві більше схилився до релігійно-моральних концепцій, де вона часто зображувалася як грішниця або свята, подібна до Жанни д'Арк, яка за короткий проміжок часу увібрала у себе відразу два цих зображення.

У контексті соціалістичного реалізму, що зазначається в мистецтві радянської епохи, образ жінки набуває важливого значення як інструмент формування ідеології та соціальних цінностей. Під впливом радянської ідеологічної реклами, яка широко поширювалася, образ жінки піддавався модифікації, збагачуюсь новими атрибутами, що відсутні в традиційному сприйнятті.

Як відмічає Г. Суріна, «Радянська міфологія вбирала в себе численні традиційні елементи, які були органічно пов'язані між собою і набували системного характеру...» (Суріна, 2013, с. 167). Мистецтво того періоду було пропагандистом нового соціального порядку, а в його рамках – нового ідеалу жіночності. Героїня-працівниця та мати-героїня – це символи нового, рівноправного суспільства. Зображення сильної та працьовитої жінки, яка не лише рівноправна, але й невіддільна у будівництві соціалістичного суспільства, стало не лише виразом творчості, але й засобом формування нового ідеалу жіночності. Стаття аналізує зміни в зображенні жінки в мистецтві у контексті радянської ідеології, вивчаючи еволюцію її образу в середовищі соціалістичного реалізму, та висвітлює вплив цього процесу на сприйняття та роль жінки в суспільстві.

В історії мистецтва образ жінки-матері неодноразово переосмислювався і втілювався через призму ідеї Батьківщини. У радянському мистецтві це виявилось особливо важливим, оскільки ідеологія вбачала в жінці не лише трудівницю та матір, але й важливий символ рідного краю та патріотизму.

Образ матері, як образ Батьківщини, отримав тільки атрибути й риси. Вона ставала алегорією рідної землі, яка оберігає своїх дітей, забезпечуючи їхнє щасливе дитинство й навчання. У матері-символу Батьківщини виявлялася сполучена сила душі та тіла, що вказувало на необхідність гармонії між людьми та навколишнім світом. Її образ висвітлювався у художніх творах, пам'ятниках, плакатах та інших мистецьких формах.

Цей образ мав за мету виховувати патріотизм і любов до рідної землі, акцентуючи роль жінки як найважливішої сторожі та покликання до її захисту. При цьому мистецька інтерпретація образу Батьківщини відзначалася не лише масштабністю, але і величчю, що підкреслювало її важливість та значущість в історії народу. Образ матері-Батьківщини активно уособлюється в радянських піснях, де він стає об'єктом глибокого поетичного виховання та патріотичного заохочення. Впродовж Другої світової війни, наприклад, пісня Параски Амбросії відзначалася такими рядками: «Батьківщино радянська, – Щира наша мати, – Ворогам твоїм ніколи Тебе не здолати! Батьківщино, зоре ясна, Наша перемога! Нам лежить до комунізму Ленінська дорога!»

У періоди «відлиги» та «застоя» радянські поети продовжують тему матері-Батьківщини, використовуючи її образ для вираження важливих соціокультурних концепцій. Так, у творі «Пісня про рушник» (1958) Андрія Малишка, висловлюється образ матері, вона стає символом чистоти й любові. Образ матері-берегині, яка дарує життя, мудро формує почуття та виховує людину, наочно втілює найрідніше («Пісня про рушник» А. Малишка – гімн материнській любові – шкільний твір, б. д.). Цей образ алегорично порівнюється з образом малої батьківщини у рядках: «І на тім рушничкові живе все знайоме до болю: І дитинство, й розлука, і вірна любов...». Таким чином, образ матері-Батьківщини відображається як символ не лише матеріальної землі, а й патріотичних та емоційних аспектів. У ліричному вірші «Лебеді материнства» Василя Симоненка висвітлюється тема материнства та Батьківщини, що виражена через пряме порівняння матері з Батьківщиною: «Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину. Можна вибрати друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати». Автор ставить матір у вищезазначеному контексті, підкреслюючи її непорівнянну важливість та неперевершену роль, яку вона відіграє в житті кожної людини. У вірші відбивається ідея, що Батьківщина і мати є невіддільними складовими, неперевершеними та непорівнянними, і вибір в цьому контексті є неможливим. Василь Симоненко, використовуючи образ матері, ілюструє неперевершеність та непорівнянність батьківщини, яку неможливо вибрати чи замінити (Образ матері в сучасній поезії (А. Малишко, Б. Олійник, В. Симоненко та ін.) – шкільний твір, б. д.). Вірш висловлює почуття поваги

та глибокої прив'язаності до матері, виокремлюючи її унікальну роль у формуванні особистості, так само як і загалом радянська батьківщина з точки зору ідеології виховує своїх громадян в душі комунізму.

Однак, попри орієнтацію на новаторські ідеї ретельно зберігалися традиційні ролі жінок, зокрема, роль матері. Відзначено це у статті 35 Конституції СРСР від 1977 року, що закріплювала рівні права для чоловіків і жінок та передбачала низку заходів для сприяння активній участі жінок у суспільному та професійному житті. Спеціальні заходи для охорони праці та здоров'я жінок, підтримка материнства та дитинства, а також правовий захист свідчать про бажання забезпечити жінкам належні умови для реалізації їхніх прав та обов'язків, зокрема у зв'язку з материнством.

Зазначений процес містив спроби модифікувати стереотипи та визначити нові соціальні ролі для жінок. Ця трансформація образу жінки у владі радянського періоду визначалася не лише через ідеологічні впливи, але й через конкретні практичні заходи, такі як надання жінкам доступу до вищої освіти, професій та публічного простору. Як зазначалося у статистичній брошурі «Жінки в СРСР»: «Велика Жовтнева соціалістична революція забезпечила повне рівноправ'я жінок в соціалістичному суспільстві. В СРСР незмінно здійснюється ленінський принцип широкого залучення жінок до управління державою. У вищому органі державної влади – а Верховній Раді СРСР – майже одну третину складають жінки. Ні в одній капіталістичній країні світу нема такого широкого представництва жінок в парламенті. В парламентах усіх капіталістичних країн, разом узятих, жінок менше, ніж у Верховній Раді СРСР. Так, наприклад, в США в складі конгресу в теперішній час тільки 20 жінок або 4%» (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1983, с. 6) У середині ХХ століття в СРСР відбувалися значущі зміни в ролі та залученні жінок у народному господарстві. Згідно зі статистикою, на початку 1950-х років кількість працівників жінок становила 20,3 мільйона осіб, або 48% усього населення залученого в народному господарстві. Впродовж наступних десятиріччя протягом кожного п'ятиріччя спостерігалось збільшення цієї кількості: у 1958 році – 25,6 мільйона (47%), у 1963 році – 34,1 мільйона (48%) (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1964, с. 7), у 1964 році – 35,6 мільйона (49%) (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1965, с. 10). З 1965 року спостерігається активний ріст чисельності робітників жінок, який продовжується протягом наступних десятиліть: у 1965 році – 37,68 мільйона (49%), а з 1970 року жінки стають більшістю у народному господарстві, досягаючи 51% у 1978 році (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1978, с. 4), та 58,9 мільйона у 1982 році (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1983, с. 8). Залучення жінок до праці виявилось найбільшим у секторах охорони здоров'я, фізкультури, соціального забезпечення (84% у 1977 році), а також в секторі кредитування, державного страхування (83%), торгівлі, матеріально-технічного постачання і збуту, заготівлі (77%), просвітленні (73%) і культурі (71%) (Жінки в СРСР: статистичні матеріали, 1978, с. 4). Активне зростання залучення жінок

у різноманітні сфери праці відзначалося не тільки кількісними показниками, однак й спричиняло значущі зміни в соціальних уявленнях. Збільшення активності жінок у сфері економіки вимагало реформування традиційних уявлень про жіночі ролі, що призвело до возвеличення образу жінки в не традиційних для неї сферах. Загалом починаючи з 1928 року, в СРСР відзначено значуще збільшення кількості жінок, зайнятих у різних сферах, що в середньому піднялося від 10-20% до 50-60% на кінець епохи «застою». Зауважимо, що активна ідеологічна пропаганда, яка включала як загальну ініціативу, так і новий підхід до зображення жінки в мистецтві, виявилася важливим інструментом, який дозволив не лише уникнути руйнування стереотипного образу жінки, як берегині домашнього вогнища, але і модифікувати його, розширивши його концепцію та відкривши нові можливості. Як відмічала у висновку статті «Стереотипи радянської і пострадянської фемінності» В. Ульянова: «Отже, аналіз мовних особистостей жінок, представлених на сторінках журнального періодичного видання «Радянська жінка» і сучасного журналу «Жінка» доводить, що провідною моделлю радянської жінки була знеособлена мовна особистість, яка орієнтована на виконання важкої роботи на благо країни» (Ульянова, 2021, с. 48)

Результати цих змін не лише відображалися у збільшенні чисельності робітниць жінок, а й збагачували жіночий образ новими рисами та можливостями. Ідеологічна спрямованість не обмежувалася тільки розширенням участі жінок у господарському секторі, а також впливала на їхню роль у суспільно-культурних аспектах, включаючи мистецтво.

Образ жінки-працівниці виявлявся у творах образотворчого мистецтва, інтегруючи традиційні принципи соціального реалізму, засновані на концепції позитивного відображення повсякденного життя. Мистецькі твори передавали різноманітні сцени з побуту, в яких жінка займала ключову роль. Один із визначених прикладів цього підходу – картина «Медсестра» (1955) від українського радянського художника Михайла Божого. У творі переважають білі кольори на халаті з широкими рукавами та манжетами, що підсилює враження чистоти та ніжності дівчини, відзначаючи її жіночість. Акцентуючи на відображенні жіночої діяльності в ролі медичної працівниці, художник наголошує не лише на її вишуканій жіночності через використання світлих відтінків, однак й вбачається ідея необхідності внесення жінок у державний апарат. Такий образ сприймається як символ не лише жіночої естетики, але й активного внеску в суспільство

Картину Т. Яблонської «Ранок» (1954) можна розглядати як репрезентацію змін у сприйнятті місця жінки в суспільстві, що відбувалися вже з її дитинства. На полотні зображена дівчина, яка займається ранковою зарядкою, що стала ритуалом для всіх дітей Радянського Союзу через поширення радіоприймачів і голосів дикторів, які оголошували початок дистанційної зарядки. Цей ритуал єднало всіх дітей країни, відчужуючи їх і відчуваючи себе частиною держави.

Звертаючись до конкретних деталей картини, можна відзначити, що дівчина виконує непрості ранкові вправи, а вже складні гімнастичні або балетні вправи. Це вказує на підтримку та розвиток таких напрямків для жінок. Додатково, в одязі на стільчику виражено участь дівчини в комуністичному вихованні, що підкреслюється червоною краваткою, що символізує її приналежність до піонерського руху Радянського Союзу. Такий підхід вказує на те, що виховання жінок у дусі комунізму починалося ще з дитинства. Картина вражає своєю теплою колірною палітрою та обробкою зеленими рослинами, підсилюючи враження світлого, наповненого життям оточення. Всі ці деталі образу доповнюють мистецьке втілення ідеї не лише про жіночу грацію та активність, але і про формування нових цінностей та можливостей для жінок у соціумі радянського періоду.

Загальні засади соціалістичного реалізму, які виражаються у зображенні позитивних сторін повсякденного життя, дозволили мистецтву вирішально вплинути на створення нових уявлень про роль жінки в суспільстві. Такий підхід у мистецькому відображенні відіграв активну роль у формуванні гендерних стереотипів та сприяв зміні уявлень про жіночу працю в суспільстві. Естетика образу радянської жінки, що формувалася в епоху «відлиги» та «застою», мала визначені джерела й у модних образах, презентованих в рамках впливових модних журналів того часу. Однією з ключових ідей була відданість праці, як і в інших напрямках мистецтва, що знаходила втілення в сучасних модних тенденціях. Жінку визначали як працювиту, енергійну та впевнену в собі особистість. Модний одяг підкреслював стриману елегантність, зосереджуючись на функціональності та практичності. Акцент на лаконічності та вишуканості в одязі відображав важливі аспекти образу сучасної жінки, що активно взаємодіяла у суспільстві того часу. Зокрема, сучасні модні журнали сприяли створенню ідеалізованого образу жінки, яка була не лише частиною соціалістичного спрямування, але й втіленням визначних цінностей активного життя.

Як відмічала О. Корнієнко: «Метою публікацій було пропагування радянської моди та виховування смаку, показ переваг “своєї” моди на противагу західній. Канони “правильної” та “доступної” радянської моди лунали на шпальтах кожного випуску. Як зазначала радянський мистецтвознавець І. Андреева: “У нас є своя мода. І головна її відзнака – вона адресується всім без винятку”» (Корнієнко, 2018, с. 85).

Висновки. Отже, у соціалістичному реалізмі та мистецтві загалом, образ жінки став ключовим інструментом формування ідеології та соціальних цінностей. Під впливом радянської ідеології, цей образ був наділений новими атрибутами, що сприяли модифікації ролі та статусу жінки в суспільстві.

Зображення матері у мистецтві стало алегорією Батьківщини, виховуючи патріотизм та любов до рідної землі. Образ матері-Батьківщини використовувався як інструмент пропаганди, заохочуючи до захисту та відданості.

Радянські поети продовжували дослідження теми матері-Батьківщини, використовуючи її образ для вираження соціокультурних концепцій. Такі твори, як «Пісня про рушник» Андрія Малишка та «Лебеді материнства» Василя Симоненка, стали символами глибоких емоцій та патріотичних почуттів.

Зміни у зображенні жінок в радянському мистецтві та їхня участь у різних сферах економіки свідчили про наміри модифікувати традиційні стереотипи та надавати нові соціальні ролі жінкам. Цей процес був результатом ідеологічного впливу та конкретних заходів, таких як доступ жінок до вищої освіти та робочих місць. Збільшення активності жінок у різних сферах та їхня залученість до праці відобразилися у новому образі в мистецтві, що ілюстрував різноманітні аспекти їхнього повсякденного життя. Мистецькі твори, такі як картина «Медсестра» Михайла Божого, передавали позитивні сцени з життя жінок, відзначаючи їхню жіночість та важливу роль у суспільстві.

Список використаних джерел і літератури:

Гриценко, А. & Мозговий, О. (2023). Інтеграція комуністичної пропаганди в систему освіти СРСР: історико-політологічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал*, (XLI), 5–13. URL: https://shaj.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/1_Hrytsenko.pdf (дата звернення: 29.11.2023).

Гриценко, А. П., Прокопчук, В. С. & Чумаченко, О. А. (2023). Жанрові особливості радянського образотворчого мистецтва за доби «відлиги» та «застою». *Сумський історико-архівний журнал*, (XLI), 23–32. URL: https://shaj.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/3_Hrytsenko_Prokopchuk.pdf (дата звернення: 01.12.2023).

Женщины в СССР: статистические материалы (1-е изд.). (1978). Москва: Финансы и статистика, 15.

Женщины в СССР: статистические материалы (2-е изд.). (1964). Москва: Финансы и статистика, 12.

Женщины в СССР: статистические материалы (2-е изд.). (1965). Москва: Финансы и статистика, 15.

Женщины в СССР: статистические материалы. (1983). Москва: Финансы и статистика, 36.

Корнієнко, О. В. (2018). Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України». Українознавство: історичні та філософські науки*, (27), 77–88. URL: <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-10> (дата звернення: 27.11.2023).

Образ матері в сучасній поезії (А. Малишко, Б. Олійник, В. Симоненко та ін.) – шкільний твір. (6. д.). *Бібліотека української літератури УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=10752> (дата звернення: 27.11.2023).

«Пісня про рушник» А. Малишка – гімн материнській любові – шкільний твір. (6. д.). *Бібліотека української літератури УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=8202> (дата звернення: 25.11.2023).

Суріна, Г. Ю. (2013). Міфологізація масової свідомості засобами ідеології і реклами. *Нова парадигма: журн. наук. пр.*, (114). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 158–168.

Ульянова, В. О. (2021). Стереотипи радянської і пострадянської фемінності. *Мова*, (35), 45–49. URL: <https://doi.org/10.18524/2307-4558.2021.35.237862> (дата звернення: 27.11.2023).

References:

Hrytsenko, A. & Mozhovyy, O. (2023). Intehratsiya komunistychnoyi propahandy v systemu osvity SRSR: istoryko-politolohichnyy aspekt [The integration of communist propaganda into the education system of the USSR: a historical and political aspect]. *Sums'kyu istoryko-arkhivnyy zhurnal*, (XLI), 5–13. Retrieved from: https://shaj.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/1_Hrytsenko.pdf [in Ukrainian].

Hrytsenko, A. P., Prokopchuk, V. S. & Chumachenko, O. A. (2023). Zhanrovi osoblyvosti radyns'koho obrazotvorchoho mystetstva za doby «vidlyhy» ta «zastyu» [Genre features of soviet visual art during the “Vidlyha” and “Zastii” periods]. *Sums'kyu istoryko-arkhivnyy zhurnal*, (XLI), 23–32. Retrieved from: https://shaj.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/3_Hrytsenko_Prokopchuk.pdf [in Ukrainian].

Zhenshchiny v SSSR: statisticheskie materialy (1-he vyd.) [Women in the USSR. Statistical materials (1st ed.)]. (1978). Moscow: Finance and Statistics, 15. [in Russian].

Zhenshchiny v SSSR: statisticheskie materialy (2-he vyd.) [Women in the USSR. Statistical materials (2nd ed.)]. (1964). Moscow: Finance and Statistics, 12. [in Russian].

Zhenshchiny v SSSR: statisticheskie materialy (2-he vyd.) [Women in the USSR. Statistical materials (2nd ed.)]. (1965). Moscow: Finance and Statistics, 12. [in Russian].

Zhenshchiny v SSSR: statisticheskie materialy [Women in the USSR. Statistical materials]. (1983). Moscow: Finance and Statistics. [in Russian].

Korniyenko, O. V. (2018). Periodika URSS 1950-1980-tykh rr. yak instrument vplyvu na modu ta povsiakdenne zhyttya [Periodicals in the USSR in the 1950s-1980s as an instrument of influence on fashion and everyday life]. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «History of Ukraine»*. *Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, (27), 77-88. Retrieved from: <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-10> [in Ukrainian].

Образ матери в современной поэзии (А. Малишко, В. Олийник, В. Симоненко та ін.) – шкільний твір [The Image of Mother in Contemporary Poetry (A. Malishko, B. Oliynyk, V. Symonenko, and others) – a schoolwork]. *Ukrainian Literature Library UkrLib*. Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=10752> [in Ukrainian].

«Пісня про рідну матір» А. Малишка – гімн материнській любові – шкільний твір [«Pisnia pro rushnyk» by A. Malyshka – a hymn to maternal love – a schoolwork.]. *Ukrainian Literature Library UkrLib*. Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=8202> [in Ukrainian].

Surina, H. Y. (2013). Mifolohizatsiia masovoi svidomosti zasobamy ideolohii i reklamy [Mythologization of Mass Consciousness through the Means of Ideology and Advertising]. *Nova Paradigma: Journal of Scientific Papers*, (114). Kyiv: M. P. Dragomanov National Pedagogical University Press, 158–168. [in Ukrainian].

Ulyanova, V. O. (2021). Stereotypy radynskoi i postradynskoi femylnosti [Stereotypes of Soviet and Post-Soviet Femininity]. *Language*, (35), 45–49. Retrieved from: <https://doi.org/10.18524/2307-4558.2021.35.237862> [in Ukrainian].

Отримано: 04.12.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.230-243

УДК 94(477):343.8

КОРОТКИЙ Олексій – асистент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Північна 1В, кв. 26, м. Бердянськ, індекс 71100, Україна (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6267-3321>

KOROTKIY Oleksiy – Assistant of the Department of History and Philosophy of the Berdyansk State Pedagogical University, 1B Pivnichna Street, 26, Berdyansk, index 71100, Ukraine (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Короткий, О. (2023). Започаткування та розвиток тюремного піклування в Херсонській губернії (1828-1857 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 230–243.

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТЮРЕМНОГО ПІКЛУВАННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1828-1857 рр.)

Анотація. Мета – дослідити специфіку тюремного піклування в Херсонській губернії в другій чверті XIX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах конкретно-історичного підходу або історизму. В дослідженні використано історико-генетичний, історико-порівняльний, періодизацій, описовий методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що робота є першою спробою сформувати цілісне уявлення про зародження тюремного піклування на території Херсонської губернії, зокрема в таких містах як Херсон та Александрія. В дослідженні проаналізовано утворення та діяльність Херсонського піклувального про тюрми комітету, досліджено його діяльність у справі модернізації тюремної справи. Разом із цим, досліджено перші спроби заснування піклувальних комітетів у повітових містах губернії. В свою чергу, діяльність Херсонського піклувального комітету було розглянуто в контексті становлення тюремного піклування в українських губерніях Російської імперії. **Висновки.** Встановлено, що Херсонський піклувальний про тюрми комітет виникає після побудови херсонського тюремного замку, що було типовим явищем на території українських губерній імперії. Розвиток його діяльності, як і більшості регіональних комітетів, можна поділити на два етапи. Від заснування в 1835 р. до 1840-х рр. комітет впровадив значні зміни в тюремний режим та умови життя в'язнів, намагаючись організувати функціонування губернської в'язниці на основі Тюремної інструкції 1831 р. Протягом 1840-х рр. до реформи тюремного піклування 1851 р. та ревізії губернії спостерігається спад актив-

ності комітету та виконання ним виключно господарських функцій. Причина пасивності локальних еліт у справі просування тюремної реформи пов'язується з відсутністю в останніх просвітницьких та екуменістичних ідеалів, властивих організаторам тюремних реформ у Західній Європі та столиці Російської імперії.

Ключові слова: тюремні комітети, арештаннти, тюремний замок, Херсонська губернія, Південна Україна.

PRISON CARE IN THE KHERSON PROVINCE IN THE SECOND QUARTER OF THE XIX CENTURY

Abstract. The purpose is to study the specifics of prison care in the Kherson province in the second quarter of the nineteenth century. **The research methodology** is based on the principles of a specific historical approach or historicism. The study uses historical and genetic, historical and comparative, periodisation, and descriptive methods. **The scientific novelty** of the study is that it is the first attempt to form a holistic view of the origins of prison care in the Kherson province, in particular in such cities as Kherson and Alexandria. The study analyses for the first time the formation and activities of the Kherson Prison Care Committee, and examines its work in modernising the prison system. At the same time, the first attempts to establish trusteeship committees in the county towns of the province are studied. In turn, the activities of the Kherson Committee of Trustees were examined in the context of the formation of prison care in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. **Conclusions.** It has been established that the Kherson Prison Trusteeship Committee emerged after the construction of the Kherson prison castle, which was a typical phenomenon in the Ukrainian provinces of the empire. The development of its activities, like most regional committees, can be divided into two stages. From its foundation in 1835 to the 1840s, the committee introduced significant changes to the prison regime and prisoners' living conditions, trying to organise the functioning of the provincial prison on the basis of the Prison Instruction of 1831. During the 1840s, until the reform of prison care in 1851 and the provincial audit, the committee's activity declined and it performed exclusively economic functions. The reason for the passivity of local elites in promoting prison reform is associated with the lack of educational and ecumenical ideals inherent in the organisers of prison reforms in Western Europe and the capital of the Russian Empire.

Key words: prison committees, prisoners, prison castle, Kherson province, Southern Ukraine.

Постановка проблеми. Створення Товариства піклувального про тюрми започаткувало новий етап історії тюремної справи в Російській імперії. Метою організації була модернізація тюремної справи, відповідно до найновіших пенітенціарних теорій. Після створення столичного комітету в найбільших містах імперії утворюються також регіональні. Якщо діяльність цих комітетів вже неодноразово привертала увагу дослідників, то історія тюремного піклування на регіональному рівні, зокрема на Півдні України, залишається маловідомою. Дослідження історії Херсонського піклувального про тюрми комітету дозволить краще зрозуміти процес впровадження тюремної реформи в міському просторі, причини слабкої активності місцевої еліти в просуванні реформ, їх специфіку на території Південної України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історії тюремних комітетів на території Українських губерній присвятила свої дослідження незначна кількість вчених. Серед останніх публікацій варто згадати студії Л. Левченко, яка розглянула історію Миколаївського тюремного комітету в другій половині XIX ст. (Левченко, 2019), М. Пальченкової, яка проаналізувала основні форми, методи та зміст діяльності Чернігівського піклувального комітету (Пальченкова, 2012) та Є. Юраша, який висвітлив столітню історію тюремного піклування в Одесі (Юраш, 2021). Таким чином, з 11 піклувальних комітетів, які існували на території Українських губерній на момент 1873 р. (Сборник..., 1880), в українській історіографії є спеціальні дослідження лише щодо трьох з них. Окремі відомості про діяльність піклувальних комітетів на території України подають у своїх дослідженнях О. Церенюк (Церенюк, 2002), Ю. Гузенко (Гузенко, 2006), І. Левчук (Левчук, 2017), О. Короткий (Короткий, 2022а) тощо. В більшості з перерахованих досліджень діяльність того чи іншого комітету розглядається окремо, без врахування регіонального, імперського чи європейського контексту розвитку тюремного піклування.

У даному дослідженні були використані, переважно, архівні джерела, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області та в Державному архіві російської федерації. Цими документами є листування між очільниками державних установ імперії та губернської адміністрації, звіти тюремних комітетів, рапорти чиновників тощо.

Мета статті – дослідити особливості заснування та розвитку Херсонського піклувального про тюрми комітету, його діяльність у контексті модернізації тюремної справи, порівняти його з іншими комітетами українських губерній.

Виклад основного матеріалу. Історія тюремного піклування в Російській імперії розпочинається 1819 р., коли в Санкт-Петербурзі було утворено перший комітет, завданням якого стали нагляд за в'язнями, їх розміщення згідно до скоєних злочинів, сприяння моральному виправленню злочинців, організація їх роботи та одиночного ув'язнення (ПСЗРИ. Собр. 1. №27895). Ідейним натхненником і першим головою Піклувального про тюрми товариства став князь Олександр Голіцин, міністр «подвійного» Міністерства духовних справ та просвіти. Він же в 1813 р. був організатором Біблійного товариства, створеного з метою перекладу і поширення Біблії, зокрема серед в'язнів (О библейских обществах..., с. 15). У випадку обох організацій взірцем для них слугували аналогічні британські товариства (О библейских обществах..., с. 6; Об учреждении..., с. 31), що складались з глибоко релігійних представників квакерської спільноти, таких як Елізабет Фрай, Вільям Аллен чи Вальтер Венінг, який і став пропагандистом ідеї тюремних благодійних товариств на Сході Європи. Таким чином, спершу ідея тюремного піклування зародилась і поширювалась як у Британії, так і в столиці Російської імперії, в специфічному середовищі, для якого були характерні екуменістичні, неопієтістські погляди (Чумакова, 2022, с. 97). Це підтверджує важливість інтер-

національних «епістемічних спільнот» у дифузії карних парадигм з Заходу на Схід (Light, Kovalev, 2013).

Майже одразу після відкриття Піклувального комітету в столиці імперії почали відкриватись його відділення в інших містах (Об учреждении в городе..., с. 3–4). Першим комітетом Піклувального товариства на території Українських губерній став Одеський комітет, відкритий 1828 р., що не дивно, якщо враховувати, що Одеса була третім за розміром містом у державі, а отже – тут мала накопичуватись велика кількість в'язнів (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 1а, арк. 3). Ще під час формування комітету генералом-губернатором Воронцовим було піднято питання про відкриття відділення і в Херсоні. Однак, на той момент це, вірогідно, було визнано недоцільним, адже князь Василій Трубецький, який тоді був президентом столичного комітету, визнав за Одеським комітетом право піклування за всіма тюрмами в «Новоросійському краї та Бесарабській області» (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 1а, арк. 4).

Заснування комітету. Перші спроби утворення комітету в Херсоні відносяться до 1831 р., якраз по завершенню будівництва нового тюремного замку (Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 79, арк. 35). Однак, коштів, зібраних у місті на відкриття комітету виявилось недостатньо, а дворянські зібрання проігнорували заклик губернатора Якова Ганскау щодо жертвування коштів. У результаті, зібрану суму було запропоновано відправити Одеському тюремному комітету (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 8–9).

Не полишаючи спроб відкрити комітет, цивільний губернатор зміг досягти цього лише через три роки 6 грудня 1834 р. на день тезоіменітства імператора (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 11), організувавши збір коштів під час святкування в губернській канцелярії (Северная пчела, 1835 рік..., 2017). До складу комітету, за пропозицією цивільного губернатора, ввійшли, головно, представники місцевого чиновництва та духовництва. А очолили новостворений комітет – сам цивільний губернатор, Херсонський і Таврійський архієпископ Гавриїл та віце-губернатор Петро Брюхачов. За виключенням представників адміністрації губернії та духовництва, до благодійної організації потрапили всього один купець першої гільдії та один іноземець (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 11–12). 28 січня імператор дав дозвіл на відкриття комітету (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 15). 2 лютого 1835 р. комітету була надіслана інструкція, основні моменти якої стосувались необхідності використання грошей економічним чином і влаштування роботи для херсонських в'язнів. Зароблені арештантами гроші та пожертви мали використовувати на покращення їх умов утримання. Третина від цих грошей мала бути видана арештантам, які відпускались на свободу (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 17–20).

Перші роки діяльності. Перше засідання Херсонського Піклувального про тюрми комітету відбулось 10 квітня 1835 р. Членами були сформовані

найближчі і найважливіші цілі в справі модернізації практики ув'язнення в губернській в'язниці: відкриття лікарні, очищення в в'язниці повітря, організація уніфікованого харчування та роботи для арештантів. Як звітував комітет, за місяць своєї діяльності йому вдалось відкрити, в одній з комор тюремного замку, лікарню, організувати відвідини арештантів священником двічі на тиждень, влаштувати в'язнів на роботи по очищенню міста (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 22–23).

На момент 1839 р., за свідченнями архієпископа Гавриїла, в Херсонському замку вже існувала лікарня, майстерня, кладові і кухня (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 43). До кінця 1830-х рр. комітетом були зроблені зрушення і в справі харчування в'язнів. Йому вдалось організувати його економічним чином, власноруч закуповуючи провіант, а не видаючи гроші арештантам на руки, позаяк це було заборонено існуючими указами та тюремною інструкцією 1831 р. (№28944) (ПСЗРИ, Собр. 1; Инструкция смотрителю тюремного замка, 1882). Залишки від виділених державою на харчування коштів надходили в запасний капітал (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 49–50).

Комітет у 1840-х, на початку 1850-х рр. Після перших активних років комітет поступово зменшує свою активність. Цей занепад описав у своєму рапорті Єгор Фон Брадке – сенатор та дійсний таємний радник, який у 1851 р. проводив ревізію Херсонської губернії. Є. Фон Брадке відзначав, що комітет недбало вів свої справи, не проводив регулярних зборів (двічі за десять років) та не регулярно збирав членські внески. Більше того, навіть не всі члени комітету на момент ревізії проживали в місті. Тільки ревізія 1851 р. змусила їх збиратись 2 рази на місяць (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 15, 19). Поза тим, ревізор зауважував, що комітет обмежувався лише господарським піклуванням і не займався мораллю та поведінкою в'язнів (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 19). Роботи в замку не було, адже мукомольні машини, які були закуплені в 1835-1836 рр. вже давно не працювали. Байдикували навіть ті в'язні, які перебували в окремо найнятому в 1847 р. домі (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 118, арк. 3), позаяк були засуджені судами до ув'язнення в робочому домі з метою привчити їх до праці (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 37). Чудово ілюстрував участь членів комітету в житті в'язниці той факт, що більшість з них, вірогідно, ніколи не бували у її стінах (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 30).

Разом зі зменшенням активності членів комітету, зменшувались і пожертви, які надавали комітету небайдужі містяни. Якщо в 1835 р. ними було пожертвовано 638 крб. одноразових пожертв і 132 крб. за щорічною підпискою, то до 1842 р. річні пожертви поступово зменшились до 24 і 4 крб. (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 18). Причини цих змін, на нашу думку, варто шукати в традиціях благодійництва щодо арештантської спільноти, які сформувались у попередніх століттях, і які не вписувались у модерну практику тюремного ув'язнення. Ще в 1820-х рр. з проблемою змен-

шення пожертв мав справу столичний комітет, адже містяни відмовлялись жертвувати кошти, коли дізнавались, що вони будуть надходити не безпосередньо в'язням, а піклувальному комітету (№28551) (ПСЗРИ, Собр.1). Інституалізація благодійництва призводила до зменшення милостині, яка надавалась в'язням у процесі усталених «ритуалів» арештантського жебракування: демонстрація покаліченого або закривавленого тіла (№7132, №11282, №10121) (ПСЗРИ, Собр.1), співання арештантських пісень (Максимов, 1862, с. 7), жебракування на свята біля церкви (№10121) (ПСЗРИ, Собр.1), вчинення галасу на міських вулицях (№10660) (ПСЗРИ, Собр.1). Не в останню чергу звуження діяльності комітету було пов'язано зі зменшенням сум, які знаходились у розпорядженні організації. Так, зокрема, комітет мав право викуповувати боржників з тюрми, але фактично не міг цим займатись через відсутність коштів (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 133, арк. 5).

Однак, варто зазначити, що діяльність Херсонського піклувального комітету створювала відмінний тюремний досвід від більшості в'язниць імперії. Завдяки діяльності комітету та побудові нової тюрми в 1831 р. в'язнів було диференційовано за родом злочину, створено відділення для малолітніх (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 6), з 1850 р. окремо почали утримувати найбільш небезпечних злочинців (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 133, арк. 3). Відбулось покращення матеріальних умов утримання, зокрема харчування в'язнів та забезпечення їх необхідним одягом (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 24; спр. 65, арк. 3–4).

Моральному виправленню арештантів мали слугувати літургії при тюремній церкві з повчальними проповідями від священника та відмова в причасті тим, хто не виявляв схильності до покаяння та стриманості в поведінці (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 65, арк. 5; спр. 133, арк. 4). Для малолітніх злочинців існувала можливість співати під час літургій (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 133, арк. 5), а для грамотних в'язнів при церкві існувала християнська література, яка складалась з трьох екземплярів «Страстної седмиці» авторства херсонського архієпископа Інокентія, одного екземпляру «Нового завіту» та однієї книги про «обов'язки християнина» (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 31).

Моральній поправі арештантів мали слугувати і окремі роботи, які час від часу організовували при тюремному замку: биття каменю для шосе, толочіння проса, робота на ручних млинах, праця на городі при в'язниці, роботи на кухні та підтримка чистоти в замку (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 65, арк. 5). Хоча, вірогідно, внаслідок поступової деградації тюремного режиму та діяльності комітету, кількість цих робіт постійно зменшувалась, про що і звітував у згаданому рапорті Єгор Фон Брадке в 1852 р.

Таким чином, розпочавши активну модернізацію в губернській в'язниці в 1835 р., до 1850 р. діяльність комітету поступово звелась до її господарського забезпечення. Це означало що комітет розпоряджався не жертвами благодійників, а коштами, які виділялися державою, земством та містом на

харчування, одяг арештантів, опалення та освітлення в'язниці, зарплатню тюремному персоналу та священнику (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 133, арк. 4). Попри це, навіть така обмежена діяльність позитивно впливала на стан Херсонської в'язниці, що вигідно відрізняло її від навколишніх місць ув'язнення. Наслідок відсутності тюремного піклування в інших тюрмах губернії чудово ілюструє стан Александрійської в'язниці (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 38–39), яка майже не відчула на собі тих змін, які протягом першої половини століття впроваджувались державою в тюремну справу.

Проблема заснування повітових комітетів. Не зважаючи на переписку, яка виникла ще в 1831 р., щодо заснування в губернії повітових відділень Херсонського комітету, ця справа довгий час не знаходила впливових прибічників. Головним поборником поширення діяльності комітету на повітові міста став відомий філантроп генерал-майор Василій Панютін, який у 1830-х рр. очолював кавалерійські округи військових поселень. Як і всі тогочасні філантропи, генерал-майор захищав інституційний підхід до піклування про різного роду «знедолених». Після заснування лікарень та пансіонів для відставних офіцерів він долучився до тюремної справи, відмітивши, що нижні чиновники, від яких залежить доля в'язнів у повітах «мало освічені (*просвѣщенны*), і – людство терпить!» (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 31).

Одразу після відкриття губернського комітету та указу про заснування повітових комітетів 1834 р. (Церенюк, 2002, с. 172) В. Панютін спробував заснувати його повітове відділення в м. Александрії. За свідченнями самого генерал-майора, до повітового комітету виявило бажання вступити багато повітових чиновників, дам та генералів, а пожертви склали від 100 до 700 крб. В. Панютіним був складений проект правил для комітету, але він не був затверджений і, врешті, спроби облаштування комітету в Александрії, як і в інших повітових містах губернії, припинилися (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 102, арк. 2–3). Про ставлення місцевої адміністрації до місцевих поборників «цілі великого Говарда» (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 24, арк. 33), чудово свідчить той факт, що їх навіть перестали впускати до в'язниць губернії (Держархів рф, ф. 12, оп. 1, спр. 102, арк. 4).

У 1836 р. на прохання В. Панютіна його включили до складу Херсонського піклувального комітету (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 17), після чого філантроп знову підняв питання про заснування повітових тюремних відділень, паралельно продовжуючи збирати кошти на його відкриття (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 18). В 1837 р. генералом було презентовано новий проект правил повітового відділення (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 13). Проектом передбачалась активна участь членів комітету в справі пересильних в'язнів. Вказувалося, що члени піклувального товариства зможуть перевіряти конвойних і пересильних арештантів, робити свої зауваження щодо їх утримання у відкритих листах, піклуватись про збір сільським начальством необхідних для етапу підвод, призупиняти від-

правлення арештантів у випадку негоди. У 1838 р. від Херсонського комітету до голови Піклувального товариства князя В. Трубецького надійшов рапорт щодо спроб створення повітових комітетів, у якому було зроблено висновки, що повітовий комітет наразі можливо відкрити тільки в Александрії (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 1). Однак, незважаючи на повторний рапорт 1839 р., ці пропозиції були залишені без відповіді (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 2).

Переписка щодо повітових комітетів відновлюється у 1841 р. коли справою зайнявся новий очільник Піклувального про тюрми товариства граф А. Бенкендорф. Враховуючи плани В. Панютіна щодо облаштування в Александрії етапного дому і чергування в ньому членів товариства, граф передав цей проєкт на розгляд губернатору Херсону Володимирі Пестелю (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 3–5), який у своїй відповіді зробив до проєкту ряд зауважень (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр. 102, арк. 12). Врешті, підтриманий губернатором і головою Піклувального товариства проєкт було надіслано повітовим предводителям дворянства, однак, на цей раз, ідею заснування повітових відділень не підтримали вже вони. Це на довгий час зупинило справу поширення діяльності товариства в губернії. Історія зі спробами заснування Александрійського комітету завершилась тим, що ревізору Є. Фон Брадке в 1852 р. так і не вдалося встановити куди врешті поділися пожертвувані в 1837-1841 рр. на відкриття комітету 4387 крб. (Російський державний архів, ф. 123, оп. 1, спр. 55а, арк. 19). Лише після проведення ревізії 1851 р. та нововведень, які впровадила держава в діяльність піклувальних комітетів, у губернії починають з'являтися повітові тюремні відділення.

Херсонський комітет у контексті становлення тюремного піклування в імперії. Аналізуючи історію Херсонського тюремного комітету в перші десятиліття його діяльності варто відмітити, що комітет мав цілком типовий для імперії вектор розвитку – від активних перетворень у житті губернської в'язниці, до поступового згасання діяльності. Стагнація, а в дечому, і деградація, тюремного піклування, яке було важливою частиною тюремної реформи, спричинили введення нових правил для Піклувального товариства в 1851 р. (Устав Общества..., 1869). Як відмічають дослідники (Церенюк, 2002, с. 174), нові правила ще більше зменшили незалежність комітетів, перетворюючи їх на органи адміністративного управління тюрмами. Таким чином, піклувальні комітети в Російській імперії опинились ще далі від свого прототипу – англійських тюремних товариств – незалежних від держави організацій, очолюваних глибоко віруючими активістами тюремного руху.

Подібна до Херсону ситуація незначної уваги дворян до долі ув'язнених мала місце, зокрема і в сусідніх губерніях. Так, призупинення діяльності Полтавського комітету, за повідомленням губернатора Михайла Селецького 1844 р., було пов'язано з незначними жертвами на користь комітету (Церенюк, 2002, с. 171). Схожими були й складності щодо заснування повітових відділень. Як і в Херсонській губернії, по всій імперії їх створення розтягнулось на десяти-

ліття (Церенюк, 2002, с. 173; Краинский, 1912, с. 91–108), за які благодійництво, за влучною характеристикою Д. Країнського, перетворилось на «віджили ідею сентиментально-гуманітарного напрямку» (Краинский, 1912, с. 108).

Причини такої затримки всюди були однакові: небажання місцевих чиновників брати на себе додаткові обов'язки, нерозуміння з боку місцевих еліт необхідності жертвувати гроші в'язням, менша кількість заможних благодійників. Александрійський повіт Херсонської губернії радше був виключенням з загальної картини, що, на нашу думку, було пов'язано з постаттю генерал-майора В. Панютіна, відомого своєю філантропічною діяльністю. Хоча доля зібраних генерал-майором значних пожертв залишилась невідомою, однак, сам факт їх наявності свідчить, що генералу вдавалось успішно пропагувати в місцевому середовищі ті просвітницькі ідеали, на яких базувалась ідея тюремного благодійництва. На нашу думку, саме з непопулярністю в межах Російської імперії останніх, головним чином, і була пов'язана незначна кількість активістів тюремних перетворень. Від самого зародження тюремної філантропії в імперії, ці ідеї, просякнуті духом англійського просвітництва (Васильєва, Эрлихсон, 2018, с. 78), поширювались серед обмеженого кола осіб – від англійця Вальтера Венінга, жителів столиці імперії, членів Біблійного товариства та наближених Олександра I – до жителя Півдня В. Панютіна, якому в 1817 р. монарх сплатив його картковий борг за обіцянку відпрацювати таку милість своєю службою (Майков, 1902, с. 292).

Недостатня активність громадськості, на яку розраховувала держава впроваджуючи тюремні перетворення, свідчить про певну інертність та пасивність регіональних еліт. У зв'язку з цим, висновок Б. Миронова щодо існування в XIX ст. тенденції до формування в імперії громадянського суспільства, потребує певних коректив. Приклад Херсонського піклувального про тюрми товариства та інших благодійних товариств у імперії показує, що уявлення про те, що впродовж XVIII – XX ст. «суспільство з слуги держави і об'єкта управління де-юре і де-факто перетворювалось у суб'єкт управління» (Миронов, 2000, с. 287), певною мірою, перебільшує суб'єктність освіченої громадськості в першій половині XIX ст. Поступове зменшення участі дворянства в Піклувальних товариствах та рівень їх зацікавленості тюремним питанням ілюструє, радше, не картину самоорганізації суспільства з метою взяти на себе частину державних функцій, а навпаки – спробу держави нав'язати еліті ті чи інші повноваження. Принаймні, такий стан речей ілюструє рівень інтеграції регіональної еліти в діяльність Піклувального про тюрми товариства.

Це викликає певні концептуальні проблеми, адже, як здається, ця особливість розвитку благодійних товариств не вписується в наратив, за яким відбувався поступовий, ініційований освіченою громадськістю, розвиток самоуправління. Разом з цим, не пояснює ситуації й уявлення про Російську імперію як про «державу-жандарма», яка пригнічувала будь-яку громадську ініціативу. Теоретична обмеженість обох підходів до розуміння відносин «державо-суспільство», викликає необхідність застосування більш релевантних концептів.

Краще пояснити вищенаведену історію Піклувального про тюрми товариства, на наш погляд, може «продуктивна логіка» розуміння державного управління. За нею державна влада власноруч встановлює для суспільства необхідний простір свободи та самостійності, таким чином, «змушуючи» індивідів бути вільними та діяльними. Даний підхід до практик та стратегій управління модерною державою розвивав Мішель Фуко в курсі лекцій «Територія, безпека, населення» (Фуко, 2011), з якого пізніше виріс напрям досліджень «Governmentality». Хоча більшість дослідників у цьому напрямі, зокрема Мігчел Дін (Дин, 2016), досліджують подібні стратегії в межах становлення лібералізму та ліберальних держав у XIX–XX ст., на нашу думку, корисним буде застосувати таке розуміння і до певних аспектів управління в Російській імперії.

Так, можна побачити, що спонукаючи суспільство до благодійності, влада віддала йому такий широкий спектр своїх функцій як піклування про тюрми (1819 р.) та організація піклування про найбільш вразливі верстви населення (1802 р. – Імператорське людинолюбне товариство; 1838 – Комітети для розбору та піклування про жебраків). Не складно побачити, що на громадськість було покладено вирішення саме соціальних проблем – бідність, жебрацтво та волоцюжництво, які ще донедавна, контролювались виключно державою через органи адміністративного управління та Наказ суспільного догляду (1775 р.). Передача державою частини своїх функцій щодо нагляду за ув'язненими була логічним кроком, продиктованим фіскальними та іншими цілями, в цьому напрямку, адже саме ці верстви складали основу тюремного населення в імперії (Короткий, 2023b). Історія тюремного піклування в Херсонській губернії показує, що місцева еліта виявилась не готовою перебрати на себе такі повноваження як морально, так і фінансово. Це ілюструє як нові методи управління шляхом залучення освіченої громадськості, успішно апробовані в столиці та найбільших містах імперії, з куди меншим успіхом могли бути використані на локальному рівні.

Серед об'єктивних причин, які стояли на заваді відкриттю повітових комітетів, варто вказати відсутність у повітових містах нових тюрем. Зважаючи на міста, в яких відбувалось утворення комітетів, можна помітити тенденцію, що останні з'являлись на базі існуючих тюремних замків. Як і в Херсоні, після побудови в'язниці виникають чи робляться спроби створити комітети в Харкові та Одесі (Кравченко, 2012, с. 159; Короткий, 2023a, с. 56), на базі вже функціонуючих замків до 1836 р. відкриваються комітети в Вінниці, Житомирі, Києві та Сімферополі (Пальченкова, 2012, с. 188). Відсутність тюремних замків у менших містах унеможлилювала диференціацію в'язнів, організацію для них роботи, лікування та, головне, нагляду. Жоден тюремний режим не міг бути ефективно впроваджений в таку в'язницю як, наприклад, Александрійська, у якій не існувало приміщення для наглядача і він жив більш ніж за кілометр від арештантів (Держархів рф, ф. 123, оп. 1, спр 55а, арк. 38).

Висновки. Утворення Херсонського Піклувального про тюрми комітету відбувалось у період 1831-1835 рр. Затримка в утворенні комітету була пов'язана з ігноруванням ідеї тюремного піклування з боку місцевої еліти, а головню – дворянства, яке було головним жертводавцем на справу тюремної опіки в імперії. Після свого заснування комітет розпочав активну діяльність з покращення матеріального стану губернської в'язниці, організації лікарні, забезпечення арештантів уніфікованим одягом та харчами.

До кінця 1840-х рр. діяльність комітету набула формально-бюрократичного характеру, що було пов'язано зі згасанням філантропічного імпульсу, збільшенням суто адміністративних функцій піклувальними комітетами. Подібний вектор розвитку діяльності регіональних піклувальних товариств спостерігався практично по всій імперії і Херсонський не був виключенням. На момент ревізії 1851 р. у ньому нараховувалось всього декілька реально діючих членів, які займались виключно господарським забезпеченням тюрми. Проте, навіть така діяльність робила життя арештантів набагато кращим і впорядкованим, порівняно з повітовими тюрмами. Останні, у зв'язку з відсутністю уваги до них з боку місцевих дворянських зібрань, не відчули на собі наслідків тюремної реформи, що тривала на той час у імперії. Діяльність у губернії окремих активістів тюремного руху, які вважали себе послідовниками справи Дж. Говарда, не могла змінити цієї тенденції. Зробивши ставку на благодійництво в справі тюремної реформи імперська еліта не врахувала обмеженості впливу просвітницьких та екуменістичних ідеалів, на яких базувалась тюремна опіка в Західній Європі.

Список використаних джерел і літератури:

Васильєва, С. А. & Эрлихсон, И. М. (2018). Христианское мировоззрение как источник изменений в системе уголовного наказания в Великобритании в XVIII в. *Вестник Томского государственного университета*, (426), 74–81.

Гузенко, Ю. І. (2006). *Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії)*. Миколаїв: Іліон. 232 с.

Держархів Одеської області.

Держархів російської федерації.

Инструкция смотрителю тюремного замка. (1882). Пермь: Типография Губернского Правления, 26 с.

Короткий, О. (2023а). Одеський тюремний замок в контексті розбудови мережі місць ув'язнення в українських губерніях в першій половині XIX ст. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2 (54), 54–59.

Короткий, О. (2023б). Фактори трансформації інституту ув'язнення у Російській імперії в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, (39), 144–159.

Кравченко, Р. І. (2012). Харківський губернський комітет товариства опіки тюрем. *Культура та духовність українців*, (5), 159–161.

Краинский, Д. (1912). *Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах*. Чернигов: Типография губернского земства, 155 с.

Левченко, Л. (2019). Миколаївський піклувальний комітет про тюрми як орган управління тюремним господарством та опіки над в'язнями. *Вісник Пенітенціарної асоціації*, 3 (9), 47–48.

Левчук, І. (2017). *Місця позбавлення волі Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок XX ст.): історико-правове дослідження*: (дис... канд. юр. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень). Луцьк, 175 с.

Майков, П. (1902). Панютин Василий Константинович. *Русский биографический словарь*. (Том XIII). Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 290–292.

Максимов, С. (1862). *Ссылные и тюрьмы* (в 2 т. Т.1. Несчастные). Санкт-Петербург: Типография морского министерства, 361 с.

Миронов, Б. (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. Генезис личности, семьи, демократического общества и правового государства (в 2 т., Т.2). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 548 с.

Митчелл, Д. (2016). *Правительственность: власть и правление в современных обществах*. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 592 с.

О библейских обществах и учреждении такового же в Санкт-Петербурге. (1813). Санкт-Петербург: Типография Военного министерства, 56 с.

Об учреждении в городе Орле отделения общества попечительного о тюрьмах. (1822). *Журнал императорского о тюрьмах человеколюбивого общества, издаваемый комитетом оного по учёной части*, (21), 3–21.

Пальченкова, В. М. (2012). Чернігівський комітет товариства піклувального про тюрми: основні форми, методи та зміст діяльності. *Держава та регіони. Серія Право*, (2), 188–193.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. (Т.1-45). (1830). Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Имперского величия Канцелярии.

Сборник циркулярных распоряжений и инструкций по тюремной части, изданных Министерством внутренних дел с 1859 по 1879 год. (1880). Санкт-Петербург: Издательство главного тюремного управления, 673, XXX с.

Северная пчела, 1835 рік. Новини. (2017). URL: <https://oldnewspapers.com.ua/node/977> (дата звернення 20.10.2023).

Устав Общества попечительного о тюрьмах. (1869). Санкт-Петербург: Типография почтового департамента, 37 с.

Фуко, М. (2011). *Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977-1978 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука, 544 с.

Церенюк, О. М. (2002). Роль комітетів Товариства піклувального про тюрми у розвитку пенітенціарної системи Наддніпрянської України XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (5), 169–183.

Чумакова, Т. (2022). Пиетизм в русской религиозно-философской мысли XVIII–XIX веков. *Философские письма. Русско-европейский диалог*, 5 (3), 84–103.

Юраш, Є. (2021). *Одеський комітет піклувального товариства про в'язниці: формування, склад, діяльність*: (дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України). Одеса, 212 с.

Light, M. & Kovalev, N. (2013). Russia, the death penalty, and Europe: The ambiguities of influence. *Post-Soviet Affairs*, 29 (6), 528–566.

References:

Vasilyeva, S. A. & Erlichson, I. M. (2018). Hristianskoe mirovozzrenie kak istochnik izmeneniy v sisteme ugovolnogo nakazaniya v Velikobritanii v XVIII v. [Christian worldview as a source of changes in the system of criminal punishment in Great Britain in the 18th century]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, (426), 74-81. [in Russian].

Guzenko, Y. I. (2006). *Stanovlennya i diyalnist gromadskih blagodyynih ob'ednan na pivdni Ukrayini v drugiy polovini XIX – na pochatku XX st. (na materialah Hersonskoyi guberniyi)* [Formation and activity of public charitable associations in the South of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century (based on the materials of Kherson province)]. Mykolaiv: Ilyon, 232 s. [in Ukrainian].

Derzhzharkhiv Odeskoyi oblasti [State archive of Odesa region]. [in Russian].

Derzhzharkhiv rosiiskoi federatsii [State archive of the Russian Federation]. [in Russian].

Instruktsiya smotritel'yu tyuremnogo zamka [Instructions to the keeper of a prison lock]. (1882). Perm: Tipographia Gubernskogo Pravleniya, 26 p. [in Russian].

Korotkyi, O. (2023a). Odeskyi tyuremnyi zamok v konteksti rozbudovy merezhi mistu uviaznennia v ukrainskykh huberniakh v pershii polovyni XIX st. [Odesa Prison Castle in the Context of the Development of a Network of Prisons in the Ukrainian Gubernias in the First Half of the Nineteenth Century]. *Knowledge, Education, Law, Management*, 2 (54), 54–59. [in Ukrainian].

Korotkyi, O. (2023b). Faktory transformatsii instytutu uviaznennia u Rosiiskii imperii v pershii polovyni XIX st. [Factors of transformation of the institution of imprisonment in the Russian Empire in the first half of the nineteenth century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*, (39), 144–159. [in Ukrainian].

Kravchenko, R. I. (2012). Kharkivskiyi hubernskiyi komitet tovarystva opiky tiurem [Kharkiv Provincial Committee of the Prison Welfare Society]. *Kultura ta dukhovnist ukraint-siv*, (5), 159–161. [in Ukrainian].

Krain'skiy, D. (1912). *Materialy k issledovaniyu istorii russkikh tyurem v svyazi s istoriy uchrezhdeniya Obschestva popechitel'nogo o tyurmah* [Materials for the study of the history of Russian prisons in connection with the history of the establishment of the Society of Trustees of Prisons]. Chernihiv: Tipografiya gubernskogo zemstva, 155 s. [in Russian].

Levchenko, L. (2019). Mykolaivskiyi pikluvalnyi komitet pro tiurmy yak orhan upravlinnia tyuremnyim hospodarstvom ta opiky nad viazniamy [Mykolaiv Prison Trusteeship Committee as a body for managing the prison economy and guardianship of prisoners]. *Visnik Penitentsiarnoyi asotsiatsiyi*, 3 (9), 47–48. [in Ukrainian].

Levchuk, I. (2017). *Mistsya pozbavlennia voli Volynskoi hubernii (kinets XVIII st. – pochatok XX st.): istoriko-pravove doslidzhennia* [Places of Deprivation of Liberty in the Volyn Province (late XVIII century – early XX century): a historical and legal study] (*Candidate's thesis*). Lutsk, 175 s. [in Ukrainian].

Maikov, P. (1902). Paniutyn Vasylyi Konstantynovych [Panyutin Vasily Konstantinovich]. *Russkyi byohrafycheskyi slovar* (Vol. XIII). Sankt-Peterburg: Tipographia I.N. Skorokhodova, 290–292. [in Russian].

Maximov, S. (1862). *Ssyilnyie i tyurmy* [Exiles and prisons]. (Vol. 1. Neschastnyie). Sankt-Peterburg: Tipografiya morskogo ministerstva, 361 s. [in Russian].

Mironov, B. (2000). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Genезis lichnosti, semi, demokraticheskogo obschestva i pravovogo gosudarstva* [Social History of Russia in the Period of Empire (XVIII – early XX c.). Genesis of the Individual, Family,

Democratic Society and the Rule of Law]. (Vol.2). Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 548 s. [in Russian].

Mitchell, D. (2016). *Pravitelnost: vlast i pravlenie v sovremennyih obschestvah* [Governmentality: power and rule in modern societies]. Moscow: zdatskiy dom «Delo» RANHiGS, 592 s. [in Russian].

O bibleyskikh obschestvah i uchrezhdenii takovogo zhe v Sankt-Peterburge [On Bible societies and the establishment of the same in St. Petersburg]. (1813). Sankt-Peterburg: Tipografiya Voennogo ministerstva, 56 c. [in Russian].

Ob uchrezhdenii v gorode Orel otdeleniya obschestva popechitel'nogo o tyurmah [On the establishment in the city of Orel of a branch of the Prison Trusteeship Society]. (1822). *Zhurnal imperatorskogo o tyurmah chelovekolyubivogo obschestva, izdavaemyiy komitetom onogo po uchyonoy chasti*, (21), 3–21. [in Russian].

Palchenkova, V. M. (2012). Chernihivskiy komitet tovarystva pikluval'nogo pro tiurmy: osnovni formy, metody ta zmist diialnosti [Chernihiv Committee of the Society of Prisoners' Care: main forms, methods and content of activity]. *Derzhava ta rehiony. Seriya Pravo*, (2), 188–193. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe. [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. (Vol.1-45). (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperskogo velichiya Kantselyarii. [in Russian].

Sbornik tsirkulyarnykh rasporyazheniy i instruksiy po tyuremnoy chasti, izdannykh Ministerstvom vnutrennih del s 1859 po 1879 god. [Collection of circular orders and instructions on the prison part, issued by the Ministry of Internal Affairs from 1859 to 1879]. (1880). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo glavnogo tyuremnogo upravleniya, 673, XXX s. [in Russian].

Severnaya pchela, 1835 rik. Novyny [The Northern Bee, 1835. News]. (2017). Retrieved from <https://oldnewspapers.com.ua/node/977>. [in Russian].

Ustav Obschestva popechitel'nogo o tyurmah [Statutes of the Society for the Care of Prisons.]. (1869). Sankt-Peterburg: Tipografiya pochtovogo departamenta, 37 s. [in Russian].

Foucault, M. (2011). *Bezopasnost, territoriya, naselenie. Kurs lektsiy, pročitannykh v Kollezhe de Frans v 1977-1978 uchebnom godu* [Security, territory, population. Course of lectures delivered at the Collège de France in the academic year 1977-1978]. Sankt-Peterburg: Nauka, 544 s. [in Russian].

Tsereniuk, O. M. (2002). Rol komitetiv Tovarystva pikluval'nogo pro tiurmy u rozvytku penitentsiarnoi systemy Naddnpianskoï Ukrainy XIX st. [The Role of the Committees of the Society of Prison Trustees in the Development of the Penitentiary System of Nineteenth-Century Naddnpians Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (5), 169–183. [in Ukrainian].

Chumakova, T. (2022). Pyetyzm v russkoi relyhozno-filosofskoi mysly XVIII–XIX vekov [Pietism in Russian religious-philosophical thought of the XVIII–XIX centuries]. *Fylosofycheskye pysma. Russko-evropeyskiy dyaloh*, 5 (3), 84–103. [in Russian].

Iurash, Ye. (2021). *Odeskiy komitet pikluval'nogo tovarystva pro viaznytsi: formuvannia, sklad, diialnist* [Odesa Committee of the Prison Trusteeship Society: formation, composition, activities] (*Candidate's thesis*). Odesa, 212 s. [in Ukrainian].

Light, M. & Kovalev, N. (2013). Russia, the death penalty, and Europe: The ambiguities of influence. *Post-Soviet Affairs*, 29 (6), 528–566. [in English].

Отримано: 26.11.2023

БІЛА Катерина – доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 1, м. Київ, індекс 01001, Україна (katerynamelnychuk92@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

BILA Kateryna – PhD of History, assistant of Department of History of Ukraine XIX – early XX centuries Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 1 Mykhailo Hrushevsky Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (katerynamelnychuk92@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Біла, К. (2023). Фінансова діяльність селянського самоврядування у другій половині XIX ст.: зауваги мирового посередника М. Скібінського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 244–255.

ФІНАНSOVA ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ЗАУВАГИ МИРОВОГО ПОСЕРЕДНИКА М. СКІБІНСЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* полягає в аналізі зауважень мирового посередника стосовно фінансової діяльності селянського самоврядування у другій половині XIX ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та об'єктивності, пріоритетним у дослідженні став антропологічний підхід, відповідно до якого відзначається вагома роль особистості, що перебуваючи на адміністративній посаді в органах селянського самоврядування чи державній інституції управління селянами могла своїми діями покращити чи погіршити роботу структури загалом. **Наукова новизна дослідження** полягає у джерелознавчому аналізі праці М. Скібінського, у якій відображення рефлексія мирового посередника на проблеми управління фінансовими і матеріальними потоками у селянських адміністраціях. **Висновки.** Запроваджене Селянською реформою 1861 р. селянське самоврядування спричинило кардинальні зміни в адміністративно-територіальному устрої села, управлінні сільськими громадами. Найчисельніший в імперії Романових селянський стан, що ніс основний податковий тягар, відповідно до «Положення про звільнення селян з кріпацтва» 1861 р., зобов'язаний самоорганізуватися згідно із запропонованим законодавцем зразком, забезпечити функціонування самоврядних структур, на які покладалися й низка функцій виконавчої влади, у тому числі фіскальна. Однак, збір податків став лише одним із багатьох завдань селянського самоуправління пов'язаних з фінансами. Тонкощі бухгалтерської справи, включно з формуванням громадського бюджету, для посадовців новоутворених волосних і сільських правлінь були складним завданням. Проте, уряд не передбачив ані часу, ані ресурсів, аби навчити та підготувати належні кадри у селянські органи самоврядування, хоча б на ключові посади волосного старшини, писаря, сільського старости. Законодавець обрав менш витратний для державної скарбниці шлях здійснення контролю та «опі-

ки» над селянським самоврядуванням і запровадив інститут мирових посередників. Призначені з місцевих дворян на посади мирових посередників службовці мали досить широкі повноваження і надважливі завдання, особливо у перші роки впровадження Селянської реформи. Передусім, у впровадженні селянського самоврядування, організації виборів керівників управ, роз'ясненні службовцям їхніх функцій і повноважень. Роль мирових посередників у становленні селянського управління не однозначна, ретельного аналізу потребує як діяльність інституції загалом, так і вивчення досвіду служби окремих мирових посередників. У цьому контексті привертає увагу друковане видання мирового посередника М. Скібінського, в якому автор висловив міркування щодо поліпшення селянського «мирського» господарства. Проаналізувавши рухоме та нерухоме майно, природні ресурси, які перебували у колективні власності селян, автор сформував перспективу розвитку сільських громад у майбутньому, становлення їх як самостійних суб'єктів господарювання.

Ключові слова: селянське самоврядування, сільські громади, фінансова діяльність, мировий посередник, «мирські» капітали, сільський схід, волосний схід, «мирський» бюджет.

FINANCIAL ACTIVITIES OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: REMARKS OF MYROVYI POSERDNYK M. SKIBINSKY

Abstract. The purpose of the study is to analyze comments of myrovi poserdnyky on the financial activities of peasant self-government, problems and shortcomings in the economy of rural communities in the second half of the 19th century. **The methodological basis** of the research is the principle of historicism and objectivity, the anthropological approach became a priority in the research, according to which the important role of the individual is noted, who, being in an administrative position in the bodies of peasant self-government or the state institution of peasant management, could by his actions improve or worsen the work of the structure. **The scientific novelty** of the study consists of the source analysis of M. Skibinsky's monograph, which describes his reflection on the problems of managing financial and material flows in peasant administrations. **Conclusions.** Introduced by the Peasant Reform of 1861, peasant self-government caused radical changes in the administrative-territorial structure of the village and the management of rural communities. Thus, the peasant estate, the most numerous in the Romanov empire, had to organize itself according to the model proposed by the legislator, to ensure the functioning of self-governing structures, on which a number of functions of the executive power, including the fiscal. However, tax collection was only one of the many financial tasks of peasant self-government. The intricacies of accounting, including the formation of the public budget, were a difficult task for the officials of the newly formed volost and village boards. However, the government did not foresee either time or resources to train the appropriate personnel in the peasant self-government bodies, at least for the key positions of the village chief, scribe, and village headman. The legislator chose a less expensive way for the state treasury to exercise control over peasant self-government and introduced the institute of myrovi poserdnyky. These officials came from local nobles, they had quite broad powers and important tasks, especially in the first years of the implementation of the Peasant Reform. First of all, in the case of the creation of peasant self-government, such as the organization of elections to their boards, clarification of their functions and powers to peasant officials. The role of the myrovi poserdnyky for peasant self-governance is not clear-cut, the activity of the institution as a whole needs careful analysis. Studying the personal experience of myrovi poserdnyky deserves special attention.

For example, the myrovi poserdnyky from the Podilsk province, M. Skibinskyi, demonstrated an active position in improving the economic situation and financial work of peasant self-government. M. Skibinskyi expressed sincere concern about problems in peasant self-government, particularly in their finances. M. Skibinskyi set out his considerations and recommendations on streamlining the financial work of peasant self-government and improving economic affairs in rural communities in the book "Peasant Public Economy: Public Capital". The analysis of the financial activity of the peasant self-government in the second half of the 19th century and the remarks of the myrovi poserdnyky M. Skibinsky about it are analyzed in the article.

Key words: *peasant self-government, myrovi poserdnyky, village scribe, village assembly, village assembly, public budget, Podilska huberniia, Volynska huberniia, Olenetska huberniia, Turkestanskyi krai.*

Постановка проблеми. Фінансова діяльність органів селянського самоврядування полягала у сукупності відносин, які виникали між ними та громадою, державними органами управління, підприємствами, установами, фізичними особами. В ході її організації, із урахуванням норм фінансового права, здійснювався розподіл, перерозподіл і використання грошових фондів. Бюджет громадського самоврядування створювався з метою забезпечення соціально-економічних завдань, управління. Його ефективне функціонування залежало від того, наскільки він був збалансований. Дотичними до створення та відповідальними за виконання селянського бюджету були мирові посередники. Їм делегувалося організація селянського самоврядування (скликати волосні і сільські сходи, ініціювати проведення виборів, контролювати дотримання закону при формуванні правління, волосних судів). Навіть по завершенню формування селянського самоуправління за мировим посередником залишалися досить широкі повноваження. Він мав право затвердити, покарати чи відсторонити від посади волосного старшину, сільського старосту чи іншого селянського посадовця, якщо останній здійснив правопорушення (ПСЗРИ, Собр. 2-ге, 1861, т. 36., ч. 1. №36657, с. 154). Також від них вимагалася чітка звітність щодо діяльності селянського самоврядування. Щорічно на ім'я губернатора надходили дані про чисельність сільських громад, вівся облік селян, що перейшли до розряду власників і тих, хто залишився тимчасово зобов'язаними, стан платежів та недоїмок. Зокрема, із звіту про ревізію діловодства селянського управління Київської губернії бачимо, що саме мировими посередниками надавалися дані не лише демографічні, а й відомості про грошові збори казенного податку, земські збори, викупні платежі, мирські збори, стан виконання натуральної повинності сільськими громадами губернії (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 7, арк. 1–10). Зважаючи на повноваження та обов'язки, які покладалися на мирових посередників, не дивно, що деякі з них вдавалися до аналізу своєї служби, визначали переваги запровадженої форми самоврядування селян та прогалини в законодавстві.

Аналіз джерел та останні дослідження. Фінансова діяльності органів селянського самоврядування представлена в сучасній історіографії у ґрунтовній праці доктора історичних наук І. Верховцевої. Вона зазначила, що

одна із ключових функцій державного управління – фіскальна – на селі виконувалася з особливими труднощами. Історикиня підкреслила, що проблема полягала у неписьменності найбільшої соціальної верстви, неграмотності і малограмотності селянських службовців, що допускали помилки при підрахунку податкових коштів, їхній фіксації, оформленні квитанцій, веденні звітності (Верховцева, 2018, с. 193). В окремих дослідженнях проаналізована фінансова-матеріальна база селянського самоврядування в українських губерніях. Зокрема історик О. Мітеров торкнувся питання використання сільськими громадами «мирських капіталів» – запасного грошового фонду громад (Мітеров, 2009). Частково досліджувана тема розглянута мною у деяких попередніх роботах, зокрема, розкрито збір податків на селі і участь у цьому процесі органів селянського самоврядування (Мельничук, 2018), джерела наповнення селянських бюджетів (Мельничук, 2019), специфіка використання громадами «мирських капіталів» (Біла, 2022), однак аналіз праці мирового посередника М. Скібінського здійснюється вперше.

Метою даної розвідки є аналіз зауважень мирового посередника М. Скібінського стосовно фінансової роботи селянського управління, проблем та недоліків у господарстві сільських громад у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Фінансова діяльність селянського самоврядування умовно поділялася на два основних вектори: 1) забезпечення збору казенного податку, його фіксація та передача у повітові казначейства, а також збору викупних платежів з колишніх кріпаків; 2) формування громадського бюджету, розпоряджання майном та правами сільської громади, з метою отримання прибутку, його фіксації і розподілу на покриття громадських потреб, визначених постановами громадського сходу.

Початковий етап стягування податків здійснювався на рівні сільської громади де відповідальною особою призначався сільський староста, а у тих правліннях де обирався збирач податків, збір коштів виконував він. До обов'язків збирача податків входили: 1) стягування з селян податку та інших грошових зборів; 2) ведення документації із підрахунками отриманих коштів; 3) ведення «недоімочних» списків; 4) збереження грошей і відповідальність за них до того моменту, поки вони не будуть доставлені до місць, узгоджених попередньо сільським чи волосним сходом; 5) внесення у повітове казначейство податкових коштів, отримання квитанції; 6) звітування перед сільським сходом про зібранні суми; 7) оголошення на зібранні сільського сходу боржників та суми заборгованостей; 8) видача усім домовласникам (господарям, або ж головам сімей) окладних книжечок, квитанцій, або інших знаків про сплату ними податку та «мирського» збору (Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861, т. 36, ч. 1. №36657, с. 151). Оскільки посада збирача податку не була обов'язковою, у разі відсутності такого, вище перераховані дії виконував сільський староста.

Наступний етап збору податку відносився до компетенції волосного правління. Керівництво волості ознайомлювалося з податковими відомостями старости/збирача, пересвідчувалося у їхньому належному оформленні. Передачу до казенної палати міг здійснити як сам представник сільської громади, так і волосний старшина чи касир волості який, дочекавшись загального збору з усіх сільських громад, вирушав до повітового центру (Мельничук, 2018, с. 116).

Очевидно, що організація фіскальної діяльності була важливою частиною фінансової роботи органів селянського самоврядування, адже відносилися до функцій виконавчої влади. Проте, саме задля забезпечення роботи громадського управління хліборобів не менш важливим завданням залишалося формування бюджету, як волостей так і сільських громад. Бюджет затверджували учасники волосних і сільських зібрань, а складали працівники волосних і сільських правлїн, опираючись на потреби і рівень матеріального становища членів громади, її економічний потенціал і, зрештою, уміння господарювати та розпоряджатися громадським майном та ресурсами, коштами задля наповнення бюджету. Оскарження розрахунків здійснювалося через волосний суд, мирового посередника, або губерньського у селянських справах присутствія.

Звісно, законодавець не наважився залишити селянський стан – основу податкового ресурсу без контролю влади, його у правобережних губерніях здійснювали інституції мирових посередників і губерньські у селянських справах присутствія. Про інститут мирових посередників на Правобережжі у сучасній історіографії є низка ґрунтовних досліджень, зокрема монографія С. Набоки (Набока, 2013), статті японського історика К. Мацузато (Мацузато, 2003, 2005). Цікавим є зауваження останнього, стосовно того, що мировим посередникам Західного краю вдалося зберегти за собою вплив на селянське управління і у пореформену добу, на відміну від своїх колег з центральних губерній, які його втратили після виконання основних завдань «Положення 1861 р.» (Мацузато, 2005, с. 72). Тут важливо зазначити, що цей фактор був одним з ключових, що відрізняв самоврядування селян з губерній Південно-і Північно-Західного краю від інших губерній підросійської України та російських губерній загалом. Адже інститут мирових посередників продовжив функціонувати у губерніях Західних, тоді як в інших його скасували і запровадилися повітові у селянських справах присутствія указом від 27 червня 1874 р., а пізніше інститут земських дільничних начальників указом від 12 липня 1889 р. (Бондаревський, 1961, с. 44–45).

Отже, роль та місце мирового посередника в управлінні селянськими справами важко переоцінити, зважаючи на повноваження покладені на нього законодавцем і збереження цього інституту у Західних губерніях, зокрема, на Правобережжі. Варто зауважити й той факт, що участь мирового посередника у роботі селянського самоврядування, рівень його зацікавленості справами громади залежали від конкретної особи на посаді, її характеру, світогляду, рівня освіти.

Щире занепокоєння справами сільських громад, зокрема, становищем їхніх фінансів у своїй книзі висловлював мировий посередник Михайло Олександрович Скібінський. Про цю постать наразі нам відомо небагато. Встановлено, що Михайло Скібінський був поручиком артилерії у відставці, заступником Кам'янецького повітового предводителя дворянства у 1891-1892 рр., у цей час обіймав посаду мирового посередника 2-ї дільниці Кам'янець-Подільського повіту, і за сумісництвом головував у присутстві у чиншових справах (Адреса должностных лиц, 1891, с. 31–32; Адреса должностных лиц, 1892, с. 37–38). Ймовірно у 1895 р. йому запропонували обійняти посаду голови Житомирсько-Овручського з'їзду мирових посередників Житомирського повіту Волинської губернії, на якій він перебував з 1895 по 1897 р. (Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год, 1895, с. 82; Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год, 1896, с. 85; Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год, 1897, с. 86), що можна розглядати як підвищення. Тоді ж посадовець змінив місце проживання та перебрався до Житомира, куди й пропонував своїм читачам надсилати зауваження щодо його книги «Крестьянское мирское хозяйство: Мирские капиталы», яка побачила світ у 1895 р. і була перевиданням (перше вийшло 1892 р.), доповненим і розширеним аналізом «мирського» господарства селян, наповненим прикладами господарювання (переважно негативними) сільських громад Подільської та Волинської губерній.

Автор обрав головною проблемою свого дослідження не фінансовий інтерес держави, скарбниця якої недоотримувала податкових внесків від селян і накопичувалася недоїмка, а фінансовий інтерес сільських громад, як суб'єктів господарювання. Мировий посередник ще у 1892 р. у передмові до першого видання дорікав законодавцю, який, на його думку, даремно переклав на відповідальність селян «непосильні» для хліборобів фінансові операції, які впродовж 32 років селянство не навчилося належним чином виконувати. Звісно, у притаманному імперським чиновникам стилі, без особливого пієтету, автор називав селянство «інертною, вкрай некультурною і нерозумною масою», неспроможною до самостійної діяльності (Скібінський, 1895, с. 7). Проте з подальшого тексту стає зрозумілим, що М. Скібінського сподівався на модернізацію селянського стану «розширення його кругозору», «пробудження свідомості» для активної самостійної громадської діяльності, спрямованої на забезпечення власних інтересів (Скібінський, 1895, с. 16).

Із низки наведених автором прикладів визначаємо його основні зауваження:

- зловживання службовим становищем осіб, що безпосередньо вели облік та зберігали громадські кошти, а саме використовували гроші на власні потреби, видавали позики без згоди громади, підробляли відомості і покривали злочинні дії одне одного, у зв'язку з чим викрити їхню незаконну діяльність було складно (Скібінський, 1895, с. 12);

- допущення сторонніх осіб до розпоряджання громадськими коштами, діяльність яких у сфері селянського самоврядування не передбачалася законодавством (Скібінський, 1895, с. 23);
- захист/адвокатування інтересів селян уповноваженими громадою особами, які подекуди виявлялися шахраями (Скібінський, 1895, с. 23);
- зосередження фактичної влади у волості не у старшини, посадовця якого обрала громада, а у руках писаря, особи призначеної на посаду (Скібінський, 1895, с. 12–14);
- невміння розпоряджатися коштами задля отримання з них прибутків (Скібінський, 1895, с. 12–14).

Так, мировий посередник зазначав: «так як селяни ревниво оберігали себе від зайвих грошових стягнень ... на стільки ж легковажили громадськими коштами, які надходили до їхніх бюджетів тим чи іншим шляхом» і стверджував, що потрапляння до рук селянських службовців великих сум грошей «затъмрювало» їм розум і вони швидко витрачали кошти на випивку. Хоча із прикладу, який наводить чиновник, бачимо, що з 4000 руб., що були повернуті селянам як залишкові, селянські обранці лише двох громад пропили за тиждень 450 руб., інші ж представники правління використали гроші на господарські потреби громад (Скібінський, 1895, с. 15).

Задля вирішення означених проблем автор закликав селянських «начальників» проявляти ініціативу та інтерес до внутрішніх справ громади:

- звертати увагу на ведення обліку прибутків кожної з сільських і волоських громад;
- на основі місцевих особливостей встановити прибуткові можливості кожної з громад;
- заборонити громаді передавати будь які повноваження по розпоряджанню громадським майном чи грошима стороннім особам;
- вести щомісячний контроль за діяльністю сільських старост у справі розпоряджання коштами та громадським майном;
- ввести у діловодство сільських громад контрольні книги, книги обліку, а також «хромолітографічні марки», які видав би староста особам, що користувалися громадським майном чи правами, за які вносили сплату (книги, бланки, марки автор наводив у додатках) (Скібінський, 1895, с. 25).

Намагаючись детальніше ознайомити читача з особливостями селянського громадського господарства, М. Скібінський описував його за такими пунктами: 1) рухоме і нерухоме майно, а також юридичні права громади; 2) прибутки від цього майна і прав; 3) «мирські капітали», а також інші позичкові капітали, якими могла володіти громада (Скібінський, 1895, с. 27).

Автор глибоко занурився в опис другого пункту і проаналізував усі можливі статті доходу до сільського бюджету:

- здачу в оренду громадських земель (орних, сінокоосу, пасовиськ, лісових угідь, лугів, прирічкових земель тощо);

- винаймання селян для розроблення і розкопки корисних копалин на території громади (гіпсу, фосфоритів, вапняку, ламання каміння у каменоломнях);
- знаття плати за оренду чи користування водними ресурсами, наймання громадських млинів, різних приміщень;
- оплати за надання патентів на торгівлю алкогольними виробами на території громади;
- виплати за квартирний постій військових, відпуск їм паливних ресурсів і фуражу;
- надходження відсотків з мирських капіталів;
- надходження оплати за навчання у громадських навчальних закладах сторонніх осіб, дітей з інших громад;
- різні інвестиції, пожертвування (Скібінський, 1895, с. 28–29).

Автор вважав, що витрати з «мирського» бюджету, які робив сільський староста, слід було здійснювати за такими правилами: розпоряджатися грошима відкрито, у присутності двох свідків – членів громади, а у особи, що отримувала гроші очільник громади мусив отримати розписку із зазначенням суми та послуги/товару який купував староста громади. Мировий посередник застерігав від витрачання коштів на громадські потреби, отриманих у результаті прибутку від продажу чи оренди громадського майна, якщо на такі потреби сільським сходом уже були виділені необхідні суми, до прикладу з громадського збору. Перерахунок наприкінці року залишкових коштів з мирського бюджету на покриття мирського збору наступного року М. Скібінський вважав неприпустимим, адже ці суми мали б бути перетворені на спеціальні капітали громади, з яких сільський схід міг покривати додаткові статті витрат. З метою недопущення втрат громадських грошей у результаті грабежів, чи недогляду сільського старости, мировий посередник рекомендував не зберігати у касі сільської громади суми більше 100 руб., а скористатися банками сільським чи волосним, або найближчим відділенням Державного банку (Скібінський, 1895, с. 40–43). Звісно, ці та інші рекомендації, для більшості селянських службовців виглядали аж ніяк не полегшенням, а швидше ускладненням їхньої роботи. Хоча, поради мирового посередника видаються цілком слушними і спрямовувалися на поліпшення фінансових справ у селянському самоврядуванні.

Деякі рекомендації М. Скібінського були застосовані на практиці. Зокрема, популярності набула ідея використання податкових марок, які полегшували податковий облік. Адже ведення документації з обрахунком для неграмотних селян як і, досить часто, неграмотних збирачів податків чи сільських старост, було складним завданням. М. Скібінський пропонував застосовувати друковані марки із зазначенням грошових номіналів з відповідними для банкнот кольорам, які б видавалися платнику податків після внесення ним податкових коштів, інша копія такої марки мала залишатися у збира-

ча податків, вона містила на зворотній стороні номер домовласника (господаря), що сплатив податок. Збирач податків заводив на кожного домовласника окремий бланк, на якому зазначалися його персональні дані, до нього мали прикріплюватися податкові марки та зберігатися впродовж року (Скібінський, 1895, с. 45–46). Широкого використання податкової марки набули лише з 1893 р. в окремих губерніях не на теренах України, а в Олонецькій губернії та Туркестанському краї. Користь від цих нововведень підкреслювали у своїх звітах податкові інспектори. Також запроваджувати податкові марки могли й на рівні окремих повітів, якщо таку потребу визнавали на з'їздах мирових посередників чи у губернських у селянських справах присутствіях. За даними автора наприкінці XIX ст. податкові марки застосовувалися у 44 повітах у 21 губернії (Скібінський, 1895, с. 46).

Висновки. Отже, фінансова діяльність селянського самоврядування торкалася питань оподаткування та бухгалтерського обліку громадських фінансів, їхнього розподілу на покриття потреб сільської і волосної громади. Належне становище у фінансовій роботі селянського самоврядування залежало від рівня грамотності і порядності очільників селянських адміністрацій, передусім сільських старост і волосних старшин, знань та досвіду волосних писарів, їхніх навичок у діловодстві, обізнаності у законодавстві, що стосувалося селянського управління. Оскільки часу та ресурсів на підготовку необхідних для впровадження та функціонування селянського самоврядування кадрів держава не надала, фінансова діяльність селянського самоврядування, загалом, не була успішною. Про це зазначає мировий посередник з Подільської губернії М. Скібінський у своїй книзі «Крестьянское мирское хозяйство: Мирские капиталы» (1895 р.). Загалом автор закликав селянське «начальство», у тому числі й мирових посередників, приділяти більше уваги справі селянського господарства, контролювати їхні витрати та надходження, сприяти «правильному» розпоряджанню громадськими грошима. Мировий посередник ні на мить не піддавав сумніву подібного роду втручання у внутрішні справи сільських громад, як такі, що не відповідають ідеї самоврядування загалом. М. Скібінський запевняв, що сільські громади не були готові самостійно та ефективно господарювати, а причиною такого становища вважав низький культурний рівень селян. Не зважаючи на те, що книга написана у дусі консерватизму, з погляду імперського чиновника, який негативно оцінював надані селянському самоврядуванню повноваження, слід віддати належне автору, який піддав критиці селянське законодавство, вказав на прогалини у ньому. Чиновник провів ґрунтовну роботу, навів низку негативних сюжетів з життя та управління сільських громад і пояснив їхні причини, надав чіткі інструкції та рекомендації задля уникнення таких. Окремо варто відзначити розроблені ним бланки, марки та книги, що мали посприяти веденню обліку фінансів у сільських громадах. Подальші перспективи даного дослідження вбачаємо у поглибленому вивченні профе-

сійної діяльності М. Скібінського, особливо на посаді мирового посередника і очільника повітового з'їзду мирових посередників. Зважаючи на його зацікавленість у розбудові селянського самоврядування, ініціативність і ґрунтовний підхід до вирішення покладених на мирових посередників завдань, професійний портрет М. Скібінського може стати суттєвим доповненням до теми діяльності інституту мирових посередників на Правобережній Україні.

Список використаних джерел і літератури:

Адреса должностных лиц, правительственных учреждений и частных фигур находящихся в г. Каменец-Подольском. (1891). Каменец-Подольский, 31–32.

Адреса должностных лиц, правительственных учреждений и частных фигур находящихся в г. Каменец-Подольском. (1892). Каменец-Подольский, 37–38.

Біла, К. (2022). «Мирські капітали»: до питання джерел наповнення бюджетів органів селянського самоврядування в Україні у другій половині XIX ст. *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали XVI Міжнарод. наук. конф.* Дніпро, 105–108.

Бондаревський, А. (1961). *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року.* Київ, 127 с.

Верховцева, І. (2018). *Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).* Черкаси, 2018. 397 с.

Мацузато, К. (2003). Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: в мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.). *Український гуманітарний огляд*, (9), 62–121.

Мацузато, К. (2005). Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: в мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.). *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.:* сб. ст. / Под. ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования, Вып. 8). Москва, 175–210.

Мельничук, К. (2019). Бюджети органів селянського самоврядування пореформеної доби Правобережної України. *Український історичний збірник*, (21). Київ, 42–59.

Мельничук, К. (2018). Збір податків у практиці селянського самоврядування пореформеної доби (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (28). Київ, 110–124.

Мігеров, О. (2009). Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861-1917 рр.). *Сіверянський літопис*, (2–3). Чернігів, 58–67.

Набока, С. (2013). *Становлення та діяльність інституту мирових посередників на Правобережній Україні (1861-1914 рр.).* Київ, 258 с.

Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. (1895). Изд. Волынского статистического комитета. Житомир, 504 с.

Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. (1896). Изд. Волынского статистического комитета. Житомир, 513 с.

Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. (1897). Изд. Волынского статистического комитета. Житомир, 611 с.

Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. (1861). *ПСЗРИ. Собрание 2-е.* Санкт-Петербург, Т. 36. Ч. 1. Отд. первое. №36657.

Скибинский, М. (1895). *Крестьянское мирское хозяйство: Мирские капиталы /* Сост. М. А. Скибинский, мировой посредник, и. д. предводителя дворянства Каменец.

уезда Подольск. губ. 2-е изд., испр. и доп. согласно указаниям опыта. Санкт-Петербург: изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 188 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

References:

Adresa dolzhnostnykh lits, pravitelstvennykh uchrezhdeniy i chastnykh figur nahodyaschihsya v g. Kamenets-Podolskomu [Addresses of officials, government agencies and private figures located in the city of Kamenets-Podolsky]. (1891). Kamenets-Podolskiy, 31–32. [in Russian].

Adresa dolzhnostnykh lits, pravitelstvennykh uchrezhdeniy i chastnykh figur nahodyaschihsya v g. Kamenets-Podolskomu [Addresses of officials, government agencies and private figures located in the city of Kamenets-Podolsky]. (1892). Kamenets-Podolskiy, 37–38. [in Russian].

Bila, K. (2022). «Myrski kapitaly»: do pytannia dzherel napovnennia biudzhety orhaniv selianskoho samovriaduvannia v Ukraini u druii polovyni XIX st. [“Community capitals”: before the nutrition of the budgets of the bodies of rural self-government in Ukraine in the second half of the 19th century]. *Istoriia torhivli, podatktiv ta myta: materialy XVI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Dnipro, 105–108. [in Ukrainian].

Bodnarevs'kyj, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovysche selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku* [Volost administration and the situation of peasants in Ukraine after the reform of 1861]. Kyiv, 127 s. [in Ukrainian].

Verkhovtseva, I. (2018). Mizh korporatyvnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Cherkasy, 397 s.

Macuzato, K. (2003). Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861-1917 gg.) [From commissars of anti-Polonism to educators of the village: to peace mediators in Right Bank Ukraine (1861-1917)]. *Ukrains'kyj humanitarnyj ohliad*, (9), 62–121. [in Russian].

Macuzato, K. (2005). Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861-1917 gg.) [From commissars of anti-Polonism to educators of the village: to peace mediators in Right Bank Ukraine (1861–1917)]. *Sotsialnaya transformatsiya i mezhetnicheskie otnosheniya na Pravoberezhnoi Ukraine: 19 – nachalo 20 vv.*: Sat. articles. / Under. ed. K. Matsuzato (Slavic-Eurasian studies, Issue 8). Moskva, 175–210. [in Russian].

Melnychuk, K. (2019). Biudzhety orhaniv selianskoho samovriaduvannia poreformenoi doby Pravoberezhnoi Ukrainy [Budgets of peasant self-government bodies of the post-reform era of Right Bank Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (21). Kyiv, 42–59. [in Ukrainian].

Melnychuk, K. (2018). Zbir podatktiv u praktytsi selianskoho samovriaduvannia poreformenoi doby (za materialamy Kyivskoi, Podilskoi i Volynskoi hubernii) [Tax collection in the practice of peasant self-government of the post-reform era (based on the materials of the Kyiv, Podil and Volyn provinces)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Kyiv, 110–124. [in Ukrainian].

Miterov, O. (2009). Materialno-finansova baza selianskoho samoupravlinnia Chernivskoi hubernii (1861-1917 rr.). [Material and financial base of the peasant self-government

of the Chernihiv province (1861-1917)]. *Siverianskyi litopys*, (2-3). Chernihv, 58–67. [in Ukrainian].

Naboka, S. (2013). *Stanovlennia ta diialnist instytutu myrovykh poserednykiv na Pravoberezhnii Ukraini (1861-1914 rr.)* [Formation and activity of the institute of myrovykh poserednykiv in Right Bank Ukraine (1861-1914)]. Kyiv, 258 s. [in Ukrainian].

Pamyatnaya knizhka Volyinskoy gubernii na 1895 god [Commemorative book of the Volyn province for 1895]. (1895). Izd. Volyinskogo statisticheskogo komiteta. Zhitomir, 504 s. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Volyinskoy gubernii na 1896 god [Commemorative book of the Volyn province for 1896]. (1896). Izd. Volyinskogo statisticheskogo komiteta. Zhitomir, 513 s. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Volyinskoy gubernii na 1897 god [Commemorative book of the Volyn province for 1897]. (1897). Izd. Volyinskogo statisticheskogo komiteta. Zhitomir, 611 s. [in Russian].

Polozhenie o krestyianah, vyihodyaschih iz krepostnoy zavisimosti. [Regulations on peasants emerging from serfdom]. 19 fevralya 1861. (1861). *PSZRI. Sobranie 2-e.* Sankt-Peterburg, Vol. 36. Ch. 1. Otd. pervoe. №36657. [in Russian].

Skibinskii, M. (1895). *Krestyanskoe mirskoe khoziaistvo: Mirskie kapitali.* [Peasant public management: public capital]. Sankt-Peterburg, 188 s. [in Russian].

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].

Отримано: 03.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.255-267

УДК 930:001.32-929(477)«1873/1912»

МІЩАНЧУК Наталя – аспірантка, завідувачка архівно-музейно-археологічної лабораторії кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (natalia.myschanchuk111@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4145-4768>

Researcher ID AAF-1035-2022

MISHCHANCHUK Natalia – PhD-student, head of the archival-museum-archaeological laboratory at the Department of History of Ukraine Oles Honchar Dnipro National University, 72 Gagarin Avenue, Dnipro, index 49010, Ukraine (natalia.myschanchuk111@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Міщанчук, Н. (2023). Микола Лисенко в інтелектуальних комунікаціях Наукового товариства імені Шевченка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 255–267.

МИКОЛА ЛИСЕНКО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЯХ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Анотація. У статті відображено співпрацю видатного українського композитора М. Лисенка з Науковим товариством імені Шевченка (НТШ) у Львові впродовж 1873-1912 рр. **Метою дослідження** є спроба визначення характеру та суті інтелектуальних комунікацій композитора у складі академічної інституції. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, системності та всебічності. Використано порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, структурно-системний, логічний, аналітичний та узагальнюючий методи. **Наукова новизна** статті полягає у цілісному відтворенні сторінки інтелектуальної біографії М. Лисенка, пов'язаної з його музикознавчою діяльністю у складі Етнографічної комісії НТШ. **Висновки.** Важливим аспектом інтелектуальної біографії композитора стала його співпраця з НТШ у Львові (1873-1912). Комунікація, заснована на спільності науково-дослідницьких зацікавлень та світоглядних установок, зберігала ідейну тяглість з міжособистісними зв'язками М. Лисенка у рамках попередника академічної інституції – Літературного товариства імені Шевченка. Інтенсивність та динамічність наукової взаємодії підсилювалися негативними проявами культурно-національної політики російського царату, цензурними обмеженнями українського життя у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Змістове наповнення співпраці композитора з НТШ складало його діяльність у складі Етнографічної комісії товариства, контакти видавничого та організаційного спрямування, безпосередня участь в інформаційних практиках, наукових, культурних, просвітницьких проєктах інституції. М. Лисенко долучився до написання підручників для українських шкіл Галичини, рецензування творів молодих композиторів, організації польових етнографічних досліджень, ювілейних та пам'ятних заходів. Вагома роль просвітницької діяльності митця у формуванні позитивного культурного іміджу України на міжнародному рівні.

Ключові слова: наукова співпраця, інтелектуальні контакти, Етнографічна комісія, музикознавство, наукове товариство, народні пісні.

MYKOLA LYSENKO IN THE INTELLECTUAL COMMUNICATIONS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Abstract. The article reflects the cooperation of the outstanding Ukrainian composer M. Lysenko with the Shevchenko Scientific Society (SSS) in Lviv. **The study aims** is to try to determine the nature and essence of the composer's intellectual communications within an academic institution. **The research methodology** built on the principles of historicism, system and comprehensiveness. Comparative, problem-chronological, historical-typological, logical, structural-systemic, analytical and generalizing methods used. **The scientific novelty** of the article consists in the integral reproduction of the page of M. Lysenko's intellectual biography, connected with his musicological activity as part of the Ethnographic Commission of the Shevchenko Scientific Society. **Conclusions.** An important aspect of the composer's intellectual biography was his collaboration with the National Academy of Music in Lviv (1873 – 1912). The communication, based on the commonality of scientific research interests and worldviews, maintained an ideological connection with the interpersonal connections of M. Lysenko within the framework of the predecessor of the academic institution – the Shevchenko Literary Society. The intensity and dynamism of scientific interaction was strengthened by the negative manifestations of

the cultural and national policy of the Russian tsar, censorship restrictions of Ukrainian life in Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19 th and early 20 th centuries. The meaningful content of the composer's cooperation with the National Academy of Music was his activity as part of the Society's Ethnographic Commission, publishing and organizational contacts, direct participation in information practices, scientific, cultural, educational projects of the institution. M. Lysenko participated in writing textbooks for Ukrainian schools in Galicia, reviewing the works of young composers, organizing ethnographic field research, anniversary and commemorative events. The significant role of the educational activity of the artist in the formation of a positive cultural image of Ukraine at the international level.

Key words: *scientific cooperation, intellectual contacts, Ethnographic Commission, musicology, scientific society, folk songs.*

Постановка проблеми. Піднесення українського національно-визвольного руху у другій половині XIX ст., початок формування національної свідомості українців актуалізували проблему самоідентифікації представників інтелектуальної еліти Наддніпрянщини. Націєтворчі процеси, ускладнені бездержавним статусом суспільства, штучним поділом українських земель між Австро-Угорською та Російською імперіями, цензурними утисками національних проявів з боку російського абсолютизму, посилили культурно-наукову співпрацю галицької та наддніпрянської інтелігенції. Комунікація відбувалася як по лінії міжособистісних зв'язків провідних учених, громадських діячів, представників культурно-освітньої галузі Наддніпрянщини з їх галицькими колегами, так і шляхом налагодження контактів з просвітницькими організаціями та науковими установами Західної України. Вагому роль у консолідації українського інтелектуального ландшафту наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграло Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – академічна інституція, що, виникнувши 1892 р. у Львові внаслідок реорганізації Літературного товариства, інтегрувала до свого складу чимало дослідників з Наддніпрянської України, серед яких В. Антонович, О. Кониський, С. Єфремов, Ф. Вовк, М. Комаров, Б. Грінченко та ін. Тісна співпраця з НТШ пов'язувала і його почесного члена – відомого українського композитора Миколу Лисенка.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історія Наукового товариства імені Шевченка, діяльність його структурних підрозділів неодноразово потрапляла в поле зору українських дослідників (Демуз, 2014; Романів, 2003; Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 2010; Зайцева, 2003; Капраль, 1999; Черниш, 2006). Ними детально вивчався внесок НТШ у розвиток наукових галузей (Возняк, 2006; Гомотюк, 2006), видавничої справи (Барабаш, 2008) тощо. Вагомий інформаційний та аналітичний потенціал мають наукові публікації, присвячені висвітленню етнологічної діяльності організації (Глушко, 2022; Зайцева, 2014; Конта, 2014; Сапеняк, 2000). Увагу істориків привертала і сторінки інтелектуальних біографій І. Франка (Зайцева, 2007), В. Гнатюка (Іванюта, 2001), М. Грушевського (Ясь, 2023), Ю. Целевича (Міщук, 2007), В. Доманицького (Глушко, 2012), пов'язані

з їх діяльністю у складі академічної інституції. Проте в цілому дослідження проблематики наукових комунікацій всередині товариства залишається доволі фрагментарним. Реконструкції потребує, зокрема, і мережа інтелектуальних контактів М. Лисенка, що поєднувала митця з іншими представниками наукової спільноти та її організаційними структурами.

Основу джерельної бази дослідження складає широкий комплекс документів особистого походження, представлений епістолярними матеріалами композитора (М. В. Лисенко. Листи, 1964), щоденниками та спогадами сучасників (Барвінський, 1912; Колесса, 1947; Лисенко, 1966). Важливим джерелом, яке свідчить про наукову діяльність М. Лисенка у рамках Етнографічної комісії, є внутрішні звіти інституції за 1899-1913 рр., представлені у «Хроніці наукового товариства імені Шевченка». Цінну інформацію про інтелектуальні комунікації митця містять наукові та періодичні видання організації: «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Артистичний вісник», часописи «Руслан», «Зоря», «Світ» та ін. На їх шпальтах виходили музикознавчі розвідки композитора (Лисенко, 1894), рецензії на його збірники народних пісень (Шухевич, 1893; Левицький, 1882), огляди концертно-хорової та культурно-просвітницької діяльності (Матюк, 1885; Вахнянин, 1903; Садовський-Домет, 1903; Франко, 1982; Колесса, 1970; Людкевич, 1913; Бережницький, 1903), біографічні матеріали (Миколай Лисенко, 1881), некрологи (Микола Лисенко (некрольог), 1912; Грушевський, 2007) тощо.

Метою дослідження є вивчення співпраці М. Лисенка з Науковим товариством імені Шевченка, визначення характеру та суті інтелектуальних комунікацій композитора у складі академічної інституції.

Виклад основного матеріалу. Микола Лисенко – знакова постать в українській музичній культурі. Творчість композитора, його науково-просвітницька та громадська діяльність залишили помітний слід в українському інтелектуальному ландшафті другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Свідома громадянська позиція спонукала митця до активної участі у громадівському і просвітянському русі, співпраці з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, мережею західноукраїнських музично-хорових товариств «Боян» та низкою інших культурно-просвітницьких інституцій. Чільне місце в інтелектуальних комунікаціях композитора посідали його багаторічні контакти з Науковим товариством імені Шевченка.

Історія співпраці М. Лисенка з організаційними підрозділами НТШ та його попередника – Літературного товариства імені Шевченка – нараховувала майже сорок років, хронологічно охоплюючи період 1873-1912 рр. Аналіз змістовного наповнення комунікацій вказує на наукову діяльність композитора у складі Етнографічної комісії товариства, участь в наукових та творчих проєктах НТШ, співпрацю видавничого та мистецького спрямування. Визначальною рисою контактів був їх динамічний перебіг, що, зокрема, пояснюється несприятливими умовами для розвитку української культури

в Російській імперії. Цензурні утиски, тотальна заборона українського друкованого слова, спричинені Емським указом 1876 р., спонукали національну еліту Наддніпрянщини, користуючись доляльністю австро-угорської влади, вдаватися до послуг львівських видавців, налагоджуючи зв'язки з представниками галицького українства в культурній сфері. Разом з тим встановленню тісних комунікацій із західноукраїнською культурною спільнотою сприяли і особисті світоглядні установки самого композитора. Свідома українська позиція М. Лисенка, поєднана з відкритістю до західних культурних впливів, прискорила ідейну та організаційну інтеграцію митця в інтелектуальний простір піддавстрійської України.

Інтенсивні комунікації композитора у рамках Наукового товариства імені Шевченка стали логічним продовженням його попередніх міжособистісних контактів з видатними представниками інтелектуальної спільноти Західної України, перші з яких відносяться ще до 1868 р., співпадаючи у часі з навчанням митця у Лейпцизькій консерваторії. Саме тоді, за наполяганням майбутнього очільника НТШ О. Барвінського, враженого Лисенковими аранжуваннями українських народних мелодій (Барвінський, 1912, с. 140), він взявся за написання музики до «Заповіту» Т. Шевченка для пам'ятного вечора Кобзаря у Львові (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 52; Леонтович, 1868, с. 96). Особисте знайомство з відомим галицьким істориком та педагогом започаткувало і їх тривалу співпрацю видавничого та наукового спрямування. За сприяння композитора О. Барвінський узгодив зі М. Старицьким підготовку українських перекладів сербської поезії, домовився про укладання П. Кулішем біографічних довідок, присвячених сучасним наддніпрянським літераторам, які планував розмістити у своїй «Читанці» (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 73, 94).

Динамічно розвивалися наукові зв'язки М. Лисенка з галицьким мовознавцем та істориком О. Партицьким. Спільними для них були зацікавлення у царині етнографії. Так, в січні 1868 р. композитор звертався до колеги з проханням надати зібрані ним тексти галицьких пісень, коломийок, мелодії танків для подальшої публікації у наступних випусках підготовленого ним «Збірника українських народних пісень» (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 50).

До 1868 р. відноситься і початок наукових комунікацій М. Лисенка з визначним галицьким композитором, головою львівського осередку «Просвіти» – А. Вахнянином. Йому, як редактору літературно-наукового часопису «Правда», який виходив у Галичині з 1867 р. за фінансової підтримки О. Кониського, Микола Віталійович подав свої стилістичні зауваження до підготовленого П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким українського перекладу Біблії, надрукованого у окремому додатку журналу (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 94, 101). Усвідомлюючи необхідність духовної консолідації українського народу, розділеного імперськими кордонами, він збирався після повернення з навчання активно пропагувати «перший дійсно народний орган української народовості» у Наддніпрянщині (М. В. Лисенко. Листи, 1964,

с. 50). Натомість галичанин виступав у ролі популяризатора творчості композитора в півдноруській Україні, подаючи у «Правді» переклади чеських відгуків на слов'янські концерти М. Лисенка, анонси виходу наступних випусків «Збірника українських народних пісень», збірки «Молодощі» та музики до «Кобзаря» (Вісті [Великоруський співак п. Д. А. Славянський дав 26-го грудня в Празі концерт..., 1868, с. 12; Літературні звістки [В книготоргівлі Л. Ильницького в Києві], 1876, с. 479). Окремо, у додатку до першого номеру журналу за 1882 р. під назвою «Поклик до братів Славян» вийшла нотна збірка творів композитора (Лисенко, 1872).

Заснування 1873 р. у Львові Літературного товариства імені Шевченка значно розширило можливості наукової співпраці галицької та наддніпрянської інтелігенції. Новий організаційний рівень помітний і в інтелектуальних контактах М. Лисенка з галицькою науковою спільнотою. Так, перебуваючи у складі делегації Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, композитор разом з київськими колегами – О. Русовим та М. Драгомановим – брав участь у спільній галицько-наддніпрянській етнографічній експедиції, яка здійснила велику дослідницьку подорож слов'янськими землями (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 206, 207, 224, 228, 237). Наслідком проведених народознавчих студій стала публікація у періодичному виданні НТШ музикознавчої розвідки М. Лисенка про українські народні інструменти. Підготовлена на прохання редактора часопису «Зоря» В. Лукича (Левицького) стаття містила розлогий теоретичний опис кобзи, бандури, торбана, доповнений нотними записами та малюнками (Лисенко, 1894). Іншим прикладом їх успішної наукової співпраці слугувало укладення бібліографічного покажчика творів композитора. Дослухався галичанин і до порад Миколи Віталійовича щодо оновлення редакційної політики часопису, включення до авторського колективу видання молодих наддніпрянських письменників, серед яких були С. Русова, Л. Старицька, Я. Щоголів та ін. (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 207).

Тісні контакти поєднували М. Лисенка зі спеціалізованим нотним виданням товариства – «Бібліотекою Музикальною», де він, обходячи заборони російської цензури, надрукував низку власних вокальних творів. Композиції митця увійшли до першої в Західній Україні збірки творів українських авторів, що мала назву «Кобзар» і була укладена 1885 р. молодими галицькими музикантами О. Нижанківським, К. Студинським, А. Крушельницьким та Й. Партицьким (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 171). Схвальні відгуки Миколи Віталійовича отримали і надіслані йому на рецензію оригінальні твори самих засновників нотного видавництва. Так, відомо про дану композитором високу творчу оцінку коломийковому попури «Вітрогони» О. Нижанківського та запрошення автора на навчання до Києва (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 191–192). Рецензував він також обробки народних пісень С. Людкевича та Ф. Колесси. З останнім М. Лисенко вів тривале листування, обговорюючи у посланнях теоретичні питання музикознавства та методіку етнографіч-

них досліджень (Штундер, 2019, с. 119; М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 267–269, 273–277). Розуміючи «широке призначення» адресованих йому листів, Ф. Колесса пізніше, отримавши згоду автора, опублікував поради композитора у «Артистичному віснику» як додаток до власної розвідки «Кілька слів про збирання і гармонізацію українських народних пісень» (Колесса, 1905).

Після структурної реорганізації інституції 1892 р. М. Лисенка помічаємо у складі Етнографічної комісії НТШ, очолюваної у різні періоди своєї діяльності О. Барвінським, Ф. Вовком та І. Франком. Тут композитор співпрацював з В. Гнатюком, Ф. Колесою, А. Кримським, В. Охримовичем, В. Шухевичем та багатьма іншими однодумцями (Хроніка наукового товариства імені Шевченка, 1900, с. 13). Як свідчать щоквартальні звіти товариства, Етнографічна комісія упродовж 1899–1912 рр. опікувалася, окрім поточних справ, облаштуванням Музею НТШ, поповненням його колекцій, виданням зібраних та опрацьованих нею галицьких народних мелодій тощо (Хроніка наукового товариства імені Шевченка, 1901, вип. 1, с. 41; вип. 2, с. 9; 1902, вип. 1, с. 10).

М. Лисенко долучився до багатьох наукових та просвітницьких проєктів товариства. «Читанка» О. Барвінського, що набула широкого використання в західноукраїнських школах, містила, наприклад, наданий М. Лисенком гімн для дітей «Боже, великий, єдиний», створений ним на слова О. Кониського. Мав митець і досвід написання власного підручника співу для галицьких народних шкіл. Його рукопис був переданий композитором для друку посередництвом І. Франка, під час приїзду останнього у 1885 р. до Києва (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 150, 451). Разом з іншими представниками наддніпрянської культурної інтелігенції у 1898 р. він брав участь у святкуванні 100-річчя першого видання «Енеїди». На запрошення створеного при НТШ комітету з підготовки урочистих заходів композитор дав згоду на включення до концертної програми пам'ятного вечора опери «Наталка Полтавка», написаної ним за мотивами однойменної повісті І. Котляревського (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 301).

Виразним напрямом співпраці М. Лисенка з НТШ стала його організаційна допомога у проведенні польових наукових досліджень, підготовці ювілейних заходів, популяризації української культури на міжнародному рівні. Так, входячи до складу оргкомітету з підготовки святкування 35-річчя творчої діяльності І. Нечуй-Левицького, композитор восени 1904 р. вів перемовини з І. Франком, К. Студинським, В. Шухевичем та іншими представниками галицького інтелектуального співтовариства щодо їх можливої участі у ювілейній програмі (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 301). 1908 р. М. Лисенко опікувався етнографічною експедицією Ф. Колесси, мета якої полягала у записі за допомогою сучасного фонографічного обладнання традиційного репертуару козарів і лірників Миргородщини (Колесса, 1947, с. 24). 1911 року його організаційна допомога знадобилася у підготовці полтавської частини маршруту мовознавчої експедиції галицького діалектолога і фонетиста, дійсного члена НТШ І. Зілинського (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 422–423).

Особливого значення митець надавав міжнародним перформансам, вбачаючи в них шлях до популяризації української культури. З цією метою він разом з іншим членом Етнографічної комісії НТШ В. Шухевичем, прийнявши пропозицію оперної співачки Є. Патріц-Ліньової, активної пропагандистки української та російської народної пісні, опікувався добором відповідного фольклорного матеріалу для циклу її публічних лекцій на всесвітній виставці в Чикаго, що відбулася у 1893 р. (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 205, 210). У справі видання Біблії українською мовою, заручившись посередницькою підтримкою свого колеги по НТШ, фізика та публіциста І. Пулюя, М. Лисенко у 1903 р. вів перемовини з Британським біблійним товариством щодо публікації перекладів Святого Письма, зроблених П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 325, 326, 331, 332). Особисте знайомство з солістом Стокгольмської королівської опери М. Менцінським, концертний репертуар якого містив чимало творів М. Лисенка, спонукало композитора звернутися 1904 р. до І. Франка – блискучого знавця німецької мови – з пропозицією здійснити фаховий переклад текстів Т. Шевченка до створених ним музичних композицій (М. В. Лисенко. Листи, 1964, с. 386, 389).

У цілому особисті зв'язки композитора з представниками галицької інтелігенції, участь у творчих та наукових проектах НТШ сприяли зростанню впливу митця на культурне та інтелектуальне життя західноукраїнського суспільства. Яскравий приклад ставлення до М. Лисенка підавстрійського українства продемонструвало масштабне святкування 35-річчя його творчої діяльності. Ювілейні заходи, організовані з ініціативи давніх приятелів композитора В. Шухевича та А. Вахнянина, об'єднали зусилля понад 30 українських товариств та редакції Галичини і Буковини. Топ-темою місцевої преси впродовж тривалого часу залишалось висвітлення подробиць урочистих привітань і концертів, що пройшли у Львові, Станіславі та Чернівцях (Лисенко, 1966, с. 221, 230, 231). Тоді ж, в листопаді 1903 р., у ході ювілейних заходів у Львові М. Лисенко отримав статус почесного члена НТШ. Детальний опис урочистого прийому, влаштований науковою спільнотою на честь ювіляра, відвідування бібліотеки та друкарні товариства знаходимо у спогадах О. Лисенка, який супроводжував батька під час тогорічної поїздки (Лисенко, 1966, с. 230).

Висновки. Багаторічна співпраця М. Лисенка з Науковим товариством імені Шевченка у Львові стала органічним виявом світоглядних установок і дослідницьких зацікавлень митця у царині етнології та музикознавства. Історія наукових контактів композитора з академічною інституцією тривала впродовж 1873-1912 рр., охоплюючи комунікації у рамках НТШ та його попередника – Літературного товариства імені Шевченка. Динамічний характер та інтенсивність співпраці були зумовлені ідейною близькістю М. Лисенка з представниками західноукраїнської інтелектуальної еліти, його відкритістю до європейських культурних впливів. Активна наукова взаємодія композитора у рамках НТШ, що базувалася на розгалуженій мережі комунікацій мистецько-

го, просвітницького, громадського спрямування, сформованій ним на міжособистісному та організаційному рівнях, склала важливу сторінку інтелектуальної біографії митця. Спричинені загальною культурно-політичною ситуацією у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. інтелектуальні зв'язки М. Лисенка із галицькою науковою спільнотою, відповідали запитам українського суспільства, сприяючи його консолідації.

Список використаних джерел і літератури:

Барабаш, У. П. (2008). Стан видавничої справи на Західній Україні кінця XIX – початку XX ст. (на основі діяльності Наукового товариства імені Шевченка). *Поліграфія і видавнича справа*: наук.-техн. зб., 2 (48), 3–9.

Барвінський, О. (1912). *Спомини з мого життя* (у 2 ч., Ч.1–2). Львів: Накладом Оренштайна в Коломиї, 766 с.

Бережницький, О. (1903). Микола Лисенко. *Руслан*, 287, 1; 288, 1–2; 289, 1; 290, 1–2; 291, 2.

Вахнянин, А. (1903). Лисенкове свято в Києві. *Руслан*, 291, 5–7; 293, 1–2.

Вісті [Великоруський співак п. Д. А. Славянський дав 26-го грудня в Празі концерт...]. (1868). *Правда*, 1, 12.

Возняк, Г. М. (2006). *Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка*. Тернопіль: Підручники і посібники, 127 с.

Гомотюк, О. Є. (2006). Внесок НТШ у розвиток української мови. *Збірник наукових праць НДІ українознавства* (Т.8. Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі). Київ: Міленіум, 148–154.

Глушко, М. (2022). *Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895-2020): Статті та матеріали*. Київ: [б. в.], 664 с.

Глушко, М. (2012). Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. *Вісник Львівського університету*, (47), 6–16.

Грушевський, М. (2007). *Твори* (у 50 т., Т.8). Львів: Видавництво «Світ», 756 с.

Демуз, І. (2014). Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія. *Переяславський літопис*: зб. наук. ст., (6). Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 149–174.

Зайцева, З. І. (2014). Етнологічні дослідження в НТШ: від становлення до системності (1892-1914). *Вчені записки: збірник наукових праць*. Київ: КНЕУ, (16), 223–228.

Зайцева, З. І. (2007). Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (13), 30–41.

Зайцева, З. І. (2003). Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896-1914). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (6), 270–279.

Іванюта, І. (2001). Діяльність Володимира Гнатюка в Науковому товаристві імені Шевченка. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*, (12. Історія), 237–245.

Льницька, Л. І. (заг. ред.), **Романюк, М. М.** (відп. ред.). (2010). Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909-1939): напрями діяльності та постаті. *Збірник наукових праць*. Львів: НАН України, Львівська національна бібліотека імені В. Стефаника, 496 с.

Капраль, М. (1999). Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності). *Український археографічний щорічник. Нова серія*, (3-4), 56–76.

Колесса, Ф. (1905). Кілька слів про збиране і гармонізоване українських народних пісень з доданем листів Миколи Лисенка. *Артистичний вісник*, 2-3, 16–20; 4, 35–39; 5, 51–53.

Колесса, Ф. (1970). Народний напрям у творчості М. Лисенка. *Музикознавчі праці*. Київ: Наукова думка, 484–492.

Колесса, Ф. (1947). *Спогади про Миколу Лисенка*. Львів: Вільна Україна, 64 с.

Конга, Р. М. (2014). *Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892-1940): історіографія*: монографія. Київ: ВАДЕКС, 455 с.

Левицький, В. (1882). Закардонська Україна в 1881 році. *Зоря*, 6, 89–91.

Леонтович, Б. (1868). Семи роковини смерті Тараса Шевченка у Львові. *Правда*, 8, 98.

Лисенко, М. (1894). Народні музичні струменти на Україні. *Зоря*, 1, 17–19; 4, 87–89; 5, 112–114; 6, 135–137; 7, 161–162; 8, 185–187; 9, 211–212; 10, 331–333.

Лисенко, М. (1872). Поклик до братів Славян. *Правда*, 1 (додаток).

Лисенко, О. (1966). *М. В. Лисенко. Спогади сина*. Київ: Мистецтво, 362 с.

Літературні звістки [В книготоргівлі Л. Ильницького в Києві]. (1876). *Правда*, 12, 479.

Людкевич, С. (2013). Микола Віталієвич Лисенко як творець української національної музики. *Літературно-науковий вісник*, 61 (2), 264–271.

Матюк, В. (1885). Роздвяна ніч, малоруска опера М. Лисенка. *Зоря*, 7, 83–84.

М. В. Лисенко. Листи. (1964). Київ: Мистецтво, 581 с.

Микола Лисенко (некрольог). (1912). *Записки товариства імені Шевченка* (Т.112). Львів: Накладом Товариства імені Шевченка, 128–138.

Миколай Лисенко. (1881). *Світ*, 5, 94–96.

Міщук, А. І. (2007). Участь Юліана Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Т. Шевченка. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (12), 237–245.

Романів, О. (2003). *Наукове товариство ім. Шевченка. 130 років праці для України*. Львів: [б. в.], 40 с.

Садовський-Домет, В. (1903). Микола Лисенко jako руско-український композитор. *Діло*, 266, 2.

Сапеняк, О. (2000). Етнографічні студії НТШ (1898–1939 рр.). Львів: [б. в.], 208 с.

Франко, І. (1982). *Зібрання творів* (в 50 т., Т.35. Дослідження, статті, матеріали). Київ: Наукова думка, 517 с.

Хроніка наукового товариства імені Шевченка. (1900). Ч.2. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Бернарського, 30 с.

Хроніка наукового товариства імені Шевченка. (1901). Ч.5 (вип. 1). Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Бернарського, 66 с.

Хроніка наукового товариства імені Шевченка. (1901). Ч.5 (вип. 2). Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Бернарського, 24 с.

Хроніка наукового товариства імені Шевченка. (1902). Ч.9 (вип. 1). Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Бернарського, 56 с.

Черниш, Н. (2006). Основні етапи та напрями діяльності бібліографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка (1909-1939). *Вісник Книжкової палати*, 4, 40–44.

Штундер, З. (2019). Микола Лисенко і Станіслав Людкевич. *Микола Лисенко: історія і сучасність: зб. наук. пр. До 175-ї річниці від дня народження композитора*. Київ, 118–123.

Шухевич, В. (1893). Штука. Грамота «Львівського Бояна» для Миколи Лисенка. *Зоря*, 1, 19.

Ясь, О. (2023). Михайло Грушевський як історик-концептуаліст. До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка. *Світогляд*, 5, 16–20.

References:

Barabash, U. P. (2008). Stan vydavnychoi spravy na Zakhidnii Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st. (na osnovi diialnosti Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka) [The state of publishing in Western Ukraine at the end of the 19 th and the beginning of the 20 th centuries. (based on the activities of the Shevchenko Scientific Society)]. *Polihrafiia i vydavnycha sprava: nauk.-tekhn. zb.*, 2 (48), 3–9. [in Ukrainian].

Barvynskiy, O. (1912). *Spomyny z moho zhyttia* [Memories from my life]. (Ch. 1-2) Lviv: Nakladom Orenshtaina v Kolomyi, 766 s. [in Ukrainian].

Berezhnyskyi, O. (1903). Mykola Lysenko [Mykola Lysenko]. *Ruslan*, 287, 1; 288, 1–2; 289, 1; 290, 1–2; 291, 2. [in Ukrainian].

Vakhnianyn, A. (1903). Lysenkov sviato v Kyievi [Lysenkov's holiday in Kyiv]. *Ruslan*, 291, 5–7; 293, 1–2. [in Ukrainian].

Visti [Velykoruskyi spivak p. D A. Slavianskyi dav 26-ho hrudnia v Prazi kontsert...] [News [Great Russian singer Mr. D. A. Slavyansky gave a concert in Prague on December 26...]]. (1868). *Pravda*, 1, 12. [in Ukrainian].

Vozniak, H. M. (2006). *Matematyky – diisni chleny Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Mathematicians are full members of the Shevchenko Scientific Society]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 127 s. [in Ukrainian].

Homotiuk, O. Ye. (2006). Vnesok NTSh u rozvytok ukrainskoi movy [The contribution of SSS to the development of the Ukrainian language]. *Zbirnyk naukovykh prats NDI ukrainoznavstva* (Vol. 8. Ukrainska mova vchora, sohodni, zavtra v Ukraini i sviti). Kyiv: Milenium, 148–154. [in Ukrainian].

Hlushko, M. (2022). *Narodoznavchi studii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (1895-2020): Statti ta materialy* [Ethnological studies at the Shevchenko Scientific Society (1895-2020): Articles and material]. Kyiv: [b. v.], 664 s. [in Ukrainian].

Hlushko, M. (2012). Spivpratsia Vasylia Domanytskoho z Naukovym tovarystvom imeni Shevchenka u Lvovi [Cooperation of Vasyl Domanytskyi with the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, (47), 6–16. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (2007). *Tvory* [Writing]. (Vol. 8). Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 756 s. [in Ukrainian].

Demuz, I. (2014). Diialnist Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Lvovi (kinets XIX – pochatok XX st.): suchasna vitchyzniana istoriografiiia [Activities of the Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv (end of the 19 th – beginning of the 20 th century): modern domestic historiography]. *Pereiaslavskiy litopys: zb. nauk. st.*, (6). Pereiaslav-Khmelnyskyi: FOP O. M. Lukashevych, 149–174. [in Ukrainian].

Zaitseva, Z. I. (2014). Etnolohichni doslidzhennia v NTSh: vid stanovlennia do systemnosti (1892-1914) [Ethnological research at the Shevchenko Scientific Society: from formation to systematization (1892-1914)]. *Vcheni zapysky: zbirnyk naukovykh prats*, (16). Kyiv: KNEU, 223–228. [in Ukrainian].

Zaitseva, Z. I. (2007). Ivan Franko ta akademizatsiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: statutni aspekty problemy [Ivan Franko and the academicization of the Shevchenko Scientific Society: statutory aspects of the problem]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (13), 30–41. [in Ukrainian].

Zaitseva, Z. I. (2003). Naukovi komisii NTSh: status ta napriamy diialnosti do pochatku Pershoi svitovoi viiny (1896-1914) [Scientific commissions of the SSS: status and directions of activity before the beginning of the First World War (1896 – 1914)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (6), 270–279. [in Ukrainian].

Ivaniuta, I. (2001). Diialnist Volodymyra Hnatiuka v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka [Activities of Volodymyr Hnatyuk in the Shevchenko Scientific Society]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka*, (12. Istoriia), 237–245. [in Ukrainian].

Ilnytska, L. I. (Ed.), **Romaniuk, M. M.** (Resp. Ed.). (2010). Bibliohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi (1909-1939): napriamy diialnosti ta postati [Bibliographic Commission of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (1909–1939): areas of activity and figures]. *Zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: NAN Ukrainy, Lvivska natsionalna biblioteka imeni V. Stefanyka, 496 s. [in Ukrainian].

Kapral, M. (1999). Arkheohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi (Narys istorii diialnosti) [Archaeological commission of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (Essay on the history of activity)]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, (3-4), 56–76. [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1905). Kilka sliv pro zbyranie i harmonizovanie ukrainskykh narodnykh pisen z dodaniem lystiv Mykoly Lysenka [A few words about the collection and harmonization of Ukrainian folk songs with the addition of letters by Mykola Lysenko]. *Artystychnyi visnyk*, 2–3, 16–20; 4, 35–39; 5, 51–53. [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1970). Narodnyi napriam u tvorchosti M. Lysenka [Folkloric orientation in the work of M. Lysenko]. *Muzykoznavchi pratsi*. Kyiv: Naukova dumka, 484–492. [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1947). *Spohady pro Mykolu Lysenka* [Memories of Mykola Lysenko]. Lviv: Vilna Ukraina, 64 s. [in Ukrainian].

Konta, R. M. (2014). *Etnolohichni doslidzhennia v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka u Lvovi (1892-1940): istoriografii: monohrafiia* [Ethnological research in the Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892-1940): historiography: monograph]. Kyiv: VADEKS, 455 s. [in Ukrainian].

Levytskyi, V. (1882). Zakordonska Ukrayna v 1881 rotse [Ukraine abroad in 1881]. *Zoria*, 6, 89–91. [in Ukrainian].

Leontovych, B. (1868). Semy rokovyny smerti Tarasa Shevchenka u Lvovi [Seventh anniversary of Taras Shevchenko's death in Lviv]. *Pravda*, 8, 98. [in Ukrainian].

Lysenko, M. (1894). Narodni muzychni strumy na Vkraini [Folk music streams in Ukraine]. *Zoria*, 1, 17–19; 4, 87–89; 5, 112–114; 6, 135–137; 7, 161–162; 8, 185–187; 9, 211–212; 10, 331–333. [in Ukrainian].

Lysenko, M. (1872). Poklyk do bratav Slavian [A call to the Slav brothers]. *Pravda*, 1 (do-datok). [in Ukrainian].

Lysenko, O. (1966). *M. V. Lysenko. Spohady syna* [M. V. Lysenko. Son's memories]. Kyiv: Mystetstvo, 362 s. [in Ukrainian].

Literaturni zvistky [V knyhotorhivli L. Ylnytskoho v Kyivi] [Literary news [In the bookstore of L. Ilnytskyi in Kyiv]]. (1876). *Pravda*, 12, 479. [in Ukrainian].

Liudkevych, S. (2013). Mykola Vitalievych Lysenko yak tvorets ukrainskoi natsionalnoi muzyky [Mykola Vitalievych Lysenko as the creator of Ukrainian national music]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, 61 (2), 264–271. [in Ukrainian].

Matiuk, V. (1885). Rozdviana nich, maloruska opera M. Lysenka [Midsummer Night, Little Russian opera by M. Lysenko]. *Zoria*, 7, 83–84. [in Ukrainian].

M. V. Lysenko. Lysty [M. V. Lysenko. Letters]. (1964). Kyiv: Mystetstvo, 581 s. [in Ukrainian].

Mykola Lysenko (nekroloh) [Mykola Lysenko (obituary)]. (1912). *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* (Vol. 112). Lviv: Nakladom Tovarystva imeni Shevchenka, 128–138. [in Ukrainian].

Mykola Lysenko [Mykola Lysenko]. (1881). *Svit*, 5, 94–96. [in Ukrainian].

Mishchuk, A. I. (2007). Uchast Yuliana Tselevycha v diialnosti «Prosvity» ta Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka [Yulian Tselevich's participation in the activities of «Prosvita» and the Scientific Society named after T. Shevchenko.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (12), 237–245. [in Ukrainian].

Romaniv, O. (2003). *Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 130 rokiv pratsi dlia Ukrainy* [Shevchenko Scientific Society. 130 years of work for Ukraine]. Lviv: [b. v.], 40 s. [in Ukrainian].

Sadovskyi-Domet, V. (1903). Mykola Lysenko yako rusko-ukrainskyi kompozytor [Mykola Lysenko as a Russian-Ukrainian composer]. *Dilo*, 266, 2. [in Ukrainian].

Sapeniak, O. (2000). Etnohrafichni studii NTSh (1898–1939 rr.) [Ethnographic studies of the National Academy of Sciences (1898–1939)]. Lviv: [b. v.], 208 s. [in Ukrainian].

Franko, I. (1982). *Zibrannia tvoriv* [Collection of writings]. (Vol. 35. Doslidzhennia, statti, materialy). Kyiv: Naukova dumka, 517 s. [in Ukrainian].

Khronika naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]. (1900). Ch. 2. Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka pid zariadom K. Bernarskoho, 30 s. [in Ukrainian].

Khronika naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]. (1901). Ch. 5 (vyp. 1). Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka pid zariadom K. Bernarskoho, 66 s. [in Ukrainian].

Khronika naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]. (1901). Ch. 5 (vyp. 2). Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka pid zariadom K. Bernarskoho, 24 s. [in Ukrainian].

Khronika naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]. (1902). Ch. 9 (vyp. 1). Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka pid zariadom K. Bernarskoho, 56 s. [in Ukrainian].

Chernysh, N. (2006). Osnovni etapy ta napriamy diialnosti bibliografichnoi komisii Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka (1909–1939) [The main stages and activities of the bibliographic commission of the Scientific Society named after T. Shevchenko (1909–1939)]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 4, 40–44. [in Ukrainian].

Shtunder, Z. (2019). Mykola Lysenko i Stanislav Liudkevych [Mykola Lysenko and Stanislav Lyudkevich]. *Mykola Lysenko: istoriia i suchasnist: zb. nauk. pr. Do 175-i richnytsi vid dnia narodzhennia kompozytora (ss. 118–123)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shukhevych, V. (1893). Shtuka. Hramota «Lvivskoho Boiana» dlia Mykoly Lysenka [Thing. Certificate of «Lviv Boyan» for Mykola Lysenko]. *Zoria*, 1, 19. [in Ukrainian].

Yas, O. (2023). Mykhailo Hrushevskiy yak istoryk-kontseptualist. Do 150-richchia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Mykhailo Hrushevskiy as a historian-conceptualist. To the 150 th anniversary of the Shevchenko Scientific Society]. *Svitohliad*, 5, 16–20. [in Ukrainian].

Отримано: 14.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.268-282

УДК 342.395.2(477)«1918»

ЛЮБОВЕЦЬ Олена – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв оборони, 15, м. Київ, індекс 03041, Україна (olena_lubovec@ukr.net).

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7115-4937>

LIUBOVETS Olena – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and Social Sciences National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 15 Heroes of Defense Street, Kyiv, index 03041, Ukraine (olena_lubovec@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Любовець, О. (2023). Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.: які політичні сили та партії його здійснили? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 268–282.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 Р.: ЯКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ТА ПАРТІЇ ЙОГО ЗДІЙСНИЛИ!

Анотація. **Мета дослідження** – з'ясувати, які політичні сили та партії брали участь у підготовці, організації та здійсненні гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., встановити ступень участі в цьому процесі Української народної громади (УНГ), Союзу земельних власників та Української демократично-хліборобської партії (УДХП). **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнотеоретичних принципів історичного пізнання (історизму, об'єктивності, альтернативності) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного тощо). **Наукова новизна** полягає у спробі з'ясувати рівень участі різних політичних сил і партій у процесі підготовки та здійсненні гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., зокрема, переосмислити роль УДХП. **Висновки.** Аналіз джерельної бази свідчать, що провідну роль у підготовці та реалізації гетьманського перевороту відіграла Українська народна громада, члени якої здійснили всі необхідні організаційно-підготовчі заходи, включаючи й військову підтримку. Проголошення гетьмана відбулося на Всеукраїнському хліборобському з'їзді, скликання якого підготував і організував Союз земельних власників. УДХП не брала прямої участі в гетьманському перевороті. Присутність рядових членів УДХП на засіданні хліборобського з'їзду в момент проголошення гетьманом П. Скоропадського, а також переважна підтримка нової влади з боку більшості партійних осередків спричинили поширення в історичній літературі думки щодо причетності партії до організації перевороту.

Ключові слова: гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., Українська народна громада, Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія, П. Скоропадський.

THE HETMAN COUP OF APRIL 29, 1918: WHICH POLITICAL FORCES AND PARTIES DID IT?

Abstract. *The purpose of the research is to find out which political forces and parties took part in the preparation, organization, and implementation of the Hetman coup on April 29, 1918, to establish the degree of participation in this process by the Ukrainian People's Community (UPC), the Union of Land Owners and the Ukrainian Democratic Agrarian Party (UDAP). The research methodology is based on general theoretical principles of historical knowledge (historicism, objectivity, alternative) and special historical principles (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological, etc.). The scientific novelty lies in an attempt to determine the level of participation of various political forces and parties in preparing and implementing the Hetman coup of April 29, 1918, in particular, to rethink the role of the UDAP. Conclusions.* *The analysis of the source base shows that the Ukrainian People's Community played the leading role in the preparation and implementation of the Hetman coup, whose members carried out all the necessary organizational and preparatory measures, including military support. The proclamation of the Hetman took place at the All-Ukrainian Agrarian Congress, the convocation of which was prepared and organized by the Union of Landowners. The UDAP did not take a direct part in the Hetman's coup. The presence of rank-and-file members of the UDAP at the meeting of the agrarian congress at the time of P. Skoropadskyi's proclamation as hetman, as well as the overwhelming support of the new government from the majority of party branches, caused the spread of the opinion in the historical literature about the party's involvement in the organization of the coup.*

Key words: *Hetman coup of April 29, 1918, Ukrainian People's Community, Union of Land Owners, Ukrainian Democratic and Agrarian Party, P. Skoropadskyi.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна та агресивна історична політика РФ актуалізує проблематику тяглості державотворчих традицій українського народу та дослідження моделей вітчизняної державності в історичній ретроспективі. Прикладом такої моделі є гетьманат П. Скоропадського, який й досі залишається найдискусійнішим періодом Української революції 1917-1921 рр. Оцінки сутності та форми Української Держави інколи мають діаметрально протилежні вектори. Певні розбіжності думок серед науковців спостерігаються й щодо окреслення соціально-політичної опори гетьманату та визначення пріоритетної ролі тої чи іншої політичної сили в здійсненні гетьманського перевороту.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерелами для написання статті стали матеріали тогочасної преси, партійні документи та спогади активних учасників революційних подій 1817-1921 рр. Причини, мета та особливості здійснення гетьманського перевороту висвітлені у низці статей сучасних вітчизняних істориків, зокрема, Р. Пирога (Пиріг, 2008), В. Солдатенка (Солдатенко, 2008), П. Гай-Нижника (Гай-Нижник, 2011), В. Горака (Горак, 2017), А. Грідіної (Грідіна, 2014) тощо. Позиція окремих політичних партій напередодні та під час гетьманського перевороту охарактеризована у монографії авторки статті (Любовець, 2012).

Мета статті. Спираючись на джерельну базу з'ясувати, які політичні сили та партії брали участь у підготовці, організації та здійсненні гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., встановити ступень участі в цьому процесі Української народної громади (УНГ), Союзу земельних власників та Української демократично-хліборобської партії (УДХП).

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи причини державного перевороту 29 квітня 1918 р., насамперед варто розуміти, які політичні сили та партії були зацікавлені в усуненні від влади Центральної Ради та встановленні гетьманату П. Скоропадського, і хто з них доклав найбільших зусиль щодо реалізації цього задуму. В спогадах сучасників та в історичній літературі безпосередніми організаторами й учасниками перевороту найчастіше називаються три – Українська народна громада, Союз земельних власників та Українська демократично-хліборобська партія. Безпосередня участь у цьому процесі перших двох сил не викликає жодного сумніву.

Українська народна громада оформилася наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П. Скоропадського. На думку її організатора вона мала стати осередком і центром опозиції та об'єднати всіх незадоволених політикою Центральної Ради. З самого початку Громада своєю метою поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження в країні сильної влади.

Насамперед, до Громади ввійшла значна кількість старшин та військових I-го Українського корпусу та членів Вільного козацтва, особисто зв'язаних із П. Скоропадським – полковники Бенецький, Зеленецький, Каракупа, капітан Богданович, осавул Василь Кочубей, підпоручик Яворський-Кулібаб, прапорщики Григорій Лук'яненко-Лук'янов, Віктор Павелко та ін. Поряд із цим у Громаді активно почали працювати члени Союзу землевласників – М. Устимович, М. Воронович, В. Любинський, В. Кочубей, Жилицький, Пашевський, Мацько та ін. (Дорошенко, 1932, с. 29). У контакті з Громадою також перебували й члени УДХП. Як свідчить П. Скоропадський, на деяких засіданнях Громади були присутні лідери партії – брати Шемети, В. Липинський, але з огляду на їхнє «крайнє українство», вони не були утаємничені щодо справжніх цілей організації (Скоропадський, 1995, с. 129). Таким чином, соціальною базою організації стали великі землевласники, можливі селяни, військові, козаки та частина поміркованої української інтелігенції. Прагнення скинути Центральну Раду об'єднало досить різних за політичними та національними вподобаннями людей.

Політична платформа Громади була викладена у програмі, яку знайшла у фондах Державного архіву Київської області сучасна дослідниця Т. Герашенко (Герашенко, 200, с. 208–212). Загалом за своїм змістом програма Громади була дуже близькою до партійної програми партії кадетів. У документі відстоювалася приватна власність на землю, знаряддя праці та засоби виробництва; проголошувалася необхідність проведення економічних реформ, і насамперед, у сфері аграрній та землекористування; декларувалися

права і свободи громадян; українська мова як державна мова; висувалася вимога створення сильної, дисциплінованої регулярної армії.

Водночас програма Громади чітко не визначила форму державного правління – містилося лише незрозуміле зауваження, що державний устрій України має бути вироблений на основах політичного і національного історичного минулого вільно висловленої волі народу. З цього можна зробити припущення, що під терміном «політичного і національного історичного минулого» малося на увазі встановлення гетьманату. Однак у самій програмі це не зазначено.

Навесні 1918 р. ідея відновлення національної форми правління у вигляді гетьманства була достатньо популярною в середовищі консервативних сил. Найбільш придатною кандидатурою виявився П. Скоропадський – нащадок справжнього гетьманського роду. Його постать влаштувала різні політичні угруповання. Одних тим, що він був великим землевласником, інших – минулою військовою кар'єрою, українців – діяльністю щодо українізації армії, неукраїнців – поміркованістю поглядів у національному питанні. Однак принципово важливим для всіх була його чітка антисоціалістична орієнтація. Фігура П. Скоропадського не викликала сумнівів і у представників німецького та австро-угорського командування. Досить влучно з цього приводу зазначив М. Могилянський: «Навколо генерала Павла Петровича Скоропадського згруппувалися всі антисоціалістичні елементи України, починаючи від великих поміщиків і закінчуючи дрібними земельними власниками-селянами «хліборобами», всі політичні партії правіше соціалістів, починаючи з кадетів. Це був достатньо згуртований антисоціалістичний блок без партійних різномудок і без національної незгоди» (Могилянський, 1930, с. 122).

Із спогадів П. Скоропадського видно, що починаючи з середини квітня 1918 р. він особисто та інші члени Громади ввійшли у зносини з німцями. Спочатку П. Скоропадський двічі зустрічався з начальником розвідувального управління «Оберкомандо» майором Гассе. Метою цих зустрічей було з'ясування позиції німців у питанні можливого усунення Центральної Ради від влади. Ці зустрічі показали, що в німецьких колах росте незадоволення Центральною Радою з приводу її нездатності забезпечити виконання умов Брестського мирного договору щодо постачання хліба. П. Скоропадському та його однодумцям дали зрозуміти, що німецька окупаційна влада не стане на захист Центральної Ради.

Паралельно із переговорами члени Громади, насамперед, військові, робили конкретні заходи щодо підготовки державного перевороту. Як зазначає П. Скоропадський у своїх спогадах, наближені до нього особи виконували конкретні доручення в цьому напрямі. Так, Гжицькому було доручено набрати побільше офіцерів і дістати список усіх міністрів, особливо видних тодішніх діячів. Парчевський повинен був переговорити з офіцерською школою прапорщиків, Полтавець – з представниками Вільного козацтва. Голові Союзу земельних власників О. Вишневіському було доручено з'ясувати пи-

тання стосовно з'їзду, призначеного на 29 квітня 1918 р. Керувати повстанням мав генерал В. Дашкевич-Горбацький, добре відомий Скоропадському по I-му Українському корпусу (Скоропадський, 1995, с. 152).

Отже, наявні документи й спогади свідчать, що гетьманський переворот підготувала й здійснила Українська народна громада.

Організаційно справу завершив Союз землевласників, на з'їзді якого 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський й був проголошений гетьманом України. У той час, коли відбувалося проголошення гетьмана, військові на чолі з генералом В. Дашкевичем-Горбацьким приступили до захоплення державних інституцій. Уже наступного дня вся влада опинилася в руках новообраного гетьмана.

Неоднозначно можна оцінити роль у перевороті УДХП. За свідченнями деяких активних учасників революційних подій вона також брала участь у гетьманському перевороті (Христюк, 1921, с. 3). Водночас лідер партії С. Шемет, висвітлюючи історію партії, заперечує цей факт (Шемет, 1920, с. 68). Доказом цього може слугувати й докладний розгляд подій останніх двох днів напередодні перевороту.

На 28 квітня 1918 р. до Києва з'їхалися делегати від усіх хліборобських організацій на загальний хліборобський з'їзд. Його відкриттю передувало засідання комісії представників від 108 українських повітів по два делегата від кожного. Ввечері 27 квітня комісія обговорила програму з'їзду та запропоновані резолюції. Мандатна комісія, яка реєструвала делегатів, встановила, що прибулі 7 тисяч представляли приблизно 7-8 млн. хліборобського населення України (Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины, 1918, 29 мая).

Водночас, уже в перший день попередніх переговорів стало зрозуміло, що між двома хліборобськими партіями – УДХП та Союзом землевласників – існують суттєві розбіжності з двох принципових питань. Союз землевласників виступав проти примусового викупу поміщицьких земель, задовольняючись лише проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною одноосібною владою. Водночас УДХП стояла на позиції необхідності примусового викупу великих земельних маєтків і досягнення компромісу з Центральною Радою без її усунення від влади. Лідерам обох партій не вдалося дійти порозуміння, тому відбулися два окремі партійні форуми.

У той же день у Київському другому міському театрі пройшло підготовче зібрання УДХП, на якому було вирішено: в земельній справі – відстоювати право власності на землю та домагатися наділення біднішого селянства землею за викуп на правах власності, а в політичній – шукати компромісу з Центральною Радою (Шемет, 1920, с. 70). З цього видно, що лідери партії не поділяли думки щодо необхідності насильного усунення Центральної Ради від влади. Це впливало з тактики партії, в основі якої лежала ідея єдиного національного фронту. Необхідність дотримання цієї тактики закріплювала-

ся партійною програмою: «Визнаючи, що в Україні одинокою законною властю єсть власть українських правно-державних органів, ми будемо захищати повну лояльність супроти Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які тепер виконують функції таких органів, і будем всіма силами та без застережень піддержувати їх в боротьбі за поширення суверенних прав українського народу» (Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії, 1993, с. 139).

Наступного дня, 29 квітня 1918 р., німецька військова влада не дозволила УДХП проведення партійного з'їзду, покликаючись на наказ фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня 1918 р. З огляду на це значна частина рядових членів партії була присутня на відкритому в цей день з'їзді Союзу землевласників і брала участь у процедурі проголошення П. Скоропадського гетьманом.

Докладний звіт щодо перебігу подій на хліборобському з'їзді вмістила Єлисаветградська газета «Голос Юга». З'їзд проходив у цирку, куди впускали лише за делегатськими білетами, яких, за повідомленням газети, було видано більше 8 тисяч (як зазначалося вище, інша газета подавала цифру 7 тисяч делегатів, з огляду на що, можна припустити, що цю різницю у 1 тисячу дали делегати від УДХП, а також ті хлібороби, що прибули безпосередньо 29 квітня). Делегати зайняли місця по повітах, серед них була велика кількість дрібних земельних власників, починаючи з володіння двома десятинами. Кожний повіт прислав свою резолюцію, за свідченнями делегатів ці резолюції підписали 8 млн. селянських власників. Делегованим був наданий наказ не повертатися без повідомлення про «тверду владу».

Газета описувала настрої, який панував у залі, як «рішучий і діловий». Перед початком засідання всі обговорювали діяльність ініціативної групи на чолі з М. Коваленком та комісії. Далі зазначалося, що ставлення присутніх до Центральної Ради, земельних комітетів і земельного закону було різко негативним, що реакцією на ці назви були крики «Геть!» і всі, хоча й пошепки, але говорили про нову владу, називаючи гетьманом Павла Скоропадського.

З'їзд відкрився об одинадцятій годині з привітальної промови голови ініціативної групи селянина з Полтавщини М. Коваленка, який запропонував обрати головою президії М. Вороновича. До президії також було обрано по два представника від кожної губернії та М. Коваленка. Після кількох промов, які засуджували земельну політику Центральної Ради, біля третьої години дня з'явився П. Скоропадський. За газетним звітом, у цей момент М. Коваленко, коротко резюмуючи волю зібрання, вигукнув: «Яка влада нам потрібна!», на що цирк загудів: «Гетьмана!», потім всі повернулися до ложі, в якій сидів П. Скоропадський. Вигуки «Гетьман Скоропадський» довгий час не стихали, присутні махали шапками та хустками, після чого П. Скоропадський встав і почав кланятися. У відповідь почувлися крики: «На трибуну!», президія пішла запрошувати П. Скоропадського на трибуну. Як тільки припинилися крики та овації, гетьман сказав коротку промову українською мовою, в якій зокрема, зазначив: «Дякую за владу. Кров летється; анархія

продовжується. Тільки єдина влада, тверда може зупинити анархію. Цю владу приймаю. Ви, хлібороби, сини України. На вас і розсудливість населення буду спиратися. Це дасть силу і міцність врятувати Україну». Промова гетьмана була вкрита гучними довгими оваціями. Так був проголошений гетьман України (Голос Юга, 1918, 3 мая).

На наступний день, 30 квітня, вже з дозволу нової влади відбувся партійний з'їзд УДХП. Обговорюючи події попереднього дня, з'їзд постановив не виступати проти нової влади, аргументуючи це тим, що вічні революції тільки розхитують державний організм. З огляду на це вирішено було з'ясувати позицію гетьмана щодо найважливіших державних проблем і тільки після цього визначити своє ставлення до гетьманського режиму. З цією метою було складено заяву до гетьмана, яку відвезла до П. Скоропадського спеціально обрана делегація від з'їзду.

У заяві зазначалося, що партія визнає нову владу тільки в разі дотримання нею певних умов. Зокрема, – визнання незалежної, вільної, народної Української Держави; обов'язкове скликання з часом на основі демократичного виборчого закону Української Державної Ради; проведення широкої земельної реформи; залучення до роботи в уряді тих людей, які довели свою вірність українській національно-державній ідеї; наведення порядку в країні лише обережними, заснованими на законі мірами (Шемет, 1920, с. 70–71). У відповідь на цю заяву П. Скоропадський через своїх генерального писаря І. Полтавця та осавула Г. Зеленецького завірив з'їзд, що висловлені в ній думки є і його думками і що він зобов'язується всіма силами боронити державні та національні права українського народу (Шемет, 1920, с. 71). Делегати з'їзду із задоволенням прийняли відповідь гетьмана і вирішили визнати нову владу. Таким чином УДХП залишилася вірною основному принципу своєї тактики єдиного національного фронту – підтримувати будь-яку українську національну владу, метою якої є незалежна самостійна держава.

З цього можна зробити висновок, що УДХП не брала безпосередньої участі у підготовці та проведенні державного перевороту, бо її лідери стояли на позиції досягнення компромісу з Центральною Радою (підтвердженням цього може бути заборона партійного з'їзду з боку німецької військової влади). Водночас рядові члени партії були присутні на форумі, який проголосив П. Скоропадського гетьманом. Ця обставина й стала однією з причин поширеної пізніше думки щодо причетності партії до підготовки перевороту. Цьому сприяло ще й те, що за свідченням С. Шемета місцеві осередки партії «однодушно вітали гетьманську владу» (Шемет, 1920, с. 72). Основною причиною позитивного ставлення до нової влади слід вважати непопулярність аграрної політики Центральної Ради серед заможних селянських верств, тоді як у гетьмані вони побачили репрезентанта своїх приватновласницьких інтересів.

Особисто П. Скоропадський також позитивно ставився до УДХП, зазначаючи у своїх спогадах, що політична платформа цієї партії практично збігалася з його власною, особливо стосовно аграрного питання (Скоропадсь-

кий, 1995, с. 137). Тому ця партія поряд із Союзом земельних власників розглядалася майбутнім гетьманом як реальна політична сила, на яку можна було б опертися при проведенні власної політики.

Ще до перевороту П. Скоропадський намагався об'єднати ці дві, на перший погляд, схожі партії. З цієї метою він особисто проводив переговори з лідерами Союзу землевласників та УДХП. Спочатку цього об'єднання прагнув і Союз, але дуже скоро стало зрозуміло, що це неможливо. Причиною цього були розбіжності між партіями з двох принципових питань – національного і аграрного. Як зазначалося вище, УДХП відстоювала ідею незалежної самостійної Української держави, а більшість членів Союзу стояла на позиції «єдиної неподільної Росії». Щодо шляхів розв'язання аграрної проблеми, то Союз не поділяв позиції УДХП щодо необхідності скасування великого землеволодіння, вважаючи це занадто радикальною мірою.

З огляду на ці принципові розбіжності стосунки між обома партіями погіршувалися. Вже за часів гетьманату, за свідцтвом П. Скоропадського, Союз зайняв відкрито ворожу позицію щодо хліборобів-демократів, звинувачуючи їх у «крайньому соціалізмі» й називаючи С. Шемета і М. Міхновського «ставлениками німців і уніата Шептицького» (Скоропадський, 1995, с. 137).

Усвідомивши неможливість об'єднання цих двох партій, П. Скоропадський повинен був зробити вибір між ними. Безумовно ці партії не були рівними за своїм організаційним потенціалом. УДХП була нечисленною і мало відомою на той час партією, яка мала свої партійні осередки переважно тільки на Полтавщині, тоді як Союз земельних власників охоплював своєю організаційною мережею всі регіони України, був фінансово сильним і чисельним. Саме Союз був спроможним надати П. Скоропадському реальну підтримку як при проведенні перевороту (проголошення гетьмана на Всеукраїнському хліборобському з'їзді надавало його владі певної легітимності), так і після перевороту при організації влади в центрі та на місцях.

Оцінюючи реально можливості кожної з партій, П. Скоропадський, не дивлячись на те, що партійна програма УДХП більш відповідала його політичним переконанням, зробив ставку на Союз земельних власників. Сам він так прокоментував цю ситуацію у своїх спогадах: «Я більш був по стороні Хліборобів-Демократів, але мусів в той час рахуватись з далеко сильнішим «Союзом»» (Скоропадський, 1995, с. 137). Як покажуть подальші політичні події, саме представники цієї партії будуть займати ключові позиції в гетьманській адміністрації, як в центрі, так і на місцях. П. Мірчук назвав це «первородним гріхом гетьмана», який, на його думку, заклав підвалини майбутнього падіння гетьманату, бо в наслідок цього управління будівництвом української державності опинилося в руках людей, які були непримиренними ворогами цієї державності (Мірчук, 1967, с.233).

При формуванні першого гетьманського уряду лідери УДХП розраховували, що членам партії запропонують певні посади. З цього приводу з гетьманом проводилися переговори. Зокрема, партія пропонувала, щоб порт-

фель міністра внутрішніх справ було віддано М. Міхновському. Але ця кандидатура викликала спротив як з боку Союзу землевласників, члени якого вважали М. Міхновського представником революційних кіл, а значить як нездатного покласти кінець «революційній анархії», так і з боку представників українських політичних партій, на думку яких ця кандидатура не підходила за своїми особистими якостями (різка вдача) (Шемет, 1924-1925, с. 24).

П. Скоропадський особисто не знав М. Міхновського і тому не наважився віддати йому таку важливу посаду. Замість цього гетьман запропонував М. Міхновському пост Бунчужного Товариша, тобто щось на зразок постійного особистого радника. Чітко означених функцій ця посада не передбачала, з огляду на що, після деяких вагань, М. Міхновський відмовився. С. Шемет згадував, що він особисто сам порадив М. Міхновському відмовитись, хоча й вважав пізніше цю пораду «фатальною і помилковою» (Шемет, 1924-1925, с. 24). Важко сказати на скільки наявність такої пропозиції відповідає дійсності, бо про це згадує практично лише С. Шемет у своїй роботі, присвяченій М. Міхновському. У спогадах П. Скоропадського подібна інформація відсутня.

Ще одним реальним партійним кандидатом на урядові посади був В. Липинський. За свідцтвом Д. Дорошенка, В. Липинський у цей час мав великий авторитет не тільки серед хліборобів-демократів, а й загалом серед українських політичних партій. Його кандидатура була незмінною в усіх запропонованих списках нового складу кабінету міністрів. В. Липинському було запропоновано посаду міністра закордонних справ, від якої він відмовився (Дорошенко, 1932, с. 151). Дещо згодом, наприкінці червня 1918 р. (з дозволу партії) він прийняв пропозицію стати послом Української держави у Відні і відбув туди. З цього часу його активна діяльність у партії фактично припинилася.

Інших пропозицій щодо зайняття міністерських посад представникам УДХП не було, і таким чином партія опинилася поза урядовою діяльністю. Ця обставина, а також персональний склад кабінету Ф. Лизогуба, зумовили опозиційне ставлення партії щодо нього.

З огляду на це, хлібороби-демократи взяли активну участь в організації першого опозиційного гетьману спільного органу, яким став Український національно-державний союз (УНДС). Партія поставила свій підпис під «Меморандумом українських політичних партій» гетьману П. Скоропадському. С. Шемет стверджував, що автором «Меморандуму» став М. Міхновський (Шемет, 1924-1925, с. 25), хоча соціалісти-самостійники приписували авторство документу собі (Українська партія Самостійників-Соціалістів, 1920, с. 37).

24 травня спеціально обрана делегація від УНДС, до складу якої входили й представники УДХП, відвезла «Меморандум» гетьману і мала з ним розмову з приводу діяльності уряду, запропонувавши йому сформувати новий, який би спирався на підтримку народних мас. Гетьман дав негативну відповідь, і таким чином мета делегації не була досягнута (Самостійник, 1918, 2 червня).

Подальша практика гетьмана ставити на державні посади та включати до складу урядових комісій з вироблення напрямів реформ представників партії кадетів, Протофісу та Союзу землевласників викликала незадоволення УНДС. УДХП підтримувала всі його акції протесту у вигляді заяв і звернень. До того ж, лідери партії робили й особисті спроби припинити процес русифікації вищих ешелонів влади. Так, С. Шемет у червні 1918 р. виступив із відкритим листом до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з приводу складу комісії для вироблення закону про вибори до земських установ. У листі знову піднімалося питання про необхідність залучення до державної роботи українських громадських діячів (Нова рада, 1918, 2 червня).

Опозиційну позицію проводу УДХП до гетьманського уряду підтримали й місцеві партійні осередки. 9 червня 1918 р. повітовий партійний з'їзд у Лубнах вирішив доручити Генеральній Управі звернути увагу уряду на те, що його політика є порушенням слова гетьмана докладати всіх зусиль на розбудову української незалежної держави, даного ним загальнопартійному з'їзду УДХП 30 квітня 1918 р. Свої зауваження делегати Лубенського з'їзду сформулювали у зверненні до гетьмана. Крім критики кадрової політики уряду, в документі містилися ще вимоги прискорити розробку земельної реформи й активізувати процес українізації середньої школи (Мірчук, 1967, с. 244–245).

Водночас, ставши в опозицію щодо гетьманського уряду, УДХП не відкидала можливості співробітництва з гетьманом особисто та з його урядом, категорично не поділяючи ідеї організації збройного виступу проти нього. Основне завдання партії в цей час її лідери вбачали в тому, щоб усіма можливими легітимними засобами впливати на гетьмана та його оточення з метою сприяння демократизації та українізації урядової політики. Зокрема, члени партії брали участь у роботі аграрних комісій Міністерства земельних справ, які займалися розробкою програми вирішення земельної проблеми в країні.

На початку серпня 1918 р. до складу УНДС увійшли Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП). УДХП виходить зі складу УНДС. Переговори з її лідерами декого із керівництва Союзу щодо можливого повернення партії до організації не принесли позитивного результату. Хлібороби-демократи вважали, що вступ до Союзу есерів і есдеків неминуче потягне за собою полівіння настроїв всередині організації, до того ж вони не поділяли соціалістичної орієнтації цих партій. На думку ж останніх, перебування в Союзі УДХП було не зовсім доцільним, тому що в їхньому розумінні це була права «куркульська» партія. Так завершилося коротке перебування УДХП у спільному опозиційному загальноукраїнському органі.

Вийшовши зі складу Союзу, який через деякий час змінив свою назву на Український Національний Союз (УНС), хлібороби-демократи і надалі підтримували його легітимні заходи щодо демократизації та українізації гетьманського режиму. Крім різних заяв, виступів у пресі, особистих зустрічей із гетьманом і представниками його адміністрації, лідери партії вважа-

ли за потрібне проводити переговори й із німецькою стороною. Так, наприклад, 5 вересня 1918 р. у ресторані «Метрополь» Головна Управа партії зробила прийом німецьких гостей, зокрема, проф. Зерінга, Вебера, лейтенанта Екарта та ін. Під час цієї зустрічі обговорювалися поточні політичні питання, серед яких найбільшу зацікавленість викликали такі: ставлення України до Німеччини та аграрна реформа в Україні. Учасники цієї зустрічі, як повідомлялося у пресі, були надзвичайно задоволені результатами розмови, вважаючи, що подібні заходи сприяють зміцненню зв'язків між обома народами (Робітнича газета, 1918, 7 вересня).

У новоутвореному наприкінці жовтня коаліційному кабінеті представники УДХП не отримали жодного місця, до його складу увійшло лише чотири соціаліста-федераліста. Взагалі кандидатури від партії не обговорювалися при формуванні різних можливих списків. Цю обставину можна пояснити, насамперед, тим, що гетьман вів переговори безпосередньо з УНС, до складу якого хлібороби-демократи не входили.

Однак, не зважаючи на відсутність членів власної партії в уряді, лідери УДХП вважали створення коаліційного уряду значним кроком вперед у справі порозуміння між гетьманом і українським національним фронтом. За висловом «Нової Ради» входження представників УНС до складу уряду означало, що він «переходить з безоглядної опозиції на становище опозиції відповідальної» (Нова рада, 1918, 26 жовтня). Це цілком узгоджувалося з позицією УДХП, яка з перших днів гетьманського перевороту визнавала опозиційність лише у вигляді конструктивної опозиції.

У листопаді 1918 р. на тлі заборони гетьманом проведення Національного Конгресу відносини між ним і УНС загострилися. УДХП разом із Союзом хліборобів-власників (селян), який постав у результаті розколу Всеукраїнського союзу землевласників у жовтні 1918 р., зробили спробу знайти порозуміння між гетьманом та українськими політичними колами. За згодою пленуму президії УНС їх члени разом із представниками УПСФ у складі 7 осіб 13 листопада мали зустріч із гетьманом. Як зазначала тодішня преса, на зауваження С. Шемета, що П. Скоропадський не має права проголошувати федерацію України з Росією, гетьман розгублено відповів: «Я знаю, але ж Антанта велить» (Нова рада, 1918, 17 листопада).

Безумовно, ця зустріч абсолютно нічого не могла вже змінити. У цей час УНС перейшов до завершального етапу підготовки загального антигетьманського повстання і погодження на цю зустріч можна розцінити як тактичний крок з його боку з метою приспати пильність уряду. В свою чергу П. Скоропадський під тиском Антанти змушений був на наступний день 14 листопада підписати Грамоту про федерацію України із майбутньою більшовицькою Росією.

Підписання цієї Грамоти стало тяжким ударом для УДХП, яка покладала значні сподівання на П. Скоропадського як на людину, здатну відбудувати та відстояти незалежну Українську Державу. На знак протесту хлібороби-

демократи вивели своїх представників із складу Аграрної комісії, заявивши, що поки Україна не буде самостійною державою, розв'язання аграрної проблеми неможливо, так само як і їх перебування в комісії (Скоропадський, 1995, с. 286).

З огляду на те, що УДХП не була членом УНС, її лідери не були утаємничені у справу підготовки антигетьманського повстання, тому вони дізналися про це фактично з його початком. Щодо участі членів партії у повстанні маємо суперечливі дані. Так, С. Шемет зазначав, що в умовах розпочатого повстання партія не мала змоги скликати який-небудь представницький форум, тому не було вироблено єдиної партійної настанови щодо можливої участі її членів у повстанні (Шемет, 1920, с. 75–76). Водночас командир січових стрільців Євген Коновалець у своїх спогадах свідчить, що 15 листопада він зустрів у Національному Клубі С. Шемета, який висловився за потребу повстання (Коновалець, 1948, с. 17).

З огляду на відсутність обов'язкової постанови партії з приводу повстання, окремі члени УДХП на місцях самостійно визначалися із власною позицією. Тому характерними були випадки, коли її члени брали участь у збройних сутичках, як на боці повстанців, так і на боці гетьманських військ.

Висновки. Аналіз тогочасної преси, спогадів активних учасників революційних подій та партійних документів свідчать, що провідну роль у підготовці та реалізації гетьманського перевороту відіграла Українська народна громада, створена в березні 1918 р. у Києві з ініціативи П. Скоропадського. Саме члени Громади здійснили всі необхідні організаційно-підготовчі заходи, включаючи й військову підтримку. Проголошення гетьмана відбулося на Всеукраїнському хліборобському з'їзді, скликання якого підготував і організував Союз земельних власників. Інша українська консервативна партія – УДХП – не брала прямої участі в гетьманському перевороті, бо її лідери не були безпосередньо утаємничені та залучені до підготовчої роботи. Присутність рядових членів УДХП на засіданні хліборобського з'їзду в момент проголошення гетьманом П. Скоропадського, а також переважна підтримка нової влади з боку більшості партійних осередків спричинили поширення в історичній літературі думки щодо причетності партії до організації перевороту. Протягом всього існування Української Держави УДХП стояла на позиції так званої «конструктивної опозиції», що також спростовує достатньо поширене визначення її як абсолютно прогетьманської партії.

Список використаних джерел і літератури:

Гай-Нижник, П. (2011). Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*, (4). Київ, 132–164.

Герашенко, Т. (2000). Українська народна громада. Додаток. Програма Української народної громади. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*, (4). Київ, 208–212.

- Голос Юга. (1918). Єлисаветград.
- Горак, В.** (2017). Висвітлення історії Гетьманської Держави 1918 р. у дослідженнях вітчизняних істориків. *Історіографічні дослідження в Україні*, (27). Київ, 130–160.
- Грідіна, А.** (2014). Гетьманський переворот в Україні 1918 року через призму спогадів сучасників. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*, (1-2). Донецьк, 303–310.
- Дорошенко, Д.** (1932). *Історія України. 1917-1923 рр.* (Т.2. Українська Гетьманська Держава). Ужгород, 424 с.
- Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины.* (1918). Киев.
- Коновалець, Є.** (1948). *Причинки до історії української революції (2-е вид.)*. Прага: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 48 с.
- Любовець, О.** (2012). *Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ: Парламентське вид-во, 612 с.
- Мірчук, П.** (1967). *Українська державність 1917-1920*. Філадельфія, 400 с.
- Могиланський, Н.** (1930). Трагедія України. *Революція на Україні. По мемуарам белых*. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 115–135.
- Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії. (1993). *Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали*. Київ: Консалтинг, 336 с.
- Нова Рада.* (1918). Київ.
- Пиріг, Р.** (2008). *Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією*. Київ: Інститут історії України, 209 с.
- Робітнича газета.* (1918). Київ.
- Самостійник.* (1918). Київ.
- Скоропадський, П.** (1995). *Спогади*. Київ-Філадельфія, 442 с.
- Солдатенко, В.** (2008). Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. *Український історичний журнал*, (4). Київ, 5–19.
- Українська партія Самостійників-Соціалістів (УНП). Українська революція (1917-1919). Діяльність партії Самостійників-Соціалістів в зв'язку з політичними подіями на Україні за час 1901-1919. Ідеологія, програм і статут партії.* (1920). Відень, 76 с.
- Христюк, П.** (1921). *Українська революція. Розвідки і матеріали* (Т.ІІ). Прага, 145 с.
- Шемет, С.** (1920). До історії Української Демократично-хліборобської Партії. *Хліборобська Україна*, (1). Відень, 3–78.
- Шемет, С.** (1924–1925). Микола Міхновський. *Хліборобська Україна*, (5). Відень, 3–30.

References:

- Hai-Nyzhnyk, P.** (2011). Derzhavnyi perevorot 29 kvitnia 1918 r.: prychnyny ta perebih zakhoplennia vlady P. Skoropadskym [The coup d'état of April 29, 1918: the reasons and course of P. Skoropadskyi's seizure of power]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4). Kyiv, 132–164. [in Ukrainian].
- Herashchenko, T.** (2000). Ukrainska narodna hromada. Dodatok. Prohramma Ukraynskoj narodnoi hromady [Ukrainian People's Community. Addition. Program of the Ukrainian People's Community]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu*, (4). Kyiv, 208–212. [in Ukrainian].

Holos Yuha [The Voice of the South]. (1918). Yelysavethrad. [in Russian].

Horak, V. (2017). Vysvitlennia istorii Hetmanskoï Derzhavy 1918 r. u doslidzhenniakh vitchyznianskykh istorykiv [Coverage of the history of the Hetman State in 1918 in the research of domestic historians]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (27). Kyiv, 130–160. [in Ukrainian].

Hridina, A. (2014). Hetmanskyi perevorot v Ukraini 1918 roku cherez pryzmu spohadiv suchasnykyv [Hetman's coup in Ukraine of 1918 through the lens of contemporaries' memories]. *Visnyk Donets'koho natsionalnoho universytetu. Seriiia B: Humanitarni nauky*, (1-2). Donetsk, 303–310. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1932). *Istoriia Ukrainy. 1917-1923 rr.* [History of Ukraine. 1917-1923] (Vol.2. Ukrainska Hetmanska Derzhava). Uzhhorod, 424 s. [in Ukrainian].

Izvestiya Soyuza promyshlennosti, torgovli, finansov i sel'skogo khozyaystva Ukrainy [Bulletin of the Union of Industry, Trade, Finance and Agriculture of Ukraine]. (1918). Kiev. [in Russian].

Konovalets, Ye. (1948). *Prychynky do istorii ukrainskoï revoliutsii* [Additions to the history of the Ukrainian revolution] (2-e vyd.). Praha: Nakladom Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv, 48 s. [in Ukrainian].

Liubovets, O. (2012). *Ukrainski partii revoliutsiinoï doby 1917-1920 rr.: Narysy istorii ta prohramni dokumenty* [Ukrainian parties of the revolutionary era 1917-1920: Essays on history and program documents]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 612 s. [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1967). *Ukrainska derzhavnist 1917-1920* [Ukrainian Statehood of 1917-1920]. Filadelfia, 400 s. [in Ukrainian].

Mogilyanskiy, N. (1930). Tragediya Ukrainy [The tragedy of Ukraine]. *Revolutsiia na Ukraini. Po memuarom belykh*. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye izdatel'stvo, 115–135. [in Russian].

Narys prohramy Ukrainskoï Demokratichnoï Khliborobskoï Partii [Essay on the program of the Ukrainian Democratic Agrarian Party]. (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX st. Prohramovi i dovidkovi materialy*. Kyiv: Konsal'tynh, 336 s. [in Ukrainian].

Nova Rada [Nova Rada] (1918). Kyiv. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (2008). *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: mizh Nimechchynoiu i Rosiieiu* [Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: between Germany and Russia]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 209 s. [in Ukrainian].

Robitnycha hazeta [The Workers' Newspaper]. (1918). Kyiv. [in Ukrainian].

Samostiinyk [Samostiinyk]. (1918). Kyiv. [in Ukrainian].

Skoropadskyi, P. (1995). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv-Filadelfia, 442 s. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. (2008). Prykhid P. Skoropadskoho do vlady: mekhanizm derzhavnoho perevorotu ta vyznachalni chynnyky zakriplennia rezhymu [The coming of P. Skoropadskyi to power: the mechanism of the coup d'état and the determining factors of the consolidation of the regime]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4). Kyiv, 5–19. [in Ukrainian].

Ukrainska partiia Samostiinykiv-Sotsialistiv (UNP). Ukrainska revoliutsiia (1917-1919). Diialnist partii Samostiinykiv-Sotsialistiv v zviazku z politychnymy podiiamy na Ukraini za chas 1901-1919. Ideolohiia, prohram i statut partii [The Ukrainian Party of Independent Socialists (UPIS). The Ukrainian revolution (1917-1919). The activities of the Independent Socialist Party in connection with political events in Ukraine during 1901-1919. Ideology, the program, and the statute of the party]. (1920). Viden, 76 s. [in Ukrainian].

Khrystiuk, P. (1921). *Ukrainska revoliutsiia. Rozvidky i materialy* [The Ukrainian revolution. Research and materials] (T.III). Praha, 145 s. [in Ukrainian].

Shemet, S. (1920). Do istorii Ukrainskoi Demokratychno-khliborobskoi Partii [To the history of the Ukrainian Democratic Agrarian Party]. *Khliborobska Ukraina*, (1). Viden, 3–78. [in Ukrainian].

Shemet, S. (1924–1925). Mykola Mikhnovskiy [Mykola Mikhnovskiy]. *Khliborobska Ukraina*, (5). Viden, 3–30. [in Ukrainian].

Отримано: 07.11.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.282-297

УДК 378(477)«1917/1921»

ЧУТКИЙ Андрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (andr32_ukr@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

CHUTKYI Andrii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, index 01033 (andr32_ukr@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Чуткий, А. (2023). Розвиток вищої освіти в Києві за часів Української Держави. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 282–297.

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В КИЄВІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Мета роботи – вивчити та актуалізувати важливий, але мало досліджений аспект Української революції 1917-1921 рр. – розвиток вищої освіти в період Гетьманату Павла Скоропадського. Враховуючи концентрацію закладів вищої освіти у тогочасному Києві, це дослідження базується на аналізі та реконструкції розвитку старих та заснуванні нових вишів у Києві в часи Української Держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на тих підходах, які дадуть найбільшу продуктивність і матимуть практичне значення для сьогодення. До них належать як загально-наукові (аналіз, дедукція, індукція, логічний, синтез тощо), так і спеціально-наукові (історико-типологічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, синхронізації тощо) методи. Принципи дослідження полягають в дотриманні наукової етики, максимальної об'єктивності та науковості при науково-популярному підході в поданні результатів дослідження аби вони були зрозумілими широкій слухацькій аудиторії враховуючи актуальність для сьогодення. **Наукова новизна** обумовлена зосередженням на тому аспекті періоду Гетьманату, що не був ґрунтовно вивченим і при

цьому дозволяє дати чимало для сьогодення аби забезпечити подальший сталий розвиток України як незалежної та успішної держави – на сфері вищої освіти. Вводиться інформація про заклади вищої освіти, що постали або діяли в Києві за Гетьманату. **Висновки.** Доводиться значна увага гетьманського уряду до справи розвитку вищої освіти в Україні, зокрема заснування нових закладів вищої освіти і при цьому – не лише реформування, але й потужне фінансування вищої освіти. Підтверджується продума-на українізація вищої школи. А також відсутність тиску на заклади вищої освіти та повага до їх автономії. Забезпечувався і розвиток вищої освіти для національних меншин. Все це має важливе прикладне значення для сучасної України.

Ключові слова: історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, Українська Держава (Гетьманат), Українська революція 1917-1921 рр., Університет св. Володимира.

THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN KYIV DURING THE TIMES OF THE UKRAINIAN STATE

Abstract. *The purpose of the work* is to study and actualize an important, but little-researched aspect of the Ukrainian revolution of 1917-1921 – the development of higher education during the Hetmanate of Pavlo Skoropadskiy. Considering the concentration of higher education institutions in Kyiv at that time, this study is based on the analysis and reconstruction of the development of old and the establishment of new universities in Kyiv during the time of the Ukrainian State. **The research methodology** is based on the approaches that will give the greatest productivity and have practical significance for today. They include both the general scientific (analysis, deduction, induction, logical, synthesis, etc.) and the special scientific (historical-typological, comparative-historical, problem-chronological, synchronization, etc.) methods. The principles of the research lie in the observance of scientific ethics, maximum objectivity, and scientificity with a popular science approach in presenting the results so that they are understandable to a wide listening audience, taking into account the relevance for these days. **The scientific novelty** is attributable to the focus on that aspect of the Hetmanate period that has not been thoroughly studied and, at the same time, allows us to give a lot for the present to ensure the further sustainable development of Ukraine as an independent and successful state – in the field of higher education. Information about the higher education institutions that were established or operated in Kyiv under the Hetmanate is presented. **Conclusions.** Considerable attention of Hetman's government to the development of higher education in Ukraine, particularly the establishment of new institutions of higher education – not only reforming but also powerful financing of higher education – is paid. The thought-out Ukrainization of higher education is confirmed. Also, there is no pressure on higher education institutions and respect for their autonomy. The development of higher education for national minorities was also ensured. All this has important practical significance for modern Ukraine.

Key words: history of Ukraine of the 20th century, Kyiv Commercial Institute, Ukrainian State (Hetmanate), Ukrainian Revolution of 1917-1921, University of St. Volodymyr.

Постановка проблеми. Боротьба України за своє право на вільний розвиток як суверенної держави, а також наше спільне прагнення утвердитись як процвітаючої держави, нерозривно пов'язане з успішним станом у сфері освіти. Адже ж саме освіта (особливо – вища) забезпечує формування ви-

сококласних фахівців у всіх видах професійної діяльності, що й обумовлює успіх та процвітання будь-якої держави. Також через систему освіти можна прищеплювати і державний патріотизм, формувати справді свідомих громадян. Але для обрання найбільш продуктивного шляху реформування освіти доцільно вивчити історію цього процесу в національній площині. І тут період Української революції 1917-1921 рр. є особливо цікавим, оскільки він був сповнений найрізноманітнішими варіантами реформ у сфері вищої освіти, а враховуючи певну віддаленість в часі того періоду, нам відомі також і результати тих реформаторських проєктів, так само як і те, що не було реалізоване і може бути апробоване зараз. На жаль, період Української революції 1917-1921 рр. більше вивчається в політичному аспекті, а також в контексті біографістики (щодо «знакових» постатей) та військової історії. Відповідно, в цій статті робиться спроба узагальнити досвід заходів у справі розвитку вищої освіти в Києві в період Української Держави.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основою джерельної бази цього дослідження є архівні матеріали, що стосуються історії закладів вищої освіти Києва досліджуваного періоду (Державний архів м. Києва, ф. 16, 18, 153 та ін.). До них примикають публікації спогадів сучасників тих подій (Скоропадський, 1995; Христюк, 1921; Мазепа, 1942; Спекторський, 2007).

Важливе значення мають й сучасні дослідження, що ґрунтовно висвітлюють життя закладів вищої освіти або окремих представників професорської корпорації Києва в період Української Держави (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007; Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019; Короткий, Ульяновський (упоряд.), 1994; Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001; Кобченко, 2007; Ульяновський, 2007; Пучков, 2000). В цих роботах наявні фрагменти джерел, що становлять цінність і для цього контексту досліджень. До цієї групи примикають й окремі публікації вужчого характеру, що також становлять цінність у цьому контексті (Колпакова, 1993; Матушевський, 1996; Шевченко, 2001).

Також використано ряд праць, що присвячені історії освіти в Україні (Сірополко, 2001; Розовик, 2001; Лебідь, 2015; Кучменко, 2001; Медвідь, 2003; Жмака, Турков, 2019; Самойленко, Самойленко, 2005; Матяш, 2001; Рибаків, 2005; Беляков та ін. (упоряд.), 1995). Зокрема, і радянських (Ряппо, 1927; История Киева, 1964; История Киева, 1985) – аби показати ставлення тієї окупаційної влади до політики Скоропадського у сфері освіти, що теж є важливим лакмусом для нас.

Так само залучені праці, що висвітлюють період Української Держави або тогочасного Києва (Верстюк, 2008; Завальнюк, 2008; Дорошенко, 2002; Коженювський, 2015), оскільки в них міститься й інформація, що стосується загальних умов, в яких розвивалась вища школа у 1918 р.

Ця джерельна та історіографічна база, хоча і є неповною (враховуючи широкий потенціал подальшої розробки цієї теми іншими дослідниками) в

підсумку дозволяє провести ґрунтовне дослідження теми та подати різні її складові та під різними кутами зору.

Мета статті. Вивчити та актуалізувати важливий, однак малодосліджений аспект Української революції 1917-1921 рр. – розвиток вищої освіти в період Гетьманату Павла Скоропадського. Враховуючи концентрацію закладів вищої освіти у тогочасному Києві, це дослідження базується на аналізі та реконструкції розвитку старих та заснуванні нових вишів у Києві в часи Української Держави.

Виклад основного матеріалу. Вища освіта є ключовим індикатором розвитку цілої освітньої галузі, а також науки та культури в державі, так само як і ставлення до них – як з боку останньої, так і зі сторони суспільства. При цьому вища школа є осередком продукування прогресивних ідей у різних сферах життя; забезпечує розвиток освіти, науки та культури; активно розвиває різні політичні та громадські рухи. Саме із закладів вищої освіти виходять визначні діячі у різних сферах життя. У випадку ж початку ХХ ст., коли закладів вищої освіти в Україні було небагато, кожен з-поміж них виступав свого роду концентрованим відображенням цілого суспільства і об'єктивно стояв на вістрі всіх суспільно-політичних процесів. Тож вивчення історії закладів вищої освіти є важливою складовою для вичерпних історичних реконструкцій макрорівня, принагідно поповнюючи і низку мікро-історичних напрямів історичних досліджень.

У контексті нашої сучасної історії особливе значення має вивчення подій Української революції 1917-1921 рр., в яких важлива роль належала особам, котрі навчалися і / або працювали у вишах. Оскільки Київ був ключовим осередком подій Української революції 1917-1921 рр. і водночас був місцем зосередження закладів вищої освіти, то останні є важливим об'єктом вивчення у рамках модерної історії України.

Вивчення історії розвитку вищої освіти в Україні загалом і в Києві зокрема в 1917-1921 рр. у радянський період цілковито замовчувалась або спотворювалась (Ряппо, 1927; История Киева, 1964, с. 82–88; История Киева, 1985, с. 120–122). Проте в останні десятиліття зроблено чимало для подолання й цієї «білої плями» в історії України (Верстюк, 2008; Сірополко, 2001; Розовик, 2001; Завальнюк, 2008; Лебідь, 2015; Кучменко, 2001; Медвідь, 2003; Жмака, Турков, 2019 та ін.).

Перебування при владі в Україні П. Скоропадського було нетривалим часом внутрішньої стабілізації та відродження у різних сферах життя (Гай-Нижник, 2004, 2007, 2017 та ін.). Стосувалось це і вищої освіти.

Сама стабілізація життя в Україні була результатом збігу політичних факторів (опертя Скоропадського на підтримку центральних держав, що дозволило тимчасово припинити зовнішні зазіхання на територію України та зменшити гостроту внутрішніх усобиць), а також більш зваженої політики власне П. Скоропадського (Дорошенко, 2002), що унікав соціально-

економічних експериментів соціалістичного спрямування. Зокрема, він відновлював традиційну систему цінностей, почав здійснювати реальне державне будівництво, залучаючи до цього справжніх фахівців.

У випадку освіти і культури П. Скоропадський не шкодував коштів на їх підтримку та продовжив політику українізації у цих сферах (Скоропадський, 1995). Звичайно, що справі розвитку вищої освіти сприяло й те, що Міністерство народної освіти (згодом – народної освіти і мистецтва) в гетьманському уряді очолив знаний науковець М. Василенко, а департамент вищої освіти у складі міністерства – Т. Сушицький (згодом – ректор Українського державного університету) (Дорошенко, 2002, с. 233).

Вище згадувані тези посилюються на спогади П. Скоропадського та Д. Дорошенка, котрий симпатизував політиці гетьмана. Натомість представники українських соціалістичних партій того часу розцінювали приход Скоропадського до влади як незаконний і не вели мови про позитивні здобутки його правління, заявляючи про реставрацію дореволюційних порядків (Христюк, 1921, с. 174; Мазепа, 1942, с. 54–58) та навіть стверджували, що «режим гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і протиукраїнським» (Мазепа, 1942, с. 58). Однак у цих заявах більше риторики паплюження політичного опонента. Натомість факти свідчать про те, що за свого короткочасного перебування при владі П. Скоропадський зміг зробити чимало для розвитку освіти в Україні.

Так, були припинені свавільне займання приміщень вишів (за окремим винятками, що стосувались німецьких військ) та їх пограбування. Вимагалась належна організація освітнього процесу. Створювались умови для закордонних відряджень викладачів і студентів. Захищались ті з них, хто зазнав переслідувань з боку німецької влади. Наприклад, ректор Університету св. Володимира Є. Спекторський був звільнений з-під арешту «за клопотанням гетьманського уряду» (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 197) або викладач французької мови Київського комерційного інституту М. Бартерот (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 11, арк. 22–23). А 28 жовтня 1918 р. з проханням посприяти у звільненні студента Київського комерційного інституту С. Файмана з-під арешту до ректора інституту звернувся його батько (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1595, арк. 235). Аналогічно зберегли посади і продовжили працю практично всі представники професорсько-викладацької корпорації вишів Києва, котрі обіймали відповідні посади на момент приходу П. Скоропадського до влади (Держархів м. Києва, ф. 16; Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 2; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1; Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1).

Також гетьманська влада турбувалась про забезпечення для молоді можливості здобувати вищу освіту шляхом надання відстрочок від призову на військову службу; а також надання пільг при вступі на навчання для тих, хто відбув військову службу чи мав українське громадянство і вже навчався у вищій школі (для відновлення навчання або переходу з одного вишу до іншого)

(Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 114). Навіть наприкінці свого існування, попри запровадження у Києві воєнного стану, гетьманська влада через Міністерство народної освіти і мистецтва (наказом за № 1797/20923 від 22 листопада 1918 р.) підтвердила для студентів звільнення від призову «до скінчення освіти» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 125).

Загалом, було взято курс на зважені та масштабні реформи у вищій школі, які мали зробити її сучасною і справді національною. Для розробки такої реформи при Міністерстві народної освіти і мистецтва було створено спеціальну комісію за участі знаних науковців (В. Вернадського, Д. Багалія, В. Лучицького, М. Сумцова та ін.), котрі лояльно ставились або й активно підтримували українізацію освіти. Реалізації програми реформ у сфері вищої освіти сприяла й особиста діяльність керівників профільного міністерства (М. Василенка, П. Стебницького та В. Науменка).

Ключовим змістом реформи у вищій школі був курс на її українізацію (Матушевський, 1996). Але без різких кроків, аби уникнути невдоволення частини суспільства, що мали місце (Дорошенко, 2002, с. 253). Також це було наслідком тривалої політики русифікації, яка спричинила скорочення серед інтелігенції носіїв чистої української мови (Дорошенко, 2002, с. 235). Такий підхід був затверджений і на ІІ з'їзді представників вищих урядових навчальних закладів, що пройшов у Києві в травні 1918 р. (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 350). Звичайно, що така політика спричинила невдоволення радикально налаштованих осіб, але будь-яка реформа в принципі не може задовольнити абсолютно всіх і натомість має враховувати ключове – найбільшу користь для суспільства і держави на тривалу перспективу. Саме це і було враховано в реформуванні вищої освіти при вибудовуванні курсу на поступальний характер реформ.

Реалізовувався цей курс за часів Української Держави у тому, що проводилось заснування нових закладів вищої освіти з українською мовою викладання – українських державних університетів, але «залишаючи тимчасово старі російські університети» (Дорошенко, 2002, с. 241). Початок цієї справи відбувся в Києві. Тут, поряд з діючим Університетом св. Володимира (державний статус якого, за свідченням його ректора Є. Спекторського, був підтверджений гетьманською владою в серпні 1918 р. (Спекторський, 2007, с. 78), 6 жовтня 1918 р. відкрився Український Державний Університет, ректором якого призначено українського вченого Т. Сушицького (Дорошенко, 2002, с. 245; Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 355; Короткий, Ульяновський (упоряд.), 1994, с. 385; Колпакова, 1993; Шевченко, 2001). Де-факто, це було продовження Університету св. Володимира, оскільки викладачі останнього становили 75% викладацького штату новоутвореного університету (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 355). Тому вже за Директорії УНР було прийнято рішення про об'єднання обох університетів (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 356–357). Так само попервах «філіалом» Університету

св. Володимира був і відкритий у 1918 р. в Сімферополі Таврійський університет (Спекторський, 2007, с. 44).

Український державний університет в Києві був перший серед заснованих в часи Гетьманату українських університетів і до нього вступило 3000 осіб (Дорошенко, 2002, с. 246) або стільки ж, скільки і до провідного і найстарішого вишу Києва – Університету св. Володимира. Аналогічні процеси відбувались і в інших містах України, хоча саме Київ був їх законодавцем, що цілком закономірно.

Загалом, саме за Гетьманату в Україні було засновано найбільше закладів вищої освіти, порівняно з усім періодом Українсько революції 1917-1921 рр.: Український державний університет у Кам'янці-Подільському, а також університети в Катеринославі та Полтаві, низка технічних та педагогічних інститутів тощо; окремі з вже діючих інститутів планувалось перетворити на університети (Сірополко, 2001, с. 478; Самойленко, Самойленко, 2005, с. 191,198; Розовик, 2001). І це також показово та наочно характеризує політику гетьманської влади щодо вищої освіти в межах всієї країни.

Окрім створеного рішенням гетьманської влади Українського Державного Університету в Києві постає (або починають роботу перед цим засновані) й низка інших закладів вищої освіти, що були засновані громадськістю міста (головно співробітниками Університету св. Володимира), але лише за Гетьманату здобули підтримку влади і завдяки цьому дістали можливість на життя (Шевченко, 2001). До них належали: Київський археологічний та Географічний інститути (Матяш, 2001, с. 61, 89–90, 179). Архівні документи донесли назви ще й таких вишів, що діяли в Києві 1918 р.: Стенографічний інститут, Юридичний інститут, Вищий технічний інститут (канцелярія розміщувалась по вул. Покровській, 4), Народний університет-політехнікум, Близькосхідний інститут (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1595, арк. 14, 16, 32, 242, 267; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 28, 50, 51, 61, 67, 68, 72, 87, 122). Як правило, вони орендували приміщення в раніше заснованих у Києві закладах освіти.

У часи Української Держави почали роботу і спеціальні заклади вищої освіти для національних меншин. Саме за часів Гетьманату повноцінно працював заснований наприкінці 1917 р. Польський університетський колеґіум, у якому навчалось до тисячі студентів (Коженювський, 2015, с. 220–226, 229). 9 червня 1918 р. в Києві відкрився Єврейський народний університет (Рибаков, 2005). Показово, що більшість цих вишів, як і чимало створених раніше, припинили своє існування вже 1920 р. Тоді ж відбулась докорінна реорганізація і всієї системи вищої освіти на загарбаних російськими більшовиками українських теренах.

За Гетьманату активізувалась діяльність і раніше заснованих вишів, зокрема суттєво збільшилась кількість вступників. Так, тривала робота Духовної академії. А до Університету св. Володимира влітку 1918 р. було подано майже 3000 заяв на вступ, що суттєво перевищувало встановлену нор-

му і змусило збільшити кількість місць на першому курсі на 600 (Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 574). На Київські вищі жіночі курси восени 1918 р. вступило понад 2000 осіб (Кобченко, 2007, с. 201) і їх робота так само пожвавилась (Кобченко, 2007, с. 197–199). Розгорталась діяльність Фребелівського педагогічного інституту (Гайдей, Міхно (упоряд.), 2017, с. 101–102). Також було створено електротехнічний факультет у складі Київського політехнічного інституту (Беляков та ін. (упоряд.), 1995), перетворені на факультети відділення у Київському комерційному інституті (Чуткий, 2013, с. 323), що не лише підвищувало їх статус, але й забезпечувало більший притік вступників.

Курс на українізацію вищої освіти проявився в тому, що у статутних документах засновуваних державних вишів зазначалось, що мовою викладання у них буде українська (Дорошенко, 2002, с. 242, 247). Цей курс підтримувався й більшістю освітян: відповідне рішення було прийняте на з'їзді повітових комісарів освіти, що в липні 1918 р. пройшов у Києві (Медвідь, 2003, с. 230–231), але звісно ж викликав опір російської та зрусифікованої інтелігенції (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019).

Попри збереження в заснованих до 1917 р. вишах російської мови викладання (та їх позначення як російських), в останніх також заохочувалась українізація. Зокрема, гетьманська влада вимагала аби вони вели офіційну документацію українською мовою. Також у них засновувались кафедри української мови та літератури, історії та права України; проводилось вивчення української мови для всіх бажаючих (Медвідь, 2003, с. 231; Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 350; Кобченко, 2007, с. 198–199). На додачу Міністерство народної освіти і мистецтва оголосило запровадження повсюдно «курсів українознавства» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 46).

Таким чином, все необхідне для справи українізації вищої школи (хоча і без різкого прискорення процесу) в період Української Держави робилось.

Не менш важливим напрямом роботи у сфері вищої освіти гетьманської влади була і матеріальна підтримка вищої школи. По-перше, всі заклади вищої освіти вже на початку червня 1918 р. отримали від Міністерства народної освіти і мистецтва інструкцію щодо подання «в найкоротшім часі» детального переліку «для встановлення, яке майно і в якій кількості було знищено більшовиками» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 20).

Також створювані заклади вищої освіти отримували повне державне фінансування та забезпечувались приміщеннями (Дорошенко, 2002, с. 242), що власне і дозволяло розпочати їм роботу одразу ж з моменту свого заснування, на відміну від попереднього періоду, коли чимало заснованих вишів не змогли розпочати повноцінне функціонування внаслідок браку коштів та приміщень. А враховуючи обставини часу, коли існував дефіцит низки товарів масового споживання, заклади вищої освіти почали отримувати і допомогу у натуральній формі – опалювальними матеріалами, білизною та тканинами, про-

довольством і т.п. Наприклад, Київському комерційному інституту з 23 липня 1918 р. щодня відпускалось по 2 пуди житнього хліба для власних потреб, а також було подане прохання про відпуск 500 аршин тканини (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 147, 150). В серпні 1918 р. отримала державні асигнування Комісія із забезпечення паливом вищих навчальних закладів м. Києва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 158). Варто зазначити, що в цій комісії були представлені лише 4 навчальні заклади (Університет св. Володимира, Політехнічний інститут, Комерційний інститут та Вищі жіночі курси). Отже, лише вони мали власні приміщення, тоді як решта вишів виступали орендарями приміщень. Загалом, справа забезпечення закладів вищої освіти паливом була найбільш гострою і попри зусилля гетьманської влади лише частково вирішувалась. Складність полягала у занепаді видобутку вугілля в Донецькому басейні та саботажі з боку збільшовизованого робітництва цього регіону. Наприклад, як впливає з протоколу засідання вище згаданої комісії за 31 жовтня 1918 р., з 50 запланованих на вересень для закладів вищої освіти Києва вагонів вугілля було отримано лише 5, а «з 50 вагонів призначених на жовтень не завантажено жодного» і що така ситуація очікується й на наступні місяці (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1595, арк. 239). Отже, матеріальні проблеми у вищій школі лишались і за Гетьманату, але там, де діяли численні супротивні чинники.

Гетьманська влада не відмовила у фінансуванні і давно діючим закладам вищої освіти. Зокрема, Міністерство народної освіти і мистецтва прийняло їх кошториси на 1918-1919 навчальний рік та почало виплати по ним (Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 514–515). А Університет св. Володимира додатково отримав 800 тис. карбованців на завершення будівництва бібліотечного корпусу (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 351; Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 206) та для низки наукових товариств, що діяли при університеті (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 204). Також цей заклад освіти отримав і можливість засклати вікна, які були пошкоджені – справа, що не робилась ані за попередніх, ані за наступних влад у часи Української революції 1917-1921 рр. (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 202). Окрім цього, ректору Університету св. Володимира вдалось «вибивати» додаткові виплати для викладачів і допоміжного персоналу вишу та навіть на підвищення стипендій (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 204–205).

При цьому П. Скоропадський визнавав «величезну, світову заслугу» Університету св. Володимира (Скоропадський, 1995, с. 230), а тому погодився на автономію університету (Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 195). Це стосувалось закладів вищої освіти загалом і відобразилось, зокрема, в залішенні обраних до встановлення Гетьманату керівних кадрів у київських вишах, так само як і активний прихід до них нових співробітників, вибір яких ініціювали самі навчальні заклади.

Викладачі були прирівняні до державних службовців, що мало покращити їх матеріальне забезпечення. Натомість вони мали складати обітницю

на вірність Українській Державі («Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти інтереси й добробут»), а у разі відмови від її складання звільнялись (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 92). У такий спосіб гетьманська влада, вочевидь, намагалась забезпечити лояльність викладацьких кадрів без превентивних чисток серед них. Але цим вона також підвищувала їх статус в суспільстві та матеріальні й інші гарантії.

Звісно, матеріальні проблеми (окрім вище згаданих проблем із паливом) у вищій школі зберігались і за часів Гетьманату, що зумовлювалось, зокрема і значними збитками попередніх років (починаючи з 1914 р.), і інфляційними процесами, і наявністю низки дефіцитів. Зокрема, складно було отримувати імпортні видання та спеціальне обладнання, а також дрова та інші види палива, поступово зростала нестача продовольства. Проте проблеми фінансового характеру у вищій школі зумовлювались і тим, що попередні влади не здійснювали належне її фінансування. Тому це призвело до накопичення недоплат та заборгованостей вишів як із заробітної платні, так і за необхідні для вишів матеріали та обладнання. І звісно, що цю величезну заборгованість гетьманська влада не мала можливостей покрити у повному обсязі. До того ж вона взяла на свій баланс діючі заклади вищої освіти і одночасно активно підтримувала заснування нових. Тому, відповідно, цілковитого подолання дефіциту бюджету у вищій школі не відбулось. І це стосувалось як столиці, так і закладів вищої освіти в інших містах (Самойленко, Самойленко, 2005, с. 186-201).

Однак матеріальні проблеми часів Української Держави не могли бути порівняні з попереднім періодом, коли чимало наукових установ при вишах не отримали ані копійки (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 352) і самі виші ледве виживали. Лише з осені 1918 р., коли становище гетьманської влади почало хитатись і відновлювалась анархія, матеріальне становище вищої школи знову погіршилось. Університет св. Володимира, як і інші виші Києва, виходив із цієї ситуації шляхом підвищення плати за навчання (до 300 карбованців на рік) та видачу дипломів, а також шляхом запровадження додаткових грошових стягнень зі студентів за відвідування практичних занять (від 25 до 100 карбованців) (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 352; Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 562).

Щоправда, на думку низки дослідників, погане матеріальне забезпечення власне співробітників вишів зберігалось і за часів Української Держави, що змушувало звертатись до центральної влади з проханнями про підвищення посадових окладів із врахуванням «доплати на дорожнечу» (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 350-353). При цьому вже на II з'їзді професорів та викладачів вищих державних і приватних навчальних закладів 21-25 травня 1918 р. була висунута пропозиція про підвищення (вдвічі) посадових окладів у зв'язку з інфляцією, що було підтрима-

но й в засіданні Ради Університету св. Володимира (Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 536–537, 562). До гетьманської влади з проханнями про матеріальну допомогу нужденним службовцям та викладачам Університету св. Володимира 25 жовтня 1918 р. звертався і особисто його ректор Є. Спекторський (Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 660–661).

Однак оскільки виші в цей період поповнились низкою нових яскравих викладачів, активізувалась їх наукова, видавнича діяльність тощо, можна робити висновок про поліпшення матеріального становища вищої школи і її викладацьких кадрів зокрема. Зокрема, саме в часи Гетьманату на викладацьку роботу до Університету св. Володимира був запрошений М. Василенко (Губерський, Патриляк, Колесник, Чуткий та ін. (упоряд.), 2019, с. 354), а до Київського комерційного інституту Б. Кістяківський та Б. Мартос (Чуткий, 2013, с. 322–323; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 76).

Створення нових вишів і їх швидке наповнення студентством – теж свідчили про відродження та розвиток сфери вищої освіти за часів Української Держави. Так, розміри державної допомоги не встигали за зростаючими запитами вищої школи і до того ж доводилось покривати попередньо нагромаджені борги та інші проблеми. Але саме в цей час робилось стільки, скільки для вищої школи не зробила жодна влада часів Української революції 1917–1921 рр.

До того ж таку дихотомію оцінок періоду Гетьманату в сфері вищої освіти можна пояснити й суто психологічно: на тлі попередніх (орієнтовно з 1915) та наступних років погіршення соціально-економічної ситуації та загострення політичних подій короткочасний період Української Держави, як своєрідний просвіт у тих поневіряннях, сучасники просто не встигли осмислити та відчувати полегшення. Принаймні загальний для викладачів вишів стан пригнічення і невизначеності наскрізно проступав у ті роки в їх спілкуванні (Ульяновський, 2007, с. 175–176).

До того ж вже в останні місяці існування Гетьманату ситуація почала різко погіршуватись: наростав дефіцит палива та економічні негаразди загалом, ускладнились можливості для фінансування закладів вищої освіти, відновлювалась політична нестабільність та військові дії. Зокрема, 14 листопада 1918 р. військова влада оголосила про припинення роботи «задня підтримки суспільного порядку на нетривалий час всіх вищих, чоловічих закладів освіти», що було доведено до відома кожного вишу (Короткий, Ульяновський (упоряд.), 2001, с. 598; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1а, арк. 121).

Висновки. Таким чином, факти неупереджено свідчать, що в період Української Держави було накреслено широкий план розвитку сфери вищої освіти і він почав реалізовуватись. Щоправда, накреслена нею в цій справі програма реформ мала поступальний (еволюційний) характер. Тому для їх реалізації не вистачило короткого часу перебування при владі П. Скоропадського. Та вони мали особливе значення для майбутнього України як суверенної держави. Це наочно проявилось в справі українізації освіти. При цьо-

му цей термін вперше вжито саме відносно до часів Гетьманату та й сама політика українізації була результатом діяльності українських національних урядів 1917-1921 рр. Тож більшовики лише використали її задля отримання симпатій загалу, фактично – поцупили, як і багато чого іншого.

Було створено чимало нових спеціалізованих закладів вищої освіти. В цій справі важлива роль належала професорсько-викладацьким кадрам «старих» київських вишів, у першу чергу Університету св. Володимира (тепер – Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Гетьманська лада уникала втручання у внутрішнє життя вищої школи, що дозволило вишам розширити свою автономію. Водночас нею робилися реальні заходи для покращення матеріального становища вищої школи: підвищено фінансування закладів вищої освіти, викладачі отримали статус державних службовців, що підвищувало їх матеріальне забезпечення та суспільний статус і водночас усувало від справи викладання осіб, що були ворогами української державності. Тож цей досвід може бути корисним і зараз при плануванні відповідних реформ.

Список використаних джерел і літератури:

Беляков, Г. Ф. та ін. (Упоряд.). (1995). *Київський політехнічний інститут: нарис історії*. Київ: Наукова думка, 320 с.

Верстюк, В. Ф. (2008). Соціально-політична та урядова діяльність М. П. Василенка. *Гетьманат П. Скоропадського: історія, постаті, контроверсії*: матер. всеукр. наук. конф., 19-20 трав. 2008 р. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 143–156.

Гайдей, В. О. & Міхно, О. П. (Уклад.). (2017). *Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917-1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України)*. Київ: ПМУ, 182 с.

Гай-Нижник, П. П. (2007). Грошова (емісійна) політика уряду Української держави 1918 року. *Фінанси України*, (4), 136–145.

Гай-Нижник, П. П. (2017). Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави за Гетьманату 1918 р. *Гілея*, (123), 28–36.

Гай-Нижник, П. П. (2004). *Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)*. Київ, 430 с.

Губерський, Л. В., Патриляк І. К., Колесник, В. Ф. & Чуткий А. І. (2019). *Історія Київського університету* (у 2 т., Т.2). Київ: ВПЦ «Київський університет», 716 с.

Державний архів м. Києва.

Дорошенко, Д. І. (2002). *Історія України, 1917-1923* (у 2 т., Т.2). Київ: Темпора, 352 с.

Жмака, В. & Турков, В. (2019). Розвиток освіти в Українській Державі (кінець квітня – середина грудня 1918 р.). *Теоретичні питання культури, освіти та виховання: зб. наук. пр.*, 1 (59), 8–13.

Завальнюк, О. М. (2008). Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти. *Гетьманат П. Скоропадського: історія, постаті, контроверсії*: матер. всеукр. наук. конф., 19-20 трав. 2008 р. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008, 204–214.

Історія Києва (Т.2). (1964). Київ: Издательство АН УССР, 820 с.

Історія Києва (Т.3). (1985). Київ: Наукова думка, 496 с.

Кобченко, К. А. (2007). *«Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: МП Леся, 271 с.

Коженьовський, М. (2015). *За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905-1920 роках*. Київ: Дух і Літера, 664 с.

Колпакова, О. В. (1993). Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.). *Український історичний журнал*, (7, 8), 30–36.

Короткий, В. & Ульяновський, В. (Упоряд.). (2001). *Alma mater: Університет св. Володимира на передодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади* (у 2 кн., Кн.2). Київ: Прайм, 703 с.

Короткий, В. & Ульяновський, В. (Упоряд.). (1994). *3 іменем Святого Володимира* (у 2 кн., Кн.2). Київ: Заповіт, 453 с.

Кучменко, Е. М. (2001). Історія реформування освіти в Україні за доби гетьманату Павла Скоропадського. *Магістеріум. Історичні студії*, (7), 21–26.

Лебідь, І. Ю. (2015). *Історія педагогіки. Змістовий модуль: початкова школа і педагогіка України в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.)*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 136 с.

Мазепа, І. (1942). *Україна в огні й бурі революції, 1917-1921* (у 2 т., Т.2). Прага: Пробоєм, 212 с.

Матушевський, О. П. (1996). Українізація освіти в 1918 році. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*, (34), 80–86.

Маяш, І. Б. (2001). *Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси*. Київ, 228 с.

Медвідь, Л. А. (2003). *Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні*. Київ: Вікар, 335 с.

Павло Скоропадський. (1995). *Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)*. Київ, Філадельфія, 493 с.

Пучков, А. А. (2000). *Юлиан Кулаковський и его время*. Киев: Издательский дом А.С.С., 353 с.

Рибаків, М. О. (2005). Єврейський народний університет. *Енциклопедія історії України* (Т.3). Київ: Наукова думка, 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evreysky_narodny_universytet (дата звернення: 21.08.2023)

Розовик, Д. (2001). Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917-1920 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, (8), 55–58.

Ряппо, Я. П. (1927). *Народна освіта на Україні за десять років революції*. Київ: Державне видавництво України, 126 с.

Самойленко, Г. В. & Самойленко, О. Г. (2005). *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ Видавництво Аспект-Поліграф, 420 с.

Сірополко, С. (2001). *Історія освіти в Україні*. Київ: Наукова думка, 912 с.

Спекторський, Е. В. (2007). *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 104 с.

Ульяновський, В. І. (2007). *Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах*. Київ: НКППКЗ, «Фенікс», 360 с.

Ульяновський, В., Короткий, В. & Скиба, О. (2007). *Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 311 с.

Христюк, П. (1921). *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.* (у 2 т., Т. 2). Відень: Український соціологічний інститут, 204 с.

Чуткий, А. І. (2013). *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906-1920 рр.)*. Ніжин: ПП Лисенко ММ, 524 с.

Шевченко, Л. В. (2001). Університети Києва доби Української революції (1917-1920). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей*. Київ-Донецьк: Рідний край, 60–67.

References:

Bieliakov, H. F. та ін. (Comps.). (1995). *Kyivskiy politekhnichnyi instytut: narys istorii* [Kyiv Polytechnic Institute: an outline of history]. Kyiv: Naukova dumka, 320 s. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. F. (2008). Sotsialno-politychna ta uriadova diialnist M. P. Vasylenka [Sociopolitical and governmental activities of M. P. Vasylenko]. *Hetmanat P. Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii*: mater. vseukr. nauk. konf., 19-20 trav. 2008 r. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihi, 143–156. [in Ukrainian].

Haidei, V. O. & Mikhno, O. P. (Comps.). (2017). *Osvitnia khronika na storinkakh periodychnykh vydan 1917-1920 rr. (z fondiv Pedahohichnoho muzeiu Ukrainy)* [Educational chronicle on the pages of periodicals from 1917-1920 (from the funds of the Pedagogical Museum of Ukraine)]. Kyiv: PMU, 182 s. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2007). Hroshova (emisiina) polityka uriadu Ukrainskoi derzhavy 1918 roku [Monetary (emission) policy of the government of the Ukrainian state in 1918]. *Finansy Ukrainy*, (4), 136–145. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2017). Zakonodavche ta normatyvno-pravove pidgruntia stanovlennia dyplomatychnoi sluzhby Ukrainskoi Derzhavy za Hetmanatu 1918 r. [The legislative and normative-legal basis of the formation of the diplomatic service of the Ukrainian State under the Hetmanate in 1918]. *Hileia*, (123), 28–36. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2004). *Finansova polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy Hetmana Pavla Skoropadskoho (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 r.)* [Financial policy of the government of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi (April 29 – December 14, 1918)]. Kyiv: 430 s. [in Ukrainian].

Huberskyi, L. V., Patryliak I. K., Kolesnyk, V. F. & Chutkyi A. I. (2019). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [The history of the Kyiv University]. (Vol.2). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 716 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [Kyiv State Archive]. [in Russian].

Doroshenko, D. I. (2002). *Istoriia Ukrainy, 1917-1923* [The history of Ukraine, 1917-1923]. (Vol. 2). Kyiv: Tempora, 352 s. [in Ukrainian].

Zhmaka, V. & Turkov, V. (2019). Rozvytok osvity v Ukrainskii Derzhavi (kinets kvitnia – seredyna hrudnia 1918 r.) [The development of education in the Ukrainian State (end of April – mid-December 1918)]. *Teoretychni pyttannia kultury, osvity ta vykhovannia: zb. nauk. pr.*, 1 (59), 8–13. [in Ukrainian].

Zavaliuk, O. M. (2008). Hetmanat Pavla Skoropadskoho: rozbudova natsionalnoi universytetskoï osvity [The Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: development of national university education]. *Hetmanat P. Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii*: mater. vseukr. nauk. konf., 19-20 trav. 2008 r. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihi, 204–214. [in Ukrainian].

Ystoriia Kyeva [The history of Kyiv]. (Vol. 2). (1964). Kyev: Yzdatelstvo AN USSR, 820 s. [in Russian].

Ystoriia Kyeva [The history of Kyiv]. (Vol. 3). (1985). Kyev: Naukova dumka, 496 s. [in Russian].

Kobchenko, K. A. (2007). «*Zhinochii universytet Sviatoi Olhy*»: istoriia Kyivskykh vyshchyykh zhinochykh kursiv [“St. Olha Women’s University”: the history of Kyiv Higher Women’s Courses]. Kyiv: MP Lesia, 271 s. [in Ukrainian].

Kozhenovskiy, M. (2015). *Za Zoloty my voritmy. Suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905-1920 rokakh* [Behind the Golden Gate. The socio-cultural activity of Poles in Kyiv in 1905-1920]. Kyiv: Dukh i Litera, 664 s. [in Ukrainian].

Kolpakova, O. V. (1993). Ukrainyskyi derzhavnyi universytet u Kyievi (1917-1920 rr.). [The Ukrainian State University in Kyiv (1917-1920)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (7, 8), 30–36. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Comps.). (2001). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra na peredodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady* [Alma mater: University of St. Volodymyr on the eve and during the Ukrainian revolution. 1917-1920. Materials, documents, memories]. (Vol. 2). Kyiv: Praim, 703 s. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Comps.). (1994). *Z imenem Sviatoho Volodymyra* [With the name of St. Volodymyr]. (Vol. 2). Kyiv: Zapovit, 453 s. [in Ukrainian].

Kuchmenko, E. M. (2001). Istoriia reformuvannia osvity v Ukraini za doby hetmanatu Pavla Skoropadskoho [The history of reforming education in Ukraine during the Hetmanate of Pavlo Skoropadskiy]. *Magisterium. Istorychni studii*, (7), 21–26. [in Ukrainian].

Lebid, I. Yu. (2015). *Istoriia pedahohiky. Zmistovyi modul: pochatkova shkola i pedahohika Ukrainy v roky natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917-1920 rr.)* [The history of pedagogics. Content module: primary school and pedagogics in Ukraine during the years of the national-democratic revolution (1917-1920)]. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta», 136 s. [in Ukrainian].

Mazepa, I. (1942). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii, 1917-1921* [Ukraine in the fire and storm of revolution, 1917-] (Vol. 2). Praha: Proboiem, 212 s. [in Ukrainian].

Matushevskiy, O. P. (1996). Ukrainizatsiia osvity v 1918 rotsi [The Ukrainization of education in 1918]. *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, (34), 80–86. [in Ukrainian].

Matiash, I. B. (2001). *Osoba v ukrainskii arkhivistytsi: Biohrafichni narysy* [A person in the Ukrainian Archivistics: Biographical essays]. Kyiv, 228 s. [in Ukrainian].

Medvid, L. A. (2003). *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini* [The History of National Education and Pedagogical Thought in Ukraine]. Kyiv: Vikar, 335 s. [in Ukrainian].

Pavlo Skoropadskiy. (1995). *Spohady (kinets 1917 – hruden 1918)* [Memoirs (the end of 1917 – December 1918)]. Kyiv-Filadelfia, 493 s. [in Ukrainian].

Puchkov, A. A. (2000). *Yulyan Kulakovskiy y ehо vremia* [Iulian Kulakovskiy and his time]. Kyev: Yzdatelskyi dom A.S.S., 353 s. [in Russian].

Rybakov, M. O. (2005). Yevreyskyi narodnyi universytet [The Jewish National University]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka, 672 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Evreysky_narodny_universytet [in Ukrainian].

Rozovyk, D. (2001). Stanovlennia natsionalnoi vyshchoi osvity i naukovo-doslidnoi pratsi v Ukraini (1917-1920 rr.) [The formation of national higher education and research work in Ukraine (1917-1920)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (8), 55–58. [in Ukrainian].

Riappo, Ya. P. (1927). *Narodna osvita na Ukraini za desiat rokov revoliutsii* [Public education in Ukraine during the ten years of the revolution]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 126 s. [in Ukrainian].

Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: the pages of history]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia; TOV Vydavnytstvo Aspekt-Polihraf, 420 s. [in Ukrainian].

Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini* [The History of education in Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka, 912 s. [in Ukrainian].

Spektorskyi, E. V. (2007). *Stoletye Kyevs'koho unyversyteta sv. Vladymyra* [The centenary of the Kyiv University of St. Volodymyr]. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 104 s. [in Russian].

Ulianovskiy, V. I. (2007). *Dvichi profesor: Stepan Holubiev v universytetskomu ta akademichnomu kontekstakh* [Twice a professor: Stepan Holubev in university and academic contexts] Kyiv: NKPIKZ, «Feniks», 360 s. [in Ukrainian].

Ulianovskiy, V., Korotkiy, V. & Skyba, O. (2007). *Ostannii rektor Universytetu Sviatoho Volodymyra Yevhen Vasylovych Spektorskyi* [The last rector of the University of St. Volodymyr Ievhen Vasyliovych Spektorsky]. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 311 s. [in Ukrainian].

Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.* [The notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1920. (Vol. 2). Viden: Ukrainskiy sotsiolohichnyi instytut, 204 s. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2013). *Kyivskiy komertsiiyny instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906-1920 rr.)* [Kyiv Commercial Institute: origins and historical progress (1906-1920)]. Nizhyn: PP Lysenko MM, 524 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, L. V. (2001). *Universytety Kyieva doby Ukrainskoi revoliutsii (1917-1920)* [The universities of Kyiv during the Ukrainian Revolution (1917-1920)]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. Zb. statei.* Kyiv-Donetsk: Ridnyi kraj, 60–67. [in Ukrainian].

Отримано: 14.11.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.297-321

УДК 792.03:94(477.85)«1941/1944»

ПІДДУБНИЙ Ігор – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. Кафедральна, 12, м. Чернівці, індекс 58012, Україна (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9453-5481>

Researcher ID S-6834-2016

PIDDUBNYI Ihor – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Universal History, Chernivtsi National Yurii Fedkovich University, 12 Cathedral Street, Chernivtsi, index 58012, Ukraine (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Піддубний, І. (2023). Театральна діяльність на Буковині в умовах Другої світової війни (1941-1944 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 297–321.

ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА БУКОВИНІ В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941-1944 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – опираючись на наявну джерельну базу та існуючі розробки дослідників історії театру, проаналізувати умови театральної діяльності на Буковині під час німецько-радянської війни. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності та на використання методів аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, біографічного, історико-генетичного. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії комплексно проаналізовано стан театральної діяльності в умовах Другої світової війни, власне періоду німецько-радянської кампанії у 1941-1944 рр. румунського театру на території Буковини. **Висновки.** Таким чином, в умовах німецько-радянської війни театр залишався важливою складовою культурного простору Чернівців, засобом виховання громадян. Попри відновлення Національного театру у місті та краї мали місце виступи театральних труп з різних міст Румунії, переважно Бухаресту та Ясс. У репертуарі театрів були як класика світової та румунської драматургії, так і вистави на історичну, патріотичну тематику. Перед театром ставилося завдання усунення розриву 1940-1941 рр. у культурних зв'язках. Часом театральні заходи несли пропагандистське навантаження, що вважалося прийнятним в умовах війни. Мала місце практика театральних турне містами Буковини та Північної Бессарабії, що мало місце у 1942-1943 рр. В умовах війни по-різному склалися долі румунських акторів та акторів Чернівецького українського обласного театру. Частина останніх була заарештована радянськими органами на початку німецько-радянської війни та у її завершальний період.

Ключові слова: Чернівецька область, Губернаторство Буковина, актор, театр, К. Тимошенко, К. Тенасе, Г. А. Куза, М. Садовяну, Л. Блага.

THEATRICAL ACTIVITIES IN BUKOVYNA DURING WORLD WAR II (1941-1944)

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the conditions of theatrical activities in Bukovyna during the German-Soviet war, based on the available sources and existing developments of theatrical history researchers. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, objectivity, system and the use of methods of analysis and synthesis, problem-chronological, biographical, historical-genetic ones. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, the state of theatrical activities during World War II, specifically the period of the German-Soviet campaign in 1941-1944, of the Romanian theatre in Bukovyna was comprehensively analyzed. **Conclusions.** Thus, during the German-Soviet war, the theatrical activities remained an important component of the cultural space of Chernivtsi, a means of citizens' education. Despite the restoration of the National Theatre, theatre troupes from various cities in Romania, mainly Bucharest and Iași, presented their activities in the city and the region. The repertoire of the theatres included both world classics and Romanian drama, as well as plays on historical and patriotic topics. The theatre faced the task of eliminating the 1940-1941 gap in cultural ties. Sometimes theatrical events carried some propaganda that was considered acceptable in wartime conditions. There was a practice of theatre tours in the cities of Bukovyna and Northern Bessarabia, which took place in 1942-1943. During the war, the fates of Romanian actors and actors of the Chernivtsi Ukrainian Regional Theatre were different.

Some actors were arrested by the Soviet authorities at the beginning of the German-Soviet war and in its final period.

Key words: *Chernivtsi region, Bukovyna Governorate, actor, theatre, K. Tymoshenko, C. Tenase, G. A. Cuza, M. Sadoveanu, L. Blaga.*

Постановка проблеми. В початковому періоді Другої світової війни керівництво СРСР брало участь, спільно з керівництвом нацистської Німеччини, у переділі Європи. В результаті таких дій територія СРСР зростає за рахунок приєднання як нових республік, так і розширення території Білоруської РСР та Української РСР. Слідом за східною частиною Галичини до УРСР у 1940 р. було приєднано також Південну та Північну Бессарабію та північ Буковини. Процес радянзації створеної 8 серпня 1940 р. Чернівецької області здійснювався у 1940-1941 рр. різними засобами, серед яких опинився і театр. До Чернівців було переведено трупу Харківського театру ім. Ленінського комсомолу та реорганізовано її у трупу Чернівецького обласного театру. Керував ним І. Юхименко і до трупи долучилися актори, які до 1940 р. виступали в українському театрі, що діяв при Українському Народному Домі. Однією з перших вистав була п'єса «Лісова пісня» за твором Лесі Українки, що привертало увагу до театру української інтелігенції Чернівців. Український театр став осередком культурного життя, проте початок німецько-радянської кампанії Другої світової війни змінив ситуацію у краї і зміна влади стала причиною зміни умов театральної діяльності. У 1941-1944 рр. в Чернівцях театральне життя здійснювалося за нормами румунської держави. Українська радянська трупа відновила свою діяльність у 1944 р. після повернення на Буковину радянської влади. Проте в умовах війни не тільки зміст вистав визначав характер театральної діяльності. Також і дії влади впливали на склад трупи, що було особливо прикметним для радянської трупи Чернівецького театру.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історія театральної діяльності на Буковині була висвітлена у роботах чернівецького театрознавця Т. Сулятицького. Так, у монографії з історії театру приділено увагу стану трупи Чернівецького театру в період Другої світової війни (Сулятицький, 1987, с. 30–32). Цим же автором у 2004 р. було видано нову роботу з історії Чернівецького театру, де матеріал 1987 р. було доповнено новими даними про діяльність театру у 1940-1941 рр. в Чернівцях (Сулятицький, 2004, с. 24–26). Також у описі ситуації з театром в роки німецько-радянської війни ним долучено матеріал щодо репресованих акторів (Сулятицький, 2004, с. 45–50). Історію театрального життя Чернівців у першій половині 1940-х років також описано у розділі колективної монографії з історії міста (Чернівці, 2009, с. 443–451). Проте у згаданих роботах відсутній аналіз театральної діяльності на Буковині у 1941-1944 рр., коли Губернаторство Буковина перебувала у складі Румунії. Основним джерелом для вивчення даної проблеми послужила інформація з архівних справ та публікації у офіційній газеті

«*Vicovina*». Отримана інформація дала змогу підготувати аналіз театрального та концертного життя у Чернівцях та на Буковині у 1941-1944 рр. (Піддубний, 2018). Даний матеріал ліг в основу статті та був доповнений матеріалами, що стосувалися діяльності Чернівецького обласного українського театру та долі деяких його акторів.

Мета статті – опираючись на наявну джерельну базу та існуючі розробки дослідників історії театру, проаналізувати умови театральної діяльності на Буковині в умовах німецько-радянської війни.

Виклад основного матеріалу. Під час бойових дій по-різному склалися долі акторів трупі Чернівецького театру. Театр, який на початку війни перебував на гастролях у Станіславі, повернувся до Чернівців наприкінці червня 1941 р., а вже 2 липня був евакуйований до Харкова. Саме у цей період були мобілізовані актори В. Жихарський, М. Щоголів, С. Феєрович та ряд інших (Сулятицький, 1987, с. 30). З Харкова актори театру були відправлені до Армавіру і через Північний Кавказ, Оренбурзьку область та Татарську АРСР опинилися в м. Йошкар-Ола (Марійська АРСР), де перебували до квітня 1944 р. (Сулятицький, 1987, с. 30–31).

Доволі трагічною виявилася доля подружжя Івана Юхименка та Клеопатри Тимошенко. Режисер І. Юхименко, уродженець м. Харкова, розпочав артистичну кар'єру у 10-х роках минулого століття, працюючи в театрах Києва та Харкова. В подальшому перейшов на режисерську діяльність, та працював у театрах Києва, Харкова, Дніпропетровська, Сум, Одеси. З 1926 р. одружений з К. Тимошенко та мав у шлюбі сина і доньку. 6 лютого 1936 р. отримав звання заслужений актор УСРР. Викладав у театральних студіях, а після 1937 р. перейшов на посаду режисера Театру ім. Ленінського комсомолу, з яким прибув у 1940 р. до Чернівців. У липні 1941 р. пішки з дружиною повернувся до Харкова. У вересні 1941 р. за доносом заарештований і відправлений по етапу до м. Казані до в'язниці №2. Помер в лікарні у 1943 р. та був реабілітований у 1958 р. на підставі свідчень народного артиста УРСР К. Данькевича, народного артиста УРСР П. Міхневича, народного артиста УРСР В. Сокирка, режисера О. Свінцицького (Шуйський, 2016; Сулятицький, 2004, с. 45).

Клеопатра Тимошенко, уродженка Херсонської губернії, прийшла у Театр української драми ім. Івана Котляревського 15 вересня 1926 р., а далі працювала в театрах Одеси, Харкова, Дніпропетровська, а з 1940 р. і Чернівців. За спогадами Т. Рідуша у складі Чернівецької трупі К.Тимошенко грала переважно героїню і ця гра глядачами вважалася зразком високого мистецтва (Масан, Чеховський, с. 150). Увечері 28 вересня 1941 р. К. Тимошенко була заарештована у м. Харкові слідом за чоловіком за звинуваченням у антирадянській агітації. Отримала вирок на 5 років робіт у виправно-трудовій колонії в Казані. Після звільнення з ув'язнення зробила спробу повернутися до складу трупі Чернівецького театру, але отримала відмову. З 10 грудня 1946 р. розпо-

чала роботу у Житомирському обласному драматичному театрі, де виконувала переважно другорядні ролі (Масан, Чеховський, с. 151). Реабілітована у 1956 р. Виною К. Тимошенко слідство називало її зв'язок з Ю. Мордалевичем, отаманом повстанців у 20-х рр., а також її думки, якими поділилася, імовірно, у травні-червні 1940 р. у колі колег: «Франція гине. Якби Гітлер наступав на Росію, швидко загинула б Україна» (Шуйський, 2016).

Повторне включення Буковини і Бессарабії до складу Румунії у вересні 1941 р. привело до ряду змін. Зі створенням на початку вересня 1941 р. Губернаторства Буковина згідно з декрето-законом №2506 від 4 вересня 1941 р. питання мистецтв та театру були віддані до Дирекції преси і пропаганди. Вже у серпні 1941 р. піднімалися питання відновлення власного театру в місті. Фактично перші заяви стали реакцією на публікації у столичній пресі стосовно відновлення у Чернівцях театру під дирекцією Віктора Іона Попа. На це відповідали зауваженнями з історії Національного театру в Чернівцях, згадуючи імена директорів попереднього періоду та зауважили значення В. І. Попа для культури. Звернення уваги на дану проблему пояснювали значенням театру для виховання громадян (Drumur; Teatrul românesc). Відкриття театру пов'язували з відновленням роботи консерваторії у місті (Rep.).

Поки велося обговорення можливості відкриття театру на території Буковини під керівництвом організації Червоного хреста проводилися виступи колективу, які мали місце 24 серпня у м. Солка, 31 серпня у м. Ґура-Ґумора. Тоді на благочинні заходи було зібрано 7 500 леїв. Продовжилися виступи трупи створеної з акторів бухарестських театрів у м. Чернівці (Știri din Gurahumorului; O sărbătoare).

Станом на грудень 1941 р. Національний театр у Чернівцях працював, за визначенням місцевої газети, частково, оскільки вистави, які демонстрували, виконувалися акторами столичних театрів. Так, мали місце вистави театру-мюзикла «Cărbuș», театру з Серіндара, трупи театру «Alhambra». Остання представляла у місті оперету Й.Штрауса «Віденський вальс» у денній та вечірній. Відзначили участь у виставі акторів Дачіана, Ж. Казабана, Л. Ніколау, Е. Шлахтер, Тіміке. На 17 грудня 1941 р. призначалася вистава «Людина зі шапою» (Teatrul Alhambra). Однак до кінця 1941 р. питання не було вирішено й інтерес до театру задовольнявся виступами приїжджих труп, а сам театр використовувався для різних заходів. Так, 14 грудня 1941 р. о 20-й годині в приміщенні театру проводили літературне засідання, яке мало допомогти в зборі коштів для бідних дітей Чернівців (Teatrul național, 1941, 1 Dec.). 31 грудня 1941 р. давали виставу «Парад Перемоги».

Дещо пізніше, у липні 1942 р., Рада міністрів підняла питання про діяльність Міністерства національної культури. В результаті дій кабінету губернатор Буковини також провів зміни у структурі адміністрації, створивши директорат, який відповідав за мистецтво. Загалом відання театром відносилось до компетенції Підсекретаріату культів і мистецтв, хоча у листопаді 1942 р. піднімалося питання про його перебування під контролем міністерства пропаган-

ди, тим паче, що саме воно готувало пропагандистські турне з виставами. На рівні Буковини наполягали на збереженні у віданні Дирекції преси і пропаганди Губернаторства Буковини (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2819, арк. 2–5). Такі дії були неминучими, оскільки театр став одним із засобів пропаганди і мандрівні трупи проводили поїздки по території Румунії. Найбільш активним виявився для Губернаторства Буковини саме 1942 р.

У січні 1942 р. мали дати вистави 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 25 та 31, але давалися вони в ході турне Національного театру з Бухаресту і були представлені наступними «Влайку Воде», «Гамлет», «Місяць знає та не каже», «Сільські п'явки», «Учитель». На початку лютого двічі мали дати виставу «Карола Гиндак» (Spectacole, 1941, 25 dec.; Spectacole, 1942, 9 ian.). У відгуках на візит Національного театру в місцевій пресі було відзначено відзначили потребу мати власний театр, який відповідав би культурним потребам. Критикуючи його відсутність, зазначали, що популярністю щоліта користувався «Єврейський театр». У тих умовах театр був елементом нової перебудови регіону, тому в турне відправляли вистави відмінної якості. Відзначалося у статті, що направлення театральної трупи відбувалося за спрямуванням маршала І. Антонеску і окрім Національного театру з Бухаресту мали виступати трупи Національних театрів з Ясс, Тімішоари, а також Румунської опери з Бухаресту. Саме це називали продовженням постійності у культурно-мистецькому житті Чернівців (D. L. Turneele). Загалом приймали відкриття театру у тому вигляді, де провідну роль відігравали гастрольні вистави, вважаючи його елементом, що сприяв роботі з відновлення румунської культури. Та при цьому не полишали сподівань про відкриття власного театру. Для чернівчан повідомляли про рішення міністра національної культури І. Петровіча спільно з Л. Ребряну, директором Національного театру, Ф. Оцеля, директором Національного театру в Яссах, М. Кіріцеску, директором Національного театру у Тімішоарі про виділення трупи для організації виступів у Чернівцях. Тоді ж були визначені ціни на квитки: ложа в партері для 5 осіб коштувала 400 леїв, крісло в партері – 120 леїв, нумероване місце I класу – 80 леїв, II класу – 60 леїв, крісло на балконі – 40 леїв, балкон – 30 леїв, а галерея – 20 леїв. Щоправда, ціни на квитки змінювалися впродовж місяця (Deschiderea; I. Ig., 1942, Deschiderea).

Загалом на початку січня 1942 р. очікували відновлення діяльності театру, вважаючи театр у національних меншин краще організованим, ніж румунський національний, та називали період 1940–1941 р. розривом у культурних зв'язках. Відновлення їх робили через демонстрацію вистав з румунської літературної класики. Також закликали відвідувати вистави якомога більшою кількістю глядачів (Dragu, 1942).

Відкриття сезону відбулося 15 січня виставою А. Давілли «Влайку Воде», перед якою від імені генерального директора Національного театру Л. Ребряну виступив директор Соаре З. Соаре, який вказав на значення діяльності театру для Буковини, на роль діяльності актора для румунської нації та порів-

няв акторів з солдатами на фронті. Значення самої п'єси полягало у тому, що це була історична драма з життя Влайку Воде. У рецензії на виставу відзначили, що її відіграв той акторський склад, що і на прем'єрному показі у столиці і з тими ж декораціями та всіма сценами. Відзначено гру Дж. Калборяну, а також О. Бредеску, який раніше був у Національному театрі Чернівців, виконавиць жіночих ролей К. Пан-Чернецяну і Челла Діма (Luțu, 1942).

Слідом за даною виставою відбулася та була прорецензована вистава «Гамлет», в якій звертали увагу на ідеї, висловлені в виставі. Стосовно самої вистави, то в її аналізі вдалися до згадки про історії «Гамлета» на румунській сцені. Нинішню виставу відносили до 1929 р., де провідну роль виконував Калборяну (Bivolaru, 1942, 19 Ian.). У іншій рецензії звернули увагу на те, що текст вистави румунською мовою у цьому варіанті вийшов у 1923 р. У перекладі Д. Протопопеску. Дж. Калборяну назвали творцем відмітного характеру та проробленої ролі, а І. Манолеску – Гамлета сліпого від помсти, замученого проблемами і божевільного. Неочікуваною названо і гру Челли Діма. В іншій рецензії високо оцінювалася гра Дж. Калборяну в ролі Гамлета, а чернівчан називали такими, що удостоїлися гри відомої трупи (D.I., 1942, 21 Ian.; Bivolaru, 1942, 23 Ian.).

23 січня 1942 р. до міста прибула трупа Національного театру з Ясс. тож у місті розраховували, що багатий репертуар Бухарестського театру не знизить вражень від вистав акторів з Ясс. Фактичною рекламою театру послужила згадка імен К. Рамадон, Т. Гіцеску, К. Сави, Н. Мейку, Т. Шуби та ін. Виставу Національного театру з Ясс віднесли до категорії контрпропагандистських, оскільки це були «Два сержанти» К. Ротті та Аубігне, яку давали також 27 і 29 січня, тоді як 24 і 28 січня мала йти «Катехити з Гумулешть», а 26 січня – «Моменти» І. Л. Караджале. Перші враження від вистави 23 січня були викладені у рецензії, одразу відзначивши роботу художника Ф. Кіріакова. Саму п'єсу характеризували як мелодраму з гострими ситуаціями та щасливим завершенням. Високу оцінку отримала гра К. Рамадона, яка захоплювала глядача, адже драматичні сцени тут переривалися комічними ситуаціями. Відзначено складну роль, яку виконувала А. Лунческу та загалом гарний акторський ансамбль (D.I., 1942, 22 Ian.; D.I., 1942, 26 Ian.).

10 і 15 лютого 1942 р. в театрі давали «Аврам Янку» Л. Благі у виконанні акторів Національного театру з м. Клуж. Цей візит також називали засобом, який мав задовольнити глядача та внести ідею консолідації в буття румунського етносу, стати свідченням «духовного єднання румунів». Правда до духовного єднання тут долучався і політичний компонент, оскільки акторів з Клужу у чернівецькій газеті називали братами за ситуацією, маючи на увазі втрату північно-західної частини Трансільванії у серпні 1940 р. і перебування цього театру в Тімішоарі. Тож і сама вистава вважалася символом звільнення з рабства (I.D., 1942, 11 feb.). Вистава знайшла схвальну оцінку місцевого критика. який відзначив і акторів Н. Сіретяну, Н. Думітріу, Дж. Ауреліана, С. Мунтяну (Neo, 1942).

Ряд глядачів доволі емоційно сприйняли саму виставу, чим, очевидно, пояснюється поява ще кількох рецензій. Так, І. Р. Томояга дав високу оцінку ролі Л. Благі в румунській культурі та охарактеризував саму п'єсу, порівнявши її з «Гамлетом». Ним було відзначено високо І. Тилвана, як актора, що відповідав високій ролі, а також вказано на відповідну гру маестро і роботу інших акторів – С. Мунтяну, М. Балабана, Н. Сіретяну, В. Потороаке, Н. Думітріу, Дж. Ауреліана. Правда з цієї рецензії зрозуміло, що вистава давалася, перш за все, для румунів м. Чернівці. К. Біволару вдався до порівняння вистави з розмовою з історією, посилаючись і на відчуття самого І. Тилвана. Цей автор дав інтерв'ю з актором, щоб продемонструвати історію самої вистави, а також подати зізнання актора, в тому, що роль Аврама Янку виявилася для нього однією із значимих (Tomoiaga, 1942; Bivolaru, 1942, 15 feb.).

26 лютого до міста прибула Румунська опера з Бухаресту, яка представила «Ріголетто» Дж. Верді у супроводі симфонічного оркестру армії під керівництвом Ж. Бобеску, а 27 лютого – «Севільського цирюльника» Россіні. Як зазначалося у повідомленні газети квитки на виставу були розкуплені повністю. Автору замітки залишалося тільки зауважити, що чернівчанам не дали змогу поки побачити «Травіату», «Паяців», «Аїду» та інші опери (L. D., 1942, 27 febr.).

Тим не менше Румунська опера справила враження на глядачів. К. Біволару писав про успіх вистав, говорячи про залу театру під час вистави як «ансамбль гармонії». Ролі Спарафуччіо та Дона Базіліо, виконані Н. Секеряну названо такими, що задовольняють глядача, а самого актора, таким, що живе у ролі. Згадав критик також імена інших акторів – Т. Спетару, М. Снежіна, Т. Ненеску та інших, без яких неможливою була б гра Н. Секеряну (Logofătu, 1942; Bivolaru, 1942, 2 Martie).

Крім згаданих вище з 14 по 25 лютого 1942 р. у Губернаторстві Буковини мали перебувати актори театру «Muncă și lumină», у зв'язку з чим представників адміністрації на місцях просили надавати допомогу акторам (Держархів Чернівецької обл., ф. 19, оп. 5, спр. 23, арк. 28). У березні 1942 р. вдруге до міста прибули актори Національного театру з Бухаресту. Цього разу було дано комедію М. Сорбу «Страждання помідора», виставу, що відображала почуття, несла в собі романтизм. Інша комедія належала Т. Мушатеску «Титанік вальс». Серед акторів цієї трупи були О. Бредеску, К. Георгіу, М. Думітреску та інші. У цей приїзд актори затримувалися в місті з 8 до 15 березня, тоді як 24 березня в театрі давав виставу «Бінг...Бінг мелодія» театр «Alhambra», а 27 березня мала йти «Папа Лебоннард» з Мішу Фотіно (Bivolaru, 1942, 12 martie; Spectacole, 1942, 5 martie).

Слідом за театром з Бухаресту прибув і театр з Ясс, актори якого привезли три прем'єрні вистави. Серед них «Норовлива», комедія на 5 актів за В. Шекспіром, «Веселі дні після війни», комедія на три акти М. Садовяну за Лабішем, драма Л. Благі на 3 акти «Хрестовий похід дітей». У зв'язку з даним візитом в черговий раз піднімалося питання про відкриття театру в

Чернівцях та відзначали наявність розпорядження маршала І. Антонеску щодо відновлення діяльності театру. Правда мова йшла про гастролуючі трупи інших румунських театрів разом із згадкою про вдалу постановку театру з Ясс «Два сержанти» (Turneul, 1942, 9 april.; Turneul, 1942, 13 april.).

З нагоди показу «Норовливої» Д. Луца писав про відновлення давньої культурної традиції та порівнював виставу з п'єсою Мольєра «Вчена жінка», наголошуючи на різному змісті двох п'єс та називаючи першу легкою комедією. Виклад змісту вистави було поєднано зі згадкою про акторів-виконавців, зокрема М. Бачу переконливу в ролі Катерини, А. Гіцеску, який вміло передав образ Петруккіо. Цього актора критик згадував і у зв'язку з епілогом, сповненим гумору, спрямованого проти жінок. Давав Д. Луца оцінку акторам – П. Попеску, Д. Гаджак, Р. Іонашку, К. Кадескі, К. Стенеску, Е. Протопопеску, Дж. Поповіч, Н. Шуба, Т. Думітреску, І. Ласкер та ін. (Luța, 1942, 15 april.). Саме для цієї трупи передбачали отримання продовольства на місці перебування, то ж і у Чернівцях 50 акторів, технічних та адміністративних працівників мали отримати цукор з розрахунку 1 кг на особу (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2781, арк. 2). У квітні 1942 р. до адміністрації Губернаторства Буковини надійшло прохання актора В. Брезяну надати йому залу Національного театру в Чернівцях для виступу у ході ювілейного турне Румунією. Актор відзначав 30-ліття своєї діяльності на сцені виставою «Екстемпоральний». Прохання було направлене до адміністрації з причини існування домовленості між Синдикатом драматичних акторів Бухаресту та примарією Чернівців про відмову від надання під приватні драматичні заходи приміщення Національного театру. Згоду на використання приміщення театру К. Калогеску видав, виходячи з прохання, на 5 травня 1942 р. (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2784, арк. 2,3).

Однак у країні була налагоджена система використання театру з пропагандистською метою. Діяльність театральної трупи «Muncă și lumină» передбачало чітко розписаний графік вистав і переміщень трупи. Так, із Белць поїздом вона мала прибути 11 квітня 1942 р. на станцію Бурдужень, а звідси надвечір 13 квітня – до Ватра-Дорней. Звідти актори вирушали на Кимпулунг, де мали бути 16 квітня 1942 р. 18 квітня вони поїздом виїжджали до м. Редець, куди мали прибути найпізніше о 5-й вечора, щоб о 8-й дати виставу. 20 квітня вранці трупа виїжджала на м. Сторожинець, щоб там о 3-й дня дати денну виставу. Вранці 22 квітня зі Сторожинця трупа їхала до Чернівців, де мала бути до полудня. 27 квітня турне продовжувало свій шлях з Чернівців до Хотина, але вже не поїздом, а автобусом «Румунських залізниць», яким 28 чи 29 квітня поверталися до Чернівців.

У репертуарі турне були «Зять Гаджі Петку», «Калачики на вікні» та «Сарсаїла і Нікіперча». З усіх білетів, окрім додаткових, брали плату в 2 леї на користь пенсій для акторів. Також знімалися суми у 2 леї з білетів вартістю 300-30 лей та 1 лея з білетів 10-20 лей. Розвішування афіш покладалося на примарії міст, де відбувалися вистави. У Ватра-Дорней вистава мала

проходити в залі примарії 15 квітня, 16 та 17 квітня три вистави мали дати в Кимпулунзі у залі ліцею, 18 і 18 квітня три вистави давалися в залі Німецького дому в Редеуць, 22-25 квітня 6 вистав мали відіграти у Чернівцях, 26-27 квітня три вистави давалися у Хотині (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2916, арк. 1-4; Turnee, 1942, 15 arg.). Роль такого турне відзначали у піднесенні культури в повітах краю, у донесенні до селян румунської культури (Luța, 1942, 24 april.).

Приїзд у квітні трупи «Muncă și lumină» супроводжувалося також вирішенням питання забезпечення акторів товарами першої необхідності. Так, на трупу у 22 особи мали виділити 220 кг цукру, 44 кг олії, 220 кг вина, 44 кг мила для прання. У травні 1942 р. до міста прибувала трупа з 15 осіб та комедією «Муха», що встановлювало інші норми продажу акторам товарів: 150 кг цукру, 30 кг олії, 45 кг мила для прання та 7 кг туалетного мила (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2782, арк. 3,6,7).

Правда, попри відсутність власної трупи у 1942 р. не означала, що однаково будуть приймати всі трупи. Зокрема, у травні 1942 р. обговорювалося питання про виступ у Чернівцях з виставою «За Батьківщину» трупи І. Теодору. Вистава мала патріотичний сюжет, але це, як і наявність прохання про підтримку з міністерства, не стало підставою для рішення адміністрації Губернаторства Буковини про підтримку трупи. Причина полягала в тому, що І. Теодору знали як трупу, яка оголошувала про виставу, продавала квитки, а потім відмовлялася від виступу. Також в ній практикували продаж почесних місць за 1-5 тис. леїв (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2821, арк. 3,4,6). При цьому згадана трупа мала більш достойних конкурентів, адже 5 червня Національний театр з Бухареста мав представити в Чернівцях «Фауста». Трупою керував Джордже Врака (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2920, арк. 1).

Хоча виступи приїжджих труп і були до деякої міри впорядковані, все ж існувала потреба регулювання руху акторських груп. Можливо з цієї причини колишній актор Національного театру в Чернівцях І. Економу просив про дозвіл на заснування театральної агенції. З боку адміністрації особливих заперечень не зустрічалося (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 3366, арк. 2,4). Проводилися вистави і з релігійним змістом. Так, 29 та 30 червня у приміщенні Національного театру Місіонерський театр Патронажної ради давав виставу «Хресна дорога» за п'єсою у 5 актах І. Фрумушань. Проте вже 11 липня в театрі йшла вистава трупи «Cărăbuș» «Має тато сина». Свою пробу на сцені робили й учні Чернівецької консерваторії. Так, 1 серпня 1942 р. в театрі давалася вистава З. Бирсана «Що творить день» з Е. Попеску-Бирлад, Ф. Скурту, Е. Попеску, Е. Попа, М. Нуцу, Д. Попа та ін. Прибуток з вистави йшов на користь поранених зі шпиталю Z.L. 179 під керівництвом капітана І. Гіки (Spectacole, 1942, 27 iun.; Reprezentatie, 1942).

На додачу до вистав з'явилися кілька публікацій з історії румунського театру на Буковині К. Даміана. А саме приміщення Національного театру

використовувалося також для проведення концертів, публічних виступів, конгресів, як конгрес православних священників у вересні 1942 р., фестивалі під покровительством дружини маршала І. Антонеску Марії, виступи відомих акторів, як, наприклад, тенора Т. Скіпа (Damian, 1942; Festival, 1942, 12 noiembr.; L.D., 1942, 30 noiembr.).

Приїзд труп з інших міст вочевидь не зовсім задовольняв адміністрацію Губернаторства Буковини, тож у вересні 1942 р. велася робота зі створення власної трупи. У зв'язку з цим через службу пропаганди губернаторства примарію Чернівців просили про виділення квартир для акторського складу. Загалом просили про 40 квартир, які примарія виділяла у будинках по вулицях Влегуце, Л. Брябан, Т. Майореску, А. Міцкевича, Кузе-Воде, Н. Йорги, Д. Ксенопола, 11 Листопада, Василька, Романа, Петровіча, М. Когелнічану та площі Гіка Воде. Квартири були частково умебльовані, а при потребі їх можна було додатково обставити меблями (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2785, арк. 1,3,4,7). Однак вже до кінця 1942 р. питання з акторською трупкою виглядало вирішеним остаточно і не на користь останньої.

У листопаді 1942 р. у Службі пропаганди змушені були констатувати неможливість створення трупи в межах сезону 1942-1943 р., що було результатом неможливості відкрити кредит для такої мети. Таким чином, питання полягало у отриманні субвенції, про яку могли говорити лише біля 1 квітня 1943 р. Не заперечуючи при цьому можливості відвідання Буковини мандрівними трупами, керівництво Служби пропаганди просило перекласти частину витрат, зокрема оплату проїзду поїздом на Міністерство національної пропаганди, дотримуватися прийнятого репертуару (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2808, арк. 2, 3, 4).

3 7 серпня по 18 вересня 1942 р. відбувалося турне групи акторів з Міністерства національної пропаганди Буковиною, Бессарабією, Трансністрією. Трупа складалася з 20 осіб, керувалася Чезаре Діма та представляла виставу Делавранчі «Захід сонця». Окрім вистави в програмі були також пісні В. Александри, декламація та інструментальна музика. За програмою трупа мала перебувати на Буковині з 29 серпня по 10 вересня. Щоправда, по ходу турне робилися корективи. Найвідалішими виступи вважалися у м. Ґура-Ґуморі, Кимполунзі, Вагра-Дорней, Сучаві, адже звіти з місць однаково високо характеризували результати роботи акторів. У звіті відділу пропаганди відзначали гарний прийом акторів і висловлювали бажання бачити подібні виступи частіше (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2820, арк. 3,22-25, 26).

Останнє цілком логічно поєднувалося з діями Служби преси, пропаганди і цензури у січні 1942 р. Саме тоді було розгорнуто програму відновлення через Фондацію «Король Мігай I» сільських Будинків культури. Вони мали виступати тими закладами, які виконували роль посередника у донесенні румунської культури до мешканців Губернаторства Буковини. Зали відновлених Будинків культури передбачалося використовувати для проведення спектаклів (Держархів Чернівецької обл., ф. 19, оп. 5, спр. 23, арк. 49).

Тим часом у краї у вересні 1942 р. театр з Серіндар дав вистави «Ковбасник Коломбо» та «Людина, що посміхається», трупа театру «Alhambra» – «Продавця птахів», у жовтні театр комедії давав «Маркізові сини» (Vucovina, 1942, 9 sept.; Teatrul Național, 1942, 1 oct.). Ближче до завершення 1942 р. зі спробою гастролювати на Буковині виступив театр Наталіци Павелеску. Нею планувалося представити виставу «Пригода на маскарадї» Л. Ленца, яку збиралися зіграти 30 листопада 1942 р. у м. Хотині, а з 1 по 6 грудня – у Новоселиці, Чернівцях, Редеуць, Кимпулунгу, Ватра-Дорней, Сучаві. У виставі задіяли 6 акторів, включно з Н. Павелеску та 4 технічні працівники. Що відрізняло прийняття рішення з дозволу на проведення вистави, це засудження її. Зокрема К. Редулеску-Лівезі вважав вистави Н. Павелеску фривольними, невідповідними моменту, а акторів – з низьким рівнем, що давало підстави відмовити у виступі з виставою на території Губернаторства Буковини. Проте, хоча 6 листопада мала місце офіційна відмова, все ж зусилля Н. Павелеску дали змогу їй добитися дозволу, який 18 листопада підписав В. Н. Флореску (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 307, оп. 1, спр. 2362, арк. 3, 5, 6, 10, 11).

Таким чином, у листопаді 26 ішов «Авар», а 28 – «Танок мільйонів» у виконанні трупи театру «Alhambra», а вже 2 грудня давалася вистава з турне театру «Наталіца Павелеску». Ближче до Різдва 1942 р. мали місце концерти і 19 та 20 грудня давалися дві денні та дві вечірні вистави «Вечір Тенасе» (Teatrul Național, 1942, 26 noiembr.). Саме у грудні в газеті «Vucovina» пройшла інформація про театральну пересувну трупу при Міністерстві праці «Muncă și Lumină», завданням якої було посилення пропагандистської діяльності та яка мала дати 40-50 вистав на Буковині в період з 15 грудня 1942 по 1 лютого 1943 р. В репертуарі була «Бурхлива ніч» І. Караджале, «Карнавал», «Панна Настасія» Г. Замфіреску, вистави Г. Орсакі, Т. Мушатеску, С. Теляжен, П. Густі, А. Герца, В. І. Попа, Судерманна, Кадельбурга. Поруч з ними мали місце в репертуарі вистави для вояків, учнів та дітей, поранених (Caravanele, 1942). Доречно згадати, що саме 18 грудня відбувся публічний виступ інспектора мистецтв Ш. Павалеску «Театр на Буковині» (Teatrul în Vucovina, 1942). Також у грудні любителі театру знаходилися під враженнями від гри І. Дачіана з театру «Alhambra» та вистав «Продавець птахів» і «Сирота Джонатан», яку належним чином оцінив і критик (Pogumbiță, 1942).

Не зовсім рівномірним у театральному житті Чернівців виявився 1943 р., безумовно в театрі йшли вистави, але значно рідше і в проміжках між ними чернівчани знайомилися з мистецтвом кінематографу чи музичним мистецтвом. З вистав початку року слід назвати «Корсара» Дж. Врака, який ішов 17 січня та «Стребунеску і компанія» (21 січня) (Teatrul Național, 1942, 15 ian.). На 23 січня 1943 р. був запланований виступ солістів Румунської опери Л. Діма та В. Кічідяну (Vucovina, 1943, 19 ian.). 26 січня на 20.30 год. був призначений концерт симфонічного оркестру армії, а у четвер 28 січня та п'ятницю 29 січня давали комічну оперу «Ніч святого Георгія» (Turneul orchestrei, 1943). Виставу давали в пам'ять про буковинського композитора

Тудора кавалера де Флондора представники Консерваторії. На той час ложа першого поверху на 5 осіб коштувала 1200 лей, ложа партеру – 800 лей, крісло в партері – 200 лей, місце на галереї – 40 лей. Музику виконував оркестр 8 стрілецького полку, пісні – хори митрополичий та залізничників під керівництвом П. Фрунза, балет був під керівництвом А. Шефуряк.

До річниці «Малого об'єднання» 24 січня 1943 р. в приміщенні Національного театру було дано мистецький фестиваль під покровительством губернатора генерала К. Калотеску. Також було проведено заходи і для поранених у Чернівцях та Львові (Înălțătoare manifestații, 1943). Попри складне становище для румунських військ на фронті на 10 лютого призначили виставу «Чортова жінка» з Танті Коча, а 19 і 20 лютого труппа «Alhambra» мала дати 4 вистави «Граф Люксембург», тоді як 21 лютого мала йти «Лукреція Борджіа» труппи М. Войкулеску. Для наступних вистав було розроблено графік, згідно якого: 3 березня Театр релігії давав «Інферно», 7 березня – труппа Манолеску презентувала виставу «Тато», 13 березня була труппа Булфінські з «Отелло», 19 березня – Патріотичний театр з «Душами у борні», 20 березня мали бути дві вистави від кампанії «Muncă și Lumină» «Стій, стріляю!», 21 березня – турне Е. Загарії з «Jocălorie», 22 березня Національний театр з Ясс давав виставу «Там...далеко», 24 і 25 березня ним представлялася вистава «Людина з Мартоажа» 27 березня І. Васілеску з музичною комедією «Джоконда-Палас», 31 березня Румунська опера представляла денну і вечірню вистави «Будинок з трьома дівчатами». Перша половина квітня була представлена: 1 квітня театром з Серіндар з виставою «Нероба», 10 квітня – «Напасть», 11 квітня – турне Кипріан – з «Кур'єром з Ліона», 17 та 18 квітня мали дати дві денні та дві вечірні вистави «Вперед, Тенасе». У травні були заплановані вистави «Нашого театру» «Скандал» та театру комедії «Зернятко» (Teatrul Național, 1943, 11 febr.; Teatrul Național, 1943, 13 febr.; Teatrul Național, 1943, 17 febr.; Teatrul Național, 1943, 19 mart.; Teatrul Național, 1943, 18 mart.). 25 лютого у театрі під керівництвом професора Консерваторії музики і драматичного мистецтва М. Гойніка учні представили музичну програму (Lianu, 1943).

14 березня у театрі пройшов вечір для поранених, де виступали акробати Ірина та Васіле Попеску, співала І. Раду, виступав цимбаліст Ч. Джамбасу. Запланований приїзд акторів Національного театру з Ясс давав можливість побачити вистави мешканцям Чернівців, Редець, Сучави та Дорогоя по черзі, починаючи з 23 березня 1943 р., коли представлялася вистава за п'єсою М. Штефенеску «Там... далеко» з актором К. Рамаданом. Виставу давала труппа театру під керівництвом А. Майкана, яка відвідувала Трансільстрію, Буковину і Бессарабію. У відгуках на виставу відзначали високу якість акторського складу, зокрема і К. Рамадана та акторів Л. Ласкара, Н. Вемеш, Іонеску-Сіон, Р. Думітріу, С. Бенеску, А. Дорнеску, визнавали роль самого А. Майкана, відомого в Румунії своєю діяльністю на бухарестській сцені та директора театру Д. Іона (Un mare festival, 1943; Turneul, 1943, 12 mart.; Mare spectacol, 1943). Щоправда, для пропагандистської діяльнос-

ті все ж старалися залучати не театр, а кінематографію чи заклади масової культури (Ion Ig., 1943; Un an, 1943).

23 травня 1943 р. актори театру-мюзиклу «Cărăbuș» виступали перед пораненими у шпиталі Z.L.179, де демонстрували гуморески, італійські пісні, гумористичні румунські пісні. Л. Будеску у партнерстві з Ц. Петреску та К. Доду зіграла сценку з «Сомнабули». На завершення оркестр групи під орудою Патрікі зіграв пісні національні та героїчного змісту (Manta, 1943, 26 mai).

На початку липня 1943 р. було зроблено підсумок щодо театрального життя у Чернівцях в умовах війни, що в першу чергу пов'язувалося з рішенням про проведення ремонту в театрі. За допомогою у цій справі дякували примаару міста Д. Галешу. На той час безпосередньо театром займався помічник примаар майор Попп. Діяльність театру мала різні ступені активності. Принаймні до кінця 1941 р. артистами на гастролях були здійснені три вистави. Причиною було залишення театру в непридатному стані після радянського відступу: була здерта завіса, розтягнуто декорації і матеріали, залишено систему обігріву в непридатному стані.

Вже стосовно 1942 р. звітували про 42 виступи приїжджих груп, 2 місцевих, 3 шкільних, 3 солдатських, 15 робітничих, 12 добровільних, 3 пропагандистських вистави, 8 просвітницьких виступів, 8 концертів та 4 хорових конкурсів, 10 мистецьких фестивалів та ін. Стосовно пройденого часу у 1943 р. називали 29 театральних вистав, 4 місцевих вистави, 3 шкільних представлення, 14 робітничих виступів, 1 військовий, 3 добровільних, 2 пропагандистських, 12 просвітницьких виступів, 5 концертів, 5 хорових конкурсів, 8 мистецьких фестивалів. З цього називали проведення 200 спектаклів зіграних на сцені театру за звітний час. Загалом подібну діяльність оцінювали як національно-патріотичну. Проте на той період склалася ситуація, за якої театр потребував ремонту, зокрема в частині обігріву, освітлення, меблів залу, покрівлі. Оскільки ремонтні роботи розпочинали негайно, то до 15 вересня мали намір відновити в ньому діяльність (Repairarea, 1943; I.Ig., 1943, 4 iul.).

Проте візити груп на гастролях продовжували тривати і наприкінці липня на Буковину завітала група Національного театру з Ясс з виставою «Пані Кіріца у провінції». У її складі були М. Георгіу, К. Сава, К. Протопопеску, Р. Юнашку, Н. Шубе, Т. Гіцеску та ін. (Artiștii, 1943). Наприкінці літа 1943 р. в турне по Буковині прибули актори Національного театру з Бухаресту з виставою за п'єсою М. Галбе «Юність». Цей візит був цікавим для потенційних глядачів тим, що серед акторів був відомий за чернівецькою сценою Н. Матей, актори С. Мушатеску, Дж. Мусчеляну, І. Миссір, І. Крецою та ін. (Turneul, 1943, 1 sept.).

Після того як Губернію Буковина очолив корпусний генерал К. Драгаліна було піднято питання про створення під егідою організації «Muncă și Lumină» робітничого театру. Саме йому збиралися передати в користування приміщення Національного театру в Чернівцях до отримання власного приміщення. Керівництво театром доручили актору К. Крістелю, який набрав до театру переважно професійних акторів. Стосовно репертуару відзначали, що

він задовольнить будь-якого глядача, але основне його призначення полягало все ж у піднесенні культурного рівня робітників. Виходячи з цього, обіцяли більшу частину п'єс брати з румунської літератури, але, імовірно зважаючи на період, також визнавали, що вони мають носити героїчний, національний та виховний характер (Ignatescu, 1943).

Наприкінці вересня надійшло повідомлення про відкриття театру після завершення ремонтних робіт. Урочисте відкриття театру призначили на 26 вересня виставами театру «Alhambra» денною – «Король вальсу» та вечірньою – «Гейша». На 2 жовтня була призначена вистав з турне Л. Стурза-Баландра «Мама» за Е. Золя, а на 3 жовтня «Вітамін М» з Тіміке, Фотіно, С. Думітреску та ін. 13 жовтня труппа театру «Cărăbuș» мала дати «Вілла ілюзій», тоді як 17 жовтня йшов «Пансіон кохання» з Р. Беліган, М. Анджелеску, Н. П'яцентіні. На 22 жовтня Румунська опера давала в театрі «Кармен» (Biv. S., 1943). На 29 жовтня було призначено відкриття виставою «Світанок» театру «Muncă și Lumină» в Чернівцях. Ця ж вистава давалася 30 жовтня в денному показі для військових, а 31 жовтня в денному показі для школярів. У неділю 14 листопада призначили виставу «Не винен» з І. Манолеску, а 27 листопада театр Марії Філофі давав «Хлопця». В проміжку між виставами мали місце публічні виступи, а також 21 листопада під патронатом митрополита Буковини Тіта, дружини генерала К. Драґаліні Елізи, генерала Д. Карланца в Національному театрі відбувся благодійний концерт на користь муніципальної патронажної ради. Пройшов він у форматі концерту, але однією зі складових стало виконання ученицями жіночого комерційного ліцею під керівництвом директора Джорджеску переробленої дружиною капітана Негру сцени з вистави М. Садовяну «Чудова діброва». З 24 по 28 листопада в Національному театрі давалася вистава театру «Muncă și Lumină» «Маґда» Судерманна, з яких 27 листопада призначалася безкоштовно для вояків, а 28 – для школярів за зниженими цінами. Увечері 28 листопада в Національному театрі відбувався фестиваль румунської поезії, танцю і пісні, участь в якому мали взяти представники з усієї Буковини (Teatrul Național, 1943, 29 oct.; Teatrul Național, 1943, 13 noiem.; Teatrul Național, 1943, 19 noiem.; Festival, 1943, 26 noiem.; Cernăuțeanu, 1943; Teatrul Național, 1943, 20 noiem.; Poezie, 1943).

Вистави використовували для певної виховної мети чи виконання благодійних дій. Так, святкування 25 річниці приєднання Ардялу перетворилося у маніфестацію, в якій використали можливості краю. Деяко раніше, наприкінці листопада 1943 р. студенти-трансільванці з Політехники «Г. Асакі» дали виставу «Творить день» З. Бирсана (Studentii ardeleni, 1943). З метою збору коштів на користь «Дарунку солдату» 6 грудня влаштували для дітей. Правда акторами тут виступили учні жіночого комерційного ліцею, які виконували пісні, декламували, виконали сцену «Чудової діброви». Фактично захід було приурочено до дня Св. Николая (Spectacol, 1943, 5 dec.).

На наступні місяці було визначено порядок залучення приміщення Національного театру. Зокрема, 13 та 14 грудня театр «Алґамбра» давав «Веселу

вдову». 18 та 19 грудня у денній та вечірній виставах театру Джоконда-Ворілеску йшла «Джокондітта», а 25 і 26 грудня Компанія «Alhambra» пропонувала глядачам «Більше не п'ю» з Р. Багтов. 19 грудня 1943 р. актори театру «Джоконда» виступали перед пораненими в шпиталі Z.I.179 (Manta, 1943, 22 dec.).

У суботу 1 та неділю 2 січня 1944 р. у денних (16.00) та вечірніх (20.00) виставах труппи Компанії «Cărăbuș» збиралася представити «Терплячий Тенасе» (Teatrul Național, 1943, 11 dec.; Teatrul Național, 1944, 1 ian.). Крім того, актори Компанії «Cărăbuș» 2 січня 1944 р. о 12 годині виступили у Чернівецькому шпиталі Z.I.179. Зокрема, у заході брали участь Трестіан, Деметреску, Антонеску, Зізі Шербан. М. Дохи спільно з Папертом та Філіповим виконала танець, а поранені гарно приймали також виступ самого К. Тенасе в ролі К. Колумба. Мало місце виконання арделянських пісень Д. Шербенеску, що фактично використали у якості пропагандистського заходу та інших мелодій (Manțu, 1944).

На середину січня 1944 р. припала прем'єра (14 січня) та демонстрація нової вистави чернівецького театру «Muncă și Lumină» «Люди на крижині» В. Вернера, яку давали у денній та вечірній виставах 15 та 16 січня (Spectacole, 1944, 9 ian.). На 23 січня 1944 р. у денній та вечірній виставах театр комедії пропонував «Топазі» з Васіліу-Бирліє 29 та 30 січня виставу давав театр «Music-Hall», тоді як 5 і 6 лютого театр «Gioconda» представляв «Жінки... жінки... жінки...». Вистави здебільшого відбувалися у суботу та неділю, проте у вівторок 15 лютого 1944 р. планувалася вистава Кампанії «Cărăbuș» «В добрий час» із Васілаке у денному та вечірньому показі (Spectacole, 1944, 21 ian.). Мали місце у даний період і виступи з доповідями, які проводили в приміщенні театру.

У березні 1944 р. також планували мистецькі заходи у Чернівцях. Зокрема, під патронатом генерал-губернатора Буковини корпусного генерала К. Драгаліні 19 березня у театрі мав відбутися вечір буковинського села, де представляли румунський буковинський танець, пісню, одяг за участю Дому культури Путни, груп старих з Фретеуць Ноуїй, Терєблечі, трембітарів, гравців на флюярі та інших груп. Проте більш важливим слід вважати приїзд труппи з Ясс, яку очолював А. Гіцеску. Тоді приїзд труппи планувався на 11 березня і очікували вистави за п'єсою у віршах відомого буковинцям своєю політичною діяльністю у складі Ліги націонал-християнського захисту Ґ. Кузи «Стрілець Штефана». Оскільки п'єса була присвячена історичним подіям 1476 р., то збиралися її давати спершу у денній виставі для учнів шкіл (Sub patronajul, 1944; Turneul, 1944, 10 mart.). Оскільки це була доволі помітна за найближчий проміжок часу прем'єра, яку було організовано регіональною організацією «Культурної фундації «Regele Mihai I»», до того ж з участю і автора, і генерал-губернатора Буковини, то відгук на виставу з'явився у пресі. Сам автор, Ґ. Куза у вступному слові перед вечірньою виставою висловив вдячність генерал-губернатору К. Драгаліні за надану можливість представити постановку та згадав про латинську поговірку, яку ця ви-

става заперечувала «Серед зброї музи мовчать». Далі було представлено сам твір, який у 3 актах розповідав про життя воеводи Штефана та про кохання на тлі подій 1476 р. дівчини Гавіліни і юнака Деніле. Так, В. Гросаріу відзначав щиру гру В. Беленеску, яка виконувала роль Гавіліни, гарний прийом гри акторки Ніколау в ролі Анікей, відзначено гру інших акторів трупи Д. Годжіає, Поповіча, В. Вардуке, Гросаріу, Думітреску. Автор рецензії висловлював сподівання і на подальші зустрічі з буковинськими глядачами (Grosariu, 1944).

Іншою була ситуація з трупю Чернівецького обласного театру. У 1944 р. актори Чернівецького театру працювали у складі фронтової бригади, тоді як трупа перебувала на Ставропольщині, де театр мав значний успіх. 22 вересня 1944 р. театр під керівництвом В. Василька повернувся до Чернівців та 4 листопада відкрив сезон виставою О. Копиленка «Чому не гаснуть зорі» (Сулятицький, 1987, 31-32). До цього часу помітну роботу у збереженні приміщення театру здійснив І. Дудич, який з квітня 1944 р. перебував у місті та організовував театральні концерти за участю С. Дубіневича, І. Спинула, І. Скуратової, А. Лисянської-Дудич (Сулятицький, 2004, 49). Повернувся до складу трупи і Т. Рідуш, як і більшість акторів довоєнної трупи.

Однак ряд акторів, які перейшли з самодіяльного театру у 1940-х роках зазнали репресій. Так, було заарештовано та відправлено на заслання І. Дудича, слідом за яким заарештували акторів К. Кудринського, І. Дубіневича, піаністку О. Тимінську (Масан, с. 152–153). Арештовано було також В. Дячука, А. Довганчука, Г. Колянка (Сулятицький, 2004, 49).

Висновки. Таким чином, в умовах німецько-радянської війни театр залишався важливою складовою культурного простору Чернівців, засобом виховання громадян. Попри відновлення Національного театру у місті та краї мали місце виступи театральних труп з різних міст Румунії, переважно Бухаресту та Ясс. У репертуарі театрів були як класика світової та румунської драматургії, так і вистави на історичну, патріотичну тематику. Перед театром ставилося завдання усунення розриву 1940-1941 рр. у культурних зв'язках. Часом театральні заходи несли пропагандистське навантаження, що вважалося прийнятним в умовах війни. Мала місце практика театральних турне містами Буковини та Північної Бессарабії, що мало місце у 1942-1943 рр. В умовах війни по-різному склалися долі румунських акторів та акторів Чернівецького українського обласного театру. Частина останніх була заарештована радянськими органами на початку німецько-радянської війни та у її завершальний період.

Список використаних джерел та літератури:

Ботушанський, В. М. (ред). (2009). *Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто): [кол. монографія]*. Чернівці: Зелена Буковина, 586 с.

Державний архів Чернівецької області.

Масан, О. М. & Чеховський, І. Г. (1998). *Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста*. Чернівці: Місто, 213 с.

Піддубний, І. (2018). Румунський театр на Буковині в період Другої світової війни. *Вісник Центру буковинознавства: зб. наук. пр. наук.-дослід. Центру Буковинознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Т.2)*. Чернівці: Технодрук, 56–65.

Сулятицький, Т. (2004). *Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської. Нарис історії*. Чернівці: Золоті литаври, 212 с.

Сулятицький, Т. В. (1987). *Чернівецький обласний український музично-драматичний театр імені О. Ю. Кобилянської*. Київ: Мистецтво, 125 с.

Шуйський, І. (2016). Покарана за кохання, або Життя, зрада і смерть, варті пера Шекспіра. *Інформаційно-аналітичний тижневик «Дзеркало тижня»*, 24 (270) (2 липня), 15.

Artiștii Teatrului Național din Iași în turneu prin Bucovina. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 644 (31 Iulie), 5.

Biv., C. (1943). Teatrul național din Cernăuți renovat își deschide porțile. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 695 (26 Septembrie), 1.

Bivolaru, C. (1942). De vorbă cu Avram Iancu în interpretarea actorului Ion Tâlvan. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 181 (15 Februarie), 2.

Bivolaru, C. (1942). Hamlet în interpretația D-lui G.Calboreanu. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 161, (23 Ianuarie), 2.

Bivolaru, C. (1942). Hamlet în Teatrul românesc. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 158 (19 Ianuarie), 2.

Bivolaru, C. (1942). N. Secăreanu în «Rigoletto» și «Barbierul din Sevilla». *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 194 (2 Martie), 2.

Bivolaru, C. (1942). Teatrul Național din București la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 202 (12 Martie), 5.

Bucovina. Ziar de afirmare românească. (1943). 477 (19 Ianuarie), 3.

Caravanele Muncă și Lumină în Bucovina. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 447 (7 Decembrie), 3.

Cernăuțeanu, I. (1943). Festival artistic dat de Consiliul de Patronaj la Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 747 (26 Noiembrie), 3.

D. I. (1942). Activitatea dramatică din Cernăuți. Teatrul Național din Iași la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 160 (22 Ianuarie), 2.

D. I. (1942). «Hamlet» de William Shakespeare. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 159 (21 Ianuarie), 2.

D. I. (1942). Doi Sergenți de C.Rotti și Aubigne. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 164 (26 Ianuarie), 2.

D. L. (1942). Turneele Teatrului Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 150 (10 Ianuarie), 1.

Damian, C. (1942). Din istoricul teatrului românesc bucovinean. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 375 (20 Septembrie), 9.

Deschiderea stagiunii Teatrului Național.(1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 152 (12 Ianuarie), 1.

Dragu, A. (1942). Arta dramatică în Bucovina. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 153 (14 Ianuarie), 1.

Drumur, G. (1941). Problema Teatrului Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 21 (6 August), 1.

- I. D.**, (1942). Teatrul Național din Cluj. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 177 (11 Februarie), 3.
- I. Ig.** (1942). Deschiderea Teatrului Național din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 152 (12 Ianuarie), 3.
- I. Ig.** (1943). Teatrul Național din Cernăuți. Constatări în lumina cifrelor. Peste 200 spectacole jucate în doi ani. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 620 (4 Iulie), 3.
- Ion Ig.** (1943). Spectacole pentru muncitori Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 585 (24 Mai), 3.
- Ignatescu, I.** (1943). Înființarea teatrului muncitoresc. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 677 (6 Septembrie), 3.
- Înălțătoare manifestații patriotice din Cernăuți și Lemberg. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 485 (28 Ianuarie), 1, 3-4.
- Grosariu, V.** (1944). Cronica dramatică. «Armașul lui Ștefan» la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 843 (19 Martie), 3.
- Festival în folosul Consiliului de Patronaj al Municipiului. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 742 (20 Noiembrie), 3.
- Festival la Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 425 (12 Noiembrie), 3.
- L. D.** (1942). Concertul tenorului Tito Schipa la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 441 (30 Noiembrie), 9.
- L. D.** (1942). Opera Română din București la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 191 (27 Februarie), 7.
- Lianu, T.** (1943). Producția elevilor Conservatorului din Cernăuți Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 522 (12 Martie), 3.
- Logofătu, D.** (1942). Douăzeci și doi de ani dela înființarea Operei Române. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 194 (2 Martie), 2.
- Luța, D.** (1942). Femeia îndărătnică. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 229 (15 Aprilie), 2.
- Luța, D.** (1942). Teatru și cultura. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 237 (24 Aprilie), 1.
- Luțu, D.** (1942). «Vlaicu Vodă» de Al. Davilla. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 157 (18 Ianuarie), 2.
- Manta, I.** (1943). Compania «Cărăbuș» printre răniții din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 586 (26 Mai), 5.
- Manta, I.** (1943). Cu Teatrul «Gioconda» la Spitalul Z.I. 179 din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 771 (22 Decembrie), 3.
- Manțu, Gh.** (1944). Cu C. Tănase și compania «Cărăbuș» printre răniții noștri. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 780 (5 Ianuarie), 7.
- Mare spectacol de gală la Teatrul Național. 1943. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 533 (24 Martie), 3.
- Neo.** (1943). Avram Iancu. Dramă într'un prolog și 38 faze (10 tablouri) de Lucian Blaga. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 179 (13 Februarie), 2.
- O sărbătoare a artei românești la Cernăuți. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 57 (17 Septembrie), 3.
- Poezie, joc și cântec bucovinean. Un spectacol de prezentare. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 746 (25 Noiembrie), 3.
- Porumbiță, V.** (1942). L-am revăzut pe Dacian. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 444 (4 Decembrie), 7.

Rep. (1941). Din nevoile și cealitățile municipiului Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 39 (27 August), 7.

Repararea Teatrului Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 619 (3 Iulie), 3.

Reprezentatie la Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 327 (1 August), 2.

Spectacole. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 142 (25 Decembrie), 3.

Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 149 (9 Ianuarie), 2.

Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 196 (5 Martie), 2.

Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 294 (27 Iunie), 2.

Spectacole. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 783 (9 Ianuarie), 2.

Spectacole. Teatru. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 791 (21 Ianuarie), 6.

Spectacolul pentru copii la Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 755 (5 Decembrie), 7.

Studentii ardeleni refugiați din Cernăuți dua o serbare. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 748 (27 Noiembrie), 3.

Sub patronajul D-lui General Guvernator. O seară pentru cunoașterea satului bucovinean la Teatrul Național. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 841 (17 Martie), 3.

Știri din Gurahumorului. Reprezentatie teatrală. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 48 (6 Septembrie), 7.

Teatrul Alhambra la Teatrul Național. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 130 (11 Decembrie), 3.

Teatrul în Bucovina. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 457 (19 Decembrie), 3.

Teatrul Național. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 121 (1 Decembrie), 3.

Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 386 (1 Octombrie), 2.

Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 437 (26 Noiembrie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 474 (15 Ianuarie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 497 (11 Februarie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 499 (13 Februarie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 502 (17 Februarie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 527 (18 Martie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 528 (19 Martie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 723 (29 Octombrie), 6.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 736 (13 Noiembrie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 741 (19 Noiembrie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 742 (20 Noiembrie), 2.

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 761 (11 Decembrie), 2.

Teatrul Național. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 778 (1 Ianuarie), 2.

Teatrul românesc ce ne trebuie. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 22 (7 August), 2.

Tomoiagă, I. R. (1942). «Avram Iancu» de Lucian Blaga. Comentarii pentru spectator. *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 14 Februarie. Nr. 180. P. 2.

Turnee. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 15 Aprilie. Nr. 229. P. 2.

Turneul de propagandă culturală cu piesa «Tinerete» în Bucovina. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 672 (1 Septembrie), 3.

Turneul oficial al Teatrului Național din Iași. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească.* 224 (9 Aprilie), 3.

Turneul orchestrei simfonice a armatei.(1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 474 (15 Ianuarie), 2.

Turneul Teatrului Național din Iași la Cernăuți. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 228 (13 Aprilie), 9.

Turneul Teatrului Național din Iași. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 522 (12 Martie), 3.

Turneul Teatrului Național Iași. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 835 (10 Martie), 3.

Un an de realizări pe teren național-cultural. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 593 (3 Iunie), 6.

Un mare festival pentru răniți la Teatrul Național din Cernăuți. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 526 (17 Martie), 3.

References:

Botushanskii, V. M. (Ed.). (2009). *Chernivtsi: Istoriya i suchasnist (Yuvileine vydannya do 600-richchya pershoi pysemnoi zhadky pro misto)* [Chernivtsi: History and Modernity (Anniversary edition for the 600th anniversary of the first written mention of the city): [kol. monografia]. Chernivtsi: Zelena Bukovina, 586 s. [in Ukrainian].

Derjavnii arhiv Chernivetskoï oblasti [State archive of Chernivtsi region]. [in Romanian].

Masan, O. M. & Chehovskii, I. G. (1998). *Chernivtsi: 1408-1998. Narysy z istorii mista.* [Chernivtsi: 1408-1998. Essays on the history of the city]. Chernivtsi: Misto, 213 s. [in Ukrainian].

Piddubnyi, I. (2018). Rumunskyi teatr na Bukovyni v period Druhoi svitovoi viiny [Romanian theater in Bukovina during the Second World War]. *Visnyk Tsentru bukovyoznavstva: zb. nauk. pr. nauk.-doslid. Tsentru Bukovoznavstva Chernivetskoho nationalnoho universytetu imeni Yuriya Fedkovicha (Vol.2)*. Chernivtsi: Tehnodruk, 56–65. [in Ukrainian].

Sulyatytskii, T. (2004). *Chernivetskii ukrainskyi muzychno-dramatychnyi teatr imeni O. Yu. Kobyl'yanskoï. Narys istorii* [Chernivtsi Ukrainian Music and Drama Theater named after Olga Kobyl'yanska. Studies in history]. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 212 s. [in Ukrainian].

Sulyatytskii, T. V. (1987). *Chernivetskii oblasnyi ukrainskyi muzychno-dramatychnyi teatr imeni O. Yu. Kobyl'yanskoï* [Chernivtsi Regional Ukrainian Music and Drama Theater named after O. Yu. Kobyl'yanska]. Kyiv: Mystetstvo, 125 s. [in Ukrainian].

Shuiskii, I. (2016). Pokarana za kohannya, abo Jitty, zrada i smert, varti pera Shekspira [Punished for love, or Life, betrayal and death, worthy of Shakespeare's pen]. *Informatsiino-analitychnyi tyjnyevyk «Dzerkalo tyjnya»*, 24 (270) (2 lypnyia), 15. [in Ukrainian].

Artiștii Teatrului Național din Iași în turneu prin Bucovina. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 644 (31 Iulie), 5. [in Romanian].

Biv, C. (1943). Teatrul național din Cernăuți renovat și deschide porțile. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 695 (26 Septembrie), 1. [in Romanian].

Bivolaru, C. (1942). De vorbă cu Avram Iancu în interpretarea actorului Ion Tâlvan. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 181 (15 Februarie), 2. [in Romanian].

Bivolaru, C. (1942). Hamlet în interpretația D-lui G.Calboreanu. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 161, (23 Ianuarie), 2. [in Romanian].

Bivolaru, C. (1942). Hamlet în Teatrul românesc. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 158 (19 Ianuarie), 2. [in Romanian].

Bivolaru, C. (1942). N. Secăreanu în «Rigoletto» și «Barbierul din Sevilla». *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 194 (2 Martie), 2. [in Romanian].

Bivolaru, C. (1942). Teatrul Național din București la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 202 (12 Martie), 5. [in Romanian].

Bucovina. *Ziar de afirmare românească*. (1943). 477 (19 Ianuarie), 3. [in Romanian].

Caravanele Muncă și Lumină în Bucovina. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 447 (7 Decembrie), 3. [in Romanian].

Cernăuțeanu, I. (1943). Festival artistic dat de Consiliul de Patronaj la Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 747 (26 Noiembrie), 3. [in Romanian].

D. I. (1942). Activitatea dramatică din Cernăuți. Teatrul Național din Iași la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 160 (22 Ianuarie), 2. [in Romanian].

D. I. (1942). «Hamlet» de William Shakespeare. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 159 (21 Ianuarie), 2. [in Romanian].

D. I. (1942). Doi Sergenți de C.Rotti și Aubigne. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 164 (26 Ianuarie), 2. [in Romanian].

D. L. (1942). Turneele Teatrului Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 150 (10 Ianuarie), 1. [in Romanian].

Damian, C. (1942). Din istoricul teatrului românesc bucovinean. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 375 (20 Septembrie), 9. [in Romanian].

Deschiderea stagiunii Teatrului Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 152 (12 Ianuarie), 1. [in Romanian].

Dragu, A. (1942). Arta dramatică în Bucovina. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 153 (14 Ianuarie), 1. [in Romanian].

Drumur, G. (1941). Problema Teatrului Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 21 (6 August), 1. [in Romanian].

I. D., (1942). Teatrul Național din Cluj. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 177 (11 Februarie), 3. [in Romanian].

I. Ig. (1942). Deschiderea Teatrului Național din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 152 (12 Ianuarie), 3. [in Romanian].

I. Ig. (1943). Teatrul Național din Cernăuți. Constatări în lumina cifrelor. Peste 200 spectacole jucate în doi ani. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 620 (4 Iulie), 3. [in Romanian].

Ion Ig. (1943). Spectacole pentru muncitori Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 585 (24 Mai), 3. [in Romanian].

Ignatescu, I. (1943). Înființarea teatrului muncitoresc. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 677 (6 Septembrie), 3. [in Romanian].

Înălțătoare manifestații patriotice din Cernăuți și Lemberg. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 485 (28 Ianuarie), 1, 3-4. [in Romanian].

Grosariu, V. (1944). Cronica dramatică. «Armașul lui Ștefan» la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 843 (19 Martie), 3. [in Romanian].

Festival în folosul Consiliului de Patronaj al Municipiului. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 742 (20 Noiembrie), 3. [in Romanian].

Festival la Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 425 (12 Noiembrie), 3. [in Romanian].

L. D. (1942). Concertul tenorului Tito Schipa la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 441 (30 Noiembrie), 9. [in Romanian].

L. D. (1942). Opera Română din București la Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 191 (27 Februarie), 7. [in Romanian].

- Lianu, T.** (1943). Producția elevilor Conservatorului din Cernăuți Teatrul Național. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 522 (12 Martie), 3. [in Romanian].
- Logofătu, D.** (1942). Douăzeci și doi de ani dela înființarea Operei Române. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 194 (2 Martie), 2. [in Romanian].
- Luța, D.** (1942). Femeia îndărătnică. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 229 (15 Aprilie), 2. [in Romanian].
- Luța, D.** (1942). Teatru și cultura. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 237 (24 Aprilie), 1. [in Romanian].
- Luțu, D.** (1942). «Vlaicu Vodă» de Al. Davilla. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 157 (18 Ianuarie), 2. [in Romanian].
- Manta, I.** (1943). Compania «Cărăbuș» printre răniții din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 586 (26 Mai), 5. [in Romanian].
- Manta, I.** (1943). Cu Teatrul «Gioconda» la Spitalul Z.I. 179 din Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 771 (22 Decembrie), 3. [in Romanian].
- Manțu, Gh.** (1944). Cu C.Tănase și compania «Cărăbuș» printre răniții noștri. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 780 (5 Ianuarie), 7. [in Romanian].
- Mare spectacol de gală la Teatrul Național. 1943. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 533 (24 Martie), 3. [in Romanian].
- Neo.** (1943). Avram Iancu. Dramă într'un prolog și 38 faze (10 tablouri) de Lucian Blaga. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 179 (13 Februarie), 2. [in Romanian].
- O sărbătoare a artei românești la Cernăuți. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 57 (17 Septembrie), 3. [in Romanian].
- Poezie, joc și cântec bucovinean. Un spectacol de prezentare. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 746 (25 Noiembrie), 3. [in Romanian].
- Porumbiță, V.** (1942). L-am revăzut pe Dacian. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 444 (4 Decembrie), 7. [in Romanian].
- Rep.** (1941). Din nevoile și cealitățile municipiului Cernăuți. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 39 (27 August), 7. [in Romanian].
- Repararea Teatrului Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 619 (3 Iulie), 3. [in Romanian].
- Reprezentatie la Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 327 (1 August), 2. [in Romanian].
- Spectacole. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 142 (25 Decembrie), 3. [in Romanian].
- Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 149 (9 Ianuarie), 2. [in Romanian].
- Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 196 (5 Martie), 2. [in Romanian].
- Spectacole. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 294 (27 Iunie), 2. [in Romanian].
- Spectacole. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 783 (9 Ianuarie), 2. [in Romanian].
- Spectacole. Teatru. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 791 (21 Ianuarie), 6. [in Romanian].
- Spectacolul pentru copii la Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 755 (5 Decembrie), 7. [in Romanian].
- Studentii ardeleni refugiați din Cernăuți dua o serbare. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 748 (27 Noiembrie), 3. [in Romanian].

Sub patronajul D-lui General Guvernator. O seară pentru cunoașterea satului bucovinean la Teatrul Național. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 841 (17 Martie), 3. [in Romanian].

Știri din Gurahumorului. Reprezentație teatrală. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 48 (6 Septembrie), 7. [in Romanian].

Teatrul Alhambra la Teatrul Național. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 130 (11 Decembrie), 3. [in Romanian].

Teatrul în Bucovina. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 457 (19 Decembrie), 3. [in Romanian].

Teatrul Național. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 121 (1 Decembrie), 3. [in Romanian].

Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 386 (1 Octombrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 437 (26 Noiembrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 474 (15 Ianuarie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 497 (11 Februarie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 499 (13 Februarie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 502 (17 Februarie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 527 (18 Martie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 528 (19 Martie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 723 (29 Octombrie), 6. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 736 (13 Noiembrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 741 (19 Noiembrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 742 (20 Noiembrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 761 (11 Decembrie), 2. [in Romanian].

Teatrul Național. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 778 (1 Ianuarie), 2. [in Romanian].

Teatrul românesc ce ne trebuie. (1941). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 22 (7 August), 2. [in Romanian].

Tomoiagă, I. R. (1942). «Avram Iancu» de Lucian Blaga. Comentarii pentru spectator. *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 14 Februarie. Nr. 180. P. 2. [in Romanian].

Turnee. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 15 Aprilie. Nr. 229. P. 2. [in Romanian].

Turneul de propagandă culturală cu piesa «Tinerete» în Bucovina. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 672 (1 Septembrie), 3. [in Romanian].

Turneul oficial al Teatrului Național din Iași. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*. 224 (9 Aprilie), 3. [in Romanian].

Turneul orchestrei simfonice a armatei.(1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 474 (15 Ianuarie), 2. [in Romanian].

Turneul Teatrului Național din Iași la Cernăuți. (1942). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 228 (13 Aprilie), 9. [in Romanian].

Turneul Teatrului Național din Iași. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 522 (12 Martie), 3. [in Romanian].

Turneul Teatrului Național Iași. (1944). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 835 (10 Martie), 3. [in Romanian].

Un an de realizări pe teren național-cultural. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 593 (3 Iunie), 6. [in Romanian].

Un mare festival pentru răniți la Teatrul Național din Cernăuți. (1943). *Bucovina. Ziar de afirmare românească*, 526 (17 Martie), 3. [in Romanian].

Отримано: 30.11.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.321-335

УДК 94(477.8)

САНКОВИЧ Марія – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76008, Україна (mariya_sankovih@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3094-5238>

SANKOVYCH Maria – PhD-student at the Department of World History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76008, Ukraine (mariya_sankovih@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Санкович, М. (2023). Друга радянська Станіславська область – підготовка передумов до колективізації та індустріалізації. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (42), 321–335.

ДРУГА РАДЯНІЗАЦІЯ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ – ПІДГОТОВКА ПЕРЕДУМОВ ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Мета дослідження – спираючись на архівні матеріали та наукову літературу розкрити механізм насадження радянської влади (другої радянської) на землях Західної України на прикладі Станіславської області. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, науковості та системності. Використано метод узагальнення, класифікації, подокументного аналізу джерел. **Наукова новизна** полягає в тому, що виокремлено механізм насадження соціалістичних перетворень у економіці через радянську західного регіону України на прикладі Станіславської області. Розкрито кадрову політику, що здійснювалася надісланим

партійним, комсомольським, господарським, правоохоронним елементом під прикриттям армії, каральних відділів НКВС і НКДБ та поодинокими прихильниками з числа місцевого населення через створені ними й проголошені ради (сільські, селищні, районні, міські, обласна) депутатів трудящих та їх виконкоми. **Висновки.** Під гаслами радянзації здійснювався наступ на національні, культурні, господарські звичаї і традиції українського народу. Насадження соціалістичної системи перебувало у тісному зв'язку з питаннями добору, підготовки й розподілу кадрів. Сталінська кадрова політика спонукала до того, що в західноукраїнські області скеровувалися малоосвічені партійні функціонери, котрі не розуміли специфіку регіону, не володіли українською мовою. Сталінський режим використав різноманітні механізми впливу на свідомість людей – від радянзації, пропаганди до масового терору. Однак місцеве населення у своїй більшості залишилося прихильниками української національної ідеї та традиційних устоїв господарювання.

Ключові слова: землі Західної України, радянська організація, кадри, ради депутатів трудящих, колективізація, індустріалізація, ОУН, УПА.

THE SECOND SOVIETISATION OF THE STANISLAV REGION – PREPARING THE PRECONDITIONS FOR COLLECTIVISATION AND INDUSTRIALISATION

Abstract. *The purpose of research* aims to reveal the mechanism of implanting Soviet power (the second Sovietization) in the lands of Western Ukraine, using the example of the Stanislav region and the socialist system. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, scientificity, and systematic analysis. Generalization, classification, and source document analysis methods are employed. **The scientific novelty** lies in isolating the mechanism of implanting socialist changes in the economy through the Sovietization of the western region of Ukraine, exemplified by the Stanislav region. The article uncovers the personnel policy implemented by the dispatched party, Komsomol, economic, law enforcement elements under the cover of the army, punitive units of the NKVD and NKDB, and individual supporters from the local population through the councils (village, town, district, city, regional) of labor deputies and their executives. **Conclusions.** Under the slogans of Sovietization, there was an assault on the national, cultural, economic customs, and traditions of the Ukrainian people. The implantation of the socialist system was closely linked to the issue of selection, training, and distribution of personnel. Stalin's personnel policy led to the influx of poorly educated party officials into the western Ukrainian regions who did not understand the region's specifics and did not speak Ukrainian. The Stalinist regime utilized various mechanisms of influencing people's consciousness – from Sovietization and propaganda to mass terror. However, the majority of the local population remained committed to the Ukrainian national idea and traditional ways of life.

Key words: lands of Western Ukraine, Sovietization, personnel, councils of labor deputies, collectivization, industrialization, OUN, UPA.

Постановка проблеми. Упродовж віків на західних землях України сформувалися певні особливості історичного та культурного розвитку. Характерною ознакою було домінування українського сільського населення над міським. У містечках Галичини переважали представники інших народів та віросповідань. Визначальною ознакою економіки регіону були соляні про-

мисли, лісозаготівля, децю пізніше – нафтовидобування і розроблення калійних солей. На західноукраїнських землях на початку 1950-х років завершено суцільну колективізацію сільського господарства та розпочато масштабну індустріалізацію, згодом урбанізацію. У місцях залягання природних ресурсів з'явилися нові українізовані міста, розбудувалися старі, зазнала змін інфраструктура селищ та сіл, знищено хутори (прообраз фермерських господарств). Яким чином упродовж відносно короткого проміжку часу радянська влада змогла докорінно змінити сформовану віками політичну, економічну, соціальну сфери?

Аналіз джерел та останні дослідження. Темі суспільно-політичних, соціально-економічних, освітньо-культурних процесів, внаслідок другої радянської західного регіону України, присвятили свої праці науковці, що згуртувалися довкола щорічних науково-практичних конференцій у Дрогобицькому державному педагогічному університету ім. І. Франка і випуску ними колективних монографій за редакцією В. Ільницького (Ільницький, 2021, 2022, 2023). Активну участь у вищевказаних наукових проєктах продемонстрував професор Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу О. Малярчук (Малярчук, 2021, 2022, 2023) та ін. У статтях виокремлено етапи, методи й засоби колективізації сільського господарства, індустріалізації, особливості здійснення кадрової політики, ідеологічне забезпечення, структурну перебудову господарського механізму, його ефективність, соціально-побутові умови життя західноукраїнського населення. У радянську добу економічна політика закріплювала монопольне право держави володіти та розпоряджатися засобами матеріального виробництва, що впливало на форми виробничих відносин. Авторка статті використала матеріали партійних фондів Державного архіву Івано-Франківської області.

Мета дослідження – спираючись на архівні матеріали та наукову літературу розкрити механізм насадження радянської влади (другої радянської) на землях Західної України на прикладі Станіславської області.

Виклад основного матеріалу. У квітні 1944 р., у ході військових дій Другої світової війни, Червона армія ввійшла у п'ять районів Станіславської області (Снятинський, Заболотівський, Гвіздецький, Городенківський, Коломийський) і місто Коломию. У них, до моменту витіснення німецьких військ з інших районів області у серпні 1944 р., партійно-комсомольські осередки під прикриттям армії, підрозділів НКВС та НКДБ проголосили районні й сільські ради депутатів трудящих, виконавчі комітети. 13 жовтня 1943 р. ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми партії східних областей і наркомати УРСР відряджати людей у розпорядження відділу кадрів ЦК КП(б)У з метою долучення їх до так званого кадрового резерву. У кожному західноукраїнську область відправляли мобільну групу з 60-100 осіб, із яких формували керівний склад обкомів, облвиконкомів, райкомів, райвиконкомів, а також апарат НКВС і НКДБ Української РСР, які разом

із частинами Червоної армії вступали на зайняту територію західного регіону. Так, згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У у Харкові були сформовані оперативні групи партійно-радянського, комсомольського і господарського активу для роботи у західних областях України.

Протягом весни-літа 1944 р., у західні області прибували оперативні групи, які негайно приступали до створення партійних, радянських, комсомольських, фінансових, торгових, господарських організацій та установ на місцях. Станом на 1 серпня 1944 р. у Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Волинській, Станіславській і Чернівецькій областях почали діяти утворені таким чином обласні комітети КП(б)У та ЛКСМУ, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих і обласні Ради профспілок. З 220 райкомів і 19 міськкомів партії, що діяли тут напередодні війни, розпочали роботу 180 райкомів і 15 міськкомів. Було створено 1556 первинних партійних організацій, 32 кандидатські та 2 партійно-комсомольські групи, які нараховували 5709 членів і кандидатів у члени партії. У середині серпня 1944 р. у західних областях України вже було створено 564 первинні комсомольські організації, що нараховували 5068 членів (Ярош, 1995, с. 68).

Партійно-комсомольські сили чисельністю майже одинадцять тисяч осіб узяли на себе функцію радянського будівництва, й так званої другої радянізації в шести областях західного регіону України на засадах партійно-військової дисципліни. Первинні партійні та комсомольські організації були беззастережними провідниками політики більшовицької партії. Одночасно у партійних директивах особливий наголос робився на створенні партійних і комсомольських організацій у селах, які мали рости за рахунок місцевого активу. Відсутність місцевих сільських комуністів та комсомольців (за винятком кількох десятків уцілілих членів КПЗУ), значно ускладнювали механізм насадження радянської влади у містах і на селі. У новостворених західноукраїнських областях влада була практично експортована зі Сходу Української РСР і сформована за сталінським зразком СРСР. За кількістю первинних партійних і комсомольських організацій на перших місцях знаходилися Станіславське облуправління НКДБ – 150 членів та кандидатів і 41 комсомолець й Станіславське облуправління НКВС – 100 членів та кандидатів і 29 комсомольців (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп.1, спр. 285, арк. 35).

На місцях ситуація розгорталася таким чином. Новоприбулий секретар райкому КП(б)У разом із своїм партактивом (плюс поодинокі місцеві активісти, якщо такі виявлялися) у кількості двох-трьох десятків працівників, під прикриттям органів НКВС, НКДБ і невеликого військового гарнізону (разом 50-70 бійців і десятків офіцерів), збирали в районному центрі робочу групу і перед нею «ставили задачу». Її суть полягала у створенні та проголошенні, дискредитованих у 1939-1941 рр. органів радянської влади у містах і селах – міських і сільських Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів, проведенні районного мітингу. Усіх спеціалістів району намагалися взяти на облік і розпочинати з відновлення роботи промисловості (пекарень, тартаків, мли-

нів, артільей) спочатку у райцентрі та довколишніх селах. Наступне – провести загальний облік збитків нанесених війною. Згодом організувати роботу шкіл, клубів, лікарень і т. д. Щотижневі наради (звіти) голів, їх заступників мали виступити дієвим механізмом щодо негайного насадження політики партії й уряди та виконання поточних завдань, пов'язаних з мобілізацією необхідних матеріальних і людських ресурсів для подальшого просування фронту.

Аналіз тогочасних архівних партійних документів і директив Державного Комітету Оборони (ДКО) окреслює коло першочергових проблем: централізована хлібоздача (підготовка і проведення осінньої сівби), видобуток (переробка на місці) нафти і газу, лісозаготівля та вкрай актуальні залізнодорожні перевезення. Відступаючі німецькі війська частково пошкодили транспортні артерії та вивезли відповідне обладнання. Одночасно розпочинали діяльність військові комісаріати для мобілізації чоловіків віком від 18 до 50 років у Червону армію. Директори промислових підприємств і керівники установ перед загрозою особистої кримінальної відповідальності мали право набирати на роботу місцевих військовозобов'язаних тільки із санкції відповідного райвійськкомату.

Більшовицька партія створювала на свій зразок державні органи управління на місцях з нуля, які були їй підконтрольні, підзвітні та укомплектовані її членами чи прихильниками на усіх рівнях. Перша радянізація, що тривала з вересня 1939 р. по червень 1941 р., була занадто малим відтинком часу і не заклала фундамент політичної системи. Репресивна політика (терор, депортації, голодомори, націоналізація, атеїзм) не сприяли появі до неї симпатій місцевого населення. У свідомості західноукраїнського населення новий тип радянської політичної системи асоціювався з жорстоким насиллям та безбожництвом. Назавжди закарбувалися в пам'яті народу переповнені тюрми і катівні невинно вбитими та замордованими людьми у червні 1941 р.

Про партійну чисельність першої хвилі приїжджого елемента можна довідатися з довідки «По Оргінструкторському Відділу Станіславського Обкому КП(б)У» від 25 жовтня 1944 р. Склад обласної парторганізації: членів ВКП(б) – 1246, кандидатів в члени ВКП(б) – 317 (разом 1563); кількість первинних парторганізацій – 167, із них промислових – 4, транспортних – 11, зв'язку – 4. Поступило заяв від комуністів, що залишалися на окупованій німцями території – 83, розглянуто – 12. Організовано РК КП(б)У – 36, МК КП(б)У – 2. Склад обласної комсомольської організації – 771 осіб. Кількість комсомольських організацій – 118. Зареєстровано комсомольців, що залишалися на окупованій німцями території – 886. Розглянуто заяв 58, відновлено – 55, виключено – 3. Прийнято в члени ЛКСМУ – 28. Організовано МК, РК ЛКСМУ – 38. Організовано виконкомів Райрад, Міськрад депутатів трудящих – 38. Організовано Обкомів профспілок – 6 (політпросвітпрацівників, працівників лісу і сплаву, працівників зв'язку, працівників держторгівлі, працівників середніх і початкових навчальних шкіл, працівників земельних органів) (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 195, арк. 3–4). До війни на партійному обліку у Станіславській

області стояло 3429, із них членів ВКП(б) – 2697, кандидатів у члени ВКП(б) – 732 (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 275, арк. 23).

Вітчизняна вчена Г. Стародубець провела детальний аналіз партійної номенклатури регіону: «Унаслідок специфічної кадрової політики влади в західному регіоні сформувалося високоідейне, але не надто фахове й морально невибагливе управлінське середовище, притаманне радянським органам влади загалом, адже призначення на посади за партійною ознакою, нехтуючи освітою та фаховими навичками висуванця, було загальносоюзною тенденцією, що сформувалася у 1930-х роках унаслідок повної узурпації влади комуністами. Користуючись нагодою, очільники обкомів східних українських земель, які за рознарядками ЦК КП(б)У відряджали в регіон не надто компетентних осіб, намагалися в такий спосіб позбутися кадрового баласту в підконтрольних їм відомствах та організаціях. Чимало прибулих керівників, не виявивши належних навичок управління, були звільнені з посад через фахову непридатність, що спричиняло плінність кадрів. Непоодинокими ставали випадки, коли поведінка новоприбулих керівників була настільки кричущо аморальною, що навіть в умовах кадрового голоду їх змушені були звільнити з обійманих посад. Упродовж 1945 р. із цих мотивів усунуто з посад 1 194 особи номенклатури ЦК КП(б)У, що становило 30% загальної кількості звільнених» (Стародубець, 2016, с. 142).

Місцевих активістів піддавали ретельній перевірці й за умови найменшої підозри у зв'язках із антибільшовицьким рухом Опору чи не лояльності до влади – ув'язнювали. Поширеною була практика, коли районне партійне керівництво із за боязні взяти на роботу «засланого бандерівця» чи інший «сумнівний елемент» віддавали перевагу полякам. Корінне населення розглядалося радянською владою, як потенційні вороги, з якими укладається угода про співпрацю. Джерелом поповнення сільської влади у своїй більшості виступали місцеві селяни чи сільська інтелігенція. З ідеологічних переконань вони намагалися уникати зайвих контактів з новою владою – «другими руськими», «москалями», «советами», «совітами», «східняками», «більшовиками», «червоними» і т. д. Інша частина населення, будучи аполітичною, все таки не хотіла ідентифікувати себе з цією владою та ставати співучасниками репресій проти своїх земляків і батьківської віри. Були й такі, котрі боялися бути вбиті чи переслідуваними за співпрацю з новими ворогами.

Протиборюючі сторони взаємно знищували один одного і не гребували використанням жорстоких методів та засобів відстоювання своїх позицій. Далеко непоодинокими були випадки фізичного знищення та залякування місцевих активістів, насамперед голів сільрад, заступників, секретарів тощо. Представники нової влади на місцях опинилися під «перехресним вогнем» постійної небезпеки з боку українських повстанців та більшовицько-радянських органів влади. Практика показала, що партійне керівництво воліло усі свої помилки зводити до єдиного знаменника – політичної неблагодійності місцевих висуванців чи не виправданої довіри. Освіта у цих лю-

дей, як правило, була невисокою. Відповідальності за кадрові проррахунки, опосередковано розподілялися між різними ланками вертикальної структури управління.

Робота голови сільської ради, секретаря, активіста в ті роки була важка і небезпечна. Радянська влада вимагала від них виконання нереальних планів: зі збору податків (контингенту) – заготівля молока, м'яса, картоплі, вовни, сіна, лісу й т. д. Окремо оцінювалася робота спрямована на розповсюдження облігацій державної позики. За невиконання чи недовиконання цих часто непосильних завдань можна було не лише позбутися роботи, але й отримати декілька років тюремного ув'язнення або висилку. З іншого боку, якщо голова сільради старався і таким чином явно співпрацював з радянською владою, то міг отримати покарання від боївки служби безпеки УПА. Часто особи, яких в силу різних обставин призначали головами чи секретарями, намагалися якомога швидше позбутися цієї посади і виїхати в іншу область чи зникнути.

Запобігування у чиновниках обласної і районної управлінської ланки передбачало чисельність майже 5 тис. осіб. Укомплектованість апарату Станіславської області працівниками становила 40 %. Абсолютна більшість із новоприбулих і відряджених раніше не працювали в західних областях і «слабо володіли» українською мовою. Втрати убитими і «пропавшими через націоналістів» становили 200 осіб, або 10% – кожний десятий (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 12). Не випадково побутувала думка, що якщо поїхати у віддалене село, особливо гірське, то «живим звідти не повернешся». Побоювання чиновників мали реальні підстави, адже вбивства партійно-радянського активу та надісланих фахівців у 1944-1950 рр. були звичним явищем.

Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецьких окупантів» (серпень 1943 р.), «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (вересень 1944 р.), «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі покращення масово-політичної і культурно-освітньої роботи» (грудень 1944 р.) та інші визначали основні завдання розвитку соціально-економічного й суспільно-політичного життя західних областей. З ідеологічних міркувань, ці так звані «політико-господарські заходи», які проводилися партійно-комсомольськими силами полягали в «розгортанні масово-політичної роботи» серед місцевого населення. На практиці за окремими сільрадами закріплювалися поіменно представники райкому партії та комсомольці з відповідною озброєною військовою охороною. Труднощі щодо виконання завідомо непосильних сільськогосподарських податків полягали ще й в тому, що більшість господарств селян в ході військових дій були спалені, а їх на загал облікували і включили у звітність. Так, у Жовтневому районі село Тумир, де із 280 господарств залишилося тільки 19, село Хворостки – із 100 залишилося 13 і т. д. (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 162, арк. 18).

У цей час партійно-радянська влада видає низку карально-репресивних постанов спрямованих проти «приватновласницьких інтересів»: Раднарком УРСР – № 675 «Про сінозачу з урожаєм 1944 р.» від 17 червня 1944 р., № 695 «Про заготівлі м'яса, молока і вовни на 1944 р.» від 21 червня 1944 р.; Раднарком СРСР – № 792 «Про порядок заготівлі картоплі і овочів з урожаєм 1944 р.» від 30 червня 1944 р. У цих документах визначався порядок обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції одноосібними селянськими господарствами. Постанови не розповсюджувалися на господарства колгоспників, робітників, службовців, непрацездатних через похилий вік.

Обласний комітет партії вимагав від секретарів райкомів, голів райвиконкомів «широкого розвороту» щоденної роботи на нафтопромислах і в ліспромгоспах для негайного виконання поставок встановлених ДКО. У службових звітах вказано, що нафтова промисловість Станіславської області уже на четвертий день після звільнення розпочала свою діяльність на Надвірнянщині (нафтопромисел № 7 – Битків) та Рожнятівщині (нафтопромисел № 6 – Ріпне), що охоронялися військами і підрозділами НКВС. На 1 вересня 1944 р. нафтопромисел № 7 видобував нафти 52 тонни на добу (у 1941 р. – 71,1 тонн), 58680 метрів кубічних газу з якого отримували 5000 кг газоліну. На той час уже працювала 161 свердловина (у 1941 р. – 234) (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 179, арк. 144). Нафтопромисел № 6 у Ріпне 76,2 тонни на добу (у 1941 р. – 90 тонн); працювала 321 свердловина, з яких 41 простоювала (у 1941 р. – 262). (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 179, арк. 104). Станом на 8 грудня 1944 р. для 4-го Українського фронту, який ввійшов на територію Угорщини, надіслано 2800 тонн бензину, 800 тонн газоліну, 2170 тонн керосину. У відповідності з постановою ДКО № 6589 від 24 вересня 1944 р. і наказу Народного Комісаріату Нафтової промисловості № 362 від 25 вересня 1944 р. було дозволено проводити відновлювальні роботи, а також буріння свердловин без затвердження відповідної документації і кошторисно-фінансових розрахунків.

Згідно рішення ДКО СРСР Станіславській області на четвертий квартал 1944 р. було встановлено план у розмірі 348 тисяч кубометрів деревини: 190 тис. для прифронтових залізних доріг, 113 тис. – ділової деревини, 35 тис. – кріплення для шахт Донбасу, 10 тис. – виготовлення залізнодорожних шпал. Так, із 29 районів Станіславщини, які мали план по лісозаготівлях, на 5 грудня виконали план тільки у Надвірнянському районі (секретар райкому тов. Бутко, голова райвиконкому тов. Костенко) і через 5-6 днів мали завершити виконання плану в асортименті у Калушському районі (секретар райкому тов. Кириленко, голова райвиконкому тов. Бондаренко). Калушський район щодо «вивозу дров до залізнодорожних станцій для подальшої погрузки» знаходився на першому місці в області (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 45–46).

Станіславською обласною прокуратурою 13 листопада 1944 р. було розіслано усім міськрайпрокурорам наказ прокурора СРСР № 248 від

14.10.1944 р. «Про нагляд за виконанням Наказу Прокурора Союзу РСР №288-с». Апаратом обласної прокуратури було організовано перевірки в Облліспромтресті про причини не виконання планів заготівлі і вивезення дров і лісоматеріалів у світлі постанови ДКО від 10 жовтня 1944 р. Правоохоронні органи викрили масові «факти формальної мобілізації, як робочої сили так і транспорту головним чином головами сільрад, в силу відсутності необхідного контролю головним чином зі сторони голів виконкомів райрад...». У «саботажі» та «злісному ухилянні від мобілізації на лісозаготівлю» були звинувачені десятки працівників низової управлінської ланки та отримали різні терміни покарання. Прокурори у кожному районі області оформляли кримінальні справи по ст. 56–20, 54–14 Кримінального кодексу УРСР і направляли справи у Військовий Трибунал. У звітах перевірок вказувалося, що суттєвий вплив на зрив планів лісозаготівлі мали «бандерівці». Так, у Богородчанському районі не працював лісопилний завод через відсутність лісоматеріалів. «Бандерівці» заборонили проводити вирубку лісу. У 15 лісорубів відібрали пили, сокири і попередили, що у випадку повторної появи у лісі, вони будуть розстріляні (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 289, арк. 64).

На перешкоді далекосяжних геополітичних амбіцій більшовицької партії у поширенні свого військово-політичного впливу у країнах Східної Європи, стояли ОУН і УПА. Головне завдання радянської влади полягало в тому, щоб налаштувати місцеве населення проти цих формувань. Місцеве населення, в силу різноманітних підступних заходів партійно-радянської влади ставало іншим, ніж чотири-п'ять місяців тому – заручниками ситуації, опинившись «під перехресним вогнем». Не було більше сім'ї, звідки б батько, чоловік, брат не був мобілізований у Червону армію. Уже сам факт «зв'язку» населення з Червоною армією зіграв свою роль – поневолі демонстрував «зрощення» з радянською державою. І якщо п'ять місяців тому назад місцеве населення у своїй основній масі беззастережно допомагало українському визвольному руху, то тепер воно часто «пасивно» відмовлялося від допомоги. Завдання партійно-радянських органів полягало в тому, щоби закріпити і розгорнути подальші свої успіхи у справі мобілізації населення проти оунівців і бандерівців (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 7).

У різні часи окупанти чи то польські часів «пацифікації», чи німецькі – «нового порядку», застосовували принцип так званої збірної, тобто колективної відповідальності населення. Партійно-радянська влада мала свій аналогічний досвід апробований на неозорих просторах СРСР. Перший секретар Станіславського обкому КП(б)У, зі знанням справи, тов. Слонь у своїх настановах щодо «накачки» партактиву неодноразово наголошував, «щоб налаштувати населення проти «бандитів» необхідно проводити відновлювальні роботи щодо спалених мостів, знищених будівель силами місцевого населення і його матеріалами. Все це покласти на шию місцевим. Треба щоб населення відчуло, що все, що роблять бандити у повній мірі відбивалося

на них» (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 54). З одного боку – «показати народу, що радянська влада – це не польська і не австрійська – капіталістична, а їхня «рідна», і що вони повинні її захищати. З другого – «оунівці» і «бандерівці» – це люті вороги українського народу, і з ними треба боротися, як з пособниками німців, фашистів. При цьому послуговуватися виключно такими словами, як «бандити», «головорізи», «кати» (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 5). «Наша основна задача – вести саму жорстоку боротьбу, як збройну, так й ідеологічну з німецько-українськими націоналістами – ланцюговими собаками німецького фашизму і своєчасно організувати трудящих області на загальну допомогу фронту, на виконання господарсько-політичних задач. Основним і найважливішим задачами нашої області, партійної організації на сьогодні являється виконання плану хлібозаготівлі по фонду Червоної Армії. Я повинен сказати, що справа виконання хліба у фонд Червоної Армії у нас в області ведеться погано, нетерпимо. На 5 грудня ми маємо виконання плану на 30 %. ЦК партії зобов'язав нас до 15 грудня завершити цю справу (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 58). У 1945 р. кращі партійні, радянські та господарські керівники за успішне виконання державного плану хлібозаготівель були удостоєні бойових нагород СРСР. У Станіславській області указом президії Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1945 р. орденом «Вітчизняної війни I ступеня» нагороджено 57 осіб, орденом «Вітчизняної війни II ступеня» – 16 (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 188, арк. 5–8).

На засіданні обласного партійного активу Станіславської області 12 жовтня 1944 р. підлеглим давалася вказівка: «Розказувати, що банди УПА діють не як політична організація, а як шайка розбійників, вбивць і грабіжників. Склад УПА в основному з осіб до 35-ти літнього віку, при чому активу роль в якості агентів використовуються дівчата, які виконують роль розвідниць. Молодь й інтелігенція сіл знаходиться під впливом активних націоналістичних елементів і це безумовно показує, що пропаганда політики радянської влади довкола рішень партії і уряду серед цієї категорії людей ведеться недостатньо, а також розвінчування суті ОУН... Мета широкої роз'яснюючої політико-масової роботи повинна переслідувати задачі політично розвивати основну масу населення, які відірвалися від бандформувань УПА і тим самим паралізувати їх активну діяльність, перетягнути основну частину населення із націоналістичної системи до заходів радянської влади, а молодь – під вплив комсомольських організацій (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 162, арк. 16).

Директиви підпілля з ідеологічних питань базувалися на програмних завданнях, схвалених третім надзвичайним Великим Збором ОУН, що відбувся 21-25 серпня 1943 р. «Організація Українських Націоналістів, – відзначалося збором, – бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній

державі... Проти посиленого шовіністичного курсу більшовицької політики, спрямованої на русифікацію місцевого населення» (ОУН, 1955, с. 107, 152).

Партійне керівництво надзвичайно тривожила діяльність українських повстанців, які в недалекому минулому контролювали цілі повстанські республіки на Волині, Рівненщині та Прикарпатті. Вони претендували на роль військово-політичної адміністрації, а в окремих районах Карпат навіть до початку 1950-х років. Першорядним завданням нової радянської влади було перехопити ініціативу в оунівців та бандерівців й якнайшвидше повернути контроль над територією при допомозі регулярної армії та каральних військ НКВС і НКДБ.

Радянізація проводилася за сталінським зразком, передусім сільськогосподарського життя регіону, тобто підготовка до суцільної колективізації через насадження супряжних груп та земельних органів (земельних громад) при сільських радах. Вони мали бути своєрідними «містками» у підготовці до суцільної колективізації сільськогосподарського виробництва і майбутньої індустріалізації. Під прикриттям надання допомоги бідняцьким господарствам, сім'ям червоноармійців та інвалідам Вітчизняної війни в районах області на весну 1945 р. було організовано 25943 супряжні групи (супряги – спільний обробіток – надання допомоги безкінним господарствам). З одного боку, вони надали дієву допомогу 4000 господарствам – виорали і засіяли зернових на площі 85600 гектарів, отримали державну позику на суму 1 млн 700 тис. крб. (Держархів Івано-Франківської обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 282, арк. 25). З другого – такими діями радянська влада взяла ініціативу у свої руки і підготувала ґрунт до так званих «соціалістичних перетворень». На польових роботах між супряжними групами, земельними громадами, сільрадами і районами, широко розгорталася соціалістичне змагання в честь перемоги.

На початку весни 1945 р. у районах Станіславської області в обов'язковому порядку при сільських радах створювалися постійно діючі комісії для організації земельних громад. Земельні комісії займалися розподілом земель між селянськими господарствами, виділенням зерна для посіву, державних позик, вивезенням місцевих добрив на поля і організацією супряг. Одночасно створювалися фінансові комісії, які вели необхідні розрахунки та культурно-побутові. Такими вкрай необхідними господарськими заходами велися підготовчі роботи спрямовані в подальшому на переведення індивідуальних селянських господарств на соціалістичні засади та суцільну колективізацію. На нарадах сільського активу обговорювалися питання організації земельних громад у селах і первинних комсомольських сільських організацій. У сторенні комсомольських осередків першість на себе брали молоді вчителі, котрі прибували зі східних областей України та бійці винищувальних батальйонів (стрибки). У великих селах створювалися 2-3 земельні громади.

Курс партії та органів радянської влади на колективізацію сільського господарства західноукраїнського регіону наштовхнувся на опір українського селянства та ОУН, УПА. Директиви підпілля базувалися на програмних зав-

даннях, схвалених проводом ОУН. «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, – відзначалося в них, – борються за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільсько-го господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян» (ОУН, 1955, с. 270).

У повоєнному трактуванні українського націоналізму на базі програми, оформленої на третьому Надзвичайному Зборі ОУН від 21–25 серпня 1943 р., вказувалося, що ОУН розв'язує питання: «національні, соціальні, культурні. Національні питання розв'язує в той спосіб, що признає нації право на визначення, а в УССД признає національним меншостям право на культурну автономію. Соціальні питання розв'язує в той спосіб, що признає інтерес продукційних суспільних станів, а не паразитичних. Селянство має право власності на землю. Воно одержить безплатно всю землю колгоспів, поміщиків, монастирів і церков. Нормою в Україні буде самостійне господарство. Робітництво – в промисловості допускається потрійна власність: державна, кооперативна і приватна. Робітники будуть забезпечені згідно з їх потребами» (Гай-Нижник, с. 267).

Наприкінці 1947 р. партійно-радянські органи при допомозі армії та каральних військ НКВС і НКДБ, зломивши опір ОУН і УПА, опанували ситуацію в низинних районах Станіславської області та забезпечили підготовку передумов до безпосередньої колективізації села та подальшої індустріалізації промисловості. Пройшло три роки після встановлення радянської влади в регіоні, а довоєнного рівня колективізації селянських господарств не було досягнуто. Незважаючи на загрозу розкуркулення та депортації, примусова колективізація спричинила жорсткий опір селянства. У гірських районах Карпат збройний опір тривав до 1950-х років, а суцільна колективізація сільського господарства не була проведена.

Висновки. Під гаслами радянзації здійснювався наступ на національні, культурні, господарські звичаї і традиції українського народу. Насадження соціалістичної системи перебувало у тісному зв'язку з питанням добору, підготовки й розподілу кадрів. Сталінська кадрова політика спонукала до того, що в західноукраїнські області скеровувалися малоосвічені партійні функціонери, котрі не розуміли специфіки регіону, не володіли українською мовою. Сталінський режим використав різноманітні механізми впливу на свідомість людей – від радянзації, пропаганди до масового терору. В умовах військово-політичного протистояння, з одного боку, місцевого населення західних земель України, підпілля ОУН і відділів УПА, а з іншого – органів партійно-радянської влади, каральних військових підрозділів, за село тривала драматична боротьба. Селянство змушене було на собі винести весь тягар безпрецедентної війни та соціалістичних експериментів.

Список використаних джерел та літератури:

- Державний архів Івано-Франківської області.
- Гай-Нижник, П.** (2020). Українська держава: суспільно-політична модель і соціально-економічний лад в теорії та ідеології ОУН-6 (1940–1990 рр.). Київ: Крок, 432 с.
- Льницький, В.** (відп. ред.). (2021). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953)*: кол. монограф. Львів, Торунь: Liha-Pres, 380 с.
- Льницький, В.** (відп. ред.). (2021). *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*: кол. монограф. Львів, Торунь: Liha-Pres, 426 с.
- Льницький, В.** (відп. ред.). (2022). *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять*: кол. монограф. Riga: Baltija Publishing, 374 с.
- Льницький, В.** (відп. ред.). (2022). *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory*. Collective Monograph. Riga: Baltija Publishing, 224 p.
- Льницький, В.** (відп. ред.). (2023). *Western Ukrainian lands in the first postwar years (1944–1953): everyday life*: Collective Monograph. Riga: Baltija Publishing, 128 p.
- Малярчук, О.** (2021). Насадження соціалістичної моделі виробництва в сільському господарстві західноукраїнського регіону (1944–1953). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): вибрані питання*: кол. монограф. Львів, Торунь: Liha-Pres, 75–110.
- Малярчук, О.** (2021). Політико-ідеологічний терор радянської влади проти західноукраїнського селянства (1944–1953). *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953): вибрані питання*: кол. монограф. Львів, Торунь: Liha-Pres, 80–113.
- Малярчук, О.** (2022). Формування сільськогосподарського кадрового потенціалу радянської влади в західноукраїнських областях у 1944–1953 рр. *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять*: кол. монограф. Riga: Baltija Publishing, 202–226.
- ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.*: зб. документів. (1955). Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 372 с.
- Стародубець, Г.** (2016). *Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.)*. Житомир: Polissia, 346 с.
- Ярош, Б.** (1995). *Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект)*. Луцьк: Надстир'я, 176 с.
- Maliarchuk, O.** (2022). Ideological and political terror of the soviet government in the Western regions of Ukraine. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory*. Collective Monograph. Riga: Baltija Publishing, 47–80.
- Maliarchuk, O.** (2023). The history of the Western Ukrainian peasantry through the prism of stalin's collectivisation. *Western Ukrainian lands in the first postwar years (1944–1953): everyday life*: Collective Monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 59–89.

References:

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk Oblast]. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (2020). *Ukrainska derzhava: suspilno-politychna model i sotsialno-ekonomichniy lad v teorii ta ideolohii OUN-b (1940–1990 rr.)* [Ukrainian state: socio-political model and socio-economic system in the theory and ideology of the OUN-B (1940–1990)]. Kyiv: Krok. 432 s. [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (Ed.). (2021). *Povsiakdennyye zhyttya naseleennyi zakhidnykh zemel Ukrainy u pershi povoyenni roky (1944-1953)* [Everyday Life of the Population in the Western Lands of Ukraine in the Early Post-War Years (1944-1953)]: kol. monohraf. Lviv, Torun: Liha-Pres, 380 s. [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (Ed.). (2021). *Polityka pam'iaty v Ukraini shchodo radians'kykh represii u zachidnykh oblastiakh (1939-1953)* [Memory Policy in Ukraine Regarding Soviet Repressions in Western Regions (1939-1953)]: kol. monohraf. Lviv, Torun: Liha-Pres, 426 s. [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (Ed.). (2022). *Radyans'ki represii u zachidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953): istoriia, osobystosti, pam'iat'* [Soviet Repressions in the Western Regions of Ukraine (1939-1953): History, Personalities and Memory]: kol. monohraf. Riga: Baltija Publishing, 374 s. [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (Ed.). (2022). *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939-1953): social and personal dimensions, politics of memory*: Collective Monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 224 p. [in English].

Ilnytskyi, V. (Ed.). (2023). *Western Ukrainian lands in the first postwar years (1944–1953): everyday life*: Collective Monograph. Riga: Baltija Publishing, 128 p. [in English].

Maliarchuk, O. (2021). *Nasadzhenyia sotsialistychnoyi modeli vyrobnytstva v silskomu hospodarstvi zakhidnoukrayinskoho rehionu (1944-1953)* [Implementation of the Socialist Model of Production in Agriculture in the Western Ukrainian Region (1944-1953)]. *Povsiakdennyye zhyttya naseleennyi zakhidnykh zemel Ukrayiny u pershi povoyenni roky (1944-1953)*: vybrane pytannia: kol. monohraf. Lviv, Torun: Liha-Pres, 75–110. [in Ukrainian].

Maliarchuk, O. (2021). *Polityko-ideolohichniy teror radians'koi vlady proty zakhidnoukrayinskoho selyanstva (1944-1953)* [The Political and Ideological Terror of the Soviet Government Against the Western Ukrainian Peasantry (1944-1953)]. *Polityka pam'iaty v Ukraini shchodo radians'kykh represii u zachidnykh oblastiakh (1939–1953)*: vybrane pytannia: kol. monohraf. Lviv, Torun: Liha-Pres, 80–113. [in Ukrainian].

Maliarchuk, O. (2022). *Formuvannia silskohospodarskoho kadrovoho potentsialu radians'koi vlady v zakhidnoukrayinskykh oblastiakh u 1944-1953 rr.* [Formation of the agricultural personnel potential of the Soviet authorities in the western Ukrainian regions in 1944-1953]. *Radians'ki represii u zachidnykh oblastiakh Ukrayiny (1939–1953): istoriia, osobystosti, pam'iat'*: kol. monohraf. Riga: Baltija Publishing, 202–226. [in Ukrainian].

OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsii ta inshykh dokumentiv z borot'by 1929-1955 rr. [OUN in the light of resolutions of the Great Assembly, Conferences and other documents on the struggle of 1929–1955]: zb. dokumentiv. (1955). Vydannia Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsii Ukrayinskykh Natsionalistiv, 372 s.

Starodubets, H. (2016). *Misionery chervonoi vlady (partiino-radianska nomenklatura zakhidnoukrayinskykh oblasteri v 1944 – na poch. 1946 rr.)* [Missionaries of the Red Power (Party-Soviet nomenclature of the western Ukrainian regions in 1944 – early 1946)]. Zhytomyr: Polissia, 346 s. [in Ukrainian].

Yarosh, B. (1995). *Totalitarnyi rehym na zakhidnoukrayinskykh zemlyakh. 30-50-ti roky XX st. (istoryko-politolohichniy aspekt)* [Totalitarian regime in the Western Ukrainian lands. 30-50s of the XX century (historical and political science aspect)]. Lutsk: Nadstyr'ya, 176 s. [in Ukrainian].

Maliarchuk, O. (2022). Ideological and political terror of the soviet government in the Western regions of Ukraine. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939-1953): social and personal dimensions, politics of memory*. Collective Monograph. Riga: Baltija Publishing, 47–80. [in English].

Maliarchuk, O. (2023). The history of the Western Ukrainian peasantry through the prism of stalin's collectivisation. *Western Ukrainian lands in the first postwar years (1944-1953): everyday life*: Collective Monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 59–89. [in English].

Отримано: 02.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.335-355

УДК (470+5710 9477)+005+(1-651.1)

ЛИСЕНКО Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (ukr2ww@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

LYSENKO Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Mykhailo Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (ukr2ww@ukr.net)

ХОЙНАЦЬКА Людмила – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Інституту всесвітньої історії НАН України, вул. Леонтовича, 5, м. Київ, індекс 01054, Україна (L.Khoynatska@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

KHOINATSKA Liudmyla – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, senior researcher of the Department of History of the Newly Independent States of the Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, 5 Leontovicha, Street, Kyiv, index 01054, Ukraine (L.Khoynatska@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лисенко, О., Хойнацька, Л. (2023). Путінське задзеркалля: псевдоісторичні ремінісценції як ідеологічне обґрунтування антиукраїнської експансії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 335–355.

ПУТІНСЬКЕ ЗАДЗЕРКАЛЛЯ: ПСЕВДОІСТОРИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЯК ІДЕОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ

Анотація. Мета дослідження полягає у характеристиці основних іманентних властивостей риторики президента Російської Федерації В. Путіна, що апелює до історії Росії та України. **Методологічні** підходи базуються на теоретичних напрацюваннях провідних фахівців у галузі історії, політології, правознавства, соціальної психології, герменевтики та застосуванні міждисциплінарних прийомів і сучасної термінології. **Наукова новизна** матеріалу визначається зверненням до кількох путінських текстів, які ідеологічно та мотиваційно обрамлювали широкомасштабне вторгнення російської армії в Україну. Вони вперше аналізуються разом як такі, що формують стрижневий «концепт» агресивного антиукраїнського курсу Кремля. **Висновки.** Історична і пов'язана з нею комеморативна політика відіграють у тоталітарних і авторитарних державах особливу роль, оскільки є дійовим засобом мобілізації суспільства та легітимізації існуючих режимів. У сучасній Російській Федерації історична політика слугує інструментом обґрунтування експансіоністського, імперіалістичного курсу Кремля щодо своїх сусідів. Розпад Союзу РСР спричинив шок для більшості росіян, яких охопило почуття ресентименту, – ностальгії за втраченою величиною світової держави. Саме на цих психологічних струнах «грає» президент РФ В. Путін, який систематично вдається до історичних реліквіцій, у яких вишукує аргументи для утвердження агресивної лінії поведінки на міжнародній арені. Те, що ці апеляції до минулого супроводжуються фальсифікаціями і навіть відвертою брехнею, для «глибиного російського народу», не має особливого значення. Адже ступінь істинності сказаного там визначається тим, хто говорить. Маніпуляція масовою свідомістю російських громадян дала змогу російській владі ментально і фізично втягнути у війну проти України десятки мільйонів людей. Тексти путінських статей і звернень переконують у тому, що російське керівництво і суспільство втратили етичні й ціннісні орієнтири, ігнорують засади верховенства права, демократичні свободи і повагу до суверенітету і територіальної цілісності інших країн.

Ключові слова: Російська Федерація, Україна, Путін, історичний наратив, експансія, агресія, гібридна війна, широкомасштабне вторгнення.

PUTIN'S MIRRORLAND: PSEUDO-HISTORICAL REMINISCENCES AS AN IDEOLOGICAL JUSTIFICATION OF ANTI-UKRAINIAN EXPANSION

Abstract. The purpose of the research is to characterize the main immanent properties of the rhetoric of the Russian Federation, V. Putin, which appeals to the history of Russia and Ukraine. **The methodological approaches** are based on the theoretical work of leading experts in history, political science, law, social psychology, hermeneutics and the application of interdisciplinary methods and modern terminology. **The scientific novelty** of the material is determined by reference to several Putin texts, which ideologically and motivationally framed the large-scale invasion of the Russian army into Ukraine. For the first time, they are analyzed together as forming the core "concept" of the Kremlin's aggressive anti-Ukrainian course. **Conclusions.** Historical and related commemorative politics play a special role in totalitarian and authoritarian states, as they effectively mobilize society and legitimize existing regimes. In the modern Russian Federation, historical politics serves as a tool for justifying the expansionist,

imperialist course of the Kremlin to its neighbors. The disintegration of the Union of the SSR caused a shock to most Russians, who were overwhelmed by feelings of resentment and nostalgia for the lost greatness of the world power. On these psychological strings, the President of the Russian Federation, V. Putin, "plays" who systematically resorts to historical reminiscences, in which he searches for arguments for asserting an aggressive line of behavior in the international arena. The fact that these appeals to the past are accompanied by falsifications and even outright lies is of no particular importance to the "deep Russian people." After all, the speaker determines the degree of truth of what is said there. Manipulation of the mass consciousness of Russian citizens enabled the Russian authorities to mentally and physically involve tens of millions of people in the war against Ukraine. The texts of Putin's articles and addresses convince that the Russian leadership and society have lost their ethical and value orientations, ignore the principles of the rule of law, democratic freedoms, and respect for the sovereignty and territorial integrity of other countries.

Key words: Russian Federation, Ukraine, Putin, historical impulse, expansion, aggression, hybrid war, large-scale invasion.

Постановка проблеми. В сучасному інформаційному просторі широко використовуються технології, що базуються на використанні історичного знання з електоральною чи мобілізаційною метою. Особливо інтенсивно таким інструментарієм користуються авторитарні й тоталітарні режими, яким бракує легітимності та відчуття критичної маси консолідації суспільства довкола правлячої верхівки. В сучасній Росії історична політика покликана обґрунтувати експансіоністський курс Кремля. Тексти В. Путіна є квінтесенцією таких меседжів та історичних наративів, тому їхнє детальне вивчення уможливорює глибше розуміння механізмів та мотиваційних чинників, якими послуговується російське керівництво.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основними джерелами для підготовки матеріалу слугували тексти, статті та звернення В. Путіна до російських громадян, у яких віддзеркалюються історичні наративи, адаптовані до зовнішньополітичної стратегії Кремля.

Підходи до формування історичної політики сучасного російського керівництва простежуються у працях, автори яких розглядають різні аспекти внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу РФ. Ідеологічну природу рашизму у різних іпостасях простежує Л. Якубова (Якубова, 2018; Якубова, 2023).

Дослідниця розкриває інтелектуальні джерела, якими надихається правляча верхівка Росії, процес конструювання концепту «руссій мір» та його послідовну реалізацію силами спецслужб і Російської православної церкви, цілеспрямоване втручання у внутрішні справи України з метою де-стабілізації та інспірації протистояння між представниками різних етнічних груп, перебіг так званої «руської весни» у Криму й Донбасі, інші напрями гібридної війни проти України. У книгах, присвячених історії Донбасу і Криму, С. Кульчицький і Л. Якубова відводять значне місце характеристиці зусиль Кремля з обґрунтування їхньої «російської» приналежності (Кульчицький, Якубова 2016; Кульчицький, Якубова, 2019). У фундаментальній праці колек-

тиву науковців Інституту історії України НАНУ «Випробовуючи долю, гартуючи волю» певне місце відведене аналізу антиукраїнської політики сучасного керівництва Росії (Головка, Якубова, 2021). Розгорнуту у часі ретроспективу українсько-російських відносин подає у своїй праці «Російсько-українська війна» С. Плохій (Плохій, 2023). Автор показує, як риторика російської влади трансформується у політичні практики та воєнні акції. В. Ткаченко і В. Якуба аналізують способи експлуатації історичної пам'яті сучасним російським правлячим класом з метою експансії (Ткаченко, Якуба, 2021). Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії аналізуються в індивідуальній монографії В.Ткаченка (Ткаченко, 2020)

Інструменталізація історичного знання російською пропагандою схарактеризована групою вітчизняних дослідників (Я. Грицак, К. Галушко, Я. Примаченко, Г. Єфіменко, С. Громенко, І. Гоменюк, О. Ілюк, О. Сороцинська, А. Кадельник, 2019)).

У закордонних публікаціях подаються характеристики дій Москви з проекцією не тільки на глобальну проблематику, а й український вектор. Вони цікаві прагненням до об'єктивності, але доволі часто відображають світоглядні орієнтири та політичні погляди аналітиків. Більшість таких публікацій виконані у публіцистичному ключі і містять живі рефлексії на події, що називається, «по гарячих слідах» (Chotiner; Mijnsen). Способам апеляції Путіна до історичних сюжетів присвячена публікація А. Пахалюка (Пахалюк, с. 6–31). Об'єктом окремої розвідки стали спроби експлуатації історичного полотна В.Путіним для легітимації власних геополітичних амбіцій. (David Castillo, Tetiana Klynina, Nicholas Pierce and Mykhaylo Simanovsky, 2023).

Мета дослідження полягає у характеристиці основних іманентних властивостей риторики президента Російської Федерації В. Путіна, що апелює до історії Росії та України.

Виклад основного матеріалу. Авторитарні і тоталітарні режими, попри демонстрацію зовнішніх атрибутів сили, практично завжди відчувають брак легітимності якщо не у власних суспільствах, то вже точно серед світового співтовариства. Внаслідок цього правителі таких держав створюють розгалужену пропагандистську машину, покликану насичувати інформаційний простір апологетичними матеріалами. Крім того, особливого значення надається історичній політиці та мнемонічним практикам, в яких не тільки фіксуються певні традиції та події, обов'язкові для пригадування і вшанування, а також закладається певна номенклатура цінностей та ідеологічних кліше у масову свідомість громадян, якими ті мають послуговуватися у щоденному житті. У такий спосіб формується певний психотип людей, що легко піддаються маніпулятивним і мобілізаційним технологіям і здатні безвідмовно виконувати волю вождів та диктаторів. Саме таким був психотип переважної більшості мешканців СРСР, маркованих радянологами як *homo soveticus*. Такою залишається основна частина жителів сучасної російської Федерації, яких власна правляча

ча еліта обізвала «глибинним народом». Цей паноптикум залишався би зовсім байдужим для всіх, хто позбавлений щоденного щастя проживати у Росії, коли б не настійливе бажання господарів Кремля нав'язати усьому світу своє бачення минулого, сьогодення і майбутнього. Більше того, у настійливому прагненні повернути собі статус світової держави російська правляча верхівка фактично продовжує імперську політику попередніх режимів, які панували на 1/6 земної кулі. Зробивши наголос на експорті енергоносіїв, Москва зуміла нав'язати довірливим західним партнерам власні «правила гри» у міжнародному житті, що виключають дотримання будь-яких правил. «Підсадивши» на вуглеводневу «голку» чимало країн світу, російське керівництво отримало, коли не карт-бланш на проведення експансіоністського курсу, то вже точно значну свободу дій насамперед щодо сусідніх держав. За сталінською традицією воно бажає одноосібно визначати «сфери впливу» на пострадянському просторі і диктувати характер відносин країнам, які вважає власною «вотчиною».

Росія у своїй історії ніколи не мала більш чи менш тривалого періоду політичної та соціально-економічної демократії. Лише у ХХ столітті там спробували запровадити демократичні інститути: вперше після революції 1905 р., коли сформували Державну думу, в якій були представлені різні політичні партії; вдруге – після розпаду Союзу РСР, а також після Люгнєвої рєволюції 1917 р. (до більшовицького перевороту у жовтні). Однак у першому випадку демократичні паростки обмежувала монархічна форма правління, а в другому – триваюча війна, руїна і часті політичні кризи. Нетривалим виявився і період лібералізації РФ після розпаду СРСР. Наприкінці ХХ ст. цей процес нівелювали швидко перехоплення реальних важелів влади кланово-олігархічними групами та значний вплив організованих злочинних груп. Перший президент Росії Б. Єльцин щедро «роздавав» суверенітет суб'єктам Федерації, декларуючи гасло: «Беріть свободи, скільки заманеться!» Тим часом у консервативних колах країни (насамперед армійському середовищі та спецслужбах) ліберально-демократичні перспективи сприймалися не як свіжий вітер змін, а як втрата позицій великою державою та послаблення позицій регіонального лідера. В середині РФ «парад суверенітетів» спричинив відчутні тертя між центром і периферією (варто згадати лише тодішню позицію керівництва Татарстану). Для деяких суб'єктів Федерації розпад СРСР став своєрідною «дорожньою картою» до набуття більших прав і автономії, а найрішучіші взагалі заговорили про реалізацію права на самовизначення у формі незалежності.

Прихід на президентське крісло В. Путіна знаменував поворотний момент історії сучасної Росії. «Хижацький капіталізм» у всіх іпостасях виявив себе саме в цій країні під час облудної «прихватування», внаслідок чого дуже швидко утворилася прірва між купкою супер-заможних «небожителів» та рештою населення. В Росії відбувся химерний симбіоз капіталу, силових структур і трьох гілок влади, що витворив нездоланий мур між правлячою верхівкою і народом. Водночас на місцях формувалися регіональні еліти, які демонстрували бажання отримати власний «шматок пирога». Москва зму-

шена була рахуватися з цими чинниками, адже контролювати свої гігантські території могла тільки завдяки порозумінню з регіональними гравцями. Оскільки часто це були представники певних етнічних когорт, що уособлювали владу в національних автономіях, краях і областях, перед Кремлем неминуче поставала необхідність врахування національної «специфіки». На відміну від свого колишнього патрона, Б. Єльцина, який намагався сподобатися декларативними заявами, В. Путін обрав стратегію контролю за «національними околицями» в інший спосіб: політичні лідери й бізнесові «барони» «підгодовувалися» чи «приручалися» завдяки заходам спецслужб (для непокірних призначалася ціла номенклатура засобів впливу). На офіційному ж рівні використовувалася давно апробована риторика про «міжнародну єдність», «злагоду» та «співпрацю». Аби надати їй найвищого регістру звучання, до справи взявся і сам Путін, який у свої численних виступах, інтерв'ю, прес-конференціях викладав погляди керівництва держави на «національне питання» У 2012 р. російські ЗМІ опублікували його статтю під лаконічною назвою «Росія. Національне питання». У її вступній частині наголошувалося, що для Російської Федерації – «з її розмаїттям мов, традицій, етносів та культур – національне питання без будь-якого перебільшення має фундаментальний характер. Будь-який відповідальний політик, громадський діяч повинен усвідомлювати, що однією з головних умов самого існування нашої країни є громадянська та міжнародна злагода». Основна частина публікації зводиться до констатації того, які конфліктогенні зони у вказаній сфері формували колосальні міграційні потоки з одних світових регіонів до інших, як націоналізм, релігійна нетерпимість та радикальні угруповання перетворюються у чинники найсерйозніших ризиків. І вже в руслі радянської пропагандистської традиції стверджується, що з «загостренням національного питання щільно зіткнулися найрозвиненіші і благополучні країни, які колись пишалися своєю толерантністю. А сьогодні – одна за одною оголошують провал спроб інтегрувати у суспільство іншопольтурний елемент, забезпечити неконфліктну, гармонійну взаємодію різних культур, релігій, етнічних груп. «Плавильний котел» асиміляції бархалить і чадить – і не здатний «переварити» все зростаючий масштабний міграційний потік. Відображенням цього в політиці став «мультикультуралізм», що відкидає інтеграцію через асиміляцію. Він зводить в абсолют «право меншості на окремішність» і при цьому недостатньо врівноважує це право – громадянськими, поведінковими та культурними обов'язками щодо корінного населення і суспільства загалом». Створення в деяких містах цілих моноетнічних анклавів, які не бажають не те що асимілюватися, а бодай адаптуватися, спричиняє у відповідь зростання ксенофобії серед місцевих мешканців, бажання жорстко захищати свої інтереси, робочі місця, соціальні преференції від «чужоземців». Громадяни цих держав переживають шок від агресивного тиску на свої традиції, спосіб життя, відчуваючи загрозу втрати національно-державної ідентичності. Критикуючи насамперед західні еліти, що самі визнають провал «мультикультурного проекту», російський лі-

дер закидає їм те, що вони експлуатують «національну карту» та переходять на поле тих, кого раніше трактували як маргіналів і радикалів. «Крайні сили, у свою чергу, різко набирають вагу, серйозно претендуючи на державну владу. По суті, пропонується вести мову про примус до асиміляції на фоні «закритості» та різкого ужорсточення міграційних режимів. Носії іншої культури повинні або «розчинитися у більшості», або залишитися відокремленою національною меншиною – нехай навіть забезпеченою різноманітними правами і гарантіями. А фактично – відмовитися від можливості успішної кар'єри. Прямо скажу – від громадянина, поставленого в такі умови, важко очікувати лояльності щодо своєї країни». За крахом політики мультикультуралізму Путін вбачає кризу самої моделі «національної держави», що історично формувалася на підставі етнічної ідентичності. Ця обставина трактується як серйозний виклик, що постане перед Європою та іншими частинами світу.

Продемонструвавши свою обізнаність з «національним питанням» (тут просто напрошуються асоціації з іншим фахівцем у цій делікатній і складній сфері – Й. Сталіним!), автор матеріалу переходить до головного сюжету статті, обрамленого назвою «Росія як історична держава». Уже в самому ключовому терміні наголошується на принциповій відмінності «історичної держави» від «національної». І в першому абзаці, де зазначено про зовсім іншу ситуацію в Росії, розставляються реперні смислові маркери. Путін недвозначно заявляє: «Наші національні й міграційні проблеми напряму пов'язані з руйнуванням СРСР, а по суті, історично – великою Росією (це – стрижневий акцент! – О.Л., Л.Х.), що склалася у своїй основі ще у XVIII сторіччі. З неминуче насталою за цим деградацією державних, соціальних та економічних інститутів. З величезним розривом у розвитку на пострадянському просторі». Дорікаючи депутатам Верховної Ради РФ СР за те, що за 20 років до цього вони в запалі боротьби з союзним центром запустили процес розбудови «національних держав», причому навіть всередині самої Федерації, він зазначив, що у свою чергу союзний центр з метою нівелювання зусиль опонентів вдався до закулісної гри з автономними суб'єктами, обіцяючи тим підвищення «національно-державного статусу». У цій і наступній тираді прозоро простежується неприховане роздратування деякими кроками Б. Єльцина, з чієї подачі, власне, й прийшов до влади «маленький фіурер»: «Те, що, можливо, не усвідомлювали ініціатори «затії з суверенітетами», – всі інші, зокрема і за кордонами нашої держави, – зрозуміли дуже чітко і швидко. І наслідки не примусили себе чекати. З розпадом країни ми виявилися на межі, а в окремих відомих регіонах і за межами громадянської війни, причому саме на етнічному ґрунті. Величезним напруженням сил, великими жертвами ці вогнища нам вдалося загасити. Але це, звичайно, не означає, що проблема знята». Тут Путін звично вдається до евфемізмів, називаючи «громадянською війною» війну за незалежність народу Ічкерії. Як і в тому місці, де, порушуючи принципи аналогії та ігноруючи історичні контексти, наводить слова історика В. Ключевського про те, що «коли похитнулися політичні скрепи суспільного порядку, країна була врятована мораль-

ною волею народу». Насправді ж у двох Чеченських війнах режим урятувала не «моральна сила народу», а граничне напруження силових відомств і спецслужб РФ, підступність та зв'язча жорстокість російського диктатора як стосовно чеченців, так і росіян. «Розв'язавши національне питання» і «гармонізувавши» ситуацію на Північному Кавказі ціною десятків тисяч життів як чеченців, так і представників багатьох інших етнічних груп, Путін недвозначно вказав на прірву між оманливими деклараціями і суворою «правдою життя», а також продемонстрував готовність до застосування усіх наявних засобів для відродження імперії. На жаль, багато західних політиків вважали зручнішим трактувати це як «внутрішні справи Росії».

Оскільки в авторитарних державах нічого не відбувається само собою, «то і дата для офіційного державного свята – 4 листопада – була обрана не випадково. Путін не відкидає такого натяку, коли епічно пише, що цей ритуал, який «дехто поверхово називає «днем перемоги над поляками» (ще один переможенний ворог росіян поряд з українцями та німцями – О.Л., Л.Х.), насправді – це «день перемоги над собою», над внутрішньою ворожнечею й усобицями, коли стани, народності усвідомили себе єдиною спільнотою – одним народом. Ми по праву можемо вважати це свято днем народження нашої громадянської нації». Яка «громадянська нація» вийшла з-під пресу путінської диктатури, переконливо показують події упродовж усього його кривавого правління.

Квінтесенцією історичного нарративу господаря Кремля слугує такий фрагмент статті. «Історична Росія – не етнічна держава і не американський «плавильний котел», де загалом усі так чи інакше – мігранти. Росія виникла й віками розвивалася як багатонаціональна держава. Держава, в якій постійно йшов процес взаємного звикання, взаємного проникнення, змішування народів на родинному, на дружньому, на службовому рівні. Сотень етносів, які живуть на своїй землі разом і поряд з росіянами. Освоєння нових територій, що наповнювало всю історію Росії, було спільною справою багатьох народів, Достатньо сказати, що етнічні українці живуть на просторах від Карпат до Камчатки. Як і етнічні татари, євреї, білоруси». На підтвердження своїх слів Путін цитує філософа І. Львіна, ідеї якого він вважає світоглядним дороговказом: «Не викоринити, не придушити, не поневолити чужу кров, не давити іншоплемінне та іншославне життя, а дати всім дихання та велику Батьківщину, всіх зберегти, всіх примирити, усім дати молитися по-своєму, трудитися по-своєму і кращих звідусіль залучити до державного і культурного будівництва». Та сутність справи полягає в тому, що фетишизуючи І. Львіна, його нікчемний адепт усе робить навпаки, власне так само, як чинили усі його попередники – «збирачі ісконно руських земель»: російські царі, Ленін і Сталін. Силою зброї, геноцидальними засобами, депортаціями, нищенням національних культурних еліт, асиміляцією, зросійщенням, терором і тотальною несвободою. «Тримати і не пускати!» – гасло, яке стало керівництвом до дії для всіх російських правителів, аксіоматичною інструкцією, що заступали всі інші раціональні мотиваційні чинники.

Російський диктатор застерігає і від іншої небезпеки – спроб проповідувати ідеї побудови російської «національної держави, які «суперечать усій нашій тисячолітній історії... і є найкоротшим шляхом до знищення російського народу і російської державності». Його не влаштовує суто «етнічна» Росія, бо справжньою метою є відродження імперії у максимально можливих обсягах. Ще одним евфемізмом для позначення російського «феномену», є словосполучення «російська цивілізація», в яке вкладається швидше трансцендентальний, ніж реальний сенс. «Стрижень, яким скріплюється тканина цієї унікальної цивілізації, – російський народ, російська культура», – вказує на основний консолідаційний чинник автор. З двох останніх тез випливає: російська держава (читай – імперія) має охоплювати всі «історичні» (тобто захоплені в різні часи землі інших народів) території Росії, а от консолідуєчими факторами слугуватимуть російська мова, російська культура і, звичайно ж, російський народ. Ось так усі розрізнені пазли, бісером розкидані цим кремлівським «мислителем» по різних текстах, складаються в російську імперську схему, що стала осердям геополітичної доктрини Москви в останні два десятиліття. За елейними словами про «історичну єдність» народів, які населяють «руській мір», приховується хижацький експансіоністський оскал.

У Москві алергічно відторгають будь-які ідеї, пов'язані з природним правом народів на самовизначення: «Щодо горезвісного національного самовизначення, яким, борючись за владу і геополітичні дивіденди, не раз спекулювали політики різних напрямів – від Володимира Леніна до Вудро Вільсона – то російський народ давно самовизначився. Самовизначення російського народу – це полегтічна цивілізація, скріплена російським культурним ядром. І цей вибір російський народ підтверджував раз за разом – і не на плебісцитах і референдумах, а кров'ю. Усією своєю тисячолітньою історією». Ось так патетично Путін репрезентує свою картину світу, в якій саме кров і насильство конвертовані у «скрепи» російської державності (Путин).

Минуло два роки і Росія розв'язала війну проти України на Донбасі, анексувала Крим, обґрунтовуючи звої загарбницькі дії саме «історичними правами на ці території».

Оскільки цим апетити російського президента не обмежувалися, він продовжував гібридну війну проти нашої держави. Усі його виступи і заяви, що безпосередньо чи опосередковано стосувалися України, пронизані гострим несприйняттям самої ідеї української державності, прагненням довести, що це – історичне відхилення, «державна, що не відбулася».

Симптоматичною у цьому сенсі є ще одна стаття Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», оприлюднена 12 липня 2021 р., коли силові відомства РФ уже інтенсивно готувалися до проведення так званої «спеціальної воєнної операції» проти України (Артизов, с. 2–4). Цей опус став стислою версією офіційної схеми «історії по-путінськи». Не переповідаючи всіх деталей цього тексту, зупинимося на його основних «ідеях».

Наскрізною імперативною тезою через весь матеріал проходить твердження про те, що росіяни і українці – це «єдиний народ» (ним він починається і завершується). Її аргументації відведена основна частина статті у формі історичної ретроспективи. Аби не залишати жодних шпарин для опонентів, автор починає з киево-руської спадщини, зазначаючи, що росіяни, українці і білоруси – нащадки Давньої Русі, об'єднані однією мовою, а після хрещення Русі – ще й однією православною вірою. Після роздроблення Київської Русі, на новому витку історичного поступу, «точками тяжіння й консолідації території Давньої Русі могли стати і Литовська Русь, і Московська Русь, що міцніла. Історія розпорядилася так, що центром воз'єднання який продовжив традицію давньоруської державності, стала Москва. Московські князі – потомки Олександра Невського – скинули зовнішнє ярмо, почали збирати історичні руські землі» (Артизов, с. 6). У цьому пасажі привертає увагу словосполучення «історичні руські землі», яке в інших публікаціях і промовах Путіна іноді набуває іншої форми – «історичні російські землі». Розмитість цієї лексеми робить її придатною до ситуативної зміни конотації і в хронологічному, і в просторовому сенсі. Іншими словами, якщо тут Путін називає «історичними руськими землями» територію Київської Русі, то розглядаючи події наступних століть, істотно розширює їхні межі за рахунок завойованих земель під час походів та війн.

Одним з цементуючих чинників «єдності українців і росіян» кремлівський «історик» вважає Православ'я. Щоправда, він і словом не обмовляється про те, хто спочатку був Церквою-Матір'ю, і що Москва, як у відомому біблійному сюжеті, виторгувала собі у Константинополі право «першородства», позбавивши Києво-Галицьку митрополію її статусу й узалежнивши її. Саме в конфесійному ключі трактуються події боротьби українців проти польської шляхти у середині XVI ст. та рішення Переяславської ради 1654 р.

Зовсім не пояснюючи характер війн з Польщею, Швецією і Туреччиною, Путін виводить з них ще одну точку відліку поглинання українських земель. Так, після «Вічного миру» 1686 р. до складу Російського царства увійшло Лівобережжя з Києвом. У тексті вказується, що мешканці краю «воз'єдналися з основною частиною російського православного народу. За самою цією областю усталася назва «Мала Русь» («Малоросія»). Назва «Україна» тоді використовувалося частіше у значенні, в якому давньоруське слово «окраина» зустрічається у писемних джерелах ще з XII століття, коли мова йшла про різні порубіжні території. А слово «українець», коли судити також за архівними документами, початково означало прикордонних служилих людей, які забезпечували захист зовнішніх рубежів». Тим часом на Правобережжі, нібито, реставрувалися старі порядки, посилювався соціальний та релігійний гніт, а лівобережні землі, «взяті під захист єдиної держави, навпаки, стали активно розвиватися. Сюди масово переселялися жителі з іншого берега Дніпра. Вони шукали підтримки у людей однієї мови і, звичайно, однієї віри» (Артизов, с. 7).

Усіляко намагаючись запроторити історичні реалії до «прокрустового ложа» власної «концепції», господар Кремля стверджує, що і під час Північної війни зі Швецією «перед жителями Малоросії не стояв вибір – з ким бути. Бунт Мазепи підтримала тільки невелика частина козаків. Люди різних станів вважали себе росіянами і православними». Після війн з Османською імперією у другій половині XVIII ст. до складу Росії увійшли Крим, а також землі Причорномор'я, названі «Новоросією». Після поділів Речі Посполитої Російська імперія «повернула західні давньоруські землі, за винятком Галичини і Закарпаття, які опинилися в Австрійській, а згодом – в Австро-Угорській імперії. Інтеграція західноруських земель у спільний загальнодержавний простір стала не тільки результатом політичних і дипломатичних рішень. Вона відбувалася на основі спільної віри і культурних традицій. І знову особливо зазначу – мовної близькості». На цій підставі твори І. Котляревського, Г. Сковороди, Т. Шевченка російський правитель вважає «спільною культурною спадщиною». Розвиваючи цю лінію, він наголошує, що «в Російській імперії йшов активний процес розвитку малоросійської культурної ідентичності у рамках великої російської нації, що поєднувала великоросів, малоросів і білоросів. Одночасно у середовищі польської еліти і певної частини малоросійської інтелігенції виникали та зміцнювалися уявлення про окремих від російського український народ. Історичної основи тут не було і не могло бути, тому висновки будувалися на різних вимислах. Аж до того, що українці взагалі не слов'яни, чи, навпаки, що українці – це справжні слов'яни, а «московити» – ні» (Артизов, с. 9).

Виправдовуючи антиукраїнську політику царату, Путін обумовлює появу Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського акту 1876 р., якими обмежувалося ввезення з-за кордону релігійної та суспільно-політичної літератури українською мовою, «драматичними подіями в Польщі, прагненням лідерів польського національного руху використати «українське питання» у власних інтересах».

Скоромовкою пройшовши подіями Першої світової та Української революції, російський диктатор виходить на головну ідею свого «нарративу» – відсутність об'єктивних історичних підстав для української державності: «На прикладі УНР видно, наскільки нестійкими були різного роду квазідержавні утворення, що виникали на просторі колишньої Російської імперії під час Громадянської війни і смути. Націоналісти прагнули до створення своїх окремих держав, лідери Білого руху виступали за неподільну Росію....Разом з тим з різних мотивів вожді більшовицької партії часом буквально виштовхували їх за межі Радянської Росії» (Артизов, с. 10). Як приклад, наводиться історія з Донецько-Криворізькою радянською республікою, якій Ленін відмовив у проханні прийняти її до складу Росії.

Характеризуючи міжвоєнний період, російський президент вказує на те, що на теренах Західної України, Західної Булорусії й частини Литви, які увійшли до складу II Річсполитої, Варшава розгорнула активну переселен-

чу політику, що мала на меті докорінну зміну етноконфесійної карти, а також жорстку колонізацію, придушення місцевої культури і традицій. Надалі, в роки Другої світової війни, «радикальні угруповання українських націоналістів використовували це як привід для терору не тільки проти польського, а й єврейського, російського населення».

Звертаючись до процесу утворення СРСР, Путін нагадує про те, що до тексту Декларації про утворення Союзу РСР, а потім Конституції СРСР 1924 р. було введено положення про право вільного виходу зі складу Союзу. «Таким чином у підвалини нашої державності була закладена найнебезпечніша «міна» сповільненої дії. Вона і вибухнула, щойно зник страхувальний, попереджувальний механізм у вигляді керівної ролі КПРС, яка у результаті сама розвалилася зсередини» (Артизов, с. 11).

На карб комуністичного режиму ставиться і політика коренізації/українізації, що «відіграла велику роль у розвитку і зміцненні української культури, мови, ідентичності. Разом з тим під виглядом боротьби з так званим російським великодержавним шовінізмом українізація зазвичай нав'язувалася тим, хто себе українцем не вважав. Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складався з великоросів, малоросів і білоросів, – закріпила на державному рівні положення про три окремі слов'янські народи: російський, український та білоруський».

Опис «збирання руських земель» супроводжується погано прихованим обуренням фактом передачі у 1954 р. Кримського півострова до складу УРСР, яка була здійснена, нібито, «з грубим порушенням діючих на той момент правових норм». Ще один «гріх» тодішнього керівництва СРСР кремлівський «історик» вбачає у тому, що воно проігнорувало клопотання закарпатських русинів про приєднання цього регіону не до України, а до РРФСР чи СРСР у формі окремого суб'єкта Федерації – Підкарпатської Русі. У руслі цього йде «класичний» пасаж, що у різних варіаціях рефреном проходить через кремлівську пропаганду: «Таким чином, сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи. Ми знаємо і пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії. Достатньо порівняти, які землі возз'єдналися з Російською державою в XVII сторіччі і з якими територіями УРСР вийшла зі складу СРСР...Очевидно одне: Росія фактично була пограбована». Коли Росія формувала свої «історичні території», загарбуючи землі інших народів і держав, це називається «возз'єднанням». Натомість коли йдеться про реалізацію українцями свого права на самовизначення і суверенітет, у Москві зчиняється гвалт: «Росію грабують!» Такі й подібні їм подвійні «стандарти», евфемізми й відверті містифікації супроводжують й інші сюжети путінської історичної ретроспективи.

Через поступливість (значною мірою за рахунок інших сторін) західних демократій у Кремлі звикли встановлювати власні «правила гри», які порушують міжнародне право. Ця звичка стала сприйматися як норма, тому російські високопосадовці навіть не помічають виразних та для всіх очевидних супе-

речностей у своїх постулатах. Так, прагнучи легалізувати відторгнення частини українських територій у 2014 р., войовничий російський вождь апелює до свого колишнього шефа – мера Санкт-Петербурга А. Собчака, який вважав: країни, що вийшли з союзного договору, мають повернутися у власні кордони до того, як він був укладений у 1922 р. Напрошується питання: чому тому таки Собчаку не прийшла в голову думка про те, як би повернути Росію в кордони до того, як вона брутально порушила десятки міжнародних угод упродовж кількох століть? Відповідь проста: імперський спосіб мислення виключає однакові вимоги до інших і до себе. Те, що дозволено Зевсу... Десь так.

Наступний фрагмент публікації присвячений економічному блоку. І тут знову Росія постає як благодонна, жертвна країна, що підставила надійне плече кволій економіці незалежної України і завдяки ціновій політиці РФ на газ наша держава не потрапила у залежність, а навпаки, упродовж 1991-2013 рр. зекономила для свого бюджету 82 млрд. доларів. Наче й не було кількох «газових війн», фактично рейдерського захоплення української частини Чорноморського флоту, митного тиску на українську експортну продукцію, захоплення о. Тузла! На цьому тлі «крокодилячі сльози» диктатора про руйнацію української індустрії та низький рівень життя в нашій державі сприймаються як цинічне блюзнірство. Декларуючи добрі наміри РФ щодо економічної співпраці в майбутньому, Путін покладає всю відповідальність за дрейф України від Росії на Київ. При цьому не знаходить кращого способу, як пошук причин у різних поглядах на минуле. Він звинувачує українські еліти в тому, що вони «вирішили обрунтувати незалежність свої країни через заперечення її минулого, щоправда, за винятком питання кордонів. Стали міфологізувати і переписувати історію, вилучати з неї все, нас об'єднує, говорити про період перебування України у складі Російської імперії та СРСР як про окупацію. Спільну для нас трагедію колективізації, голоду початку 30-х років видавати за геноцид українського народу». Далі – більше. Як погано прихована образа звучать звинувачення на адресу України та її західних партнерів у тому, що вони задовго до 2014 р. вчиняли спроби згортання торгівельно-економічних відносин України з Росією та ігнорували пропозиції Москви обговорити цей комплекс проблем у форматі Україна-Росія-ЄС. У такий спосіб, мовляв, Україна втягувалася у небезпечну геополітичну гру, мета якої полягала у тому, щоби перетворити її у бар'єр між Європою та Росією. При цьому жодного слова не сказано, яку конфігурацію мали ці економічні відносини, в яких Кремль відроджував найгірші варіанти колоніальної експансії. «Неминуче настав час, коли концепція «Україна – не Росія» вже не влаштувала. Потрібна була «анти-Росія», з чим ми ніколи не змиримося» (Артизов, с. 14–15). Аргументами для цієї тези слугують скинуті до однієї купи польсько-австрійський концепт «антимосковської Русі», і «колабораціоністи нацистів із ОУН-УПА», які тільки й мріяли, аби перетворити Україну «на життєвий простір для арійських панів», і ті, хто у 2014 р. скористався справедливим невдоволенням людей гострими соціально-економічними

проблемами, помилками, непослідовними діями тодішнього керівництва, здійснив «переворот» і захопив владу завдяки все тому ж Заходу та почав ухвалювати «антиросійські» закони.

А після цього йде така сентенція: «Може прозвучати аргумент: оскільки ви говорите про єдину велику націю, триєдиний народ, то яка різниця, ким люди себе вважають – росіянами, українцями чи білорусами. Повністю з цим згоден. Та справа в тому, що на Україні сьогодні ситуація зовсім інша, адже мова йде про *примусову зміну ідентичності* (курсив наш – О.Л., Л.Х.). І найбільш бридко, що росіян на Україні примушують не лише відректися від свого коріння, від поколінь предків, а й повірити у те, що Росія – їхній ворог. Не буде перебільшенням сказати, що курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої до Росії, за своїми наслідками співставний з застосуванням проти нас зброї масового ураження» (Артизов, с. 16). Ось так – і не менше! Путін так звик брехати, що, здається зовсім втратив здатність розрізняти реальний світ і власні уявні конструкції. Звичка у всьому домагатися свого лише посилює вказаний синдром. Коли ж існуюча дійсність у чомусь не співпадає з його переконаннями, належить корегувати не їх, а змінювати під них оточуючу дійсність.

Оприявлена у цьому тексті й інша «болісна точка» – конфесійна. Путін побивається за «духовною єдністю росіян і українців», «розколом», учиненим українськими політиками, дорікаючи їм тим, що «навіть широка автономія Української православної церкви за забереження духовної єдності з Московським патріархатом їх категорично не влаштовує». Та кому, як не йому, гебешному вигодованцю, добре відомі всі агенти ФСБ в рясях, які упродовж десятиліть співрацюють з «чекістами» задля реалізації проекту «руського міра».

Закидаючи сучасній владі України «героїзацію нацизму», автор опусу вкотре збивається на відверту брехню про «марші, факельну ходу на честь недобитих воєнних злочинців із есесівських формувань». Такі ж далекі від правди слова про те, що в Україні – мільйони противників проекту «анти-Росія». Брехнею є насамперед те, що в Україні існував такий проєкт. Це Кремль зробив усе, аби налаштувати десятки мільйонів громадян і України, і самої Росії проти диктаторського, імперського путінського режиму. Але якщо українцям доводиться вже 10-й рік боротися за свою незалежність, то мільйони росіян просто втікають зі своєї батьківщини від тиранії за кордон. Та у Москві більше стурбовані тим, що в Україні, буцімто, «за переконання, за сказане слово, за відкрите висловлення своєї позиції не тільки переслідують, а й убивають». Наче це не в Росії термін «іноагент» набув статусу правової дефініції, а опозиціонерів отруюють, кидають до в'язниць (як С. Навального), або вбивають (як А.Політковську чи Б. Немцова).

На такий же облудній ноті і завершується цей текст: «Ми з повагою ставимося до української мови і традицій. До прагнення українців бачити свою державу вільною, безпечною, благополучною. Переконали, що справжня

суверенність України можлива лише у партнерстві з Росією. Наші духовні, людські, цивілізаційні зв'язки формувалися століттями, виходять з одних джерел, загартовувалися спільними випробуваннями, досягненнями і перемогами. Наша спорідненість передається з покоління у покоління. Вона – в серцях, у пам'яті людей, які живуть у сучасних Росії й Україні, у кровних зв'язках, що об'єднують мільйони наших родин. Разом ми завжди були і будемо набагато сильнішими та успішнішими. Адже ми – один народ» (Артизов, с. 18–19). Таким чином позначено квінтесенцію всієї статті: українці і росіяни – єдина спільнота, а всі, хто це заперечує, – є ворогами і тих, й інших.

У зверненні Путіна до громадян Російської Федерації від 21 лютого 2022 р. також міститься історичний екскурс, покликаний закласти історичне підґрунтя під так звану «СВО», а насправді – повномасштабне вторгнення в Україну. Знову виливаючи прокльони на Леніна, який «створив Україну» і передавав «вільно сформованим адміністративним одиницям – союзним республікам – величезні території, які часто не мали до них жодного стосунку, ... разом з населенням історичної Росії» (Артизов, с. 22). У такий спосіб ставляться під сумнів правові акти СРСР, правонаступницею яких вважає себе сучасна РФ, а також кордони пострадянських держав, які, виявляється, після розпаду Радянського Союзу «відхопили» шматки «історичних земель» Росії. Московський правитель дає власне пояснення цим процесам: такі кроки більшовики робили не тому, що вони відображали етнічні межі республік Союзу РСР, а, нібито, тому, що за будь-яку ціну «прагнули утриматися при владі». Він вважає «міною сповільненої дії», що вибухнула 1990 року, право виходу радянських республік з Союзу РСР, а каталізатором розпаду СРСР – націоналістичні настрої та інтереси периферійних еліт. Жодним словом не згадуючи про російський націоналізм, який в сучасній Росії набув одіозних форм імперського шовінізму, російський лідер гіпертрофує реальний вплив «націоналізмів» у союзних республіках та у пострадянських країнах. Він вважає, що «розпад історичної Росії під назвою СРСР на їхньому сумлінні. Незважаючи на всі ці несправедливості, обман та відвертий грабунок Росії, наш народ, саме народ, визнав нові геополітичні реалії» (Артизов, с. 24). А от частина російського політикуму ніколи не визнавала «нові реалії». Саме тому докладає надзусиль, аби довести, що Росія завжди всім допомагала у той час, коли «клієнти» її «донорства» обрали «споживацьку», однобічну позицію, чим ставили РФ у нерівноправне становище. Насправді за декларованою «щедрістю» Москви виразно простежується намагання залишити «околиці» імперії у стані економічної та політичної залежності.

Перевертаючи ситуацію з ніг на голову, президент РФ заявив, що українська влада «з перших днів стала будувати свою державність на запереченні всього, що нас об'єднує, прагнула спалювати свідомість, історичну пам'ять мільйонів людей, цілих поколінь, які мешкають в Україні. Не дивно, що українське суспільство зіткнулося зі зростанням крайнього націоналізму, який швидко набув форми агресивної русофобії і неонацизму. Звідси й участь

українських націоналістів і неонацистів у бандах терористів на Північному Кавказі, все голосніші територіальні претензії до Росії» (Артизов, с. 25).

Ідучи за напрацьованою схемою, Путін детально, драматичними фарбами розписує «підривну роль Заходу» у дистанціюванні Києва від Москви, не забуваючи про принциповий рефрен: «Важливо розуміти, що Україна, по суті, ніколи не мала стійкої традиції своєї справжньої державності. І, починаючи з 1991 р., пішла шляхом механічного копіювання чужих моделей, відірваних як від історії, так від українських реалій» (Артизов, с. 26).

Бідкаючись з приводу «негараздів» у процесах державного будівництва в Україні, економічних труднощів, «розгулу радикалів», відсутності справжньої демократії, Путін вкотре наголошує на «агресивній дерусифікації та примусовій асиміляції» в Україні, «гоніння» на Православну церкву. Окремий напрям звинувачень пов'язаний з ухваленою 2021 року Військовою доктриною нашої держави, за його словами, «цілковито присвяченій протистоянню з Росією» і такій, що є «підготовкою до бойових дій проти нашої країни – проти Росії». І вже як зовсім убивчий аргумент сприймається повідомлення про те, що Україна «збирається створити власну ядерну зброю, і це не пуста бравада» (Артизов, с. 29). З метою педалювання «військової загрози» з боку Києва наголошується, що від 2014 р. «лише США спрямували на «мілітаризацію» України мільярди доларів, вкляючаючи поставки озброєння, спорядження, навчання спеціалістів. У останні місяці західна зброя йде на Україну просто безперервним потоком, демонстративно, на очах у всього світу». Нагнітаючи градус «загроз», російський диктатор стверджував, що система управління українською армією вже інтегрована з натовською, а це означає, що «командування українськими збройними силами, навіть окремими частинами та підрозділами, може спрямовуватися з натовських штабів» (Артизов, с. 30). Ну і, нарешті, вирішальний аргумент: «У Києві давно проголосили стратегічний курс на вступ до НАТО. Так, безумовно, кожна країна має право обирати власну систему забезпечення безпеки, укладати військові союзи. І все ніби так, коли б не одне «але». У міжнародних документах прямо зафіксований принцип рівної та неподільної безпеки, що, як відомо, включає в себе зобов'язання не зміцнювати свою безпеку за рахунок безпеки інших держав» (Артизов, с. 31). І це стверджує керівник держави, яка виступала одним з гарантів безпеки України за Будапештським меморандумом і в порушення всіх міжнародних норм та угод анексувала Крим, частину Донецької та Луганської областей і вела упродовж усіх цих років бойові дії проти нашої країни. У своїх вивертах Путін доходить до крайнощів, що межують з блефом, який ніким на Заході серйозно не сприймається. Так, він визнається, що запитав під час візиту Б. Клінтона 2000 року до Москви про можливість вступу Росії до НАТО. Американський президент як реалістичний політик, звісно, відреагував на такий сюрреалістичний хід свого візаві стримано.

Покликаючись на зростання загрози від «розширення НАТО на Схід», а також небажання Києва виконувати так звані «Мінські угоди», кремлівсь-

кий «яструб» сам собі «розв'язав руки», заявивши, що в ситуації, яка склалася, коли наші пропозиції про рівноправний діалог з принципів питань фактично залишилися без відповіді з боку США і НАТО, коли рівень загроз для нашої країни значно зростає, Росія має повне право вживати відповідні заходи забезпечення власної безпеки. Саме так ми і будемо чинити» (Артизов, с. 35). На цьому сумнівному підґрунті Путін оголосив «давно назріле» провокаційне рішення – «негайно визнати незалежність і суверенітет Донецької Народної Республіки і Луганської Народної Республіки», а також «ратифікувати Договори про дружбу і взаємодопомогу з обома республіками» (Артизов, с. 36).

Доведена до абсурду в путінській інтерпретації історія українсько-російських відносин може задовольняти хіба-що споживачів інформаційної «жувачки» – російської аудиторії. Але правителів РФ це не обходить. Вони звикли формулювати якісь конструкції, оформлювати їх нормативними актами і вважати це повноцінним правом.

24 лютого 2022 р. Путін звернувся до громадян Росії, поставивши їх перед фактом початку так званої «спеціальної воєнної операції» (Артизов, с. 41). Два звернення упродовж 4 днів мали на меті усталити у свідомості російських громадян переконання у необхідності широкомасштабного вторгнення в Україну. Фактично нічого нового цей текст не містить, хіба-що ще насиченіший антиукраїнський та антизахідний емоційний запал та покладання на західні держави відповідальності за події на Балканах, в Афганістані, Сирії, Іраці.

Апелюючи до подій 1941 р., очільник держави-терориста наводить прозорі асоціації з Другою світовою війною: «Ми добре знаємо з історії, як у 40-у році і на початку 41-го року минулого століття Радянський Союз усіляко намагався попередити, чи хоча би відтягнути початок війни. Для цього він прагнув, зокрема, буквально до останнього не провокувати потенційного агресора, не здійснював чи відкладав найнеобхідніші, очевидні дії для підготовки до відбиття неминучого нападу». У такий спосіб стверджується, що широкомасштабне вторгнення в Україну слід сприймати як «превентивний, вимущений» захід. При цьому двома чинниками, що визначили таке рішення Кремля, вказуються: «освоєння території України» інфраструктурами НАТО, а також створення на «російських історичних територіях анти-Росії» (Артизов, с. 41).

Укотре вдаючись до брутальної брехні, російський правитель так характеризує становище в Донбасі: «Вісім років, безкінечних вісім років ми робили все можливе, аби ситуація була вирішена мирними, політичними засобами... Необхідно було негайно припинити цей кошмар – геноцид стосовно мільйонів людей, які сподіваються тільки на Росію...

Росія не може почувати себе у безпеці, розвиватися, існувати з постійною загрозою, що надходить від України». Ставлячи в один ряд різнопорядкові за змістом події, Путін виправдовує агресію проти суверенної України:

«Нагадаю, що у 2000-2005 роках ми дали воєнну відсіч терористам на Кавказі, відстояли цілісність нашої держави, зберегли Росію. У 2014 році підтримали кримчан і севастопольців. У 2015 році застосували Збройні Сили, щоб поставити надійний заслін проникненню терористів з Сирії до Росії. Іншого способу захистити себе у нас не було. Те саме відбувається тепер. Нам з вами просто не залишили іншої можливості захистити Росію, наших людей, окрім тієї, яку ми вимушені будемо використати сьогодні. Обставини вимагають від нас негайних дій. Народні республіки Донбасу звернулися до Росії з проханням про допомогу. У зв'язку з цим відповідно до статті 51-ї частини 7 Статуту ООН, з санкції Ради Федерації Росії та на виконання ратифікованих Федеральними Зборами 22 лютого цього року договорів про дружбу і взаємодопомогу з Донецькою Народною Республікою і Луганською Народною Республікою мною ухвалене рішення про проведення спеціальної воєнної операції. Її мета – захист людей, які упродовж восьми років піддаються знущанням, геноциду з боку київського режиму. І для цього ми будемо прагнути до демілітаризації і денацифікації України, а також віддання під суд тих, хто здійснив численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема і громадян Російської Федерації. При цьому в наші плани не входить окупація українських територій. Ми нікому нічого не збираємося нав'язувати силою» (Артизов, с. 42). Читаючи ці рядки, неможливо не помітити дивовижної схожості з діями Сталіна – такими ж цинічними, блюзнірськими і нахабними.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити насамперед на тому, що нав'язливе прагнення Путіна постійно апелювати до історичного полотна видає брак аргументів для переконливого обґрунтування свого імперіалістичного курсу загалом і широкомасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 р., зокрема. Пошук історичного коріння у Київській Русі, доведення прав на так звані «руські/російські історичні землі», утвердження статусу Російської православної церкви як Церкви-Матері для українського православ'я покликані аргументувати експансіоністський курс Кремля, що ніяк не може погодитися з сучасним станом речей, status quo на пострадянському просторі і втратою лідерства у глобалізованому співтоваристві. Спотворюючи минуле з кон'юнктурною політичною метою, російський президент ніяк не спроможний зрозуміти, що його уявна картина світу прийнята тільки для росіян (і то не всіх!) і видається диким анахронізмом для цивілізованого світу, який давно намагається жити на засадах верховенства права і демократичних свобод, поваги до суверенітету і територіальної цілісності інших держав. Путін вважає, що «надута» доларами від торгівлі вугледнями Росія може диктувати всьому світу власні «правила гри», які вступають в суперечність з діючими нормами міжнародного права. Звернення до епізодів історії, в яких доля народів і держав вирішувалася завдяки агресії, війнам, загарбанню чужих територій, лише у Москві вважається «логічним». Надміру емоційна і навіть дразливо-істерична тональність риторики

російського «вождя» доводить, що він відчуває всю слабкість своєї прозиції та аргументації, поступове дистанціювання демократичних країн від авторитарної Росії, керівництво якої вже звикло діяти з позиції сили.

З іншого ракурсу історична політика Кремля ще раз вказує на важливість підвищеної уваги до вивчення історії у середній та вищій школі, підтримки з боку держави фундаментальних наукових досліджень, популяризації історичного знання у в суспільстві і Збройних силах України.

Список використаних джерел і літератури:

Артизов, А. Н. (отв. ред.) и др. (2023). Обращение Президента Российской Федерации В. В. Путина от 21 февраля 2022 г. *Об историческом единстве русских и украинцев: Документы*. Москва: Фонд «Связь Эпох», 22–36. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828> (дата звернення: 21.12.2023).

Артизов, А. Н. (отв. ред.) и др. (2023). Обращение Президента Российской Федерации В.В. Путина от 24 февраля 2022 г. *Об историческом единстве русских и украинцев: Документы*. Москва: Фонд «Связь Эпох», 41–42. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67843> (дата звернення 21.12.2023).

Артизов, А. Н. (отв. ред.) и др. (2023). Стаття Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев» от 12 июля 2021 г. *Об историческом единстве русских и украинцев: Документы*. Москва: Фонд «Связь Эпох», 2–19. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення 21.12.2023).

Головко, В. & Якубова, Л. (2021). *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст.* (у 3-х кн., Кн.3: Тридцять років незалежності: виклики, випробування, відповіді). Київ: Кліо, 712 с.

Грицак, Я., Галушко, К., Примаченко, Я. та ін. (2019). *Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна*. Київ: К.І.С., 99 с.

Кульчицький, С. & Якубова, Л. (2019). *Кримський вузол*. Київ: Кліо, 496 с.

Кульчицький, С. & Якубова, Л. (2016). *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ: Кліо, 720 с.

Пахалюк, К.А. (2018). Историческое прошлое как основание российской политики. На примере выступлений Владимира Путина в 2012-2018 гг. *Полития*, (4), 6–31.

Плохий, С. (2023). *Російсько-українська війна: повернення історії*. Харків: КСД, 400 с.

Путин, В. (2012, 23 января). Россия: национальный вопрос. *Политика*. URL: https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (дата звернення 23.12.2023).

Ткаченко, В. М. (2020). *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*: монографія. Київ: ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 144 с.

Ткаченко, В. М. & Якуба, В. В. (2021). *Війни історичної пам'яті: «Never more» чи «если надо – повторим» (начерки історичної політики Росії)*. Київ: Політія, 344 с.

Якубова, Л. (2023). *Рашизм: Звір з безодні*. Київ: Академперіодика, 318 с.

Якубова, Л. (2018). «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: Кліо, 384 с.

Chotiner, Isaak. (2022, 23 February). Vladimir Putin's Revisionist History of Russia and Ukraine. *New Yorker*. URL: <https://www.newyorker.com/news/q-and-a/vladimir-putins-revisionist-history-of-russia-and-ukraine> (дата звернення 20.12.2023).

Mijnssen, Ivo. (2022, 5 March). Putin will das Russische Reich wiederaufleben lassen – eine Loslösung der Ukraine akzeptiert er nicht. *Neue Zürcher Zeitung*. URL: <https://www.nzz.ch/international/krieg-gegen-die-ukraine/putin-will-das-russische-reich-wieder-aufleben-lassen-ld.1672561> (дата звернення 22.12.2023).

Putin the historian: Russian disinformation narratives around Ukraine David Castillo, Tetiana Klynina, Nicholas Pierce and Mykhaylo Simanovsky. March 1, 2023.

References:

Artizov, A. N. (Ed.) i dr. (2023). Obrashcheniye Prezidenta Rossiyskoy Federatsii V.V. Putina ot 21 fevralya 2022 g. [Address by the President of the Russian Federation V.V. Putin dated February 21, 2022]. *Ob istoricheskom yedinstve russkikh i ukrainsev: Dokumenty*. Moskva: Fond «Svyaz' Epokh», 22–36. Retrieved from <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828> [in Russian].

Artizov, A. N. (Ed.) i dr. (2023). Obrashhenie Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putina ot 24 fevralya 2022 g. [Address by the President of the Russian Federation V.V. Putin dated February 24, 2022]. *Ob istoricheskom edinstve russkix i ukraincev: Dokumenty*. Moskva: Fond «Svyaz' E'pokh», 41–42. Retrieved from <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67843> [in Russian]

Artizov, A. N. (Ed.) i dr. (2023). Stat'ya Vladimira Putina «Ob istoricheskom edinstve russkix i ukraincev» ot 12 iyulya 2021 g. [Article by Vladimir Putin “On the historical unity of Russians and Ukrainians” dated July 12, 2021]. *Ob istoricheskom edinstve russkix i ukraincev: Dokumenty*. Moskva: Fond «Svyaz' E'pokh», 2–19. Retrieved from <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181> [in Russian].

Holovko, V. & Yakubova L. (2021). *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina y ukraintsi v XX – na pochatku XXI st.* [Testing fate, tempering the will. Ukraine and Ukrainians in the 20th – at the beginning of the 21st century]. (Kn. 3: Trydtsiat rokov nezalezhnosti: vyklyky, vyprovuvannya, vidpovidi). Kyiv: Klio, 712 p. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2019). *Krymskyi vuzol* [Crimean knot]. Kyiv: Klio, 496 p. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). *Trysta rokov samotnosti: ukraintsi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchyny* [Three Hundred Years of Loneliness: The Ukrainian Donbas in Search of Meaning and the Motherland]. Kyiv: Klio, 720 p. [in Ukrainian].

Paxalyuk, K.A. (2018). *Istoricheskoe proshloe kak osnovanie rossijskoj politii. Na primere vystuplenij Vladimira Putina v 2012-2018 gg.* [Historical past as the basis of the Russian polity. Using the example of Vladimir Putin's speeches in 2012-2018]. *Politiya*, (4), 6–3. [in Russian].

Plokhii, S. (2023). *Rosiisko-ukraintska viina: povnennia istorii* [The Russian-Ukrainian war: the return of history]. Kharkiv: KSD, 400 p. [in Ukrainian].

Putin V. (2012, 23 yanvarya). Rossiya: nacional'nyj vopros [Russia: a national question (23 January, 2012)]. *Politika*. Retrieved from https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html [in Russian].

Tkachenko, V. M., & Yakuba, V. V. (2021). *Viiny istorichnoi pamiati: «Never more» chy «esly nado – povtorym» (nacherky istorichnoi polityky Rosii)* [Wars of historical memory: “Never more” or “if necessary, let's repeat” (outlines of Russia's historical policy)]. Kyiv: Politiia, 344 [in Ukrainian].

Iakubova, L. (2023). *Rashyzm: Zvir z bezodni* [Racism: The Beast from the Abyss]. Kyiv: Akadempriodyka, 318 p. [in Ukrainian].

Iakubova, L. (2018). «*Russkyi myr*» v Ukraini: na kraiu prirvy [“Russian Peace” in Ukraine: on the edge of the abyss]. Kyiv: Klio, 384 p. [in Ukrainian].

Chotiner, Isaak. (23 February, 2022). Vladimir Putin`s Revisionist History of Russia and Ukraine. *New Yorker*. Retrieved from <https://www.newyorker.com/news/q-and-a/vladimir-putins-revisionist-history-of-russia-and-ukraine> [in English].

Mijnsen, Ivo. (5 March, 2022). Putin will das Russische Reich wiederaufleben lassen – eine Loslösung der Ukraine akzeptiert er nicht. *Neue Zürcher Zeitung*. Retrieved from <https://www.nzz.ch/international/krieg-gegen-die-ukraine/putin-will-das-russische-reich-wiederaufleben-lassen-ld.1672561> [in German].

Отримано: 23.12.2023

РЕЦЕНЗІЇ

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам’янець-Подільський, індекс 32301, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

FILINYUK Anatoliy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukraine’s History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Філінюк, А. (2023). Європейські обрії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України: рецензія на книгу: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 296 с. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 356–365.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ОБРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ:

рецензія на книгу: Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 296 с.

В 2022 р. вітчизняна історіографія збагатилася новою книгою відомого сучасного українського вченого О. Гуржія «Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст.». Символічно, що епітетом до книги обрано вислів французького просвітителя і філософа Жан-Жака Руссо: «Торгівля створює багатство, а сільське господарство забезпечує свободу». Адже визначальними рисами українського народу є хліборобство та воля.

Композиційно монографія побудована за проблемно-історичним принципом з урахуванням жанру і хронологічних рамок дослідження. Це умож-

ливило: по-перше, ґрунтовний історико-порівняльний аналіз процесів у торговельній сфері України в їх специфіці й у взаємозв'язку із загальноєвропейськими суспільно-політичними і соціально-економічними процесами впродовж XVII – XVIII ст.; по-друге, достовірне відтворення головних трансформацій народногосподарського розвитку Наддніпрянщини в умовах європейської інтеграції та російського експансіонізму; по-третє, ґрунтовне висвітлення найважливіших тенденцій і регіональних особливостей розвитку торгівлі, утвердження буржуазних відносин, зародження фінансової та банківської системи; по-четверте, приділення уваги суперечностям і конкурентній боротьбі у царині зовнішньої торгівлі України та Московії в умовах наростаючої експансіоністської політики царизму, руйнації української державності та інкорпорації українських земель у склад Російської імперії.

Книга спирається на ґрунтовну репрезентативну історіографічно-джерелознавчу базу, представлену більш як 230 архівними та опублікованими документами і матеріалами, які містять не лише базові відомості, що забезпечують «контакт» із минулим, а й об'єктивно репрезентують його. Значний масив фактичного матеріалу почерпнуто з численних досліджень, мемуарів і спогадів. Також використано близько 80 наукових праць зарубіжних авторів різними європейськими мовами.

У вступі видання зроблено змістовну характеристику праць багатьох зарубіжних авторів, зокрема Р. Боні, Е. Гонсалеса, А. Станціоні, Л. Чарльза, Г. Даудіна та інших, в яких переусвідомлюються різноманітні аспекти формування державних інститутів та органів влади, зокрема по-новому поціновується роль фінансових і фіскальних систем на європейському континенті; акцентується увага на наслідках глобальної конфронтації у період модернізації, розвитку колоніальних ринків, зростання споживання і оподаткування. Підкреслюється теза А. Станціані про «вільну працю» як підґрунтя капіталістичного економічного зростання та про «підневільну», що зумовлювала народногосподарську відсталість Московії і підкорених нею народів. Важливим є і те, що історик, чітко пояснивши свою методологічну позицію, не нав'язує читачу своїх висновків та обґрунтувань, а погружає у його творчу лабораторію, в процес пошуку відповідей на головні питання й залишає місце для конструювання самостійної візії. До того ж, чимало окреслених у роботі методологічних і конкретно-історичних питань мають постановочний або дискусійний характер, а тому спонукають до подальших наукових дискусій. До прикладу, автор полемізує з дослідницею О. Стрішенець про застосування для другої половини XVII ст. поняття «товарне виробництво», зауважуючи дискусійний характер, необхідність доказової бази та більш поглиблену аргументацію (с. 158).

Основну частину праці відкриває перший розділ, де розкрито обставини суспільно-політичного впливу, алгоритми і причини внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості торговельних взаємин росіян і українців протягом усього XVII ст. По-перше, відзначено, що до царювання Петра I

Московія перебувала у васальній залежності від Кримського ханату й турецького султана, сплачуючи значну данину, що позначилося на їхній політиці як економічно, так і психологічно. По-друге, будучи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільше орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не на вкрай консервативну та культурно відсталу Московію. Проте від початку XVIII ст. влада останньої найактивнішим чином прагнула змінити «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-третє, якщо Україна потенційно розвивала економіку та виробництво переважно за рахунок своїх внутрішніх резервів, то московський уряд керувався багатом в чому експлуатацією населення і природних ресурсів окупованих у різні періоди територій (фактично колоній), тому й торгівля тут велася здебільшого не предметами промисловості, а сільського (нагурального) господарства (с. 13-14). По-четверте, підкреслено про формування в обох країнах різних світоглядних доктрин й економічних інтересів, аж поки від середини XVII ст. царат не почав завзято наводити свої порядки стосовно українців Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя (с. 14). Важливо і те, що дослідник відзначає відсталість на кілька століть формування банківської системи в Московії від Західної Європи, а також домінування державної монополії, внаслідок чого навіть великі банки «не стільки сприяли розвиткові економіки, скільки зміцненню засад кріпосного права в народному господарстві» (с. 21).

На основі численних джерел та історичних фактів обґрунтовується положення про формування протягом першої половини XVII ст. двох різноспрямованих напрямків за головними економічними осередками, номенклатурою продукції тощо системи зовнішньої торгівлі «московської» та «річ-посполитської». Для прибулих «гостей», включаючи українців, у Московії, як правило, відводилися найменш придатні для реалізації продукції торги та ярмарки, неабияк обмежувалося їхнє потрапляння у великі міста, та й то за особливих розпоряджень чи указів вищої влади. З певною регулярністю, як московити, так і українські торговці з'являлися на ринках західноєвропейських і східних країн, при цьому чітко визначаючись у спеціалізації постачання конкретної продукції. Враховуючи широкий представницький склад учасників купівлі-продажу різноманітної продукції від України, формату та змісту такої торгівлі дослідник розцінює її як більш демократичну, ніж «московська» та польсько-литовська. Серед найважливіших економічних осередків, які найбільш повно визначилися в Україні Київ, Ніжин, Ромни, Стародуб, Путивль, від яких йшло розгалуження торгових шляхів, спрямованих на зарубіжжя (с. 51-52).

Другий розділ праці присвячено ґрунтовній характеристиці Української національної революції середини XVII ст. в контексті загальноєвропейського розвитку і загальних викликів, котрі постали перед Україною. Якщо в загальних рисах характеризувати соціально-економічний розвиток країн Західної Європи, то вочевидь можна побачити певні спільні тенденції й

у Наддніпрянщині другої половини XVII ст.: в галузі торговельного обігу, початку мануфактурного виробництва, у вибоках формування буржуазних відносин і становленні фінансової системи банків. Автор достовірно виявляє численні суперечності та переконливо доводить, що значна кількість означених вище явищ в Україні з'явилася з помітною затримкою і відрізнялася за масштабами у зв'язку з вкрай нестабільною суспільно-політичною ситуацією в країні.

У роботі особливе місце посідає третій розділ, де розглядаються міждержавні взаємини України та Московії у царині торгівлі в перші роки існування Хмельниччини. Зокрема, відзначається, що початок Національної революції українського народу середини XVII ст. помітно позначився на статусі, формах і рівні міжнародної торгівлі не лише України, а й Польщі, Литви, Росії та частково Кримського ханства. З появою політико-адміністративного й військово-територіального утворення – Гетьманату – розпочалося формування автономного державного суб'єкта зовнішньо-європейських відносин і поступова кореляція «традиційних» середньовічних торговельних шляхів. Вихід зі складу Речі Посполитої великої частини населення українських земель юридично й ментально перетворив колись «своїх» і економічно споріднених для поляків і литовців торгових людей торгових людей на «чужих», а подекуди й «ворогів-конкурентів». За таких обставин торговці з України змушені вдаватися до активного пошуку нових «партнерів», шляхів і осередків для реалізації сільськогосподарської та промислової продукції, а також цілеспрямованого налагодження власного товарообігу із зарубіжними негоціантами. Відтак через політичні та збройні конфлікти зв'язок зі «старими» польськими та литовськими посередниками відчутно звужився. Тому більш масована, ніж у попередній період, переорієнтація на російські ринки виявилася цілком природною, хоча б для середини XVII ст. Окрім того, відрив такого потужного міжнародного гравця, яким виявилось Військо Запорозьке, від залежності Речі Посполитої й перетворення його на свого союзника в боротьбі за Польську Корону, повністю вкладалися у великомасштабні анексійні плани Московії (с. 89-90).

Істотним є обґрунтування автора про незаперечність факту дедалі тісніших економічних взаємин між українцями та московитами» в період Хмельниччини, коли чимало міст козацького Лівобережжя тяжіло до Курська, Белгорода, Воронежа, Дону й навколишніх областей. Проте необґрунтованими та політично заангажованими виглядають твердження науковців про нібито функціонування єдиного всеросійського ринку в XVII ст., а особливо вклучення до нього України ще до «возз'єднання» її з Росією (с. 114).

Досить змістовним і доволі насиченим фактичним матеріалом видається четвертий розділ книги, де зосереджена увага на змінах у поземельних відносинах в Україні у другій половині XVII ст. на тлі соціально-економічних процесів в Європі, передусім у Англії і Голландії. Порівнюючи агрокультуру і технологічні зміни в аграрному секторі економіки Англії та України, дослід-

ник справедливо зауважує, що в багатьох українських місцевостях у той час «уже використовували соргове насіння та натуральні добрива» і хоча технічне оснащення вітчизняного сільськогосподарського виробництва мало змінилося за цей період все таки «спостерігалася тенденція до заміни важливих частин знарядь праці на залізні, замість дерев'яних» (с. 124). Фаховий знавець Нового часу досить аргументовано відзначає подібні тенденції в Голландії та на Слобожанщині й в окремих районах Гетьманщини щодо освоєння земель для виробництва сільськогосподарської продукції за допомогою їх осушування і викорчовування лісів (с. 126). Як у Голландії, так і в Наддніпрянщині характерною рисою сільського господарства стало поєднання промислів із землеробством (с. 128). На думку автора, в другій половині XVII ст. за умов великого масиву незайнятих земель і послаблення антагонізмів між різними верствами, «халупники» і «захребетники» ніби розчинилися серед інших категорій українського суспільства (с. 132). У його висвітленні, в усіх європейських державах особливого поширення у сільському господарстві набули побічні промисли та добровільний найм, а також лихварство. Розпочалося активне освоєння незайманих земель: осушення боліт і вирубка громадських лісів. Істотним стало формування паростків буржуазних відносин (с. 139). Звернено увагу і на масову секуляризацію земельної власності духовенства на рівні єпископату і католицьких монастирів (с. 140).

Безперечно, цільне місце у книзі посідає п'ятий розділ, де аналізується конкурентна боротьба українців за зарубіжні ринки наприкінці 50-х – у 90-х рр. XVII ст. З його тексту довідуємося, що в період боротьби українців за свою національну незалежність і створення власної держави, «Московія поступово почала перетворюватися на одну з потужних країн у Східній Європі, без участі якої вже практично не вирішувалася жодна міжнародна проблема. Підкреслюється, що в межах зовнішньополітичних інтересів і компетенції Кремля визначилося кілька першочергових завдань. По-перше, залишалося до кінця невирішеним питання стосовно приєднання українських і білоруських регіонів, які знаходилися в залежності від влади Речі Посполитої. По-друге, загострилася проблема необхідності просування (економічного, політичного й територіального) в прибалтійській області. По-третє, на кінець століття все очевиднішою ставала неминучість збройного протистояння Туреччини та її васала Кримського ханства (с. 142). По-четверте, хоча Москва трактувала Україну як окрему державу, а володаря булави – як голову і носія верховної влади (с. 145), царський уряд відразу взявся за вивчення відносин у середині України, її фінансової системи, економіки, стосунків з іноземними державами. У подальшому «Москва намагалася пов'язати питання отримання Гетьманатом доходів із перебуванням і контролем своїх воевод на українській території» (с. 146).

У розділі йдеться про те, що, відокремившись від Речі Посполитої у ході Національної революції, Україна нажила кілька принципово важливих економічних проблем. Переконливо стверджується, що з входженням

Лівобережжя до Московії, українські торгові люди формально долучалися до єдиного приморського порту в далекому та непривітному Архангельську, через який велася головна її зарубіжна торгівля. Але нових конкурентів там не чекали. Не полегшував справу й шлях через Псков і Новгород на Нарву, котра перебувала під владою Швеції (с. 154). Внутрішню і зовнішню торгівлю неабияк ускладнив поділ України на кілька частин, головню на лівобережну та правобережну. Це супроводжувалося беззахисністю купців з боку можливо-владців тих країн, в які вони проїздили. На розвиток торгівлі негативно позначилася королівська заборона українцям їздити з підвладних Польщі територій в Італію та Угорщину (с. 155). З іншого боку, на її стані також позначилася боротьба Московії за витіснення в Україні польських «старовічних монет» (с. 156). Між тим, потік українських торгових людей до російських міст поступово збільшувався (с. 157).

Винятково важливе місце в роботі посідає шостий розділ, де за допомогою компаративного підходу глибоко та достатньо об'єктивно характеризує процес первісного нагромадження капіталу як базисного явища становлення буржуазних відносин у XVIII ст. Проаналізувавши подібні явища в Англії, Іспанії та Франції, дослідник цілком аргументовано наголошує на дедалі більшій вагомості торгівлі для позитивних зрушень у народному господарстві в Гетьманщині. Відзначає і те, що вже за правління І. Скоропадського у 1708–1721 рр. розпочалася як відверта, так і прихована боротьба між українськими та російськими купцями за західноєвропейські ринки збуту товарів, яку досить владно підпорядкував на користь Московії Петро I. Також стверджує і про певні традиції транзиту через українські терени західноєвропейської продукції. Зокрема, за гетьманування Д. Апостола мали місце спроби організації постачання західноєвропейських товарів через Лівобережну Україну та Запорозжя. Вони простежувалися до кінця XVIII ст. (с. 161). Знаний історик особливо наголошує на проникненні в Україну зарубіжних технологій, що позитивно позначилося на функціонуванні мануфактур із використанням праці сотень прядильників і ткачів, а також із застосуванням десятків верстатів (с. 163). «Англійський лендлорд, як і український шляхтич чи старшина, все активніше та незворотно опановував ринки збуту товарів, вкладаючи капітали в різні галузі господарства та технологічно поліпшуючи його ведення. Зміцнювало свої зв'язки з ринком і фермерство (с. 164).

Дослідник доречно підкреслює, що «антиукраїнська політика уряду Московії у галузі торгівлі призвела до того, що на кінець XVIII ст. майже «весь торг красних і дрібних товарів» опинився «в руках великоросійських купців». Хоча по містах, особливо в Києві, і були приміські тамтешні купці, що торгували дрібним різним товаром, але порівняно з великоросійськими, вони складали дуже малу і недостатню кількість (с. 166).

У розділі на численному фактичному матеріалі обґрунтовується положення про те, що в Наддніпрянщині у територіальних межах Російської імперії «відбувався процес нищення національної автономії і обмеження потен-

ційних можливостей української торгівлі, затримувалося визначення статусу купців і підприємців на загальнодержавному законодавчому рівні, а мільйони селян перетворювалися на кріпаків». До того ж, численне рядове козацтво – вільні виробники – перетворювалося на державно залежних посполитих, а шляхта набувала привілейованого стану дворянства, наймана праця не стала домінантною в мануфактурному виробництві. Спільною рисою для Західної Європи та України був занепад цехового ремесла (с. 199).

У сьомому розділі в якості окремого напрямку розкриваються взаємовідносини українців і трансільванців у 1648 – наприкінці XVIII ст. Передусім, підкреслюється, що процес переселення та міграційні аспекти побутування в Україні представників Дунайських князівств і Трансильванії, переважно селян – вихідців із північно-західної частини Волощини (Марамуреша) та Південної Трансильванії, набули активності наприкінці XIII – в XV ст. Відтак поява поселень румунів стала характерним показником налагодження взаємозв'язків із місцевим населенням. Із розділу довідуємося, що такого роду переселення та розселення на українських землях румун підтримував гетьман Б. Хмельницький і його адміністрація. Адже вихідці з Дунайських князівств, особливо із Молдови, боролися в складі українських полків, навіть інколи очолювали їх (с. 201). Більше того, за допомогою долучення молдавського господаря до своєї справи Б. Хмельницький розраховував «на зміцнення південно-західного флангу власної народно-визвольної армії. Подальші політичні і воєнні взаємини розвивалися дуже неоднозначно, проте в них все ж таки простежувалася орієнтація багатьох господарів на спілку з Росією та Україною. Свідченням цього були неодноразові звернення до царя про прийняття молдаван «під високу руку» Московії, а згодом Росії. З цього приводу не один раз переговори велися в українських містах, наприклад, Києві і Луцьку (с. 202, 203). Врешті-решт, це позначилося на розвитку і навіть поживленні торговельних взаємин (с. 204). На основі наведених фактів автор робить переконливий висновок не лише про розвиток українсько-румунських зв'язків протягом усього зазначеного періоду, але й про адаптацію румун на території України (с. 207).

Окремим сюжетом (восьмий розділ) охарактеризовано взаємини Петра I та його поплічників в ролі «реформаторів» української торгівлі з акцентом на зініційовані ним експансіоністські заходи в багатьох напрямках і насамперед у відсталих галузях промисловості й зовнішній торгівлі, а також щодо її захисту від іноземної конкуренції. За оцінкою історика, істотними чинниками на цьому шляху стали «здобуття Азова російськими військами за потужної допомоги українських козаків» наприкінці XVII ст. і зруйнування турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра, що створило умови для долучення Північного Причорномор'я до зовнішньої торгівлі як Московії, так і України (с. 208, 209). Для розуміння сутності торгівлі Наддніпрянщини доречно підкреслено, що «велику частину тогочасного товарообігу із Західної Європи забезпечували купці з різних регіонів Польщі, України, Білорусі й

деяких інших країн» (с. 211), оскільки в Московії під внутрішньою торгівлею розуміли не лише те, що транспортувалося з однієї території в іншу, але і збут місцевих та іноземних товарів на морських пристанях. Запроваджуючи державне регламентування розвитку торгівлі і зміцнення стану купецтва, царизм особливу увагу відводив «ярмаркам, які мали велике значення для всіх країн, адже, на думку урядовців, по-перше, неабияк збільшували казенні збори; по-друге, сприяли купцям і ремісникам у торгах і виробництві продукції; по-третє, наповнювали із-за кордону російські віддалені міста необхідними товарами, котрі місцеві жителі не можуть інакше відшукати та купують за підвищеними цінами...» тощо (с. 213). Натомість, у інтерпретації вченого, в Україні, яка потерпала від руйнації народного господарства і стагнації у демографічному аспекті під час Руїни та Північної війни, гетьманський уряд всіляко обмежував втручання можновладців у справи цехів і навіть звільняв їх від виконання міських повинностей. Тоді, коли «вшановуючи «славному пам'ять» свого попередника, великого Богдана, І. Скоропадський гарантував «честь купецьку» іноземцям», «зі зміцненням влади царських чиновників і поширенням законодавства в Українській державі все очевиднішою ставала підпорядкованість народного господарства та торгівлі інтересам Кремля» (с. 218, 220). «Ще одним обмежувальним заходом царського уряду, на який звертає увагу історик, «стала поступова централізація митної системи в Україні». Наприклад, у 1712 р. в зв'язку з відкриттям у Білорусі та Псковській губернії нових митниць, туди було перенесено окремі державні пропускні пункти з належними до них заставами з Гетьманщини (с. 224). За його оцінкою, «на можливих шляхах українських торгових людей їхати «не туди», куди треба Москві, вибудовувалася ціла мережа «охоронних» застав» (с. 225). «Фактично вже тоді встало питання про існування залишків вільної національної торгівлі чи повне підкорення її інтересам Москви» (с. 230). Однак, незважаючи на всілякі перешкоди в ході Північної війни, на заборони царського уряду, українці манівцями торували нові шляхи за кордон і продовжували використовувати старі (традиційні) (с. 236). Підсумовуючи історик обґрунтовує, що «українська економіка, зокрема її торговельна сфера, від початку XVIII ст. і приблизно до 1714 р. розвивалась більш-менш незалежно від Москви. Проте подальше запровадження царатом монополії на продаж понад десяти стратегічно важливих видів товарів, обмеження для козацької держави зовнішньої традиційної торгівлі, майже суцільне порушення прав і вигод місцевого купецтва, відверте пограбування його російськими і польськими чиновниками призвели до руйнації вільного економічного функціонування Української держави» (с. 240).

Дев'ятий розділ присвячено аналізу нових явищ у сільському господарстві українців на тлі європейського розвитку упродовж XVIII ст. Зокрема, з'ясовано, що в Лівобережній Україні: по-перше, відбувалося відчуження власності тамтешньої общини, швидке скорочення селянського землеволодіння шляхом як «непримусеного», так і «добровільного» продажу різ-

ним можновладцям, які набрали примусового характеру; по-друге, утвердилася тенденція розширення орної землі завдяки екстенсивним зрушенням; по-третє, поруч із селянами, більшість з яких ледь зводила кінці з кінцями, в країні процвітали господарства фермерів (с. 248); по-четверте, впродовж XVII – XVIII ст. у сільському господарстві України набули масового поширення кукурудза і картопля; по-п'яте, в 60–80-х рр. XVIII ст. відбувся наступ «феодалної реакції», який в Україні завершився «ліквідацією національної автономії та закріпаченням багатомільйонної маси посполитих (с. 252); по-шосте, внаслідок Семилітньої війни 1756–1763 рр. Лівобережна та Правобережна її частини поряд із Слобідською Україною та Запорожжям, зазнала значних людських і народногосподарських втрат (с. 254). Загалом, думку автора, у Наддніпрянщині, як і в Західній Європі, поземельні відносини розвивалися в єдиному напрямі, а саме – відбувався процес їхньої «капіталізації», хоча її темпи були різними (с. 266).

Нарешті, у завершальному, десятому розділі, доволі змістовно висвітлено торговельну експансію Московії в другій половині 20–90-х рр. XVIII ст. у контексті її поступового перетворення в колоніальну Російську імперію, що проявилось у втягненні українських природних ресурсів і людського потенціалу в політичні протиріччя та збройне протистояння. Зауважено, що «українські торговці не припиняли користуватися старими традиційними шляхами в усіх попередніх напрямках» (с. 270). Доречним є відтворення негативно впливу «на подальший розвиток національної торгівлі» посилення інкорпорації України Росією і збройних конфліктів, до яких періодично втягувала її царська влада (с. 271). Акцентовано увагу на кардинальному «реформуванні» української торгівлі у межах імперії в 1753–1754 рр., ліквідації самостійницьких прерогатив України як «окраїнних» областей, неабиякому розширенні рамок і можливостей російської торгівлі в напрямі зміцнення єдиного внутрішнього ринку імперії (с. 277). Доцільним є авторське твердження про взаємозв'язок ліквідації упродовж другої половини XVIII ст. інституту гетьманства та повного підпорядкування зовнішньої торгівлі українців імперським інтересам. Як результат, чимало економічно вигідних маршрутів місцевих купців було переорієнтовано на далекі, незручні й матеріально виснажливі шляхи до ринків північних сусідів і перенаправлено значні доходи Української держави в царську казну (с. 284).

В осмисленні вченого, наприкінці XVIII ст. уряд Росії в основному вирішив ті суспільно-політичні й економічні завдання, що тяжіли над країною від кінця XVII ст.: на державному (міжнародному) рівні закріпив досягнення Петра I в боротьбі за Прибалтику; анексував землі й підпорядкував народне господарство українців і білорусів; приєднав Крим; домогся всевладності при вирішенні питань у загальноєвропейській торгівлі; Україну перетворив на сировинний придаток імперії (с. 287).

У прикінцевих висновках книги зроблені цілком умотивовані підсумки та ґрунтовні узагальнення дослідження про: а) знакові події і кардиналь-

ні зміни в Європі у XVII – XVIII ст., пов’язані з формуванням базисних буржуазних явищ із певною національною, релігійною, політичною, виробничою специфікою; б) помітне зростання вагомості на світовій арені Московії (з 1721 р. – Російської імперії), а за нею й України, які дедалі активніше поставляли на зовнішні ринки цінну сировину та вироби; в) різочі зміни в поземельних відносинах у середині XVII ст. на значній території Західної Європи і України; г) те, що соціально-економічний розвиток і промислове виробництво Наддніпрянщини XVIII ст. набули більше схожостей із західними тенденціями, які проявилися в тих закономірностях, котрі формували буржуазні відносини практично в усіх галузях народного господарства; д) те, що у Наддніпрянщині в межах Росії тривало нищення національної автономії та обмеження потенційних можливостей торгівлі, уповільнилося формування на законодавчому рівні купецького стану і груп приватних підприємців, мільйони селян перетворилися на кріпаків, численне рядове козацтво – у державно залежних посполитих, натомість шляхта і старшина – в привілейований стан дворян; е) про особливу екстенсивність зрушень в аграрному секторі та тенденції у галузі торгового обігу, початках мануфактурного виробництва, витоках формування буржуазних відносин, становленні банківської фінансової системи.

Однак, на наше переконання, в книзі не зовсім умотивованими є назви окремих розділів. Зокрема, в сьомому до категорії трансільванців віднесено волохів, молдован і румунів, тоді як французький історик і дипломат Ж.-Б. Шерер, на працю якого зроблено покликання, чітко розділяє Валахію, Молдову і Трансильванію (с. 285). На теренах останньої тоді проживали переважно румуни і меншою мірою угорці та німці. Що ж до назви восьмого розділу, то вона видається дещо некоректною і заполітизованою. Дещо сумнівним є застосування для тогочасної епохи поняття «національна» сільськогосподарська та промислова продукція.

Отож, нова наукова праця О. Гуржія є закономірним продовженням вивчення та осмислення європейських обріїв соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України, що мали дійсно епохальний характер. Її поява істотно посилила соціально-економічний напрям вітчизняної історіографії з вивчення та осмислення тенденцій і головних трансформацій народногосподарського розвитку Наддніпрянської України, який відзначався епохальним характером.

Отримано: 14.12.2023

СЕМЕНЮК-ПРИБАТЕНЬ Анна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (semanya31@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0520-5083>

SEMENIUK-PRYBATEN Anna – Candidate of Law, Senior Lecturer of Archeology, Special Historical and Law Studies Department, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (semanya31@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Семенюк-Прибатень, А. (2023). Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / авт.-упоряд.: Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Світлана Маркова, Роман Подкур, Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 456 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (42), 366–371.

НАСИЛЬСТВО НАД ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ. ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ. ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ. 1941-1944 / авт.-упоряд.: Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Світлана Маркова, Роман Подкур, Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 456 с.

Нещодавно вийшов друком ґрунтовний збірник документів по Голокосту авторів-упорядників, науковців Валерія Васильєва, Олени Лисенко, Світлани Маркової, Романа Подкура, Андрія Хоптяра, Юрія Хоптяра. У ньому публікуються акти комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників, а також документи радянських органів держбезпеки про насильство над цивільним населенням Хмельницької області, що здійснювалося нацистами упродовж 1941-1944 рр. Автори зауважують, що окупаційна адміністрація, різноманітні каральні структури нацистів за допомогою формувань місцевої поліції вчинили на території області масштабні воєнні злочини та злочини проти людства. Документи, переважна більшість яких публікуються вперше, що підсилює наукову новизну видання, свідчать про масові вбивства цивільного населення, представників партійно-радянського активу, арештантів у в'язницях, особливу жорстокість окупантів під час спалення сіл, катування і знищення їхніх мешканців.

Дана книга готувалася до видання упродовж останніх шести років. З одного боку, вона є продовженням публікації документів, віднайдених та

оприлюднених рядом істориків і архівістів України та Німеччини під час реалізації спільного міжнародного дослідницького проекту «Насильство над цивільним населенням на Східному фронті. 1941-1945», що фінансувався Фондом Фольксваген, і така обставина полегшувала роботу. З іншого – документи до збірника автори-упорядники науково опрацювали в умовах поширення епідемії covid-вірусу, локдаунів, і особливо, широкомасштабної агресії РФ на території України, що неймовірно ускладнювало роботу. У виданні проглядається намагання авторів оприлюднити найбільш промовисті документи радянських органів держбезпеки про насильства нацистів, які були розсекречені після 2015 р.

Отож даний збірник документів – це частина міжнародного дослідницького проекту. У попередні роки побачили світ аналогічні видання по Вінницькій, Чернігівській областях та Україні загалом. Робота над проектом триває і, сподіваємось, незабаром будуть опубліковані збірники документів з інших областей України.

Тема дослідження актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Зрозуміло, що з позицій сьогодення, як слушно наголошують автори, можна дискутувати про схожість Другої світової війни з російсько-українською війною, що розпочалася 2014 р. Тоді були інші масштаби, нацисти розгорнули Голокост. Проте, без сумніву, проглядаються відповідні історичні паралелі, які не можуть не помітити дослідники історії, котрі, в свою чергу, мають про це інформувати громадськість. Наприклад, як і Третій Рейх, РФ розв'язавши війну, не розрізняє військових і цивільних. Спосіб яким РФ веде війну, масове використання артилерії, авіації, крилатих ракет, за допомогою яких її армія намагається завоювати міста і села України, призводить до величезних людських втрат. Военні злочини, злочини проти людяності як це в с. Бородянці, м. Бучі та багатьох інших населених пунктах мають ознаки Геноциду українського народу, визнання якого – справа часу. У цьому контексті привертає увагу свідоме нищення російськими окупантами об'єктів та пам'яток української культури – музеїв, шкіл, пам'ятників, навчальної літератури українською мовою, підручників історії України, намагання на окупованих територіях забезпечити навчання лише мовою агресора із використанням підручників виданих у РФ. Історичні паралелі із масовими вбивствами мирного населення тоді і тепер науковці використовують для того, щоб краще зрозуміти сучасну реальність, передбачити фрагменти ймовірного майбутнього, і нарешті, висловити моральні оцінки діям агресора, притягнути винуватих до кримінальної відповідальності у міжнародному Трибуналі.

Композиційно актуальне видання на тему «Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944» проведене авторами, як уже зазначалося впродовж шести років, складається з чотирьох вступних статей докторів історичних наук *Валерія Васильєва* і *Світлани Маркової*, кандидатів історичних наук – *Андрія* і *Юрія Хоптярів*, а також завідувачки архіву УСБУ у Хмельницькій області *Марини*

Горин. У статтях подільські історики висвітлюють проблеми Голокосту та колаборації на теренах сучасної Хмельницької області.

Також до структури збірника входить документальна частина, що складається з восьми розділів, у яких розташовано 129 документів. Джерельною базою видання стали документи Галузевого державного архіву України м. Хмельницького, Державного архіву Хмельницької області, Федерального архіву Німеччини та деяких інших. Структурним елементом видання є додатки – документи слідчих органів ФРН щодо розслідування злочинів, скоєних службовцями поліцейських охоронних структур у Кам'янець-Подільській області під час тимчасової нацистської окупації. Книга супроводжується іменним та географічним покажчиком, та завершується переліком опублікованих документів.

Характеризуючи документальну частину видання вкажемо, що у першому розділі вміщено акти надзвичайних комісій із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників по усіх районах області. Принагідно автори зауважують, що структура та особливості функціонування нацистських окупаційних органів на території сучасної Хмельниччини проаналізовані у ряді публікацій за авторством Байдича В., Завальнюка О., Олійника Ю. У розділі подаються як опубліковані документи, так і такі що публікуються вперше. Інформаційний потенціал таких документів є надзвичайно високим, хоча вони потребують паралельного супроводжуючого коментаря. Загалом у вказаному розділі читачі можуть ознайомитися з 24 документами.

До другого розділу увійшли документи органів держбезпеки з розшуку та розслідування злочинів осіб, які здійснювали масові вбивства цивільного населення у період тимчасової нацистської окупації (чотири документа). Серед документів цього розділу варто виділити №28 – «Витяг із доповідної записки начальника УМДБ по кам'янець-подільській області М. Руденка заступнику міністра держбезпеки УРСР Д. Єсипенку про осіб, причетних до вчинення злочинів стосовно цивільного населення області» від 24 травня 1948 р. Особлива цінність вказаного документу полягає у переліку близько сотні прізвищ гітлерівців та колаборантів причетних до масових вбивств.

До третього розділу включено архівно-кримінальні справи колаборантів які розглядаються як джерело наукового дослідження Голокосту (34 документа). Привертає до себе увагу документ № 32 – «Протокол допиту колишнього поліцейського О. Огородника про вбивство єврейського населення м. Дунаївці у фосфоритній шахті та урочищі Солонинчик» від 9 травня 1944 р. З допиту колаборанта дізнаємося про моторошні деталі цинічного масового вбивства єврейського населення.

До четвертого розділу увійшли документальні джерела розслідування злочину про вбивство мешканців Кривчицького будинку інвалідів (10 документів). У даному розділі виділяється документ № 64 – «Витяг з протоколу колишнього поліцейського Дунаєвської поліції Н. Кушніра про участь у вбивств-

ві мешканців Кривчицького будинку інвалідів» від 30-31 травня 1944 р. Про події по справі вбивства мешканців Кривчицького будинку інвалідів донедавна була обмежена інформація. Документи з цього приводу опубліковані вперше дозволяють ширше та об'єктивніше дослідити дану тематику.

До п'ятого розділу включені протоколи допитів осіб причетних до масових катувань і вбивства арештантів у в'язницях (15 документів). У вказаному розділі виділяється документ № 77 – «Протокол допиту колишнього охоронця С. Соколовського про участь начальника Кам'янець-Подільської в'язниці Й. Кастнер-Крижстафовича у знущаннях над арештантами» від 16 травня 1944 р.

До шостого розділу увійшли документи про злочини окупантів, вчинені над учнями ремісничої школи м. Кам'янець-Подільського (4 документа). З вказаного розділу виділяється документ № 90 – «Протокол допиту свідка М. Воронка про обставини арешту та розстрілу його сина І. Воронка» від 15 травня 1944 р.

У сьомому розділі зібрані документи про катування і вбивства цивільних мешканців Кам'янець-Подільської області крізь призму протоколів працівників нацистської окупаційної адміністрації (20 документів). У даному розділі знаходимо документ № 111 – «Пояснення М. Савицького про знущання колишнього поліцейського Л. Кизюна над єврейським населенням м. Красилів» датованого 1961 р.

У восьмому розділі сконцентровані матеріали архівно-кримінальних справ про нацистську політику спалення населених пунктів (13 справ). У заключному розділі знаходимо документ № 116 – «Витяг із протоколу допиту П. Кулика про спалення сіл Вульки та Гребінки Кам'янець-Подільської області від 18 лютого 1944 р.». Про знищення нацистами населених пунктів у історії Другої світової війни йшлося спорадично. Архівні документи видання свідчать про масовість цього ганебного явища, що стало частиною послідовної людиноненависницької політики нацистів.

Вказані розділи вдало сформовані за проблемним принципом розташування документів, де висвітлено напрямки насильства нацистів над мирними мешканцями тодішньої Кам'янець-Подільської області. Це, на наш погляд, є особливістю авторського підходу, що фокусується на різних об'єктах – соціальних групах, які нацисти планували винищити відповідно до ідеології та анти людської політики нацистів. Завдяки такому підходу читачі можуть уявити собі, що таке Геноцид та масові вбивства нацистів, скоєні окупантами на території області.

До структури збірника входять також додатки, у яких вміщено документи слідчих органів ФРН щодо розслідування злочинів, скоєних службовцями поліцейських охоронних структур у Хмельницькій області під час тимчасової нацистської окупації (11 документів). Приємно відзначити, що завдяки співпраці авторів з німецькими колегами відкрилась унікальна можливість познайомити громадськість з тим, яким чином створювалася доказова

база для засудження нацистських злочинців судовими органами Німеччини. У додатках знаходимо серед інших документів – документ № 4 «Протокол допиту Генріха Кірше, колишнього співробітника Центрального торговельного товариства «Схід» в Управлінні кримінальної поліції землі Баден-Вюртенберг як свідка у справі Центрального управління державних органів юстиції з розслідування націонал-соціалістичних злочинів у Людвігбурзі щодо розстрілів євреїв у Кам'янці-Подільському, у інших містах генеральної округи «Волинь-Поділля, а також мешканців дитячого притулку у Кам'янці-Подільському під час нацистської окупації».

Автори-упорядники плідно попрацювали над стилістикою видання. Важливо зауважити на тому, що тексти оригіналів документів відтворювалися набірним, а не копіюваним способом, мовою оригіналу з точним дотриманням стилістичних і фонетичних особливостей того часу, збереженням діалектизмів, архаїзмів, правопису. Усі правки та редакційні зміни, що додавалися у документи, обумовлюються у текстуальних примітках, яких налічується більше сотні. Сторінки 60-61 майже повністю відведені під коментарі. Подання документів мовою оригіналу сприяє широкому використанню дослідниками та об'єктивному висвітленню відповідної проблеми.

У виданні широко використовуються скорочення. Скорочені назви установ, організацій, військових з'єднань, посад та загальнозживані скорочення подані згідно з оригіналами документів. Різні скорочення та найменування одних і тих самих установ у публікації не уніфікувалися. Документи мають уніфіковані назви, що зроблені авторами-упорядниками. Дата, ступінь секретності розташовані під назвою праворуч.

Звертає на себе увагу чіткість подання авторами-упорядниками технічних супроводів текстів документів. Зокрема, підписи подані наприкінці текстів документів, збережено форму розташування підписів, вони розшифровані і подані ліворуч. Пропущені в оригіналі та відновлені за змістом слова, частини слів подаються у квадратних дужках. Текст кожного документа супроводжується заголовком. У ньому вміщено порядковий номер документа у публікації, вид документа, його передмова та датування. Порядковий номер документа подано окремим рядком по центру перед заголовком. Вид документу встановлено відповідно до його форми та змісту. У випадку коли документи публікувалися частково, посилання на витяг подані з прийменником «із». Кожний документ у публікації супроводжений легендою, що містить пошукові дані (шифр), оригінальність. У шифрі наведена офіційно скорочена назва архівної установи та номери фондів, описів, справ, нумерація аркушів. Усе вищезгадане свідчить про вільне оперування авторами видання постулатами архівознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Автори-упорядники здійснили значну клопітку роботу, впорядковуючи покажчики. Запропонований іменний покажчик, що є важливим структурним елементом видання та полегшує пошук прізвищ зафіксованих у збірнику документів. У покажчику знаходиться 821 прізвище!

Аналогічне значення географічного покажчика. До переліку географічного покажчика включено 356 географічних назв!

У заключній частині збірника документами автори-упорядники розташували перелік усіх 140 документів, що також робить досить зручною роботу усіх кого зацікавило дане видання.

Підводячи підсумок загальній характеристиці даного видання із залученням до співпраці іноземних фахівців, істориків, архівістів можна констатувати, що збірник документів є оригінальною і вичерпною збіркою, яка наповнена: новими достовірними джерелами, що розширили фактологічну базу Голокосту у Хмельницькій області (1941-1944 рр.); аналізом, систематизацією та узагальненням окремих проблем у статтях вступної частини; визнанням Голокосту неприпустимим явищем у майбутньому; науковою реабілітацією тематики Голокосту, що знаходилася тривалий час під забороною; поверненням для потреб сучасності призабутих імен діячів єврейської культури, науки; оцінкою ролі і значення культури та суспільного життя єврейської громади для української нації.

Практичне значення збірника полягає в тому, що його зміст та отримані результати можуть бути всебічно використані: при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії та культурології України і Ізраїлю; сучасними інституціями, науковими, культурними і громадськими організаціями, товариствами, спілками, що діють у сучасній Україні; в освітньому процесі вищої освіти; для музейної справи і туризму; для вивчення та використання досвіду формування українсько-єврейських відносин Правобережної України середини ХХ ст.; для потреб розвитку сучасної етнонаціональної політики в Україні. Це видання розраховане на науковців, освітян, краєзнавців, працівників культури, загал українських і єврейських читачів, які досліджують, популяризують, або просто зацікавлені в пізнанні життя єврейського населення на території України на усіх етапах її історії.

Отримано: 28.11.2023

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 42

ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ КОПИЛОВА

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 29.12.2023 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 21,7. Обл.-вид. арк. 28,5.
Тираж 100. Зам. № 1078.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.